

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνία
και η νεανική ανεργία: Αυτοαντίληψη και προσδοκίες
των ανέργων νεαρής ηλικίας (Neets)

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Νικολακάκη Μαρία (Επιβλέπουσα)	Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καρακατσάνη Δέσποινα	Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σπυριδάκης Εμμανουήλ	Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

*«Υποβλήθηκε στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής
της Σχολής Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου».*

Κόρινθος, Ιούνιος 2023

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής της Σχολής Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα (σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 201, παράγραφος 2 του ν. 5343/1932)».

Η ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Νικολακάκη Μαρία (Επιβλέπουσα)	Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καρακατσάνη Δέσποινα	Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σπυριδάκης Εμμανουήλ	Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Παπαδιαμαντάκη Παναγιώτα	Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλογιαννάκη- Χουρδάκη Πελαγία	Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Φωτόπουλος Νικόλαος	Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Γιώτη Λαμπρίνα	Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

*Αφιερώνεται με πολλή αγάπη στις
κόρες μου **Παναγιώτα** και **Θεοδώρα**.*

*Αφιερώνεται σε όλους τους νέους
αυτής της χώρας που παλεύουν να
βρουν τη θέση τους στην κοινωνία εν
μέσω πολλαπλών δυσκολιών.*

Ευχαριστίες

Θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω ολόψυχα την κυρία Νικολακάκη Μαρία, καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου για την πολύτιμη καθοδήγησή της, την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου, την άρτια συνεργασία μας, τις συμβουλές της και όλα όσα μου δίδαξε καθόλη τη διάρκεια των διδακτορικών σπουδών μου, καθώς και τα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, την κυρία Καρακατσάνη Δέσποινα, καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και τον κύριο Σπυριδάκη Εμμανουήλ, καθηγητή του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, για την εμπιστοσύνη τους και τις πολύτιμες συμβουλές τους.

Επίσης, θα ήθελα να απευθύνω ένα ολόψυχο και εκ βαθέων ευχαριστώ σε όλους όσους στάθηκαν δίπλα μου σε αυτή την προσπάθεια και με βοήθησαν να ολοκληρώσω αυτό το πόνημα και ιδιαίτερα στην οικογένειά μου, τον σύζυγό μου Γιώργο, τις κόρες μου Παναγιώτα και Θεοδώρα, τον πατέρα μου Γιώργο, τη μητέρα μου Δώρα και την αδελφή μου Σταυρούλα, για την αμέριστη συμπαράσταση που μου παρείχαν σε όλα τα απαιτητικά αυτά έτη στην πορεία συγγραφής αυτής της διατριβής.

«Hope, as it happens, is so important for our existence, individual and social, that we must take every care not to experience it in a mistaken form, and thereby allow it to slip toward hopelessness and despair. Hopelessness and despair are both the consequence and the cause of inaction or immobilism».

Paulo Freire, 1994

«Οι νέοι δεν έχουν πάντα δίκιο αλλά η κοινωνία που τους αγνοεί και τους χτυπάει έχει πάντα άδικο».

Ανώνυμος

Περιεχόμενα

<u>Περιεχόμενα.....</u>	<u>7</u>
<u>Ευρετήριο Γραφημάτων, Εικόνων και Πινάκων .....</u>	<u>10</u>
<u>Περίληψη .....</u>	<u>15</u>
<u>Abstract.....</u>	<u>17</u>
<u>Πρόλογος.....</u>	<u>19</u>
<u>Σκοπός Εργασίας και Διάρθρωση.....</u>	<u>19</u>
<u>ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....</u>	<u>24</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο.....</u>	<u>24</u>
<u>1. Εισαγωγή .....</u>	<u>24</u>
<u>1.1. Οικονομική κρίση και οικονομικοί κύκλοι .....</u>	<u>24</u>
<u>1.2. Το οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού και οι οικονομικές κρίσεις.....</u>	<u>27</u>
<u>1.3. Οι απαρχές της κρίσης το 2008.....</u>	<u>33</u>
<u>1.4. Η κρίση στην Ελλάδα: αδυναμίες και συνέπειες.....</u>	<u>39</u>
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο.....</u>	<u>51</u>
<u>2. Η Οικονομική κρίση στην Ελλάδα.....</u>	<u>51</u>
<u>2.1. Οι οικονομικές επιπτώσεις.....</u>	<u>51</u>
<u>2.2. Το δημόσιο χρέος και τα δημοσιονομικά ελλείμματα.....</u>	<u>58</u>
<u>2.3. Οι επιπτώσεις της κρίσης στους οικονομικούς δείκτες της χώρας.....</u>	<u>66</u>
<u>2.4. Τομείς οικονομικής δραστηριότητας και οικονομική κρίση.....</u>	<u>73</u>
<u>2.4.1. Ο πρωτογενής και ο δευτερογενής τομέας στην Ελλάδα .....</u>	<u>79</u>
<u>2.4.2. Ο τριτογενής τομέας και οι ελληνικές επιχειρήσεις.....</u>	<u>86</u>
<u>2.5. Τα νοικοκυριά ως φορείς οικονομικής ολοκλήρωσης.....</u>	<u>91</u>

2.5.1. Η κατανάλωση και η αποταμίευση των νοικοκυριών στην κρίση.....	93
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο.....	100
3. Η κοινωνική διάσταση της οικονομικής κρίσης.....	100
3.1. Οι κοινωνικές επιπτώσεις.....	100
3.2. Η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα της κρίσης.....	103
3.3. Το επίπεδο και οι προοπτικές διαβίωσης και ζωής του πληθυσμού.....	109
3.4. Η ψυχική υγεία στον βωμό της οικονομικής κρίσης.....	115
3.5. Τα κοινωνικά φαινόμενα της κρίσης.....	126
3.6. Η ελληνική πραγματικότητα και το κοινωνικό κράτος.....	147
3.7. Η εκπαίδευση ως φορέας κοινωνικών εξελίξεων.....	153
3.7.1. Οι δαπάνες για την εκπαίδευση, οι υποδομές και το έμπυχο δυναμικό...	155
3.7.2. Η εκπαίδευση στα χρόνια της οικονομικής κρίσης.....	162
3.7.3 Η σχολική διαρροή.....	166
3.8. Η απασχόληση και οι αλλαγές στον τομέα της εργασίας.....	171
3.8.1. Οι εργασιακές σχέσεις και η εργασιακή νομοθεσία.....	176
3.8.2. Η εξέλιξη της ανεργίας στην ελληνική οικονομική δραστηριότητα.....	186
3.8.3. Το μέλλον της εργασίας.....	194
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο.....	202
4. Η νεανική ανεργία	202
4.1. Οι νέοι στην Ελλάδα: Συνθήκες διαβίωσης στην ελληνική κοινωνία.....	202
4.2. Νέοι και ανεργία: Η ταυτότητα των ανέργων νεαρής ηλικίας.....	207
4.3. Οι Νέοι εκτός Απασχόλησης, Εκπαίδευσης, Κατάρτισης (Neets): Ορισμός και παράγοντες ευαλωτότητας.....	210

4.3.1. Η σωματική και ψυχική υγεία των Neets.....	223
4.3.2. Η θέση των Neets στην Κοινωνία της Οικονομικής Κρίσης.....	225
4.4. Οι πολιτικές παρεμβάσεις και η νέα γενιά.....	234
4.5. Η αυτοαντίληψη και οι προσδοκίες των νέων.....	245
ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....	249
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο.....	249
5. Το Ερευνητικό μέρος.....	249
5.1. Ο Σκοπός και η Πρωτοτυπία της έρευνας	249
5.2. Τα Ερευνητικά Ερωτήματα.....	251
5.3. Η Μεθοδολογία.....	255
5.3.1. Το Δείγμα της Έρευνας – Οι Συμμετέχοντες.....	255
5.3.2. Η Ερευνητική Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων.....	255
5.3.3. Τα Ερευνητικά Εργαλεία.....	256
5.3.4. Οι Ερευνητικές Υποθέσεις.....	264
5.3.5. Τα Εργαλεία Στατιστικής Ανάλυσης	268
5.4. Τα Αποτελέσματα της Έρευνας.....	269
5.5 Συζήτηση – Σύνδεση με θεωρία.....	301
5.6. Συμπεράσματα – Επίλογος	330
Βιβλιογραφία.....	339
Ελληνική Βιβλιογραφία.....	339
Ξένη Βιβλιογραφία	370
Συνομογραφίες.....	385
Παράρτημα.....	387

Ευρετήριο Γραφημάτων, Εικόνων και Πινάκων

<u>Γράφημα 1.1. – Οικονομικοί Κύκλοι</u>	25
<u>Γράφημα 1.2. – Μεταβολή Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος 2009</u>	37
<u>Γράφημα 1.3. – Μέσο Ετήσιο Ποσοστό Ανεργίας 2009-2015</u>	47
<u>Γράφημα 2.1. – Χρέος Γενικής Κυβέρνησης (Δημόσιο Χρέος) ως % του Α.Ε.Π. 2009-2020</u>	60
<u>Γράφημα 2.2. – Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης (% του ΑΕΠ) 2006-2020</u>	63
<u>Γράφημα 2.3. – Πρωτογενές Ισοζύγιο (% του ΑΕΠ) 2006-2015</u>	65
<u>Γράφημα 2.4. – Εμπορικό Ισοζύγιο και Εξωτερικό Ισοζύγιο (% του Α.Ε.Π.)</u>	68
<u>Γράφημα 2.5. – Ακαθάριστη Αποταμίευση και Επενδύσεις (% του Α.Ε.Π.)</u>	70
<u>Γράφημα 2.6. – Ρυθμός Μεταβολής του ΑΕΠ (%) 2003-2015</u>	72
<u>Γράφημα 2.7. – Συνολικός Αριθμός Απασχολούμενων σε χιλιάδες</u>	77
<u>Γράφημα 2.8. – Απασχολούμενοι Ανά Τομέα Δραστηριοτήτων %</u>	78
<u>Γράφημα 2.9. – Ποσοστό αποταμίευσης των Νοικοκυριών και ΜΚΙΕΝ</u>	95
<u>Γράφημα 2.10. – Εξέλιξη του ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος και της καταναλωτικής δαπάνης των Νοικοκυριών 2010-2018 (μεταβολή σε σχέση με το προηγούμενο έτος)</u>	96
<u>Γράφημα 2.11. – Δείκτης Τιμών Καταναλωτή – Εθνικός Δ.Τ.Κ. Μέση ετήσια % μεταβολή</u>	98
<u>Γράφημα 3.1. – Γεννήσεις - Θάνατοι (1980-2020)</u>	113

<u>Γράφημα 3.2. – Ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις: 2008 -2020</u>	128
<u>Γράφημα 3.3. – Το ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό</u>	130
<u>Γράφημα 3.4. – Απασχολούμενοι σε χιλιάδες ανά τομέα δραστηριοτήτων</u>	174
<u>Γράφημα 3.5. – Άνεργοι σε χιλιάδες άτομα ανά επίπεδο εκπαίδευσης</u>	175
<u>Γράφημα 3.6. – Ποσοστό νέων προσλήψεων με ευέλικτες μορφές εργασίας επί του συνόλου</u>	181
<u>Γράφημα 3.7. – Ποσοστό Ανεργίας (%) Ε.Ε. 27 – Ελλάδα</u>	187
<u>Γράφημα 3.8. – Ποσοστό Απασχόλησης (%)</u>	188
<u>Γράφημα 3.9. – Ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας επί του συνόλου του εργατικού δυναμικού (Άρρενες – Θήλεις)</u>	189
<u>Γράφημα 3.10. – Ποσοστό μακροχρόνια ανέργων και Ποσοστό «νέων» ανέργων επί του συνόλου</u>	190
<u>Γράφημα 3.11. – Ποσοστά ανεργίας ανά περιφέρεια (2010-2018)</u>	191
<u>Γράφημα 3.12. – Εξέλιξη του ποσοστού των ανέργων 2008-2020</u>	193
<u>Γράφημα 4.1. – Ποσοστιαία Ετήσια μέση μεταβολή Διαπραχθέντων Αδικημάτων κατά ηλικία</u>	206
<u>Γράφημα 4.2. – Ποσοστά νεανικής ανεργίας ηλικίας 15-24 ετών ανά φύλο και στο σύνολο</u>	210
<u>Γράφημα 4.3. – Δείκτης Neet στην Ε.Ε.</u>	213

<u>Γράφημα 4.4. – Δείκτης Neets στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα 15-24 ετών</u>	217
<u>Γράφημα 4.5. – Συνολικός Πληθυσμός νέων ανά ηλικία</u>	232
<u>Γράφημα 4.6. – Συνολικός Πληθυσμός νέων 15-24 ετών ανά φύλο</u>	233
<u>Εικόνα 5.1. – Κατανομή δείγματος ως προς το Φύλο</u>	270
<u>Εικόνα 5.2. – Κατανομή δείγματος ως προς την Ηλικία</u>	271
<u>Εικόνα 5.3. – Κατανομή του δείγματος ως προς το Επίπεδο Εκπαίδευσης</u>	272
<u>Εικόνα 5.4. – Συνέχιση σπουδών έως ότου βρεθεί εργασία</u>	273
<u>Εικόνα 5.5. – Συνέχιση σπουδών για εύρεση εργασίας</u>	273
<u>Εικόνα 5.6. – Οικογενειακή κατάσταση συμμετεχόντων</u>	274
<u>Εικόνα 5.7. – Μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα συμμετεχόντων</u>	275
<u>Εικόνα 5.8. – Μηνιαία προσωπικά έξοδα συμμετεχόντων</u>	276
<u>Εικόνα 5.9. – Τόπος κατοικίας συμμετεχόντων</u>	277
<u>Εικόνα 5.10. – Εργασία στο παρελθόν</u>	277
<u>Εικόνα 5.11. – Τομέας εργασίας κατά το παρελθόν</u>	278
<u>Εικόνα 5.12. – Χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας</u>	279
<u>Εικόνα 5.13. – Λόγοι μη εύρεσης εργασίας</u>	279
<u>Εικόνα 5.14. – Αποτρεπτικοί λόγοι στην αναζήτηση εργασίας</u>	280
<u>Εικόνα 5.15. – Προτίμηση τομέα εργασίας στο μέλλον</u>	281
<u>Εικόνα 5.16. – Προτίμηση τύπου απασχόλησης στο μέλλον</u>	282

<u>Εικόνα 5.17. – Εργασία με μερική απασχόληση</u>	282
<u>Εικόνα 5.18. – Εργασία με αδήλωτη απασχόληση</u>	283
<u>Εικόνα 5.19. – Σκέψη για μετανάστευση στο εξωτερικό</u>	283
<u>Εικόνα 5.20. – Μετανάστευση στο εξωτερικό στο άμεσο μέλλον</u>	284
<u>Πίνακας 5.1. – Περιγραφικά στοιχεία για τα κίνητρα εργασίας</u>	285
<u>Πίνακας 5.2. – Περιγραφικά στοιχεία για τον βαθμό αισιοδοξίας</u>	286
<u>Πίνακας 5.3. – Περιγραφικά στοιχεία για την ψυχοπαθολογία</u>	287
<u>Πίνακας 5.4. – Επίδραση της ηλικίας στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας</u>	288
<u>Πίνακας 5.5. – Επίδραση του φύλου στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας</u>	289
<u>Πίνακας 5.6. – Επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας</u>	290
<u>Πίνακας 5.7. – Επίδραση του τόπου κατοικίας στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας</u>	291
<u>Πίνακας 5.8. – Επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας</u>	292
<u>Πίνακας 5.9. – Επίδραση του οικογενειακού εισοδήματος στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας</u>	293
<u>Πίνακας 5.10. – Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς τα έτη ανεργίας</u>	294

<u>Πίνακας 5.11. – Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας ως προς τα κίνητρα εργασίας</u>	295
<u>Πίνακας 5.12. – Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας του ατόμου</u>	296
<u>Πίνακας 5.13. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς την επιθυμία φυγής στο εξωτερικό</u>	297
<u>Πίνακας 5.14. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς την προτίμηση τύπου απασχόλησης</u>	298
<u>Πίνακας 5.15. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς την προτίμηση τομέων εργασίας</u>	299
<u>Πίνακας 5.16. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς το χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας</u>	300
<u>Εικόνα 5.21. Η ιεράρχηση αναγκών κατά τον Maslow</u>	316

Περίληψη

Η διεθνής οικονομική κρίση του 2008 άφησε το αποτύπωμά της στην ελληνική κοινωνία μέσα από τις πολυδιάστατες και ιδιαίτερα δυσχερείς οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της. Το βασικότερο όμως ζήτημα στην ελληνική – και όχι μόνο – κοινωνία, με πολυεπίπεδες προεκτάσεις, αποτέλεσε η ραγδαία άνοδος στην ανεργία και ειδικότερα στην ανεργία των νέων, με αποκορύφωμα στην ανάδειξη του φαινομένου των Neets, του πληθυσμού των νέων που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης. Όλοι οι νέοι της χώρας δέχτηκαν το μεγαλύτερο πλήγμα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, διαμορφώνοντας τις προσδοκίες και την αυτοαντίληψή τους με φόντο τον κίνδυνο της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Politou A., Nikolakaki M., 2023). Η ανάγκη για αποτύπωση αυτών των προσδοκιών και αυτοαντιλήψεων με απώτερο στόχο την δημιουργία των κατάλληλων κοινωνικών αναχωμάτων, στο αδιέξοδο που αντιμετωπίζουν οι νέοι, οδήγησε στην εκπόνηση της συγκεκριμένης διδακτορικής διατριβής με τίτλο *Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνία και η νεανική ανεργία: Αυτοαντίληψη και προσδοκίες των ανέργων νεαρής ηλικίας (Neets)*. Για την επιτυχή εξέταση ενός τόσο κρίσιμου ζητήματος απαιτείται αρχικά η κατανόηση των αιτιών που οδήγησαν στην κρίση καθώς και η μελέτη των επιπτώσεών της στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό.

Έπειτα, πραγματοποιήθηκε ποσοτική έρευνα που διεξήχθη πανελλαδικά, σε 360 νέους ηλικίας 15-25 ετών που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης. Τα θέματα τα οποία διερευνήθηκαν σχετίζονται με τον βαθμό αισιοδοξίας ή καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των νέων, με τις προσδοκίες τους και την αυτοαντίληψή τους σε σχέση με τα κίνητρα για εργασία, αλλά και τις σκέψεις τους για το μέλλον τους και την παραμονή τους στη χώρα. Επίσης, εξετάστηκε το πώς σχεδιάζουν την είσοδο τους στην αγορά εργασίας, έχοντας ως επιλογές την εκπαίδευση, την αλλαγή στον τομέα απασχόλησης ή ακόμα και την

εργασιακή μετανάστευση (Politou A., Nikolakaki M., 2023). Μέσα από τις απαντήσεις αλλά και τις μεταξύ τους συσχετίσεις, διαπιστώνεται ότι οι νέοι διατηρούν στην πλειοψηφία τους την αισιοδοξία τους για το μέλλον τους, συνεχίζοντας να κάνουν σχέδια, έχοντας υψηλά κίνητρα στην αναζήτηση εργασίας και επιθυμώντας την πλήρη απασχόλησή τους σε τομείς ενδιαφέροντός τους, καθώς και τη συνέχιση της κατάρτισής τους σε προγράμματα τα οποία όμως να είναι συνδεδεμένα με την απασχόληση. Η μείωση των προσδοκιών τους αλλά και η σκέψη φυγής στο εξωτερικό γίνεται κυρίως για βιοποριστικούς λόγους και ελλείψει άλλων εναλλακτικών. Η αβεβαιότητα και η μείωση της αισιοδοξίας τους βασίζεται κυρίως στο φόβο της μακροχρόνιας ανεργίας, στο χαμηλό επίπεδο εισοδήματος, αλλά και στην αδυναμία αξιοποίησης των υψηλών προσόντων τους, ενώ παρά την αισιοδοξία τους, οι νέοι παρουσιάζουν αυξημένα επίπεδα άγχους και κατάθλιψης, λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν (Politou A., Nikolakaki M., 2023).

Έτσι, μέσα από την διερεύνηση όλων εκείνων των παραγόντων που επηρεάζουν τους Neets στην καθημερινότητά τους, σύμφωνα με τους οποίους διαμορφώνουν την αυτοαντίληψή τους και τις προσδοκίες τους για την κοινωνική, εκπαιδευτική και επαγγελματική τους πορεία και σε συνδυασμό με την αισιοδοξία τους, την πιθανή καταθλιπτική συμπτωματολογία τους, καθώς και τα κίνητρά τους για εύρεση εργασίας, μπορούν να καταρτιστούν οι κατάλληλες στρατηγικές για την ανάσχεση του φαινομένου των Neets και την επανένταξη των νέων στον εργασιακό και κοινωνικό βίο (Politou A., Nikolakaki M., 2023).

Λέξεις κλειδιά: οικονομική κρίση, κοινωνικές επιπτώσεις, νεανική ανεργία, Neets (νέοι εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης), κοινωνικός αποκλεισμός, φτώχεια, διαρροή εγκεφάλων, κίνητρα εργασίας, εργασιακή ανασφάλεια, απασχόληση, εκπαίδευση, αισιοδοξία, κατάθλιψη, άγχος.

Abstract

The global economic crisis of 2008 left its mark on Greek society through its multidimensional and particularly difficult economic and social effects. However, the most basic issue in Greek - and not only - society, with multi-level ramifications, «was the rapid increase in unemployment and in particular youth unemployment, culminating in the emergence of the Neets phenomenon, the population of young people who are out of employment, education or training. Young people were affected the most during the economic crisis, shaping their expectations and self-perception against the risk of unemployment, poverty and social exclusion» (Politou A., Nikolakaki M., 2023). The need to capture these expectations and self-perceptions with the goal of developing effective social barriers to the impasse faced by young people led to the preparation of the specific doctoral thesis entitled «*The effects of the economic crisis on Greek society and the youth unemployment: Self-perception and expectations of the young Neets*». In order to successfully examine such a critical issue, it is first necessary to understand the causes that led to the crisis as well as its effects on the economic and social fabric.

A quantitative survey was then carried out nationwide, on «360 young people not in employment, education or training. The topics examined were related to the degree of optimism or depressive symptomatology of the young people, their expectations and their self-perception in relation to job motivation, but also their thoughts about their future and the phenomenon of brain drain. Also, it was examined how they plan their entry into the labor market, having as options the education, a change in the employment sector or even the brain drain» (Politou A., Nikolakaki M., 2023). Through their answers and the correlations between them, it is found that «the majority of young people maintain their optimism for their future, continuing to make plans, having high job motivations and desiring full employment, as well as the continuation of their training in programs which, however, are linked to the labor market. The reduction of their expectations and their thought of brain

drain is done mainly for livelihood reasons and in the absence of other alternatives. The decrease in their optimism is mainly based on the fear of long-term unemployment, the low level of income, but also on the inability to utilize their high qualifications, while despite their optimism, young people show increased levels of anxiety and depression, due to the difficulties that they face» (Politou A., Nikolakaki M., 2023).

Thus, through the examination of «those factors that influence Neets in their daily life, according to which they shape their self-perception and their expectations for their social, educational and professional path and combined with their optimism, their depressive symptomatology, as well as their job motivations, appropriate strategies can be drawn up to eliminate the Neets phenomenon and reintegrate young people into work and social life» (Politou A., Nikolakaki M., 2023).

Keywords: economic crisis, social impact, youth unemployment, Neets (young people not in employment, education, training), social exclusion, poverty, brain drain, job motivation, job insecurity, employment, education, optimism, depression, anxiety.

Πρόλογος

Σκοπός Εργασίας και Διάρθρωση

Η διεθνής οικονομική κρίση που συντάραξε την Ελλάδα στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, έγινε αισθητή σε όλα τα πεδία της ελληνικής κοινωνίας με δυσχερείς οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Όμως, στο σύνολο αυτών των δυσχερών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, η ανεργία, και ιδιαίτερα η νεανική ανεργία, αναδεικνύεται σε μείζονος σημασίας ζήτημα της ελληνικής κοινωνίας, καθώς αποτελεί βασικό παράγοντα για την οικονομική και κοινωνική βιωσιμότητα του ατόμου, ενώ φαίνεται ότι πλήττει ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής νεολαίας. Σκοπός αυτής της εργασίας, αποτελεί η εξέταση των προσδοκιών που έχουν οι άνεργοι νεαρής ηλικίας καθώς και της αυτοαντίληψης που έχουν διαμορφώσει στην υπό διερεύνηση χρονική περίοδο – περίπου από το 2009 και για τουλάχιστον μια δεκαετία – σε σχέση με την αισιοδοξία τους, την πιθανή καταθλιπτική συμπτωματολογία τους, καθώς και τα κίνητρά τους για εύρεση εργασίας. Ο βασικός σκοπός είναι η αξιοποίηση των δεδομένων αυτών για την επανένταξη των νέων στον εργασιακό και κοινωνικό βίο. Τα θέματα που διερευνώνται σχετίζονται με το πώς αισθάνονται οι νέοι όντας άνεργοι και ποιες οι προσδοκίες τους για τον εαυτό τους σε σχέση με τα υφιστάμενα κίνητρα για εργασία, αλλά και το πώς αντιμετωπίζουν την ανεργία σκεπτόμενοι το μέλλον τους και την παραμονή τους στη χώρα. Επίσης, εξετάζεται το πώς σχεδιάζουν την είσοδο τους στην αγορά εργασίας, έχοντας ως επιλογές την εκπαίδευση και επανεκπαίδευση, την αλλαγή στον τομέα απασχόλησης ή ακόμα και την εργασιακή μετανάστευση.

Ένα σημαντικό επίσης ζήτημα είναι η μελέτη της επιρροής της εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής στην εξέλιξη της ανεργίας και στις παρεχόμενες

δυνατότητες στους νέους για είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, δεδομένου ότι η ανάλυση επικεντρώνεται σε ένα καίριας σημασίας ζήτημα για την ελληνική κοινωνικοοικονομική κατάσταση, την νεανική ανεργία, εξετάζεται το ερώτημα, κατά πόσο οι αλλαγές που προωθούνται μέσω της εργασιακής νομοθεσίας έχουν αναδιαμορφώσει τα δεδομένα στην αναζήτηση εργασίας εκ μέρους των νέων ανθρώπων. Πόσο πιθανό είναι αυτή η εργασιακή ευελιξία που προωθείται μέσω των αλλαγών αυτών να δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την μετάβασή τους στην απασχόληση και να αυξάνει την αβεβαιότητά τους για το εργασιακό τους μέλλον (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2014), καθώς οι τρέχουσες νομοθετικές παρεμβάσεις ενδεχομένως δεν υποστηρίζουν τη δημιουργία ενός ασφαλούς περιβάλλοντος για την εργασιακή ζωή του ατόμου; Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά στις νέες συνθήκες που αρχίζουν να σχηματίζονται ενόψει των νέων τεχνολογικών εξελίξεων στην πορεία για την 4η Βιομηχανική Επανάσταση οι οποίες φαίνεται ότι οδηγούν σε σημαντικές αλλαγές στον τομέα της εργασίας, πυροδοτώντας μείζονες κοινωνικές αλλαγές και επηρεάζοντας τους νέους ανθρώπους στον εργασιακό τους βίο (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Η παρούσα ερευνητική εργασία αποτελείται από δυο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα γίνεται μία βιβλιογραφική προσέγγιση, τεσσάρων κεφαλαίων, με τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της κρίσης στην Ελλάδα, εστιάζοντας στα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα της κρίσης αλλά και σε ζητήματα σωματικής και ψυχικής υγείας, με αναφορά στην εκπαιδευτική κοινότητα ως φορέα κοινωνικών εξελίξεων και στις αλλαγές στην εκπαίδευση στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, ενώ η απασχόληση και οι αλλαγές στο πεδίο της εργασίας τα προς μελέτη έτη αποτελούν εξίσου σημαντικές εξεταζόμενες μεταβλητές. Επίσης, ως αποτέλεσμα της βιβλιογραφικής αναφοράς στις επιπτώσεις της κρίσης, η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην αποτύπωση της ταυτότητας της ομάδας των ανέργων με το υψηλότερο και συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό ανεργίας καθόλη τη διάρκεια της ελληνικής κρίσης, δηλαδή, των ανέργων νεαρής ηλικίας (youth unemployment).

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια ιστορική αναδρομή σε διεθνείς οικονομικές κρίσεις και μία αναφορά στο θεωρητικό υπόβαθρο που οδήγησε στην δεκαετή οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης και τα οικονομικά μεγέθη της ελληνικής οικονομίας, ενώ το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης με κύριους άξονες την εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων, την φτώχεια, την ψυχική υγεία, την εκπαίδευση και την απασχόληση. Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της διατριβής, αναδεικνύει το φαινόμενο της νεανικής ανεργίας με αναφορά στην ψυχική και σωματική υγεία των νέων και ειδικότερα στους Neets, τους νέους που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης. Τα αναγραφόμενα δεδομένα του βιβλιογραφικού μέρους συλλέχθηκαν από την ΕΛΣΤΑΤ και την EUROSTAT, ως οι επίσημες πηγές στοιχείων, αλλά και από δημοσιευμένες εργασίες και μελέτες και άλλες εθνικές και διεθνείς βάσεις δεδομένων. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει το ερευνητικό σκέλος της εργασίας, όπου γίνεται η τεκμηρίωση της διδακτορικής έρευνας και των ερευνητικών ερωτημάτων, μέσα από την επεξεργασία, την ανάλυση δεδομένων και τη διεξαγωγή συμπερασμάτων της έρευνας, απευθυνόμενη σε ομάδα ανέργων νεαρής ηλικίας και αποτελεί το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

Η συγγραφή της διδακτορικής έρευνας βασίστηκε και διαμορφώθηκε μέσα από τις φάσεις της βιβλιογραφικής διερεύνησης σχετικά με τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνία, της συλλογής στοιχείων και καταγραφής της ανεργίας στη χώρα και συγκεκριμένα της νεανικής εργασίας, της επεξεργασίας και συγγραφής του θεωρητικού πλαισίου και του μεθοδολογικού σχεδιασμού, της κατάρτισης ερωτηματολογίου, της επεξεργασίας και ανάλυσης δεδομένων, της εξαγωγής συμπερασμάτων και της τελικής διαμόρφωσης και παρουσίασης των αποτελεσμάτων.

Για την μελέτη των επιπτώσεων αυτών στην ελληνική κοινωνία εξετάστηκε τόσο ελληνική όσο και διεθνής βιβλιογραφία, ενώ για την καταγραφή της

αυτοαντίληψης και των προσδοκιών της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας ανέργων και των αντιλήψεων τους για το μέλλον τους και για την είσοδό τους στην αγορά εργασίας καταρτίστηκε σχετικό ερωτηματολόγιο. Η ερευνητική μεθοδολογία που προτάθηκε για την διερεύνηση των επιπτώσεων της νεανικής ανεργίας είναι η ποσοτική προσέγγιση, ενώ το ερευνητικό σχέδιο έρευνας που επιλέχθηκε είναι το συγχρονικό, κατά το οποίο συλλέγονται δεδομένα από ένα δείγμα σε ορισμένο χρονικό σημείο, με σκοπό να συλλεχθούν είτε ποσοτικά είτε ποσοτικοποιημένα δεδομένα για μια σειρά από μεταβλητές, έτσι ώστε να προκύψουν διάφοροι συνδυασμοί συσχετίσεων (Bryman, 2017). Το ερωτηματολόγιο που έχει επιλεγεί για την έρευνα αποτελείται από τέσσερα μέρη (δημογραφικό μέρος και τρία μέρη από ήδη σταθμισμένα ερωτηματολόγια) και ειδικότερα:

A Μέρος: Ερωτηματολόγιο προσωπικών δεδομένων (δημογραφικά δεδομένα)

B Μέρος: Ερωτηματολόγιο κινήτρων για την εργασία

Γ Μέρος: Ερωτηματολόγιο αισιοδοξίας

Δ Μέρος: Κλίμακα Ψυχοπαθολογίας

Στόχοι της ποσοτικής αυτής προσέγγισης είναι η εγκυρότητα των γεγονότων, οι εκτιμήσεις, οι συσχετίσεις και οι προβλέψεις. Μέσα από τα αποτελέσματα της έρευνας καταδεικνύεται η ελπίδα των νέων να συμμετέχουν στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της χώρας μέσα από την ομαλή τους ένταξη στην απασχόληση υπό αξιοπρεπείς και αναδιαμορφωμένες συνθήκες απασχόλησης. Προς την κατεύθυνση μιας κοινωνίας που αγκαλιάζει τον νεανικό πληθυσμό της, προσφέροντάς του τις προοπτικές για αξιοπρεπείς βιοτικές και επαγγελματικές συνθήκες διαβίωσης, στα πλαίσια ανάπτυξης της απαραίτητης κοινωνικής ενσυναίσθησης, η διατριβή αυτή συνεισφέρει ερευνητικά δεδομένα για την ανάγκη μελέτης και αξιοποίησης των προσδοκιών και της αυτοαντίληψης των νέων ανθρώπων με σκοπό την ανάπτυξη στρατηγικών ανάσχεσης του φαινομένου της

νεανικής ανεργίας αλλά και της διαρροής επιστημόνων από τη χώρα και ένταξής τους στην εγχώρια αγορά εργασίας, καθώς και αποφυγής του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού τους.

ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

1. Εισαγωγή

1.1. Οικονομική κρίση και οικονομικοί κύκλοι

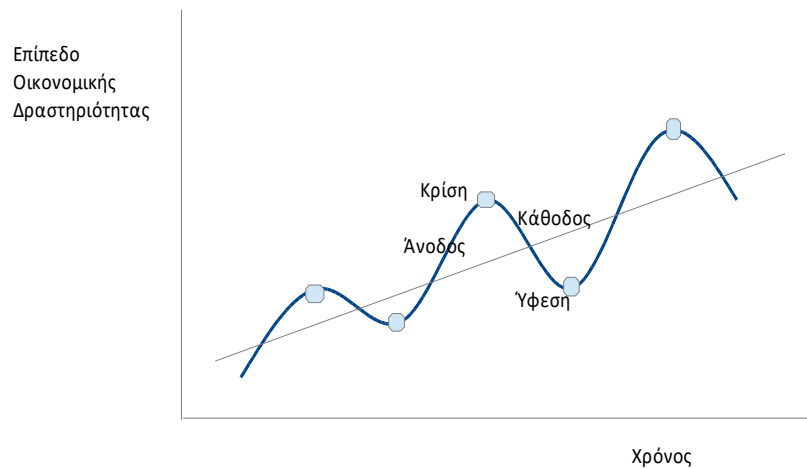
Η οικονομική κρίση είναι το φαινόμενο που παρατηρείται όταν μια οικονομία εισέρχεται σε μια περίοδο συνεχούς μείωσης και συρρίκνωσης των οικονομικών της δραστηριοτήτων, με έμφαση στα μακροοικονομικά μεγέθη, όπως το επίπεδο του εισοδήματος, της παραγωγής, της απασχόλησης, της ανεργίας, αλλά και σε σχέση με το εθνικό προϊόν, τις τιμές, τις εξαγωγές και τις επενδύσεις, των οποίων οι αυξομειώσεις επηρεάζουν τα μεγέθη και των λοιπών οικονομικών μεγεθών (Κουφάρης Γ., 2010).

Σύμφωνα με μια διαφορετική διατύπωση, η οικονομική κρίση οφείλεται στην διατάραξη της οικονομικής ισορροπίας εξαιτίας ξαφνικών γεγονότων που εμφανίζονται λόγω τοπικών ή διεθνών οικονομικών και διοικητικών προβλημάτων, διαφθοράς, φορολογίας, εξωτερικού χρέους, έλλειψης κεφαλαίου, ανεργίας αλλά και φυσικών καταστροφών (Erol, Apak, Atmaca & Öztürk, 2011).

Κατά την οικονομική θεωρία, η οικονομία δεν είναι στάσιμη, αλλά χαρακτηρίζεται από οικονομικές διακυμάνσεις, οι οποίες είναι συνεχείς αυξομειώσεις στην οικονομική δραστηριότητα, που χαρακτηρίζονται και ως οικονομικοί κύκλοι και παρουσιάζουν μια συστηματική κυκλικότητα, κατά μεγάλες χρονικές περιόδους, χωρίς όμως να είναι όμοιες στην διάρκεια και την έντασή τους (Λιανός et al, 2013). Ο όρος «business cycles» χρησιμοποιείται από τους Άγγλους, με την επισήμανση στη σημασία των επενδύσεων για την εξέλιξη ενός οικονομικού κύκλου. Οι φάσεις του οικονομικού κύκλου διακρίνονται στην ανόδο, στην οικονομική δηλαδή άνθηση, καθώς και σε αυτή της καθόδου, στην οικονομική

δηλαδή ύφεση (Λιανός et al, 2007). Καθώς μία οικονομία διανύει τη φάση της ανόδου, και προσεγγίζει εκείνο το σημείο που θεωρείται ανώτερο για την οικονομική δραστηριότητά της, η ενεργοποίηση διάφορων παραγόντων οδηγούν την οικονομία σε κρίση και στη φάση της καθόδου, διανύοντας πλέον την περίοδο ύφεσης (Γράφημα 1.1).

Γράφημα 1.1 – Οικονομικοί Κύκλοι

Η μετάβαση από τη μία φάση ενός οικονομικού κύκλου στην άλλη δε γίνεται απότομα, αλλά απαιτεί χρόνο, ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν και επηρεάζουν κάθε κύκλο. Σε γενικές γραμμές, κατά τη φάση της ανόδου ή άνθησης παρατηρείται αύξηση των μακροοικονομικών μεγεθών, γεγονός που ευνοεί ακόμη περισσότερο τις επενδύσεις και το οικονομικό κλίμα. Κατά τη φάση όμως της καθόδου ή ύφεσης, επικρατεί μια γενικότερη απαισιοδοξία για το μέλλον με έλλειψη επενδύσεων, εκτεταμένη ανεργία, χαμηλά επίπεδα παραγωγής, εισοδήματος και κερδών. Με εντονότερα αυτά τα δεδομένα, η ύφεση θα είναι μεγαλύτερη και ακόμα δυσκολότερη η ανάσχεσή της.

Ποια είναι τα αίτια όμως που προκαλούν τη μετάβαση μιας οικονομίας από τη μία φάση του οικονομικού κύκλου στην άλλη; Οι οικονομολόγοι υιοθέτησαν διάφορες θεωρίες με στόχο να ερμηνεύσουν το φαινόμενο των οικονομικών κύκλων. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι η εμφάνιση των κύκλων μπορεί να προκληθεί με έναυσμα εξωτερικών παραγόντων, με τις τεχνολογικές εφευρέσεις, τους πολέμους αλλά και διάφορα πολιτικά και τυχαία συμβάντα, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι προκαλείται από παράγοντες του ίδιου του οικονομικού συστήματος που σχετίζονται για παράδειγμα με το ίδιο το νόμισμα, την κατανάλωση, την παραγωγή ή τις επενδύσεις. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο και οικονομολόγο Karl Marx, «οι οικονομικές κρίσεις που δημιουργούνται από τους κύκλους έχουν άμεση σχέση με την τάση μείωσης του ποσοστού κέρδους του επιχειρηματία». Έτσι, καθώς η μεγιστοποίηση του κέρδους αποτελεί τον αντικειμενικό σκοπό μιας επιχείρησης, αλλά και τον πυρήνα του καπιταλιστικού συστήματος, η μείωση του ποσοστού κέρδους υποδεικνύει την απαρχή της ύφεσης (Βλάχου Α., 2009).

Όταν η οικονομία τίθεται στην κορυφή του κύκλου, αποκτά μεγαλύτερη ευαισθησία και μπορούν πιο εύκολα διάφοροι παράγοντες να συμμετέχουν στην ανάκοψη της ανοδικής της πορείας. Σε μια τέτοια στιγμή οδηγείται η οικονομία στην κρίση και ξεκινάει να διανύει τη φάση της καθόδου και της ύφεσης. Μια οικονομική κρίση αποτελείται από το στάδιο διαμόρφωσης της κατάστασης, όπου εμφανίζονται τα πρώτα συμπτώματα της κρίσης, το στάδιο εκδήλωσης της κρίσης, όπου αναδύονται τα χαρακτηριστικά της, το στάδιο των επιπτώσεων, όπου παρατηρούνται πλέον οι συνέπειες της κρίσης και τέλος, αυτό της εύρεσης λύσεων, όπου η οικονομία ξεκινά να ανακάμπτει σιγά σιγά από το σύνολο των δυσχερών συνεπειών (Σφακιανάκης, 1998).

Ειδικότερα, σχετικά με τις προβλεπόμενες επιπτώσεις, μια οικονομική κρίση μπορεί να προκαλέσει διαφορετικά είδη προβλημάτων και με διάφορους συνδυασμούς στην ύπαρξη και ένταση των φαινομένων, ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες της εκάστοτε κρίσης, όπως θέματα που σχετίζονται με την ρευστότητα

των τραπεζών αλλά και των επιχειρήσεων, μείωση χορηγήσεων, συρρίκνωση του κύκλου εργασιών και εν γένει τη χρεοκοπία στις επιχειρήσεις, μείωση λοιπών οικονομικών δραστηριοτήτων, μαζικές απολύσεις εργαζομένων και αύξηση ανεργίας, συρρίκνωση παραγωγής και κατανάλωσης, μείωση εθνικού εισοδήματος και εξαγωγών, αλλά και αύξηση δημόσιου ελλείμματος και χρέους.

1.2. Το οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού και οι οικονομικές κρίσεις

Ο καπιταλισμός είναι το οικονομικό σύστημα που κυριαρχεί στο σύγχρονο κόσμο από τα τέλη σχεδόν του δεκάτου ογδόου αιώνα, έπειτα από τις οικονομικές μεταβολές που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση. Το καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα έχει επιβάλει ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής και εργασίας, με συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, αλλά και πλούτου για ορισμένους. Η θεμελιώδης αντίληψη του καπιταλισμού βασίζεται στην ιδέα ότι αν ο καθένας προσπαθήσει να βγάλει όσο το δυνατόν περισσότερα κέρδη, τότε επωφελούνται εν γένει όλοι οι άνθρωποι. Η συνεχής επιδίωξη μεγιστοποίησης του κέρδους ωθεί τους επιχειρηματίες σε νέες κάθε φορά επενδύσεις του σωρευμένου κεφαλαίου τους σε παραγωγικό εξοπλισμό και νέες ιδέες, επενδύσεις που προωθούν την τεχνολογική και εμπορική πρόοδο, ενώ σύμφωνα με τη λειτουργία της «ελεύθερης αγοράς» η μεγάλη παραγωγή και ποικιλία στην αγορά ενισχύει τον ανταγωνισμό μεταξύ των παραγωγών για εξασφάλιση του χαμηλότερου δυνατού επιπέδου τιμών προϊόντων και υπηρεσιών και παρέχει στον καταναλωτή μία πληθώρα αγαθών καθώς και τη δυνατότητα της βέλτιστης κάθε φορά επιλογής (Grant R.G.,2004).

Στα τόσα χρόνια όμως ύπαρξης και πρακτικής εφαρμογής του, ο καπιταλισμός έχει χρεωθεί για την αύξηση της φτώχειας, της ανισότητας, των κοινωνικών αναταραχών ακόμα και για την καταστροφή του περιβάλλοντος. Καθώς, το χρήμα και το κέρδος μπαίνουν στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων της κοινωνίας,

οι ανθρώπινες σχέσεις γίνονται κατά βάση οικονομικές, ενισχύοντας τον ατομισμό και την ιδιοτέλεια σε βάρος του συνόλου και θέτοντας τον υλικό πλούτο πάνω από τις πνευματικές αξίες. Οι εκάστοτε οικονομικές κρίσεις έχουν τις ρίζες τους στην ίδια τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με τους επικριτές του καπιταλισμού, οι κρίσεις αναπτύσσονται καθώς η παραγωγή κοινωνικοποιείται, ενώ κάποιοι λίγοι ιδιοποιούνται τα αποτελέσματά της. Συνεπώς, οι αιτίες αλλά και η αδυναμία αποφυγής αυτών των κρίσεων συνυπάρχουν μέσα σε αυτή την ουσιαστική αντίφαση του καπιταλισμού.

Καθώς η κοινωνική παραγωγή διαρθρώνεται σε επιχειρήσεις, πολλών ιδιοκτησιών, ο κάθε παραγωγός παράγει για τον ίδιο, όσο το δυνατό μεγαλύτερη παραγωγή και με στόχο τη μεγιστοποίηση των κερδών του. Η παραγωγή λοιπόν είναι κοινωνική, τα αποτελέσματά της όμως ιδιοποιούνται σε ατομικό επίπεδο. Έτσι, παρατηρείται η στρέβλωση της κοινωνικής παραγωγής, αφού μοναδικό κίνητρο είναι το κέρδος και όχι η κάλυψη των αναγκών της κοινωνίας. Από τη στιγμή που συντελεστεί μια πτώση στην οικονομία και επέλθει κορεσμός στην αγορά, οι παραγωγοί δεν μπορούν να πουλήσουν όλα τα αγαθά τους και επέρχεται ο οικονομικός μαρασμός και η οικονομική κρίση (Μηλιός Γ. et al, 2005). Οι παραγωγοί διακόπτουν την επανεπένδυση του κεφαλαίου τους καθώς προσβλέπουν ότι χάνεται η υπεραξία του και η παραγωγή μειώνεται με εμφανείς τις συνέπειες στην οικονομική και κοινωνική ζωή, με χρεοκοπία για τις επιχειρήσεις και ανεργία για τους εργαζόμενους. Στην παγκοσμιοποιημένη πλέον οικονομία, με την δραστηριοποίηση των πολυεθνικών εταιρειών και των θυγατρικών τους και με την ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων, μία κατά τα φαινόμενα τοπική κρίση μπορεί να εξαπλωθεί άμεσα στον υπόλοιπο κόσμο, λαμβάνοντας γρήγορα διεθνείς διαστάσεις.

Σύμφωνα με την θεωρία του Μαρξ «ο όρος οικονομική κρίση χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τη δυσλειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος», όπου παρά την υπερπαραγωγή προϊόντων, οι παραγωγικές δυνάμεις

της οικονομίας υφίστανται σημαντική συρρίκνωση. Ο Karl Marx στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», διαμηνύει ότι «στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία, που σε κάθε άλλη προηγούμενη εποχή, θα φαινότανε σαν παραλογισμός, η λεγόμενη επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται ριγμένη πίσω, σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας, θα έλεγε κανείς ότι ένας λοιμός, ένας γενικός πόλεμος ερήμωσής της έκαψε όλα τα μέσα ύπαρξης. Η βιομηχανία, το εμπόριο, φαίνονται εκμηδενισμένα» (Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., 1965, σελ. 36). Ο Καρλ Μαρξ (1818-1883), θεμελιωτής του σοσιαλισμού, στο βιβλίο του «Το Συμβόλαιο» το 1867, υποστήριζε ότι ο καπιταλισμός εκμεταλλεύεται την πλειονότητα των εργαζομένων και τους οδηγούσε στη φτώχεια, καθώς ο πλούτος που παρήγαγαν καρπωνόταν από μία μειοψηφία καπιταλιστών. Παρόλο που συμφωνούσε ότι ο καπιταλισμός ενίσχυε την οικονομία και την παραγωγή αγαθών, εργάστηκε ακούραστα για την ανατροπή του, θεωρώντας ότι η εργατική τάξη θα ανέτρεπε το σύστημα, βάζοντας τέλος στη φτώχεια και την εκμετάλλευση, για να απολαμβάνει η ίδια τους κόπους της δουλειάς της. Υποστήριζε «ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να διασφαλίσει κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς από τη φύση του είναι ένα σύστημα που στηρίζεται στην εκμετάλλευση και την ανισότητα» (Woods A., 2014).

Ο Μαρξ έγραψε ότι «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς ερμηνεύσει τον κόσμο με ποικίλους τρόπους, το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε». Οι καπιταλιστές εκμεταλλεύονται την εργατική τάξη, η οποία επιβάλλεται να αντιδράσει και να πάρει στα χέρια της την εξουσία, αναπτύσσοντας τον σοσιαλισμό, ένα οικονομικό σύστημα, στο οποίο το κράτος θα κατέχει την ιδιοκτησία της παραγωγής και των μέσων της, η «παραγωγή των προϊόντων θα γίνεται με στόχο την κάλυψη των αναγκών των μελών της κοινωνίας και όχι για την αύξηση των κερδών των ιδιωτικών επιχειρήσεων και ο καθένας θα αμείβεται ανάλογα με την εργασία που προσφέρει» (Θεριανός Κ., Φωτόπουλος Ν., 2014). Σύμφωνα με την Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία, τα θέματα οικονομικής κρίσης σχετίζονται με την κρίση κερδοφορίας και την έλλειψη δυνατότητας της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης να αποκαταστήσει την

κερδοφορία του κεφαλαίου σε ικανοποιητικά επίπεδα (Μαυρουδέας Σ., Μανιάτης Θ., 2013).

Ο οικονομολόγος Adam Smith (1723-1790) υποστήριξε ότι το «αόρατο χέρι» της αγοράς θα μπορούσε να κάνει την οικονομία πιο αποδοτική και τη χώρα πιο πλούσια, με τον ανταγωνισμό να αυξάνει την παραγωγικότητα και να επιφέρει χαμηλότερο επίπεδο τιμών προς όφελος των καταναλωτών. Οι ιδέες του Smith αναπτύχθηκαν κατά τη βιομηχανική επανάσταση, ενώ είναι ο πρώτος που αναφέρθηκε στην ύπαρξη ενός μη παρεμβατικού καπιταλιστικού συστήματος με την «Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών», το 1776¹. Ενώ, θεωρεί ότι η ελευθερία της οικονομικής ζωής δεν μπορεί να εμποδίζεται από το κράτος, προτάσσει την παρέμβασή του στους τομείς της δικαιοσύνης και της ασφάλειας, καθώς πιστεύει ότι «η οικονομική ανάπτυξη πρέπει να συμβαδίζει και με την κοινωνική ευημερία και δικαιοσύνη». Στην οικονομία που περιγράφει ο Smith υπάρχει μεγάλος ανταγωνισμός, καθώς πολλές επιχειρήσεων παράγουν τα ίδια αγαθά με την τιμή να καθορίζεται μέσω των δυνάμεων προσφοράς και ζήτησης. Όμως, στις σημερινές οικονομίες έχει αναπτυχθεί ο «ατελής ανταγωνισμός», η ύπαρξη μονοπωλίων και ολιγοπωλίων, «τα οποία μπορούν να ρυθμίσουν την ποσότητα του προϊόντος που θα παράγουν», προκαλώντας ακόμη και τεχνητές ελλείψεις του προϊόντος, ελέγχοντας έτσι το επίπεδο τιμών. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μεγάλες κοινωνικές ανισότητες, αντίθετα από αυτό που περιέγραψε ο Smith (Θεριανός Κ., Φωτόπουλος Ν., 2014).

Έτσι, η προσπάθεια ύπαρξης μιας αγοράς ελεύθερης στον ανταγωνισμό δημιούργησε στην πράξη μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις και συνεργασίες «καρτέλ» που μπορούσαν πλέον να ελέγχουν τις τιμές και κατ' επέκταση τις αγορές. Αυτό οδήγησε στην ανάγκη ανάπτυξης κρατικού παρεμβατισμού προκειμένου να

---

¹ «Τα προαπαιτούμενα, τα οποία πρέπει να γίνουν από το κράτος για τη μετάβαση από τον κατώτερο βαρβαρισμό στην ανώτατη βαθμίδα πλουτισμού, δεν είναι πολλά πέρα από την ειρήνη, τους χαμηλούς φόρους και την ανεκτική δικαστική εξουσία. Όλα τα υπόλοιπα θα προκύψουν με τη φυσική ροή των πραγμάτων» (Smith A., 1766).

αποτραπεί ο καθορισμός των τιμών και να εξασφαλιστεί ο υγιής ανταγωνισμός, αλλά και για να εφαρμοστεί ένα σωστό και δίκαιο για τους εργαζόμενους εργασιακό πλαίσιο, που δεν μπορούσε να υποστηριχθεί από τις θεμελιώδεις αρχές του καπιταλισμού. Ήδη από τη δεκαετία του 1930, Ο Άγγλος οικονομολόγος Τζον Μείναρντ Κέινς (1883-1946), συνέδεσε το όνομά του με τον «ελεγχόμενο» καπιταλισμό, καθώς κατά τη διάρκεια της μεγάλης κρίσης του 1930, διατύπωσε τη θεωρία ότι η ελεύθερη αγορά δε θα μπορούσε να βγάλει την οικονομία από την κρίση, αλλά οι κυβερνήσεις θα έδιναν τη λύση, με ενίσχυση των δημόσιων δαπανών, για την τόνωση της οικονομίας και την αύξηση της απασχόλησης, θεωρία που έγινε αποδεκτή μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και εφαρμόστηκε από τις κοινωνίες του δυτικού κόσμου, με πρώτη αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, σχεδόν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Θεριανός Κ., Φωτόπουλος Ν., 2014).

Σύμφωνα λοιπόν με την «θεωρία της ελεύθερης αγοράς του Άγγλου οικονομολόγου Keynes, οι κυβερνήσεις δεν θα πρέπει να αφήνουν την λειτουργία του τραπεζικού συστήματος στο έλεος των μηχανισμών της αγοράς», αλλά το κράτος πρέπει να ασκεί δημοσιονομική πολιτική για να επηρεάζει την οικονομία. Αυτή η δημοσιονομική πολιτική μπορεί να επηρεάζει τη «συνολική ζήτηση του χρήματος, τη ζήτηση των αγαθών και τη ζήτηση του εργατικού δυναμικού έτσι, ώστε να επιτυγχάνεται η πλήρης απασχόληση όλων των παραγωγικών συντελεστών της οικονομίας και του εργατικού δυναμικού», συνδυάζοντας έτσι την ελεύθερη αγορά με το κράτος πρόνοιας (Παρασκευόπουλος Σ., 2009).

Στο τέλος της δεκαετίας του '70 ξεκίνησαν να παρατηρούνται παγκοσμίως φαινόμενα επιβράδυνσης στην οικονομική ανάπτυξη, αύξησης του κρατικού χρέους, της ανεργίας και των πληθωριστικών τάσεων, τα οποία οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι και αντίθετοι της Κεϋνσιανής θεωρίας απέδωσαν στον υπέρμετρο κρατικό παρεμβατισμό και τις υπέρογκες κοινωνικές παροχές του κοινωνικού κράτους. Έτσι, ξεκίνησε η φιλελευθεροποίηση των χρηματαγορών και η

απελευθέρωση των αγορών υπό κρατική επιτήρηση, κυρίως στις ΗΠΑ και στην Αγγλία, η οποία οδήγησε σε αύξηση του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, περιόρισε τον ρυθμό αύξησης του πληθωρισμού αλλά και της ανεργίας, και αύξησε τα κέρδη των επιχειρήσεων, δημιουργώντας όμως ταυτόχρονα δυσανάλογες δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις, με ανακατανομή των εισοδημάτων, «κάνοντας τους πλούσιους πλουσιότερους και τους φτωχούς φτωχότερους». Μέσα σε αυτές τις εξελίξεις, ξέσπασε χρηματοοικονομική κρίση κλονίζοντας την κοινωνικοοικονομική αλλά και την πολιτική σταθερότητα των δυτικών κοινωνιών (Κότιος Α., Παυλίδης Γ., 2012).

Η χρηματοοικονομική κρίση ενισχύεται από την απελευθέρωση των χρηματαγορών από κρατικούς παρεμβατισμούς συνεπικουρούμενη από την αδυναμία των κυβερνήσεων να ελέγξουν τις εξελίξεις και τις δυσμενείς συνέπειες αυτής της απελευθέρωσης (Παρασκευόπουλος Σ., 2009). Τελικά όμως, στην απειλή μιας οικονομικής κρίσης, οι κυβερνήσεις είναι αυτές που σπεύδουν να εφαρμόσουν πολιτικές κρατικού παρεμβατισμού για τη διαχείριση και αντιμετώπιση της κρίσης, τόσο με παροχή κρατικής εγγύησης για το σύνολο των υποχρεώσεων των τραπεζών και με κρατικοποιήσεις και πακέτα στήριξης των χρηματοοικονομικών ιδρυμάτων για ενίσχυση της κεφαλαιακής τους επάρκειας.

Όπως πολλά θεωρητικά μοντέλα, έτσι και με τον καπιταλισμό αποδεικνύεται ότι στην πράξη αναπτύσσονται στρεβλώσεις του συστήματος, γεγονός που εγείρει ερωτηματικά για τα κίνητρα της τάσης που αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες από τις κυβερνήσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας για λιγότερο κρατικό παρεμβατισμό, περισσότερες ιδιωτικοποιήσεις και ελάχιστες κοινωνικές παροχές, με κυρίαρχους πολιτικούς υποστηρικτές μιας οικονομικής πολιτικής χωρίς παρεμβάσεις, στη δεκαετία του 1980, την Μάργκαρετ Θάτσερ και τον Ρόναλντ Ρέιγκαν. Έτσι, εμφανίζεται η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού, που προβάλλει «τη συρρίκνωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία», ενώ η ανάπτυξη συμβαδίζει με τις έννοιες της επιχειρηματικότητας, της καινοτομίας, αλλά και της

ατομικής πρωτοβουλίας. Η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού οδήγησε στην περιθωριοποίηση της κυριαρχίας των επιμέρους κρατών και την ανάδειξη μιας νέας παγκόσμιας οικονομικής κοινότητας, αναδεικνύοντας την παγκοσμιοποίηση ως τον σύγχρονο τύπο οικονομικής δραστηριότητας.

Τόσο οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, όσο και οι οικονομικές κρίσεις που έλαβαν χώρα στον κόσμο, κλόνισαν κατά καιρούς βαθιά το οικονομικό μοντέλο του καπιταλισμού. Παρά τις όποιες κυκλικές οικονομικές αναταράξεις, ο καπιταλισμός καταφέρνει πάντα να βρίσκεται στο προσκήνιο του παγκόσμιου οικονομικού γίνεσθαι ως το κύριο οικονομικό σύστημα, άλλοτε με λιγότερο και άλλοτε με πιο έντονο τον κρατικό παρεμβατισμό. Αυτή η προς μελέτη παγκόσμια κρίση δεν αποτελεί ούτε την πρώτη και σίγουρα ούτε την τελευταία κρίση που θα κληθεί να αντιμετωπίσει ο άνθρωπος στα χρόνια της ύπαρξής του, αλλά αναμφίβολα είναι μία από τις μεγαλύτερες και πολυδιάστατες που συνέβησαν, απαριθμώντας σημαντικές και δυσχερείς επιπτώσεις στην παγκόσμια κοινότητα. Άλλωστε, η διεθνής ιστορική εμπειρία έχει τη δυνατότητα να εξιστορήσει αρκετές σημαντικές υφέσεις τα τελευταία 100 χρόνια, όπως το κραχ του 1929, η πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970, η κατάρρευση των πρώην Σοβιετικών χωρών τη δεκαετία του '90 και η ασιατική κρίση στο τέλος του αιώνα (Γιωτάκος Ο., 2010).

1.3. Οι απαρχές της κρίσης του 2008

Το 2008, 79 χρόνια μετά το Κραχ του 1929, δημιουργήθηκε μεγάλη αναστάτωση στην οικονομική και πολιτική ζωή των χωρών, όταν έχοντες και μη επλήγησαν οικονομικά, ενώ τα κράτη και οι κυβερνήτες έσπευσαν να ενισχύσουν με δισεκατομμύρια τις τράπεζες την ίδια στιγμή που επιβεβαίωναν ότι το κρατικό χρήμα δεν έφτανε για την ενίσχυση και αύξηση των δημοσίων δαπανών – μισθοί και συντάξεις – αλλά ούτε και για τις κοινωνικές δομές - σχολεία ή νοσοκομεία.

Ταυτόχρονα, στις αναπτυγμένες χώρες, οι άνθρωποι έχασαν τις δουλειές και τα σπίτια τους, ενώ εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι βρέθηκαν κάτω από το όριο της φτώχειας, (INE-ΓΣΕΕ, 2011). Όμως πώς φτάσαμε ως εκεί;

Η κρίση του 2008 (Βαρουφάκης Γ., Πατώκος Τ. et al, 2011) ξεκίνησε να «χτίζεται» στην αρχή της δεκαετίας του '70 καθώς η εκτίναξη του κόστους παραγωγής παγκοσμίως αύξησε την ανταγωνιστικότητα των αμερικανικών επιχειρήσεων και η ταυτόχρονη άνοδος των αμερικανικών επιτοκίων έκαναν ελκυστικότερη την αμερικανική οικονομία και οδήγησαν μεγάλο μέρος του παγκόσμιου κεφαλαίου να εισρεύσει στις ΗΠΑ, καθώς ήδη οι συναλλαγματικές αγορές είχαν απορρυθμιστεί και οι κεφαλαιακές μεταφορές είχαν ελαστικότερους περιορισμούς, ιδιαίτερα μετά την κατάργηση του Bretton Woods².

Για παραπάνω από τρεις δεκαετίες (1973-2008), υπήρξε στην παγκόσμια οικονομία μια περίοδος που ενώ βελτίωνε τους δείκτες, δημιούργησε άνισο πλουτισμό με ταυτόχρονη παραγωγή πλούτου και δυστυχίας, αυξάνοντας έτσι την οικονομική ανισορροπία. Ενώ το 1971 το χρηματοπιστωτικό σύστημα αντιστοιχούσε στο 3% της αμερικανικής οικονομικής δραστηριότητας, το 2007 έφτασε στο 42%. Το εισερχόμενο κεφάλαιο χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή νέου χρήματος μέσω της χρηματοοικονομικής μηχανικής³, με έκδοση νέων χρηματοοικονομικών προϊόντων, των λεγόμενων παραγώγων και των δομημένων ομολόγων. Επίσης, τα εισερχόμενα από το εξωτερικό κεφάλαια χρησιμοποιήθηκαν στην παροχή στεγαστικών δανείων στην αμερικανική αγορά ακινήτων, με εγγύηση τα ίδια τα σπίτια με αποτέλεσμα τη δημιουργία φούσκας στην αγορά ακινήτων, καθώς όσο περισσότερα χρήματα δάνειζαν οι τράπεζες για αγορά σπιτιών, τόσο αυξάνονταν οι

---

² Bretton Woods: διεθνές νομισματικό σύστημα (συμφωνήθηκε το 1944) ως ένα διεθνές σύστημα κανόνων που ρύθμιζε, έως την κατάργησή του γύρω στα 1970, «τις νομισματικές ισοτιμίες, τις ροές κεφαλαίων και τα ισοζύγια πληρωμών μεταξύ των μεγάλων οικονομικών δυνάμεων».

³ Χρηματοοικονομική μηχανική ή financial engineering είναι η σύνθεση και χρήση νέων και εξειδικευμένων χρηματοοικονομικών μέσων, χρηματοοικονομικών προϊόντων και εργαλείων για την αναδιάρθρωση χρηματοροών και την επίτευξη επενδυτικών στόχων.

τιμές τους (Βαρουφάκης Γ. et al, 2011).

Ο «Παγκόσμιος Μινώταυρος»⁴ όμως κατέρρευσε καθώς το χρηματοπιστωτικό σύστημα της Αμερικής επένδυε το εισερχόμενο κεφάλαιο σε παράγωγα (στοιχήματα) και δομημένα ομόλογα, δημιουργώντας τίτλους χωρίς αντίκρισμα και χρησιμοποιώντας τους ως χρήμα, το οποίο μεταλλάσσεται πλέον ως «τοξικό» και στο οποίο εκτίθεται σιγά σιγά το τραπεζικό σύστημα όλου του κόσμου και ιδιαίτερα αυτό πολλών Ευρωπαϊκών χωρών. Ταυτόχρονα, οι τράπεζες στις Ηνωμένες Πολιτείες, έχοντας αρχίσει ήδη από την προηγούμενη δεκαετία, παρείχαν με σχετικά μεγάλη ευκολία και χωρίς ιδιαίτερους ελέγχους επισφαλειών, στεγαστικά δάνεια για αγορά κατοικίας. Όταν τα δάνεια αυτά άρχισαν να μην εξυπηρετούνται οι κατασχέσεις κατοικιών δεν ήταν αρκετές για την κάλυψη των δανείων αυτών, καθώς τόσο η τιμή όσο και η ζήτηση των ακινήτων είχαν ήδη μειωθεί αρκετά, με αποτέλεσμα την κατάρρευση της αγοράς των ακινήτων και τη χρεοκοπία των τραπεζών. Από την αρχή η κρίση δημιούργησε σοβαρές ζημιές ιδίως σε όσα παγκόσμια χρηματοπιστωτικά ιδρύματα ήταν εκτεθειμένα στις αγορές στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου των ΗΠΑ, και το ενεργητικό τους μπορεί να περιείχε επισφαλή και μη ρευστοποιήσιμα μέρη (Βαρουφάκης Γ., 2012).

Με την πτώχευση της Lehman Brothers, ξεκίνησε και η αντίστροφη μέτρηση για την μετάδοση της κρίσης και στην υπόλοιπη οικονομία. Η ανεργία αυξήθηκε, ενώ περιορίστηκαν οι δραστηριότητες πολλών τομέων και ιδίως αυτού των ακινήτων. Έτσι, η αγορά ακινήτων και η δημιουργία τοξικών χρηματοοικονομικών προϊόντων με τη χρήση των ξένων κεφαλαίων δημιούργησε τη λεγόμενη

---

⁴ «Παγκόσμιος Μινώταυρος»: Όπως οι Αθηναίοι, σύμφωνα με το μύθο, «έτρεφαν από τις σάρκες τους τον Μινώταυρο, ως αντίτιμο της Μινωικής Ειρήνης, έτσι και ο υπόλοιπος κόσμος συντηρούσε εθελοντικά τα ολοένα αυξανόμενα ελλείμματα των ΗΠΑ» σαν ένα μηχανισμό «ανακύκλωσης πλεονασμάτων, σύμφωνα με τον οποίο οι Ηνωμένες Πολιτείες αύξαναν όλο και περισσότερο το διπλό τους έλλειμμα απορροφώντας με αυτόν τον τρόπο τα εμπορικά πλεονάσματα της Ευρώπης και της Ασίας, δημιουργώντας έτσι την απαραίτητη ζήτηση για τα γερμανικά, ιαπωνικά και κινεζικά προϊόντα» (Βαρουφάκης Γ., 2012).

χρηματοπιστωτική φούσκα η οποία «έσκασε» όταν πτώχευσε η Lehman Brothers το 2008, έπειτα από την τέραστια επένδυσή της σε τίτλους παραγώγων, αναδεικνύοντας ότι αυτά τα τοξικά – ιδιωτικά χρήματα δεν είχαν κανένα αντίκρισμα στην πραγματική οικονομία (Βαρουφάκης Γ., 2012).

Για να αποφευχθεί η κατάρρευση των τραπεζών, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και η Ευρώπη αποφάσισαν να τις ενισχύσουν με κρατικό χρήμα. Το χρήμα αυτό όμως δεν το τύπωσαν, αλλά το δανείστηκαν από επενδυτές με αποταμιεύσεις (Κινέζους, Ιάπωνες, Άραβες, Γερμανούς), έτσι ώστε να είναι φερέγγυο. Μετά τη κρατική διάσωσή τους οι τράπεζες ξεκίνησαν «να δανείζουν τα κράτη με τις μεγαλύτερες δανειακές ανάγκες (όπως η Ελλάδα) από το δημόσιο χρήμα που πήραν, και με μεγάλο επιτόκιο», φτιάχνοντας ταυτόχρονα νέα προϊόντα, τα CDS⁵, με τα οποία στοιχημάτιζαν στη χρεοκοπία πλέον ολόκληρων κρατών, το δημόσιο χρέος των οποίων ολοένα και διογκωνόταν. Με τον τρόπο αυτό, η κρίση όχι μόνο μεταφέρθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά από τον ιδιωτικό χρηματοπιστωτικό τομέα μετακλήθηκε και στον δημόσιο τομέα, πλήττοντας πλέον ολόκληρα κράτη, όπως έγινε και στην περίπτωση της Ελλάδας (Βαρουφάκης Γ., 2012).

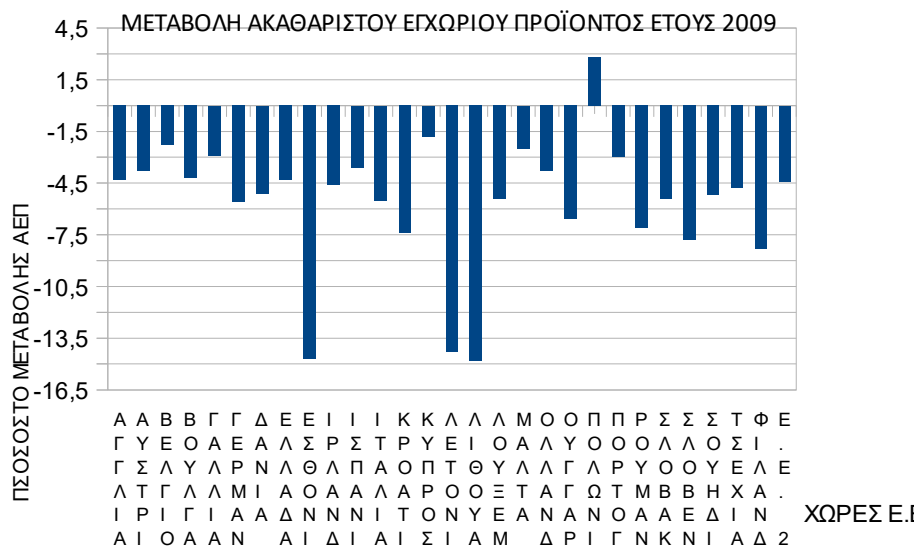
Στα κυριότερα αίτια αυτής της διεθνούς οικονομικής κρίσης, συμπεριλαμβάνονται οι διεθνείς αναταράξεις που σχετίζονται με την ανισορροπία στις αποταμιεύσεις και τις επενδύσεις, με την έντονη άνοδο στις τιμές των σπιτιών στις Ηνωμένες Πολιτείες, η εντυπωσιακή αύξηση των χορηγήσεων με ελάχιστη εξασφάλιση, με νέες τιτλοποιήσεις και πολύπλοκους δομημένους τίτλους, σε συνδυασμό με τις αστοχίες στο σύστημα ελέγχου και τα bonus στα στελέχη του χρηματοπιστωτικού χώρου με ταυτόχρονη χειραγώγηση νοικοκυριών και τραπεζικού τομέα (Χαρδούβελης Γ.Α., 2009).

Η «φούσκα των ακινήτων» στις ΗΠΑ, σε συνδυασμό με τη «ραγδαία

---

⁵ **CDS: (Credit Default Swap)** είναι συμβόλαια παραγώγων χρηματοοικονομικών προϊόντων. Αποτελούν ουσιαστικά ασφάλεια σε περίπτωση που χρεωκοπήσει ένα κράτος ή μια επιχείρηση που εξέδωσε ομόλογα.

εξάπλωση στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου» και την εναπόθεση αυτού του κινδύνου στις τράπεζες, ήταν οι παράγοντες που πυροδότησαν την έναρξη της σημερινής κρίσης. Οι τράπεζες λοιπόν, παρέχοντας δάνεια με χαμηλά επιτόκια για τα πρώτα χρόνια, «με μόνη εγγύηση την αναμενόμενη αύξηση στην τιμή της κατοικίας», και τιτλοποιώντας ταυτόχρονα τις επισφάλειές τους, συνέχιζαν να δανείζουν άφοβα διατηρώντας τη ρευστότητά τους και δημιουργώντας έτσι ένα φαύλο κύκλο επισφαλών δανειοδοτήσεων, με χρήμα που ουσιαστικά δεν είχε κανένα αντίκρισμα στην πραγματική οικονομία (INE-ΓΣΕΕ, 2008). Η στρέβλωση αυτή του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της αγοράς δεν απείχε πολύ από την εκκίνηση της κατάρρευσης. Σύμφωνα με την μαρξιστική πολιτική οικονομία, οι «διαδοχικές φούσκες (του χρηματιστηρίου και των κατοικιών) και τα συστηματικά δημοσιονομικά ελλείμματα» δημιουργήθηκαν «στο πλαίσιο των συνεχών προσπαθειών του συστήματος (κεντρικών τραπεζών και κυβερνήσεων) για την τόνωση της ζήτησης, όταν οι αναδιανεμητικές υπέρ του κεφαλαίου νεοφιλελεύθερες πολιτικές εξάντλησαν τη δυναμική τους» (Μανιάτης Θ., 2013).

Γράφημα 1.2 - Μεταβολή Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος 2009 Πηγή Eurostat

Μέσα στα επόμενα χρόνια η χρηματοπιστωτική κρίση που είχε ξεκινήσει από τις ιδιωτικές τράπεζες πέρασε και στα οικονομικά μεγέθη των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Καθώς τα κράτη προσπαθούσαν να χειριστούν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι τράπεζές τους, με ενίσχυση από το δημόσιο χρήμα, οι ευρωπαϊκές οικονομίες οδηγήθηκαν σε ύφεση (Βαρουφάκης Γ. et al., 2011). Το 2009, καταγράφηκε μείωση στο ΑΕΠ της Γερμανίας 5,6%, της Γαλλίας 2,9%, της Ολλανδίας 3,8%, της Σουηδίας 5,2%, της Ιρλανδίας 4,6%, της Φινλανδίας 8,3%, της Δανίας 5,1%, της Ισπανίας 3,6% και της Ελλάδας κατά 4,3% (Γράφημα 1.2, πηγή Eurostat).

Οι συνέπειες «της χρηματοπιστωτικής κρίσης έφεραν σημαντικές αλλαγές στην παγκόσμια οικονομία». Εκτός του τραπεζικού συστήματος, οι επιπτώσεις εντοπίζονται στον ρυθμό με τον οποίο μειώθηκε η οικονομική ανάπτυξη αλλά και στην απότομη διόρθωση των χρηματιστηριακών δεικτών των χωρών που επλήγησαν. Ειδικότερα, σημαντικότερες συνέπειες της κρίσης είναι η μείωση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, η μείωση στα νέα δάνεια των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών, η αύξηση στο δημόσιο χρέος εξαιτίας της υπέρογκης κρατικής δανειοδότησης με υψηλά επιτόκια, αλλά και η πτώχευση πολλών επιχειρήσεων, η αύξηση της ανεργίας σε μεγάλα ποσοστά, καθώς και η μείωση και κατάργηση πολλών κοινωνικών παροχών, με αύξηση της φτώχειας και της κοινωνικής εξαθλίωσης ολόκληρων κοινωνικών στρωμάτων. Εν τέλει, ίσως ο μεγαλύτερος κίνδυνος να συντελείται στην πιθανότητα μίας μεγαλύτερης επιβάρυνσης στην κατάσταση των χωρών από την οικονομική εξαθλίωση που συνεχίζουν να βιώνουν οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά.

1.4. Η κρίση στην Ελλάδα: αδυναμίες και συνέπειες

Με στόχο την ανάκαμψή τους, οι ευρωπαϊκές τράπεζες ξεκίνησαν να στοιχηματίζουν μέσω δομημένων ομολόγων και παραγώγων ότι, αργά ή γρήγορα, οι πιέσεις και το χρέος του δημοσίου τομέα θα οδηγούσαν κάποιο μέλος της ευρωζώνης στη χρεοκοπία. Το γεγονός αυτό έπληξε τις πιο χρεωμένες χώρες όπως η Ελλάδα, καθώς στοιχηματίστηκαν, μέσω των ασφαλιστικών συμβολαίων CDS (credit default swaps), μεγάλα ποσά στην χρεοκοπία της. Το φαινόμενο αυτής της πρακτικής ανέδειξε μια κρίση δημόσιου χρέους, που εμφανίστηκε στην Ελλάδα στις αρχές του 2010 (Βαρουφάκης Γ., 2011).

Στην Ελλάδα, το συνεχώς αυξανόμενο δημόσιο χρέος και η αδυναμία των ελληνικών κυβερνήσεων να το διαχειριστούν, σε συνδυασμό με τη διαρκή μείωση όλων των βασικών οικονομικών μεγεθών οδήγησαν στην διόγκωση του προβλήματος και τη διεύδυση της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Καθώς η «διεθνής κρίση οδήγησε σε άνοδο των επιτοκίων, σε ραγδαία άνοδο των τιμών του πετρελαίου και των τιμών των τροφίμων από το πρώτο τρίμηνο του 2008, με αποτέλεσμα την έξαρση των πληθωριστικών πιέσεων και την επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας και ειδικότερα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ΗΠΑ», δεν άργησε να πληγεί και η ελληνική οικονομία (Βαρουφάκης Γ., 2011).

Η διεθνής αυτή κρίση ανέδειξε και επέτεινε την ανάπτυξη των δομικών αδυναμιών στην ελληνική οικονομία και φανέρωσε την υπερχρέωση του δημοσίου καθώς και την ανικανότητα για έλεγχο του υπέρογκου χρέους του, κλονίζοντας την εμπιστοσύνη των διεθνών κεφαλαιακών αγορών στη χώρα και περιορίζοντας τις ιδιωτικές και δημόσιες επενδύσεις. Στις «βασικές παθογένειες της ελληνικής

οικονομίας που εμποδίζουν την παραγωγικότητα και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας» ανήκουν «η δομή της οικονομίας που αποθαρρύνει τις επενδύσεις και τη δημιουργία οικονομιών κλίμακας», όπως και ο μη αποδοτικός κρατικός τομέας, η δομή στην αγορά εργασία μαζί με τους όρους της που συρρικνώνουν την απασχόληση, η πολυδαίδαλη φορολογία που απομακρύνει την προοπτική των επενδύσεων αλλά και η εκτεταμένη παραοικονομία (McKinsey&Company, 2011). Έτσι, το σχετικά μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, η μεγάλη γραφειοκρατία για τη λειτουργία τους και το ασταθές φορολογικό πλαίσιο αποτελούν εμπόδια στην προσέλκυση επενδύσεων στην ελληνική οικονομία.

Επίσης, η αυξημένη φοροδιαφυγή και παραοικονομία, η άνθηση της αδήλωτης απασχόλησης καθώς και η αδυναμία εύρεσης και εφαρμογής τρόπων για την ανίχνευση και αντιμετώπισης αυτών των φαινομένων, οδηγούν στην δημιουργία πλούτου εκτός της επίσημης οικονομίας καθώς και τη συγκέντρωσή του σε λίγους επιχειρηματίες. Σύμφωνα με δεδομένα από την Τράπεζα της Ελλάδας, η χώρα «συγκαταλέγεται μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) με τα υψηλότερα ποσοστά παραοικονομίας», εκτιμώντας ότι για την περίοδο 2003-2015 ανήλθε στο 25% του ΑΕΠ, σε σύγκριση με 19% για την ευρωζώνη και 20% για την Ε.Ε. (Τράπεζα της Ελλάδας, 2017). Η αύξηση αυτών των διαχρονικά διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας συμβάλλει στην ανισορροπία των φορολογικών εσόδων του κράτους, οδηγώντας από τη μία σε αύξηση της φορολογίας στην επίσημη οικονομία και δίνοντας από την άλλη κίνητρο στις επιχειρήσεις για περαιτέρω αύξηση της φοροδιαφυγής και παραοικονομίας.

Το δημόσιο χρέος της χώρας αυξήθηκε σημαντικά (ως ποσοστό του ΑΕΠ) και το δημόσιο στράφηκε σε δανειακά εργαλεία για την χρηματοδότηση του υψηλού δημοσιονομικού ελλείματος. Η χώρα προσέφυγε στο ΔΝΤ, στην ΕΚΤ και στην ΕΕ υπό την απειλή μιας στάσης πληρωμών, υιοθετώντας ένα δύσκολο πρόγραμμα για την δημοσιονομική προσαρμογή. Επίσης, η χώρα αντιμετώπισε δυσκολίες που σχετιζόνταν με την δυνατότητα να παραμένει ανταγωνιστική ως οικονομία αλλά και

τις προοπτικές παροχής θέσεων εργασίας στο ανθρώπινο δυναμικό της, καθώς υπολείπεται από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες «σε κρίσιμα μεγέθη, όπως οι άμεσες ξένες επενδύσεις, η παραγωγικότητα εργασίας και ο βαθμός συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό». Οι νέοι και ιδίως οι νέες γυναίκες στερούνται ευκαιριών για απασχόληση, με την ύφεση να μετατρέπεται τελικά «σε κρίση απασχόλησης», όπως δείχνουν τα στοιχεία, καθώς για το έτος 2015 καταγράφηκε η επίσημη ανεργία στο 25% (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

Ταυτόχρονα, το πρόβλημα εντάθηκε με την αδυναμία χρήσης δημοσιονομικών μέτρων εκ μέρους των ελληνικών κυβερνήσεων, λόγω της εισόδου της χώρας στην ζώνη του ευρώ και της υιοθέτησης του κοινού νομίσματος. Το κοινό νόμισμα είναι σταθερό και προσδίδει αξιοπιστία στην οικονομία μιας χώρας, όταν οι συνθήκες είναι ιδανικές, αλλά στο κατώφλι μιας κρίσης, είναι αυτονόητο ότι οι υπερχρεωμένες και φτωχότερες χώρες της Ευρωζώνης δεν θα μπορούσαν να συμβαδίσουν με τις πλουσιότερες, ούτε να διαχειριστούν την κρίσιμη κατάσταση χωρίς τα απαραίτητα δημοσιονομικά εργαλεία (Βαρουφάκης Γ., 2011). Στη ζώνη λοιπόν του κοινού νομίσματος, εργαλεία όπως η υποτίμηση ή η έκδοση νέου χρήματος δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν, οδηγώντας τη χώρα σε μια μόνιμη περίοδο λιτότητας, μοναδικό εργαλείο και διαρκής επιδιωκόμενη πολιτική για τη διαχείριση της κρίσης από τα ευρωπαϊκά όργανα.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, ακολουθώντας μία νεοφιλελεύθερη στρατηγική, απέκλεισε τον δανεισμό των χωρών της Ευρωζώνης απευθείας από την ΕΚΤ, για τη υποστήριξη των οικονομικών τους, και αντίθετα υποχρέωσε τις χώρες να δανείζονται απ' τις χρηματοπιστωτικές αγορές, με τελική συνέπεια την εκτίναξη στα επιτόκια με τα οποία δανειζόταν το Ελληνικό Δημόσιο, κατά την περίοδο που οι αγορές απομακρύνθηκαν από την ελληνική οικονομία. Επίσης, ενώ η ύπαρξη του ευρώ, ως σταθερό νόμισμα, διευκόλυνε κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης τη μεταφορά κεφαλαιακών εισροών προς τις ταχύτερα αναπτυσσόμενες χώρες, όπως ήταν η Ελλάδα, επιτρέποντας τον ισοσκελισμό του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας

και δίνοντας τη δυνατότητα για διατήρηση ενός σημαντικού ελλείμματος «στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών», με την εξάπλωση της ύφεσης, καθώς οι κεφαλαιακές εισροές συρρικνώθηκαν, η χώρα έχασε αυτήν τη δυναμική για ισοσκελισμό του ισοζυγίου πληρωμών. Στο «διάστημα 1996-2008 η Ελλάδα σημείωσε υψηλή αύξηση του ΑΕΠ κατά 61,0%, η Ισπανία κατά 56,0% και η Ιρλανδία κατά 124,1%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για την Γερμανία ήταν 19,5%, την Ιταλία 17,8% και για τη Γαλλία 30,8%». Οι χώρες που κατέγραψαν υψηλό ρυθμό στην ανάπτυξη, κατέληξαν τελικά να πλήττονται από «σημαντικά ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές» τα έτη της οικονομικής κρίσης (INE-ΓΣΕΕ, 2008).

Κατά την μαρξιστική θεωρία, τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα που χαρακτηρίζουν παραδοσιακά τον ελληνικό καπιταλισμό καθώς και η έντονη «υστέρηση των δημόσιων εσόδων έναντι των εξόδων δεν οφείλεται στους υπερβολικούς μισθούς στο δημόσιο τομέα αλλά στην κραυγαλέα φοροδιαφυγή και φοροαποφυγή της αστικής τάξης». «Τα ετήσια δημόσια ελλείμματα, που μεταφράζονται σε τεράστιο συσσωρευμένο δημόσιο χρέος», «οφείλονται κυρίως στη χαμηλή φορολόγηση του κεφαλαίου και των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων». Επομένως, η τρέχουσα κρίση δεν μπορεί να περιοριστεί απλά στον χαρακτηρισμό ως κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος χωρίς να γίνει προσπάθεια να εντοπιστούν τα αίτια της κρίσης στην πραγματική οικονομία (Μανιάτης Θ., 2013). Η κρίσιμη αυτή κατάσταση οδήγησε τη χώρα σε χρόνια αδυναμία κρατικής διαχείρισης της κρίσης και δυσχέραινε ακόμα περισσότερο τα μεγέθη της οικονομίας, ενώ αυτά με τη σειρά τους καθιστούσαν ακόμα πιο αδύναμη την εκάστοτε ηγεσία στη διαχείριση της κρίσης. Οι επιπτώσεις αυτής της κρίσης στην ελληνική πραγματικότητα εμφανίστηκαν σιγά σιγά μέσα στα χρόνια που ακολούθησαν, διαμορφώνοντας έναν πολύπλοκο μηχανισμό αποδόμησης της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης.

Η οικονομική κρίση έπληξε σε μεγάλο βαθμό τόσο τον δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό τομέα της χώρας. Το ήδη υπερχρεωμένο ελληνικό κράτος έγινε έρμαιο των

αποφάσεων και της πολιτικής ενός εκ του αποτελέσματος αμφιβόλου επιτυχίας τρίπτυχου, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Τρίπτυχο το οποίο οδήγησε μέσα από επιμέρους συμφωνίες, τα λεγόμενα «μνημόνια», τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις στην ψήφιση και εφαρμογή σκληρών δημοσιονομικών μέτρων, με αιτιολογία την ανάγκη εξυγίανσης της οικονομίας και με αντάλλαγμα την οικονομική ενίσχυση της χώρας για την αποπληρωμή του χρέους της και την ενίσχυση των τραπεζών, με τη χορήγηση όμως νέων δανείων (Κασιμάτης Γ., 2015).

Έτσι, τον Φεβρουάριο 2010, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αποφάσισε την έγκριση ενός πακέτου δανειακής στήριξης του ελληνικού Δημοσίου με συμμετοχή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) και με όρο την εφαρμογή ενός αυστηρού προγράμματος περιστολής των δημόσιων δαπανών. Η κυβέρνηση το εφάρμοσε με περιορισμό των δαπανών μισθοδοσίας του δημοσίου και την περιστολή του κοινωνικού κράτους, αυξάνοντας παράλληλα τα έσοδα από άμεσους και έμμεσους φόρους, όπως η αύξηση του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ). Στις 23 Απριλίου 2010, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την ενεργοποίηση αυτού του μηχανισμού δανειακής στήριξης, υιοθετώντας παράλληλα δυσμενείς πολιτικές αναφορικά με το ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό σύστημα, την εργατική νομοθεσία και το κοινωνικό κράτος.

Τα αποτελέσματα των μνημονιακών μέτρων έμελλε να αποδειχθούν οδυνηρά για τη χώρα και τους πολίτες της. Έτσι, μειώθηκαν οι δημόσιες δαπάνες και ο κρατικός προϋπολογισμός, ενώ αυξήθηκαν υπερβολικά οι κρατικοί φόροι. Οι μισθοί δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων συρρικνώθηκαν και καθώς στον δημόσιο τομέα εφαρμόσθηκε η πολιτική των μηδενικών προσλήψεων, στον ιδιωτικό τομέα όλο και περισσότερες μικρομεσαίες επιχειρήσεις άρχισαν να βάζουν λουκέτο, υπό το κόστος των μέτρων, ενώ το ποσοστό της ανεργίας άρχισε να αυξάνεται με γοργούς ρυθμούς, με άμεσο αποτέλεσμα τη μείωση τόσο των δημοσίων εσόδων όσο και του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΕΙΕΑΔ, 2012).

Επίσης, επλήγη με ιδιαίτερη ένταση «η παραγωγική βάση της Ελληνικής Οικονομίας» που στηρίζεται «σε τομείς όπως ο τουρισμός, η ναυτιλία και η οικοδομή». Η χώρα αναγκάστηκε σε επιπλέον δημόσιο δανεισμό τόσο για την αποπληρωμή μέρους του δημόσιου χρέους όσο και για την οικονομική υποστήριξη του χρηματοπιστωτικού τομέα, δηλαδή των τραπεζών, των οποίων η επιβίωση απειλούταν λόγω των αυξημένων επισφαλειών τους, με αποτέλεσμα το δημόσιο χρέος να διογκώνεται και τα μέτρα λιτότητας να επανέρχονται ως συνταγή για τη λύση του προβλήματος. Όλοι οι τομείς δραστηριοτήτων επλήγησαν και καθώς η χώρα βασίζεται κατά κύριο λόγο στον τριτογενή τομέα και την παροχή υπηρεσιών, η υπάρχουσα εγχώρια παραγωγή δεν ήταν επαρκής για την ανάσχεση αυτής της κατάστασης.

Τα νοικοκυριά της χώρας είχαν να αντιμετωπίσουν σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις, επηρεασμένα από την αύξηση της ανεργίας και τη μείωση του οικογενειακού εισοδήματος. Στην ευρύτερη κοινωνία η οικονομική κρίση και η εφαρμοζόμενη λιτότητα διεύρυνε τις κοινωνικές ανισότητες, επιδείνωσε το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας, αύξησε τα επίπεδα φτώχειας του πληθυσμού (ΕΛΣΤΑΤ, 2015), αλλά και τα ποσοστά εγκληματικότητας, με δυσμενή αποτελέσματα στο επίπεδο διαβίωσης και την κατάσταση υγείας των ανθρώπων και με μακροπρόθεσμα αύξηση των ψυχικών και παθολογικών νοσημάτων (Μαλλιαρού Μ., Σαράφης Π., 2012). Επίσης, ενισχύθηκε το κύμα εξερχόμενων οικονομικών μεταναστών από τη χώρα, κυρίως νέων ανθρώπων επιστημονικά καταρτισμένων με ή χωρίς τις οικογένειές τους, που επλήγησαν περισσότερο από την ανεργία (Λαμπριανίδης Λ., 2011). Ταυτόχρονα, το κοινωνικό κράτος ατόνησε λόγω της μείωσης των δαπανών για τη δημόσια υγεία και περίθαλψη, με το νομοσχέδιο που ψηφίστηκε το 2015 για την ανθρωπιστική κρίση (ν.4320/2015)⁶ να φαντάζει σταγόνα στον ωκεανό.

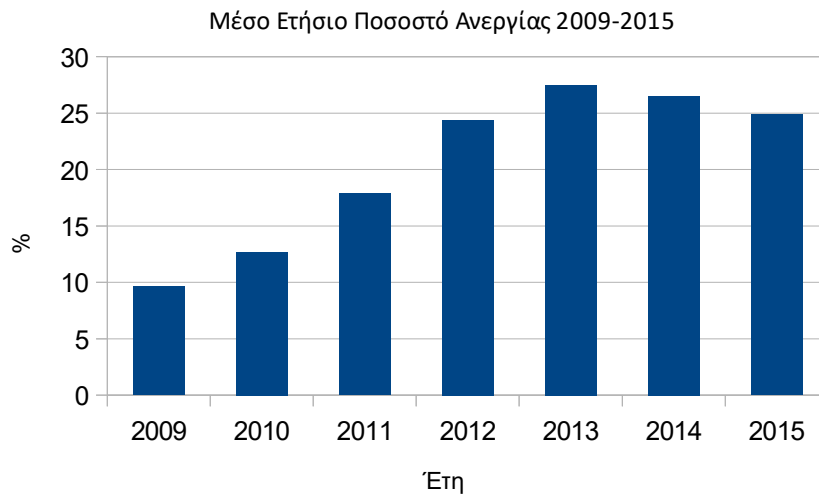
⁶ ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4320/2015 "Ρυθμίσεις για τη λήψη άμεσων μέτρων για την αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής κρίσης, την οργάνωση της Κυβέρνησης και των Κυβερνητικών οργάνων και λοιπές διατάξεις" (ΦΕΚ 29 Α).

Εκτός όμως από τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις, η οικονομική κρίση επηρέασε και τον τομέα της εκπαίδευσης. Είναι προφανές ότι η προσπάθεια μείωσης των κρατικών δαπανών έπληξε και τον χώρο της παιδείας, με κατάργηση-συγχώνευση πολλών σχολικών μονάδων χάριν οικονομίας, με μηδενικές προσλήψεις μόνιμων εκπαιδευτικών και ελαχιστοποίηση των κονδυλίων οικονομικής ενίσχυσης των σχολείων, ενώ η οικονομική δυσχέρεια των νοικοκυριών οδήγησε σε φαινόμενα ελλιπούς σίτισης των παιδιών, αυξάνοντας τα κρούσματα λιποθυμιών στα σχολεία καθώς και το φαινόμενο της παιδικής φτώχειας (Ντολιοπούλου, 2015). Επιπλέον, ο θεσμός του αναπληρωτή εκπαιδευτικού κρατά σε ομηρία χιλιάδες εργαζόμενους που κάθε χρόνο αγωνιούν για την εργασία τους. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι πρώτες μόνιμες προσλήψεις 11.700 εκπαιδευτικών στην δημόσια εκπαίδευση έγιναν το 2021 (ΦΕΚ 39/23.7.2021) έπειτα από 12 χρόνια από τον τελευταίο διορισμό μόλις 2.233 εκπαιδευτικών το 2009 (ΦΕΚ 653/18.8.2009), όταν οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί που καλύπτουν εδώ και χρόνια πάγια κενά, υπερβαίνουν ετησίως τους 40.000. Τα χρόνια της κρίσης το ποσοστό των αναπληρωτών εκπαιδευτικών στην Ελλάδα ξεπερνούσε το 25% του αριθμού των μόνιμων όταν ο αντίστοιχος μέσος όρος στην Ευρώπη βρίσκεται στο 3-5%. Εν τέλει, τίθεται υπό αμφισβήτηση το σκεπτικό των προωθούμενων εκπαιδευτικών αλλαγών από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, καθώς δεν είναι εμφανές αν όλες αυτές οι αλλαγές θα μπορέσουν να βελτιώσουν την παρεχόμενη εκπαίδευση ή απλά θα μειώσουν περαιτέρω το κόστος για την παιδεία, σύμφωνα με τις επιταγές της εφαρμοζόμενης πολιτικής λιτότητας και των προτάσεων διεθνών οργανισμών για την εκπαίδευση (ΟΟΣΑ, 2011).

Επίσης, τα νοικοκυριά που παραδοσιακά στηρίζουν την εκπαίδευση των παιδιών στη χώρα, πολλές φορές και σε υπερβολικό βαθμό ενισχύοντας τον τομέα της παραπαιδείας, αδυνατούν πλέον να συμμετέχουν οικονομικά στην εκπαίδευση των μελών τους, μειώνοντας τα έξοδα για τους ιδιωτικούς φορείς εκπαίδευσης, αλλά και για την οικονομική ενίσχυση των φοιτητών εκτός της έδρας κατοικίας.

Παρατηρείται, επίσης, μία τάση μείωσης του μαθητικού δυναμικού στις πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης, λόγω του δημογραφικού προβλήματος που επιδεινώθηκε ιδιαίτερα στα χρόνια της κρίσης (ΕΛΣΤΑΤ, 2015). Το φαινόμενο της σχολικής διαρροής παρατηρείται περισσότερο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθώς και στην ανώτερη τεχνολογική εκπαίδευση, λόγω των μειωμένων οικονομικών δυνατοτήτων και της άμεσης ανάγκης εισόδου των μελών του νοικοκυριού στην εργασία για την οικονομική ενίσχυση του νοικοκυριού, η οποία όμως έρχεται σε αντιδιαστολή με την τάση για επιμήκυνση πολλές φορές της προσδοκώμενης διάρκειας σπουδών στην ανώτατη πανεπιστημιακή εκπαίδευση, λόγω της αυξημένης ανεργίας και της απουσίας διαθέσιμων θέσεων εργασίας (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι η απασχόληση αποτελεί τον τομέα με τις σημαντικότερες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη χώρα. Η συνεχής αύξηση της ανεργίας δημιούργησε μεγάλη αβεβαιότητα στον πληθυσμό, πυροδοτώντας ένα φαύλο κύκλο δυσμενών επιπτώσεων. Στα πλαίσια της πολιτικής λιτότητας, για την αντιμετώπιση της κρίσης, επιβλήθηκαν αλλαγές στην εργατική νομοθεσία και τις εργασιακές σχέσεις που οδήγησαν τους εργαζόμενους σε δυσμενείς συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, αναιρώντας τις εργατικές κατακτήσεις και τα εργασιακά δικαιώματα δεκαετιών. Όχι μόνο δεν κατάφεραν να ενισχύσουν το τομέα της απασχόλησης, αλλά αντίθετα επέβαλαν δυσχερείς και ελαστικούς όρους εργασίας, με περικοπή μισθών και επιδομάτων, εφαρμογή ευέλικτου ωραρίου και απελευθέρωση των απολύσεων στον ιδιωτικό τομέα, ενισχύοντας, τελικά, σημαντικά την αδήλωτη εργασία στη χώρα (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2014-2015). Ενδεικτικό αυτής της κατάστασης είναι το ποσοστό της αύξησης της ανεργίας στη χώρα, το οποίο το 2009 διαμορφώθηκε στο 9,6%, ενώ το 2013 ανήλθε στο 27,5% του εργατικού δυναμικού (Γράφημα 1.3) (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

Γράφημα 1.3 – Μέσο Ετήσιο Ποσοστό Ανεργίας 2009-2015, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2016

Τα διαθέσιμα όμως στοιχεία για την ανεργία, η οποία πλήττει ιδιαίτερα τους νέους ανθρώπους, με αυξημένα τα αντίστοιχα ποσοστά της νεανικής ανεργίας, αποδεικνύουν ότι τα περιστασιακά και αποσπασματικά μέτρα που εφαρμόζονται κατά καιρούς για άμβλυνση της κατάστασης αυτής δεν αποφέρουν αποτέλεσμα (Κοντός Δ., 2009). Μέσα από τα στοιχεία της Eurostat παρατηρούμε ότι το ποσοστό της ανεργίας των νέων από 25,7% το 2009 ανήλθε σε 58,3% το 2013 και σε 49,8% το 2015, με το ποσοστό ανεργίας στις νέες γυναίκες να ανέρχεται στο 55% για το 2015, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στους νέους άντρες να είναι 45,2% για το ίδιο έτος.

Είναι φανερό ότι η ακολουθούμενη πολιτική λιτότητας απέφερε αρνητικά αποτελέσματα και μεγέθη για τη χώρα, γεγονός που κάνει επιτακτική την ανάγκη αλλαγής της υπάρχουσας πολιτικής με χάραξη νέας στρατηγικής για την αντιμετώπιση της κρίσης και των δυσμενών της επιπτώσεων. Επίσης, η «κρίση κατέστησε σαφές ότι το προϋπάρχον ελληνικό μοντέλο ανάπτυξης υπέφερε από δομικά μειονεκτήματα τα οποία η χώρα έπρεπε να αντιμετωπίσει προκειμένου να

ανακάμψει η ελληνική οικονομία». Στις αρχές του 2020, η Ελλάδα, εκτός από τις δυσμενείς συνέπειες που έχει αφήσει η οικονομική κρίση του 2008, κλήθηκε να αντιμετωπίσει και τις επιπτώσεις μιας πανδημίας, που απασχολεί την παγκόσμια κοινότητα ήδη τα τελευταία δύο χρόνια, αλλά και μιας πιθανής επισιτιστικής κρίσης ως συνέπεια της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία – στις αρχές του 2022 – και των διαρκώς αυξανόμενων τιμών της ενέργειας, κάνοντας περισσότερο επιτακτική την ανάγκη υιοθέτησης στοχευμένων στρατηγικών σχεδιασμών «που θα οδηγήσουν τη χώρα σταδιακά από την ύφεση και τη λιτότητα, σε μια βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη».

Συνοψίζοντας, οι αιτίες της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα θα πρέπει να αναζητηθούν σε τρία γεωγραφικά-θεσμικά επίπεδα, το εγχώριο, το ευρωπαϊκό και το παγκόσμιο (Δοξιάδης Α., 2013). Η χρόνια ανατροφοδότηση των μεγάλων οικονομικών και δομικών στρεβλώσεων της χώρας, η αδυναμία των θεσμών της Ε.Ε. να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις προκλήσεις που ανέδειξε η κρίση καθώς και η διαρκής άσκηση πιέσεων στη χώρα από τις κεφαλαιαγορές και το παγκόσμιο εμπόριο, συνέβαλαν στην όξυνση των προβλημάτων και στη δημιουργία των δυσμενών συνθηκών που βιώνει η ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με τον Κώστα Λαπαβίτσα, καθηγητή Οικονομικών στη Σχολή Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, η ελληνική αναταραχή ξεκίνησε ως κρίση του ισοζυγίου πληρωμών ή μια «ξαφνική διακοπή», που προκλήθηκε από μεγάλα ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών και πρωτογενή ελλείμματα και εξελίχθηκε σε μια οικονομική και κοινωνική διαταραχή ιστορικών διαστάσεων. Η άμεση αιτία ήταν η απώλεια ανταγωνιστικότητας εντός της Ευρωζώνης, που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις εγχώριες μισθολογικές πολιτικές της Γερμανίας. Οι πολιτικές διάσωσης, που επιβλήθηκαν από τους δανειστές κυρίως για λόγους σταθερότητας της Ευρωζώνης και υιοθετήθηκαν από την Ελλάδα, είχαν καταστροφικές «επιπτώσεις τόσο στην οικονομία όσο και στην κοινωνία» (Lapavitsas C., 2018).

Μελετώντας τις θεωρίες του Adam Smith κατά τη βιομηχανική επανάσταση, τις ιδέες του Marx μετά την κρίση του 1848, καθώς και της Κευνσιανής σχολής μετά το 1929, και εξετάζοντας τις επιπτώσεις της τελευταίας οικονομικής κρίσης σε παγκόσμιο αλλά και σε τοπικό επίπεδο, οφείλει η ανθρωπότητα να αναζητήσει τους «τρόπους με τους οποίους είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί μία τόσο βαθιά κρίση ώστε να επανέλθει η παγκόσμια οικονομία» σε πιο υγιείς βάσεις καθώς και τις νέες αντιλήψεις και θεωρίες που θα δημιουργηθούν με στόχο τη λήψη και εφαρμογή των κατάλληλων μέτρων για τη βελτίωση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών για τις επόμενες γενιές. Φαίνεται ότι η κρίση αυτή ξεκίνησε ως μια χρηματοπιστωτική «κρίση ενυπόθηκων δανείων υψηλού κινδύνου», εξελίχθηκε διεθνώς σε οικονομική κρίση και ύφεση της πραγματικής οικονομίας και κατέληξε εν τέλει «σε κρίση απασχόλησης και εισοδήματος της μισθωτής εργασίας, με την αύξηση της ανεργίας και των επιπτώσεών της στο κοινωνικό κράτος διεθνώς, στην Ευρώπη και την Ελλάδα» (Ρομπόλης Σ., 2013). Η κρίση είναι δομική και η έξοδος από αυτή θα απαιτήσει ριζικούς μετασχηματισμούς είτε με ανατροπή του συστήματος είτε με ακόμη μεγαλύτερη υποχώρηση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών εργασίας της εργατικής τάξης (Μανιάτης Θ., 2013).

Κατά τη διάρκεια της κρίσης κάθε χώρα προσπάθησε να επιβιώσει με δικά της μέσα, καθώς η αλληλεγγύη της Ε.Ε. δεν έδωσε απαντήσεις σε εθνικά προβλήματα που σε μεγάλο ποσοστό προέρχονταν από τα μέτρα λιτότητας και την έλλειψη νομισματικών εργαλείων λόγω των κανονισμών της ΕΕ, προκειμένου κάθε χώρα να ανταποκριθεί επαρκώς στην κρίση. Από την άλλη η κρίση του COVID-19 έφερε μια άνευ προηγουμένου πρόκληση στον κόσμο, καθώς επιδείνωσε όλα αυτά τα χρόνια προβλήματα και έγινε ζήτημα ζωής ή θανάτου στις χώρες της Ε.Ε., δίνοντας ταυτόχρονα την ευκαιρία στον καπιταλισμό να ανασυνταχθεί (Nikolakaki, M. 2020b). Εν τέλει, η διαχείριση της κρίσης και η εποπτεία της οικονομικής πολιτικής υπό τα αυστηρά μέτρα λιτότητας από το τρίπτυχο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού

Ταμείου, την λεγόμενη Τρόικα, ανεξάρτητα από το εκάστοτε πολιτικό κόμμα που κατείχε την εξουσία, οδήγησε στον μετασχηματισμό της Ελλάδας σε ένα μετα-δημοκρατικό κράτος της Ε.Ε. (Nikolakaki M., 2020a). Ένα κράτος στο οποίο η ουσία της δημοκρατίας διακυβεύεται, οι δημοκρατικοί θεσμοί λειτουργούν πλέον σε τυπικά πλαίσια και η έννοια της εθνικής κυριαρχίας αμφισβητείται. Σύμφωνα με τον Crouch (2016) «η πιο ρητή έκφραση των μετα-δημοκρατικών πτυχών της διαχείρισης κρίσεων ήταν η διαμόρφωση του ελληνικού πακέτου λιτότητας, που σχεδιάστηκε από διεθνείς αρχές σε στενή συνεργασία με μια ένωση μεγαλοτραπεζιτών» (Nikolakaki M., 2020a). Δεν είναι τυχαίο ότι η Ελλάδα ακόμα και μετά την προβλεπόμενη «έξοδο από τα μνημόνια» το 2018 αλλά και από την μετέπειτα ενισχυμένη εποπτεία το 2022, δεσμεύεται να συνεχίσει να ακολουθεί μια σταθερή δημοσιονομική πολιτική, με τις «πολιτικές δεσμεύσεις» να «επιτηρούνται στο πλαίσιο της τακτικής μετα-προγραμματικής παρακολούθησης». Η «ειδική» παρακολούθηση «θα συνεχιστεί μέχρι η Ελλάδα να εξοφλήσει το 75% της χρηματοδοτικής συνδρομής» μέχρι περίπου το 2059 και προβλέπεται «μία αξιολόγηση ανά εξάμηνο» (Στεργίου Ε., 2022).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

2. Η Οικονομική κρίση στην Ελλάδα

2.1. Οι οικονομικές επιπτώσεις

Η Ελλάδα επλήγη ιδιαιτέρως από την παγκόσμια οικονομική κρίση, καθώς ήδη από τη δεκαετία του 1980 άρχισε να καταγράφει σημαντικές στρεβλώσεις σε οικονομικούς δείκτες. Η χώρα είχε ήδη αρχίσει να καταναλώνει περισσότερο απ' ότι παρήγαγε, με αυξημένες δαπάνες και μειωμένα έσοδα, με μείωση του πρωτογενούς τομέα και της βιομηχανίας και περαιτέρω αύξηση του τριτογενούς τομέα και μεγαλύτερες ανάγκες εξωτερικού δανεισμού, οικονομικά δεδομένα που ήρθαν στην επιφάνεια με την είσοδο της κρίσης στην οικονομίες των ευρωπαϊκών χωρών και τον κλονισμό του ευρωπαϊκού οικοδομήματος.

Μέχρι τότε η Ελλάδα διατηρούσε την αξιοπιστία της καλυπτόμενη από την ομπρέλα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και απολαμβάνοντας την οικονομική στήριξή της. Έτσι, όταν η κρίση εισέβαλε στην πραγματική οικονομία τόσο η ίδια η χώρα όσο και η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση βρέθηκαν απροετοίμαστες να αντιμετωπίσουν την κατάσταση και να προλάβουν την περαιτέρω επιδείνωσή της, προσπαθώντας απλά να αντιμετωπίσουν την κρίση επιφανειακά, λαμβάνοντας δημοσιονομικά μέτρα λιτότητας και κατηγορώντας μόνο τις ελληνικές παθογένειες για την κατάσταση, αποσιωπώντας την τυχόν ύπαρξη πολιτικής ευθύνης αλλά και λύσης, εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Νομισματικής Ένωσης, με καταστροφικά τα τελικά αποτελέσματα «για την ελληνική οικονομία και την κοινωνική συνοχή της χώρας».

Έτσι, με την αντίληψη ότι θα περιοριστεί η κρίση και προκειμένου να αποφευχθεί μία ενδεχόμενη χρεοκοπία της χώρας, τον Μάιο του 2010, υπογράφηκε

από την ελληνική κυβέρνηση, και σε συνεργασία με το ΔΝΤ, την ΕΚΤ και την ΕΕ⁷, το πρώτο Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής με ένα πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής, το οποίο αποδείχθηκε αναποτελεσματικό στην επίτευξη των δημοσιονομικών στόχων που έθετε και με αποτέλεσμα την αναπροσαρμογή του τον Ιούνιο του 2011 από το νέο «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Προσαρμογής, χρηματοδότησης περίπου 50 δις ευρώ για την ενίσχυση του τραπεζικού συστήματος, με αναθεώρηση των προσδοκώμενων δημοσιονομικών στόχων και μια σειρά μέτρων όπως μειώσεις μισθών και συντάξεων, μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού, αύξηση φορολογίας, «άνοιγμα των επαγγελματιών, άρση εμποδίων εισόδου στις αγορές, ευελιξία στην αγορά εργασίας, απελευθέρωση αγοράς ενέργειας, εισαγωγή μηχανισμού ελέγχου των δαπανών». Η «προσήλωση σε μέτρα και παρεμβάσεις που εμβαθύνουν την ύφεση οδήγησαν στην ανάγκη νέας δανειακής σύμβασης» και υπογραφής νέου Μνημονίου τον Μάρτιο του 2012 και νέου «Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Προσαρμογής (2013-2016) τον Οκτώβριο του 2012. Με την νέα αυτή δανειακή σύμβαση ύψους 140 δις ευρώ έγινε αναδιάρθρωση του δημοσίου χρέους μέσω της ανταλλαγής ομολόγων PSI⁸ (Private Sector Involvement – Συμμετοχή Ιδιωτικού Τομέα) και επιβλήθηκαν πρόσθετα μέτρα (INE-ΓΣΕΕ, 2014).

Κάτω από την επιβολή των νέων απολύτως υφεσιακών μέτρων, η ελληνική οικονομία οδηγήθηκε για μια ακόμη φορά σε οικονομικό και κοινωνικό αδιέξοδο, καταλήγοντας στις 13 Ιουλίου του 2015 στην υπογραφή και νέου μνημονίου ύψους 86 δις (από τα οποία τα 25 δις ευρώ διατέθηκαν στον τραπεζικό τομέα) με την εκ

⁷ Η Ε.Ε. συμμετείχε στον δανεισμό της Ελλάδας μέσα από το νεοσύστατο Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (2ο μνημόνιο) και αργότερα τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (3ο μνημόνιο).

⁸ PSI (Private Sector Involvement): ονομάζεται το πρόγραμμα ανταλλαγής ομολόγων που «αφορά τη συμμετοχή του Ιδιωτικού τομέα (τραπεζών, επενδυτικών ταμείων) στη διαδικασία απομείωσης του δημοσίου χρέους» κρατών. Για την Ελλάδα, «αποφασίστηκε να προταθεί στους ιδιώτες κατόχους ελληνικών ομολόγων ένα πρόγραμμα ανταλλαγής του χρέους με νέα ομόλογα μεγαλύτερης χρονικής διάρκειας και με την προαιρετική αποδοχή απομείωσης της ονομαστικής αξίας των ομολόγων» (σε ποσοστό 21% στην αρχή και αργότερα σε ποσοστό άνω του 50%) (INE-ΓΣΕΕ, 2014).

νέου αναπροσαρμογή των δημοσιονομικών στόχων και μέτρων. Η Ελλάδα θα έπρεπε να διευρύνει τη φορολογική βάση, να μεταρρυθμίσει το συνταξιοδοτικό σύστημα, να μειώσει τις δημόσιες δαπάνες, «να μεταρρυθμίσει τη δικαιοσύνη, τη νομοθεσία για την αγορά εργασίας, να ανακεφαλαιοποιηθεί το ελληνικό τραπεζικό σύστημα» και να ιδιωτικοποιήσει 50 δις κρατικών περιουσιακών στοιχείων. Στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, οι συνεχείς δημοσιονομικές αναπροσαρμογές χαρακτηρίστηκαν τελικά από αναποτελεσματικότητα καθώς συνοδεύτηκαν μόνο από πολιτικές λιτότητας και σκληρά δημοσιονομικά μέτρα, κάτω από το κοινωνικό και οικονομικό κόστος συνεχών πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών.

Έτσι, οι ελληνικές κυβερνήσεις, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα (15,7% του ΑΕΠ, 2010) και το μεγάλο δημόσιο χρέος (129,7% του ΑΕΠ το 2009) που καταγράφηκαν από την αρχή της οικονομικής κρίσης, υπέγραψαν τρεις συμφωνίες διάσωσης με τα κράτη μέλη της ευρωζώνης και το Διεθνές Νομισματικό ταμείο το 2010, το 2012 και το 2015 (110 δις, 130 δις και 86 δις αντιστοίχως), με την υποχρέωση της ελληνικής πλευράς να εφαρμόσει μεταρρυθμίσεις σε όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας, με επίκεντρο τη δημοσιονομική εξυγίανση, τις μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση, τις ιδιωτικοποιήσεις και τις μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας. Η μείωση του μισθολογικού κόστους και η ευέλικτη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων αποτέλεσαν δύο από τις βασικές συνιστώσες για την επιτυχή εφαρμογή των προγραμμάτων προσαρμογής σε επίπεδο απασχόλησης, αγοράς εργασίας και εισοδήματος, με τις μεταρρυθμίσεις να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στις ατομικές και συλλογικές εργασιακές σχέσεις (Κούγιας Κ., 2016).

Η πολιτική αυτή που εφάρμοσαν οι ελληνικές κυβερνήσεις περιορίστηκε στη μείωση της ζήτησης μέσω περικοπής των δημοσίων δαπανών και ιδιαίτερως μέσω της μείωσης των κοινωνικών δαπανών, των μισθών και των συντάξεων και της αύξησης των άμεσων και έμμεσων φόρων, μια νεοφιλελεύθερη δηλαδή πολιτική λιτότητας, που βύθισε περαιτέρω την ελληνική οικονομία σε μια μακροχρόνια

κατάσταση διατήρησης των οικονομικών δυσμενών επιπτώσεων, οι οποίες εντοπίζονται σε όλο το φάσμα της ελληνικής οικονομίας, τόσο σε επίπεδο κράτους με τον δημόσιο τομέα να αντιμετωπίζει κατακόρυφη μείωση των οικονομικών μεγεθών, όσο και σε ιδιωτικό επίπεδο με τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά να υφίστανται σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις.

Στο κατώφλι μιας οικονομικής κρίσης, η οικονομία μιας χώρας περιορίζεται σιγά σιγά και τα δημόσια έσοδα εισέρχονται σε περίοδο κάμψης λόγω της αναπόφευκτης μείωσης τόσο των φορολογικών εισπράξεων όσο και των εσόδων του κράτους από κέρδη ή μερίσματα δημόσιων επιχειρήσεων. Αντίθετα, οι δημόσιες δαπάνες αυξάνονται σημαντικά λόγω των μεγαλύτερων κρατικών αναγκών για αντιμετώπιση των δυσμενών κοινωνικών επιπτώσεων που προκαλεί η κρίση, δημιουργώντας την ανάγκη για περισσότερα κοινωνικά και προνοιακά επιδόματα και στήριξη των ασφαλιστικών ταμείων.

Με δεδομένη την δημοσιονομική πολιτική που ακολουθήθηκε από τις ελληνικές κυβερνήσεις και την προσπάθεια περιορισμού αυτής της ανισορροπίας στα κρατικά μεγέθη, τα μέτρα που εφαρμόστηκαν και είχαν σαν στόχο την αύξηση των δημοσίων εσόδων και την μείωση των δημοσίων δαπανών, αποδείχθηκαν αναποτελεσματικά. Στην περίπτωση της Ελλάδας εντοπίζεται ένα οξύμωρο φαινόμενο σχετικά με τα κρατικά έσοδα και τις δαπάνες. Έτσι, ενώ από τη μία μεριά, για την αύξηση των κρατικών εσόδων ακολουθήθηκε μια πολιτική ενίσχυσης των φορολογικών εσόδων και της φορολογικής βάσης, με μείωση αφορολόγητου και επιβολή νέων άμεσων και έμμεσων φόρων και αύξηση των υπαρχόντων, από την άλλη μεριά υπήρξε η προσπάθεια του κράτους να μειώσει ταυτόχρονα τις δαπάνες του, μειώνοντας τους μισθούς και τις συντάξεις, τα κοινωνικά και προνοιακά επιδόματα, καθώς και περιορίζοντας όλες τις λοιπές κρατικές δαπάνες προς τις κοινωνικές δομές και τους φορείς, δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο, όπου τελικά οι υπέρογκοι επιβληθέντες φόροι ήταν αδύνατο να πληρωθούν από την αδύναμη πλέον οικονομικά φορολογική βάση, μειώνοντας ουσιαστικά τα δημόσια

έσοδα.

Η «εισαγωγή του κοινού νομίσματος διέυρυνε δραματικά τις ήδη υφιστάμενες» παθογένειες, με τις επιχειρήσεις να εκτίθενται στον «άμεσο και σκληρό ανταγωνισμό με τις επιχειρήσεις της βορειοδυτικής Ευρώπης», οδηγώντας «σε φαινόμενα αποβιομηχάνισης». Η απουσία παλαιότερων προστατευτικών πολιτικών, όπως η υποτίμηση του εγχώριου νομίσματος με σκοπό τον περιορισμό του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών δεν ήταν πλέον εφικτή, με αποτέλεσμα να επιλεγεί η μόνη δυνατότητα που πρότεινε το κοινό νόμισμα, ο δανεισμός. «Η υιοθέτηση του ευρώ οδήγησε σε ουσιαστική ανατίμηση του νομίσματος και σε δραστική μείωση των επιτοκίων», μειώνοντας την ανταγωνιστικότητα και τους δείκτες του εξωτερικού εμπορίου, την αύξηση του πληθωρισμού και την διόγκωση του δημοσίου και ιδιωτικού χρέους, με την οικονομική μεγέθυνση να βασίζεται κυρίως στην εγχώρια κατανάλωση μέσω της αύξησης των εισαγωγών (Λαπαβίτσας Κ. et al, 2017).

Τόσο οι επιχειρήσεις όσο και οι καταναλωτές, εργαζόμενοι και φορολογούμενοι πολίτες αυτής της χώρας, δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν πλέον στις αυξημένες φορολογικές τους υποχρεώσεις, με δυσμενείς τις συνέπειες για την οικονομία και τα προσδοκώμενα έσοδα του κράτους. Επίσης, άμεσες συνέπειες των μειωμένων κρατικών δαπανών ήταν και η μείωση της ιδιωτικής κατανάλωσης, η περαιτέρω αύξηση της υπάρχουσας φοροδιαφυγής, αλλά και η υποβάθμιση των κοινωνικών και προνοιακών δομών και ειδικά στους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας.

Καθώς η ελληνική οικονομία βρέθηκε σε παρατεταμένη ύφεση, με τη μείωση του ΑΕΠ⁹ να αγγίζει σωρευτικά το 28% μέχρι το 2016 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021), οι

---

⁹ «Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) είναι η αξία του συνόλου των προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται σε μια οικονομία σε δεδομένο χρονικό διάστημα». Αποτελεί δείκτη μέτρησης του συνολικού μεγέθους μιας οικονομίας. Το «πραγματικό ΑΕΠ μετρά το ΑΕΠ μιας χώρας όταν έχουμε αφαιρέσει την επίδραση της μεταβολής των τιμών, δηλαδή του πληθωρισμού», ενώ ο «ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ εξετάζει τη διαχρονική εξέλιξη του ΑΕΠ», με τον αρνητικό ρυθμό μεγέθυνσης να υποδηλώνει συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας.

οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης και των εφαρμοζόμενων πολιτικών λιτότητας διαχύθηκαν «σε όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας». Τα αποτελέσματα είναι εμφανή στα οικονομικά μεγέθη της χώρας, όπως στις ετήσιες μετρήσεις του δημόσιου χρέους, του ΑΕΠ, των ελλειμμάτων «του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και του κρατικού προϋπολογισμού», καθώς και στην εξέλιξη των επενδύσεων. Η σημαντική και συνεχής μείωση του εισοδήματος, της απασχόλησης, της ιδιωτικής και δημόσιας κατανάλωσης ενίσχυσαν το πρόβλημα του δημοσίου χρέους και των δημόσιων ελλειμμάτων, καθιστώντας την ελληνική οικονομία ανίσχυρη να επανέλθει σιγά σιγά σε τροχιά ανάπτυξης και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις επιπτώσεις της παρούσας οικονομικής κρίσης, με το δημόσιο χρέος να αυξάνεται ραγδαία ως ποσοστό του ΑΕΠ μετά το 2008. Είναι προφανές ότι οι προοπτικές για οικονομική ανάπτυξη παραμένουν δυσοίωνες, όσο η οικονομική πολιτική συνεχίζει να ασκείται με απόλυτη προσήλωση στη κατεύθυνση της δημοσιονομικής λιτότητας, χωρίς να δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη στήριξη των επενδύσεων και της παραγωγής (INE-ΓΣΕΕ, 2014).

Στον απόηχο του υπέρογκου δημοσίου χρέους, τα επιτόκια στα δεκαετή ελληνικά ομόλογα κινούνταν σε ανοδική πορεία από το 2010 (στο 6%) μέχρι και το 2012 (στο 40%), διάστημα κατά το οποίο ήταν αδύνατη η πρόσβαση της χώρας στις αγορές. Από το 2012 και μετά η πορεία των επιτοκίων κινήθηκε πτωτικά, μέχρι την επιστροφή του δημοσίου στις διεθνείς αγορές το 2014, όπου εκδόθηκε ομόλογο πενταετές με επιτόκιο 4,95%. Η έξοδος από το τρίτο μνημόνιο και η ένταξη της χώρας σε καθεστώς ενισχυμένης μεταμνημονιακής εποπτείας έγινε με το επιτόκιο του ελληνικού δεκαετούς ομολόγου περίπου στο 4,5%, το οποίο έφτασε το 2020 στο 2% για την έκδοση ομολόγου 15ετούς διάρκειας. Οι εξελίξεις αυτές όμως δεν κατάφεραν να εξομαλύνουν τις δυσμενείς συνθήκες και τις επιπτώσεις που δημιούργησαν τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία, καθώς η δημοσιονομική πολιτική συνέχισε να ασκείται στη βάση μιας αυστηρής δημοσιονομικής προσαρμογής, ενταγμένη στις απαιτήσεις των προγραμμάτων

οικονομικής προσαρμογής που εφαρμόζονται από το Μάιο του 2010, και με τη συνεχή λήψη πρόσθετων μέτρων, τα οποία τελικά εμβαθύνουν την κρίση, ενισχύοντας την αρνητική πορεία του συνόλου των οικονομικών μεγεθών της χώρας (INE-ΓΣΕΕ, 2014). Επίσης, ακόμα και η καταγραφή πρωτογενούς πλεονάσματος κατά το έτος 2014, 0,4% του ΑΕΠ, χαρακτηρίστηκε από πολλούς οικονομολόγους πλασματική, καθώς επιτεύχθηκε κάτω από ασφυκτικές συνθήκες περιορισμού των δημοσίων δαπανών και με τον κρατικό μηχανισμό να αδυνατεί να καλύψει τις υποχρεώσεις του στο εσωτερικό της χώρας. Ακόμα και το ΔΝΤ, στην έκθεσή του για την περίοδο 2014-2020, επισήμανε ότι το δημόσιο χρέος της χώρας δεν αναμένεται να κινηθεί σε βιώσιμα επίπεδα, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι παραμένουν ενεργοί οι κίνδυνοι για την ελληνική οικονομία (International Monetary Fund, 2014).

Τελικά, καθώς η οικονομική πολιτική συνέχισε να στοχεύει στη μείωση των δημόσιων δαπανών και την αύξηση των εσόδων από τους μισθωτούς και τους συνταξιούχους, όπως ορίστηκε από την εφαρμογή των Μεσοπρόθεσμων Πλαισίων Δημοσιονομικής Προσαρμογής των ετών 2013-2016 και 2015-2018, ήταν δεδομένη η επιβολή νέων υφεσιακών μέτρων, τα οποία σε συνέχεια και των προηγούμενων επιδείνωσαν περαιτέρω την κατάσταση στην πραγματική οικονομία, χωρίς την επιτυχή για ακόμα μια φορά μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος. Τα προγράμματα αυτά που υπεγράφησαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις καθώς και η προσαρμοσμένη σε αυτά ακολουθούμενη δημοσιονομική πολιτική, οδήγησαν τη χώρα σε έναν φαύλο κύκλο υφεσιακών μέτρων επηρεάζοντας τόσο το δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό τομέα. Εκτός από τη διόγκωση του δημοσίου χρέους και τα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού, σημαντικές είναι και οι επιπτώσεις της κρίσης στους λοιπούς οικονομικούς δείκτες της χώρας, στο ΑΕΠ, στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, το εμπορικό ισοζύγιο και το ισοζύγιο υπηρεσιών, στις επενδύσεις, καθώς και στη δημόσια και ιδιωτική κατανάλωση.

2.2. Το δημόσιο χρέος και τα δημοσιονομικά ελλείμματα

Με την επέκταση της κρίσης στην πραγματική οικονομία και το πλήγμα στις παγκόσμιες αγορές, η Ελλάδα που μέχρι το 2008 «θεωρούνταν σχεδόν το ίδιο αξιόπιστη με όλες τις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης», «αξιολογήθηκε ως η χώρα με τη μικρότερη πιθανότητα ελέγχου του διογκούμενου χρέους της», φέρνοντας στο προσκήνιο την υπερχρέωση του ελληνικού δημοσίου. Η ύπαρξη του χρέους αποτελεί τη βάση λειτουργίας του συστήματος του καπιταλισμού, καθώς ο δανεισμός είναι απαραίτητος παράγοντας για την ενίσχυση της αγοράς και των επενδύσεων στην οικονομία. Το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ δείχνει το ποσό του δημοσίου χρέους μιας χώρας σε σχέση με το συνολικό ποσό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος της. Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ¹⁰, το ποσοστό χρέους δεν μπορεί να ξεπερνά το 60% για κάθε χώρα μέλος της Ευρωζώνης, έτσι ώστε η οικονομία της χώρας να θεωρείται αξιόπιστη. Τι συνέβη όμως την εποχή της κρίσης; Στην διάρκεια μιας κρίσης, η οικονομία συρρικνώνεται συνεχώς, με αποτέλεσμα να μειώνεται και το συνολικό ΑΕΠ της χώρας, αυξάνοντας αυτόματα το ποσοστό του χρέους της χώρας.

Σύμφωνα με τον Κέινς, στην περίοδο μιας οικονομικής κρίσης, οι κυβερνήσεις, προσπαθώντας να μειώσουν το χρέος που αυξάνεται, λόγω της μείωσης του ΑΕΠ, πετυχαίνουν συνήθως το αντίθετο αποτέλεσμα, την περαιτέρω αύξηση δηλαδή του χρέους. Κι αυτό συμβαίνει γιατί ενώ τα δημόσια έσοδα μειώνονται, οι κυβερνήσεις προσπαθώντας να τα αυξήσουν, ενισχύουν τους φορολογικούς συντελεστές, ενώ ταυτόχρονα περιορίζουν τις δημόσιες δαπάνες. Η μείωση όμως των δημοσίων δαπανών, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις της κρίσης

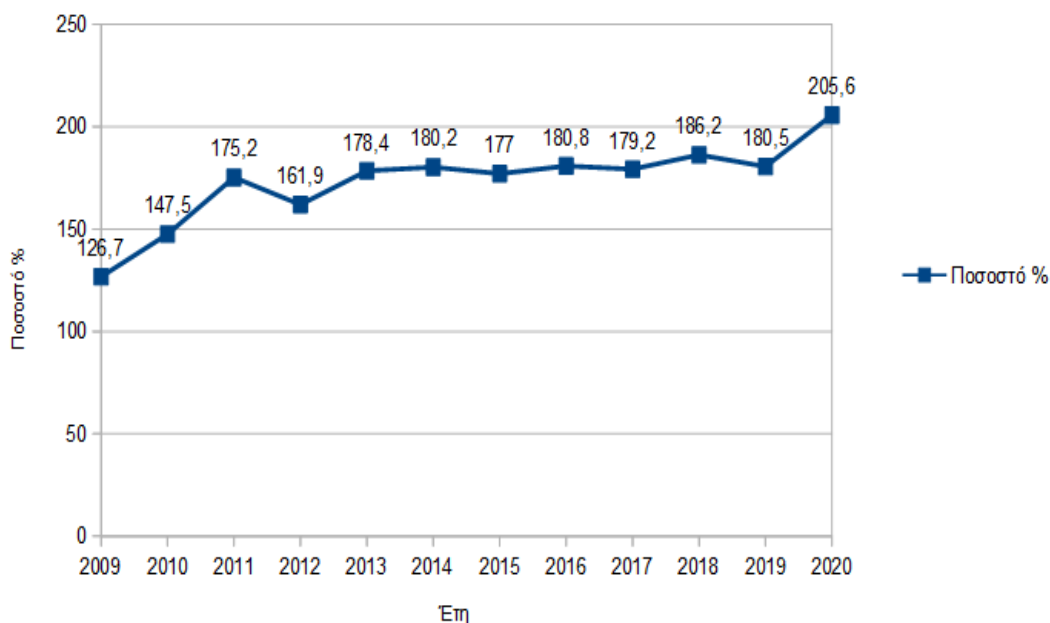
---

¹⁰ Η Συνθήκη του Μάαστριχτ (7-2-1992) έθεσε τις «προϋποθέσεις και τα κριτήρια για την εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος και την Οικονομική Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ)», μετονομάζοντας την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα σε Ευρωπαϊκή Ένωση και οδηγώντας μετέπειτα στον σχηματισμό της Ευρωζώνης.

στην οικονομία, οδηγούν σε μείωση τελικά των δημοσίων εσόδων παρά την αύξηση των φορολογικών συντελεστών, καθώς οι παραγωγικοί συντελεστές αδυνατούν πλέον να συνεισφέρουν οικονομικά στα έσοδα του κράτους, λόγω αύξησης της ανεργίας, χρεοκοπίας των επιχειρήσεων, μείωσης της φορολογικής βάσης, κ.ά. Συνεπώς, το χρέος όχι μόνο δεν μειώνεται, αλλά τελικά μπορεί και να αυξηθεί ανάλογα και με την εξάπλωση της κρίσης στην οικονομία της χώρας (Βαρουφάκης Γ., 2011).

Ενώ τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 η Ελλάδα ισοσκελίζε τα έσοδα και τις δαπάνες της, από τη δεκαετία του 1980 το δημόσιο έλλειμμα άρχισε να αυξάνεται συνεχώς, φτάνοντας στην αρχή της κρίσης περίπου στο 113% του ΑΕΠ. Έτσι, με την επέκταση της κρίσης στην ελληνική οικονομία και τους κρατικούς δημοσιονομικούς χειρισμούς, το δημόσιο χρέος αυξήθηκε το 2009 κατά 13 περίπου ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2008, φτάνοντας το 2011 στο 175,2% του ΑΕΠ, για να πέσει το 2012 στο 161,9% του ΑΕΠ λόγω της εφαρμογής του προγράμματος ανταλλαγής ομολόγων PSI, για να επανέλθει από το 2014 έως το 2019 περίπου στο 180% του ΑΕΠ με αυξανόμενο ρυθμό (Γράφημα 2.1).

Δημόσιο Χρέος ως Ποσοστό % του ΑΕΠ

Έτη	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ποσοστό %	126,7	147,5	175,2	161,9	178,4	180,2	177	180,8	179,2	186,2	180,5	205,6

Γράφημα 2.1 – Χρέος Γενικής Κυβέρνησης (Δημόσιο Χρέος) ως % του Α.Ε.Π. 2009-2020 Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2021

Η σταδιακή αυτή αύξηση του δημόσιου χρέους επηρέασε την ελληνική οικονομία καθώς αυξήθηκε και το εξωτερικό δημόσιο χρέος, αφού κατά βάση ο εξωτερικός δανεισμός πραγματοποιούνταν διαχρονικά από την κυβέρνηση και όχι από τον ιδιωτικό τομέα, ενώ το κράτος υποχρεώθηκε να πληρώνει μεγαλύτερους τόκους για το αυξημένο εξωτερικό χρέος, με τις αυξημένες ανάγκες δανεισμού να διογκώνουν περαιτέρω το εξωτερικό χρέος. Καθώς τα κρατικά έσοδα, κύρια πηγή των οποίων είναι οι φόροι, υπολείπονταν, για πολλά συνεχόμενα έτη, των κρατικών

εξόδων¹¹ (μισθών και συντάξεων, κοινωνικών αναγκών, αμυντικών δαπανών κ.ά.), η ανάγκη κρατικού δανεισμού για τη χρηματοδότηση αυτού του ελλείμματος έγινε μόνιμη, οδηγώντας στη διαχρονική συσσώρευση ελλειμμάτων και στη συνεχόμενη αύξηση του δημοσίου χρέους.

Η χρόνια τροφοδότηση πολλών αρνητικών δεικτών για τη χώρα, όπως η αύξηση κατανάλωσης, εισαγωγών και ελλειμμάτων με ταυτόχρονη μείωση εξαγωγών και επενδύσεων οδήγησαν μαζί με τη διόγκωση του χρέους και την αποσταθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος σε μια αλυσιδωτή αντίδραση απώλειας της αξιοπιστίας και της πιστοληπτικής φερεγγυότητας της χώρας έναντι των αγορών, με αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση στα περιθώρια επιτοκίων δανεισμού της Ελλάδας, κάνοντας τελικά απαγορευτικό τον δανεισμό αυτό. Στην ανοδική πορεία του δημοσίου χρέους της χώρας, συνέβαλαν ακόμα και τα υψηλά επιτόκια με τα οποία εκδίδονταν τα κρατικά ομόλογα, προς προσέλκυση κυρίως εγχώριων επενδυτών, ιδιωτών και τραπεζών. Επίσης, οι χώρες της Ευρωζώνης που στην αρχή της κρίσης είχαν τα υψηλότερα δημόσια χρέη στην Ευρωπαϊκή Ένωση μαζί με την Ελλάδα, όπως η Ιταλία και το Βέλγιο, είχαν κατορθώσει στην εποχή του ευρώ να έχουν πρωτογενή δημοσιονομικά πλεονάσματα, σε αντίθεση με την Ελλάδα, γεγονός που την οδήγησε στην ανάγκη για εξωτερικές πηγές δανεισμού και στη διόγκωση του δημοσίου χρέους.

Στα χρόνια της κρίσης, όμως, ακόμα και το ιδιωτικό χρέος μετατράπηκε σε δημόσιο καθώς οι ελληνικές κυβερνήσεις, υπό τις εντολές των φορέων διάσωσης της Ελλάδας¹², χρηματοδότησαν τη διάσωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, με τη διάθεση περίπου 50 δις ευρώ για την άμεση στήριξη του τραπεζικού συστήματος και για εγγυήσεις, χρήματα που δεν πέρασαν όμως στην πραγματική οικονομία με επαναδανεισμό από τις τράπεζες, αλλά απλά κάλυψαν τις

¹¹ Το λεγόμενο «Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης (ΙΓΚ) ή αλλιώς Δημοσιονομικό Ισοζύγιο».

¹² Η Ελλάδα από το 2010 έως το 2016, υπέγραψε τρία Μνημόνια συνεργασίας για τη χρηματοδότησή της από την ΕΕ την ΕΚΤ και το ΔΝΤ, με προϋπόθεση τη δρομολόγηση διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και συγκεκριμένων μέτρων λιτότητας για δημοσιονομική πειθαρχία και υπό καθεστώς τριμηνιαίας αξιολόγησης.

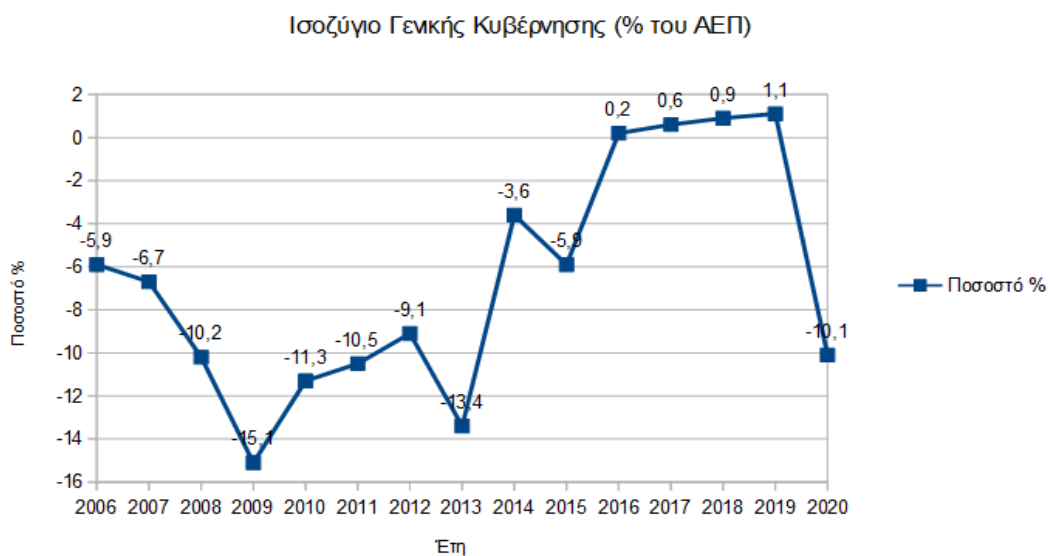
επισφάλειές τους, με τελικό αποτέλεσμα την περαιτέρω διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και του δημόσιου χρέους. Οι δαπάνες διάσωσης του τραπεζικού συστήματος αύξησαν σημαντικά το δημόσιο χρέος, καθιστώντας τις διεθνείς αγορές απρόθυμες να επενδύσουν σε μια χώρα με υψηλά ελλείμματα. Η αύξηση λοιπόν του δημοσίου χρέους ενέχει τον κίνδυνο να αμφισβητηθεί η πιστοληπτική ικανότητα της χώρας από τους δανειστές της, ως προς την αποπληρωμή των χρεών της, με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους δανειοδότησης μέσω αύξησης των επιτοκίων δανεισμού ή ακόμα και την απροθυμία εκ μέρους των δανειστών για περαιτέρω δανεισμό, συνθήκες που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης.

Η δημιουργία τεράστιων εξωτερικών χρεών ενισχύθηκε καθώς, αυξήθηκε ταυτόχρονα το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο, δηλαδή οι εισαγωγές αγαθών για κάλυψη αναγκών ακόμη και ειδών πρώτης ανάγκης, όπως τα τρόφιμα και το πετρέλαιο, έναντι των εξαγωγών, αλλά και το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού, δηλαδή η αύξηση των κρατικών δαπανών έναντι των εσόδων. Η κρίση αυτή των δίδυμων ελλειμμάτων¹³ ενίσχυσε περαιτέρω την ανάγκη για κρατικό δανεισμό, επηρεάζοντας αρνητικά και το δημοσιονομικό έλλειμμα (Μαριόλης Θ., 2012). Το δημοσιονομικό έλλειμμα ή πλεόνασμα αναφέρεται στη διαφορά των κρατικών δαπανών και κρατικών εσόδων. Το γεγονός ότι στην περίπτωση της Ελλάδας οι δημόσιες δαπάνες υπερβαίνουν τα δημόσια έσοδα, καταγράφεται στα μακροοικονομικά μεγέθη της χώρας ως δημοσιονομικό έλλειμμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον υπολογισμό των συνολικών δημοσίων δαπανών συμπεριλαμβάνονται και οι τόκοι εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους. Επομένως, ο δείκτης του συνολικού ελλείμματος περιγράφει τις ανάγκες δανεισμού της χώρας ώστε να εξυπηρετήσει τις συνολικές της δαπάνες. Καθώς το έλλειμμα αυτό αυξάνεται, ενισχύονται και οι ανάγκες «δανεισμού της χώρας με αποτέλεσμα την

¹³ Η «κρίση των δίδυμων ελλειμμάτων» (twin or double deficits): Τα «ελλείμματα» που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία είναι δύο: το έλλειμμα του προϋπολογισμού, τη διαφορά δηλαδή «μεταξύ εσόδων και εξόδων» της κυβέρνησης, «και το εμπορικό έλλειμμα, τη διαφορά δηλαδή «μεταξύ εισαγωγών και εξαγωγών» (Μαριόλης Θ., 2012).

περαιτέρω διόγκωση του δημοσίου χρέους».

Στην Ελλάδα, το συνολικό «έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ», ενώ το 2006 και το 2007 ήταν στα επίπεδα του -5,9% και -6,7% αντίστοιχα, το 2008 εκτινάχθηκε στο -10,2%, σημειώνοντας το υψηλότερο ποσοστό στα χρόνια της κρίσης το 2009 καθώς ανήλθε στο -15,1%. Στα χρόνια που ακολούθησαν διατηρήθηκε το δημοσιονομικό έλλειμμα, καθώς το σύνολο των δαπανών του κράτους παρέμεινε μεγαλύτερο από το σύνολο των κρατικών εσόδων. Το 2010 το ισοζύγιο διαμορφώθηκε στο -11,3%, διατηρώντας μια πτωτική τάση κατά τα έτη 2011 και 2012 με -10,5% και -9,1% αντίστοιχα, λόγω της προσπάθειας συμπίεσης των δαπανών και αύξησης των εσόδων. Εξάιρεση αποτελεί το έτος 2013 όπου το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού διαμορφώθηκε στο -13,4% του ΑΕΠ, καθώς οι δαπάνες καταγράφηκαν ιδιαίτερα αυξημένες έναντι των εσόδων, ενώ στα επόμενα έτη συνεχίστηκε η πτωτική του πορεία με -5,9% για το έτος 2015 και το 2020 επανήλθε σε υψηλά επίπεδα ελλείμματος -10,1% (Γράφημα 2.2).

Έτη	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ποσοστό %	-5,9	-6,7	-10,2	-15,1	-11,3	-10,5	-9,1	-13,4	-3,6	-5,9	0,2	0,6	0,9	1,1	-10,1

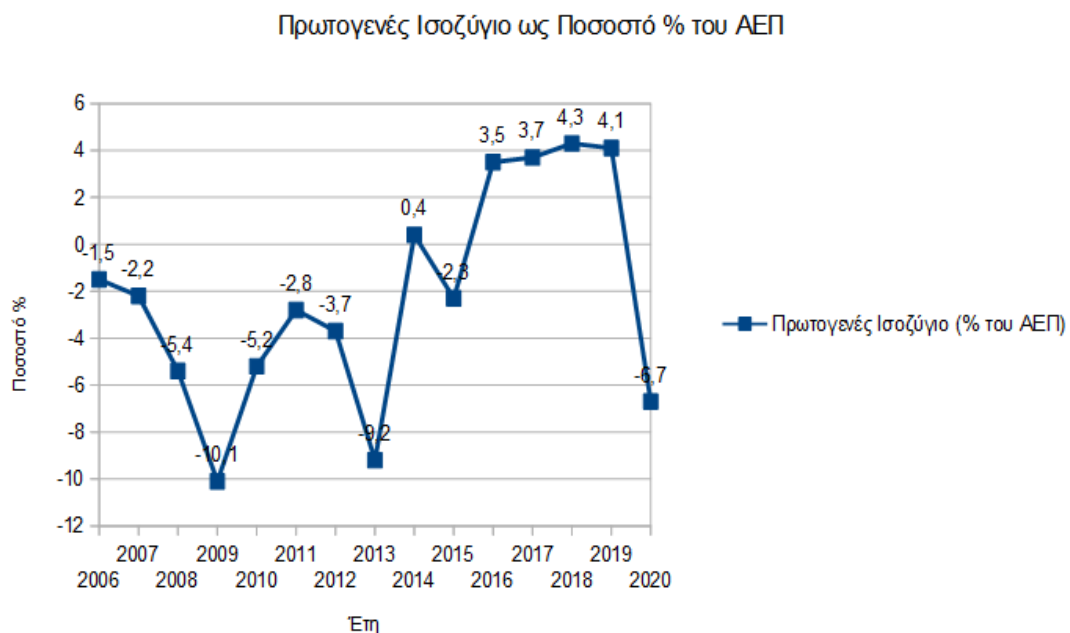
Γράφημα 2.2 – Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης (% του ΑΕΠ) 2006-2020 – Πηγή ΕΛΣΤΑΤ 2016, 2021.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ελληνική οικονομία τόσο η προσπάθεια αύξησης των εσόδων όσο και η προσπάθεια μείωσης των δαπανών δεν αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιτυχής, καθώς δεν απέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αυτό συνέβη, διότι από τη μία μεριά, τα μέτρα αύξησης των δημοσίων εσόδων περιορίστηκαν κυρίως στην αύξηση της φορολογίας σε μία χώρα όπου οι πληγέντες από την κρίση φορολογούμενοι δεν μπορούσαν πια να ανταπεξέλθουν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, ενώ από την άλλη μεριά η προσπάθεια μείωσης των δημοσίων δαπανών δεν υπήρξε απολύτως εφικτή, καθώς πραγματοποιήθηκε μέσω μειώσεων μισθών και συντάξεων καθώς και στάσεων των λοιπών κρατικών πληρωμών, πολιτικές επιλογές που οδήγησαν σε περαιτέρω συρρίκνωση των δημοσίων εσόδων με συνακόλουθη μεγέθυνση του δημοσίου ελλείμματος. Επίσης, το κράτος στην περίοδο της κρίσης, κλήθηκε να ενισχύσει περαιτέρω τις κοινωνικές δομές για τη βέλτιστη διαχείριση της κρίσης και την πρόνοια των πληγέντων πολιτών της, γεγονός που συνέβαλε στην περαιτέρω αύξηση των δαπανών.

Ένας άλλος δείκτης για την αξιολόγηση μιας οικονομίας είναι το πρωτογενές ισοζύγιο της γενικής κυβέρνησης. Το πρωτογενές ισοζύγιο μιας χώρας είναι η διαφορά ανάμεσα στα δημόσια έσοδα και τις δαπάνες, χωρίς όμως να περιλαμβάνονται και οι τόκοι εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους, καθώς αφορούν δαπάνες προγενέστερου χρόνου που χρηματοδοτήθηκαν με δανεισμό. Ένα πρωτογενές έλλειμμα ή πλεόνασμα δείχνει την ανάγκη της χώρας για δημιουργία ή μη νέου χρέους για τη χρηματοδότηση των τρεχουσών αναγκών της. Η Ελλάδα είχε σημαντικό δημοσιονομικό έλλειμμα για τουλάχιστον τριάντα χρόνια με αποκορύφωμα το τέλος του 2009 που έφτασε στο -10,1% του ΑΕΠ, με ελάχιστες εξαιρέσεις πρωτογενούς δημοσιονομικού πλεονάσματος. Το 2020, στον απόηχο της πανδημίας και των στρεβλώσεων που δημιούργησε σε οικονομικό επίπεδο, το πρωτογενές ισοζύγιο της χώρας κατέγραψε πάλι σημαντικό αρνητικό ποσοστό

έπειτα από κάποια έτη μικρών πρωτογενών πλεονασμάτων, γεγονός που καταδεικνύει την αναποτελεσματικότητα των προσπαθειών δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας τα προηγούμενα έτη (Γράφημα 2.3).

Έτη	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Πρωτογενές Ισοζύγιο (% του ΑΕΠ)	-1,5	-2,2	-5,4	-10,1	-5,2	-2,8	-3,7	-9,2	0,4	-2,3	3,5	3,7	4,3	4,1	-6,7

Γράφημα 2.3 – Πρωτογενές Ισοζύγιο (% του ΑΕΠ) 2006-2015 – Πηγή ΕΛΣΤΑΤ 2016, 2021

2.3. Οι επιπτώσεις της κρίσης στους οικονομικούς δείκτες της χώρας

Το βασικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας δεν εστιάζεται μόνο στο δημοσιονομικό έλλειμμα, τη διαφορά κρατικών εσόδων και εξόδων, αλλά κυρίως στο εμπορικό έλλειμμα, τη διαφορά δηλαδή «μεταξύ των εισαγωγών και των εξαγωγών της χώρας», καθώς οι σημαντικοί δείκτες του ισοζυγίου των εξωτερικών συναλλαγών της χώρας και των εθνικών ποσοστών αποταμίευσης και επενδύσεων είναι αυτοί που θέτουν τα όρια για τη δημοσιονομική και κοινωνική πολιτική (Δοξιάδης Α., 2013). Έτσι, το εμπορικό ισοζύγιο μιας χώρας διαχωρίζεται στο ισοζύγιο αγαθών και στο ισοζύγιο υπηρεσιών και είναι η διαφορά ανάμεσα στην αξία των αγαθών και υπηρεσιών από τις εξαγωγές και στην αξία των αγαθών και υπηρεσιών από τις εισαγωγές. Όταν το εμπορικό ισοζύγιο μιας χώρας είναι θετικό τότε το δημοσιονομικό έλλειμμα μπορεί να χρηματοδοτηθεί με εγχώριο δανεισμό (μέσω των αποταμιεύσεων νοικοκυριών και επιχειρήσεων), χωρίς να χρειαστεί να προσφύγει η χώρα σε δανεισμό από ξένους. Στην περίπτωση αυτή το δημοσιονομικό έλλειμμα θεωρείται ελεγχόμενο από την εκάστοτε κυβέρνηση. Σε αντίθετη περίπτωση, όπου το εμπορικό ισοζύγιο είναι αρνητικό, το δημοσιονομικό έλλειμμα δεν μπορεί να χρηματοδοτηθεί με τον εγχώριο δανεισμό, καθώς οι αποταμιεύσεις των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων είναι κατά κανόνα μειούμενες, οπότε η χώρα αναγκάζεται να προσφύγει σε εξωτερικό δανεισμό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία υποχρεώσεων προς ξένους κεφαλαιούχους, οι οποίοι και θα εγείρουν κάποτε τις απαιτήσεις τους για καθαρή επιστροφή των δανείων και με τόκο, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Ελλάδας, με καταστροφικές συνέπειες για την εθνική κυριαρχία. Μέσα από «το Σύνολο Καταθέσεων και Ρέπος»¹⁴ φαίνεται η «εγχώρια ρευστότητα του τραπεζικού

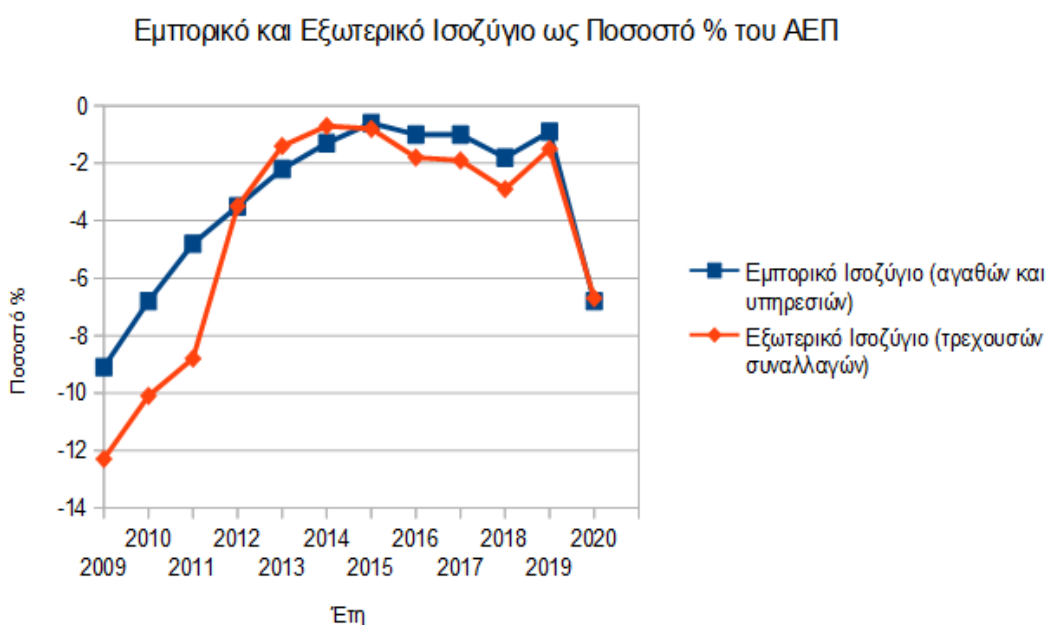
¹⁴ «Repo είναι μια συμφωνία» επαναγοράς, «όπου ο δανειζόμενος (π.χ. τράπεζα)» πουλάει «σε έναν δανειστή (π.χ. φυσικό πρόσωπο) ένα χρεόγραφο σε συγκεκριμένη τιμή», συμφωνώντας «να το επαναγοράσει σε συγκεκριμένη τιμή στο μέλλον». Τα «repos» μπορούν «να ρευστοποιηθούν σχετικά γρήγορα και με χαμηλό κόστος».

συστήματος, δηλαδή, δυνατότητα να δανείζουν τα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις για να πραγματοποιούνται επενδύσεις. Το σύνολο των εγχώριων καταθέσεων αποτελείται από τις καταθέσεις ταμιευτηρίου, όψεως και προθεσμιακές». «Από το 2009 έως το τέλος του 2016, οι καταθέσεις των εγχώριων νοικοκυριών» και επιχειρήσεων μειώθηκαν κατά 116,1 δις ευρώ (-49%) (από 227,6 δις το 2008 σε 121,4 δις το 2016) (Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, 2017).

Καθώς, οι εξαγωγές της Ελλάδας δεν αποτελούν κύριο μέρος του εθνικού εισοδήματος, η παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας βασίζεται περισσότερο στις εισαγωγές, ενώ διακρίνεται και η απουσία των απαραίτητων παρεμβατικών πολιτικών και των επενδύσεων με στόχο την παραγωγή προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας που θα ενίσχυαν τον εξαγωγικό χαρακτήρα της οικονομίας. Το βάρος της προσαρμογής τελικά δόθηκε στον τομέα της εργασίας, ενώ η ουσία του προβλήματος εντοπίζεται στον επιχειρηματικό τομέα (INE/ΓΣΕΕ, 2018). Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ή αλλιώς εξωτερικό ισοζύγιο «είναι το άθροισμα του εμπορικού ισοζυγίου (έσοδα από καθαρές εξαγωγές), του ισοζυγίου εισοδημάτων» (π.χ. εισροές ή εκροές από τόκους ή μερίσματα διεθνών επενδύσεων ή δανείων) και του ισοζυγίου τρεχουσών μεταβιβάσεων (π.χ. εισροές από ενισχύσεις ευρωπαϊκών ταμείων). Όταν μια χώρα εισάγει περισσότερο από όσο εξάγει, έχει έλλειμμα στο εξωτερικό ισοζύγιο. Για να καλύψει αυτό το έλλειμμα χρειάζεται να καταφύγει σε εξωτερικό δανεισμό ή σε εκποίηση περιουσιακών στοιχείων της. Αντίθετα, όταν εξάγει περισσότερο από όσο εισάγει έχει πλεόνασμα στο εξωτερικό ισοζύγιο, με αποτέλεσμα να μπορεί να δανείζει ξένες χώρες ή να αγοράζει ακίνητες περιουσίες σε άλλες χώρες.

Στην Ελλάδα τόσο το εμπορικό ισοζύγιο όσο και το εξωτερικό ισοζύγιο κινούνται σε αρνητικά επίπεδα γεγονός που δείχνει πρώτον ότι οι εξαγωγές υπολείπονται των εισαγωγών και δεύτερον ότι ένα μέρος των δαπανών μας χρηματοδοτείται από εξωτερικές πηγές (π.χ. εξωτερικό δανεισμό), καθώς οι τόκοι των δανείων υπερισχύουν ως εκροές αντίστοιχα (Γράφημα 2.4). Το έλλειμμα του

εξωτερικού ισοζυγίου της Ελλάδας χρηματοδοτήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες με εξωτερικό δανεισμό, γεγονός που δημιούργησε την ανάγκη μελλοντικής επιστροφής τόσο των τόκων όσο και της ίδιας της χρηματοδότησης. Η αδυναμία της οικονομίας για δημιουργία πλεονάσματος και η συνεχής ανάγκη τέτοιου είδους χρηματοδότησης είναι παράγοντες που συντελούν στο οικονομικό αδιέξοδο και στην εν δυνάμει χρεοκοπία των παραγωγικών συντελεστών της χώρας.

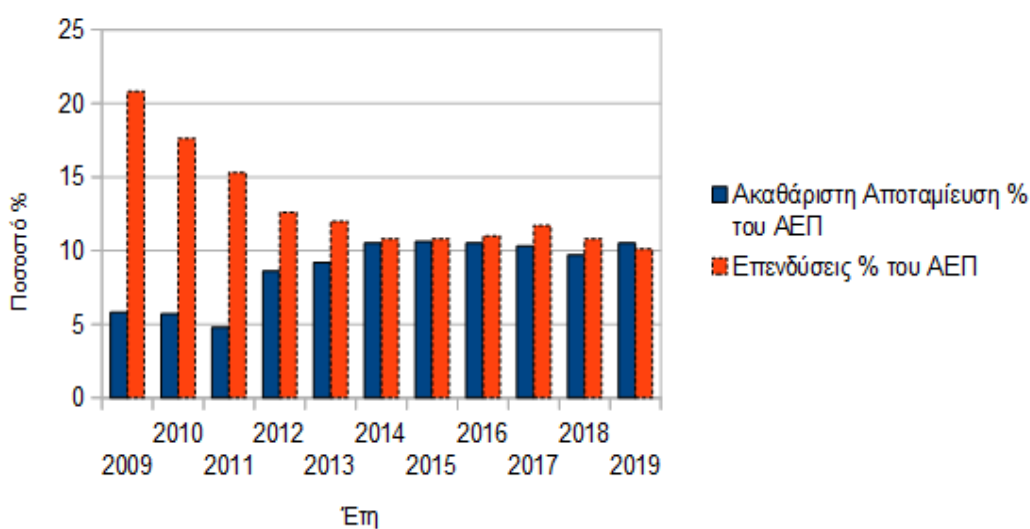

Έτη	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Εμπορικό Ισοζύγιο (αγαθών και υπηρεσιών)	-9,1	-6,8	-4,8	-3,5	-2,2	-1,3	-0,6	-1	-1	-1,8	-0,9	-6,8
Εξωτερικό Ισοζύγιο (τρεχουσών συναλλαγών)	-12,3	-10,1	-8,8	-3,5	-1,4	-0,7	-0,8	-1,8	-1,9	-2,9	-1,5	-6,7

Γράφημα 2.4 – Εμπορικό Ισοζύγιο και Εξωτερικό Ισοζύγιο (% του Α.Ε.Π.) 2009-2020 – Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2016, 2021

Ενδεικτικοί της οικονομίας είναι και οι δείκτες εισοδήματος και δαπανών. Το Εγχώριο Εισόδημα μιας χώρας είναι το άθροισμα της εγχώριας κατανάλωσης και της εθνικής αποταμίευσης, ενώ η Εγχώρια Δαπάνη αποτελείται από την εγχώρια κατανάλωση και τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (εξοπλισμός, κτήρια, υποδομές, έρευνα). Άρα η μεταξύ τους διαφορά ισούται με τη διαφορά ανάμεσα στην εθνική αποταμίευση και τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου και είναι ίση με το έλλειμμα ή το πλεόνασμα του εξωτερικού ισοζυγίου, δείχνοντας αντίστοιχα είτε την ανάγκη για εξωτερικό δανεισμό, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας είτε τη δυνατότητα χρηματοδότησης και επενδύσεων σε άλλες χώρες. Στην περίπτωση δηλαδή που η αποταμίευση υπολείπεται των επενδύσεων, τότε δημιουργείται η ανάγκη για εξωτερική χρηματοδότηση της εγχώριας δαπάνης. Στην Ελλάδα η εθνική αποταμίευση είναι μικρότερη των επενδύσεων, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα έσοδα από φόρους είναι λιγότερα από τις καταναλωτικές του δαπάνες, με αποτέλεσμα ο εξωτερικός δανεισμός να καλύπτει τις καταναλωτικές δαπάνες της γενικής κυβέρνησης (Γράφημα 2.5). Η αύξηση της Ακαθάριστης Αποταμίευσης στα χρόνια της κρίσης, όπως φαίνεται στο γράφημα 2.5, αποτυπώνει έντονα την αύξηση της φορολογίας, ενώ η μείωση των επενδύσεων κατά την ίδια περίοδο αποτυπώνει αντίστοιχα την μείωση των κρατικών δαπανών.

Ακαθάριστη Αποταμίευση και Επενδύσεις ως Ποσοστό % του ΑΕΠ

Έτη	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ακαθάριστη Αποταμίευση % του ΑΕΠ	5,8	5,7	4,8	8,6	9,2	10,5	10,6	10,5	10,3	9,7	10,5
Επενδύσεις % του ΑΕΠ	20,8	17,6	15,3	12,6	12	10,8	10,8	11	11,7	10,8	10,1

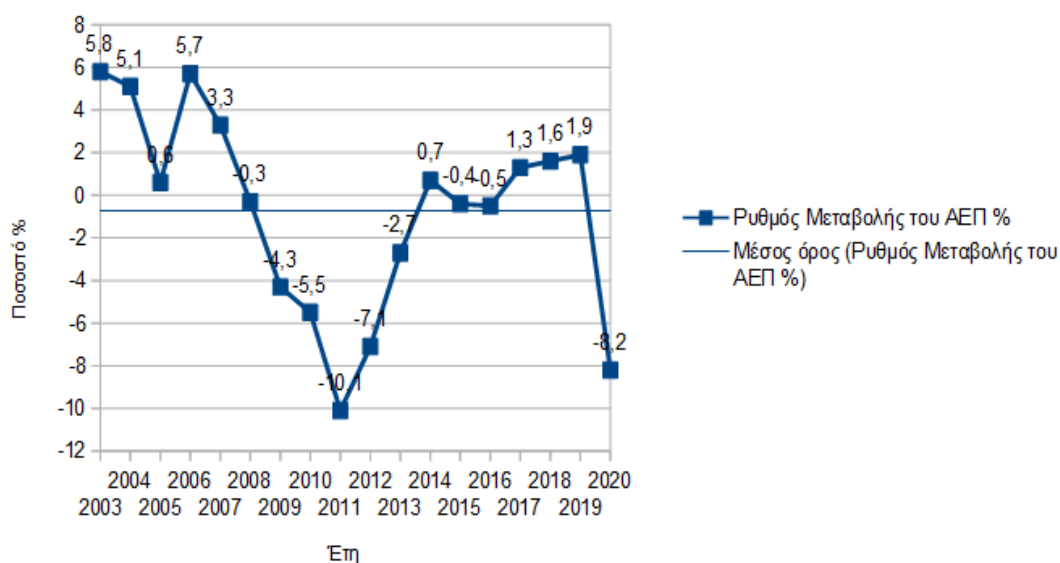
Γράφημα 2.5 – Ακαθάριστη Αποταμίευση και Επενδύσεις (% του Α.Ε.Π.) 2009-2019, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2016, 2021

«Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) είναι η αξία του συνόλου των προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται σε μια οικονομία σε» συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Έτσι το ΑΕΠ θα μπορούσε να εκφραστεί και ως το άθροισμα της καταναλωτικής και δημόσιας δαπάνης «σε αγαθά και υπηρεσίες, της επένδυσης και των καθαρών εξαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών» σε μια χώρα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για την ελληνική οικονομία, στην Ελλάδα, ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ, τα χρόνια πριν την οικονομική κρίση, ήταν θετικός με μειούμενα όμως ποσοστά ανάπτυξης. Ενώ ο ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ το 2006 ήταν 5,7%, το 2007 έπεσε στο 3,3% ενώ από το 2008, έτος όπου άρχισαν να φαίνονται τα πρώτα

σημάδια της κρίσης, το ΑΕΠ σημείωσε ύφεση με αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής ξεκινώντας από το -0,3% για το ίδιο έτος και φτάνοντας μέχρι και το -10,1% για το 2011 (Γράφημα 2.6). Ο αρνητικός ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ σχετίζεται προφανώς με τη συρρίκνωση των δεικτών που επηρεάζουν το ΑΕΠ μιας χώρας, δηλαδή με τη μείωση της καταναλωτικής και δημόσιας δαπάνης, των επενδύσεων και των καθαρών εξαγωγών. Έτσι, οι παρεμβάσεις εντοπίζονται για άλλη μια φορά στη μεγάλη και άμεση μείωση μισθών και συντάξεων και αύξηση των φόρων κατά την εφαρμογή των μνημονιακών μέτρων με συνακόλουθο τη μείωση της κατανάλωσης και των δημοσίων δαπανών.

Η σωρευτική μείωση του ΑΕΠ άγγιξε το 30% μέχρι το 2013 και οι συνέπειες από αυτή τη μείωση του Α.Ε.Π. διαχύθηκαν σε όλους τους τομείς της οικονομίας ενισχύοντας την αύξηση της ανεργίας, τη μείωση των χρηματοδοτήσεων από τις τράπεζες προς τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά, τις συγχωνεύσεις πολλών επιχειρήσεων ή τη μεταφορά των δραστηριοτήτων τους σε άλλες χώρες ή ακόμα και τη χρεοκοπία πολλών επιχειρήσεων, προκαλώντας κοινωνικές αναταράξεις. Υπό την πίεση των μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής και την αδυναμία εκ νέου χρηματοδότησης, το κράτος μείωσε το κόστος λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών, τους μισθούς και τις συντάξεις, το κόστος των αναλώσιμων υλικών αλλά και το κόστος των παρεχόμενων υπηρεσιών, όπως η παιδεία, η υγεία, έτσι ώστε να καλύπτει κατά κύριο λόγο τις αναγκαίες δαπάνες από το σύνολο των επιβαλλόμενων φόρων. Η ταυτόχρονη όμως αύξηση των φόρων σε μία ήδη υφεσιακή οικονομία δημιούργησε ένα τοξικό περιβάλλον εξαθλίωσης τόσο για τα ταλαιπωρημένα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις όσο και για το αποδομημένο πλέον κοινωνικό κράτος και τις κοινωνικές δομές. Επίσης, όπως φαίνεται και από το γράφημα 2.6 ακόμα και ο μέσος όρος του ρυθμού μεταβολής του ΑΕΠ από το 2003 μέχρι το 2019 καταγράφεται με αρνητικό πρόσημο, γεγονός που δείχνει ότι ακόμα και στα έτη όπου σημειώθηκε θετικός ρυθμός μεταβολής δεν ήταν εφικτή η ανατροπή της δυσχερής κατάστασης της ελληνικής οικονομίας.

Ρυθμός Μεταβολής του ΑΕΠ %

Έτη	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ρυθμός Μεταβολής Του ΑΕΠ %	5,8	5,1	0,6	5,7	3,3	-0,3	-4,3	-5,5	-10,1	-7,1	-2,7	0,7	-0,4	-0,5	1,3	1,6	1,9	-8,2

Γράφημα 2.6 – Ρυθμός Μεταβολής του ΑΕΠ (%) 2003-2015 – Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2016, 2021

Μία από τις βασικές στρατηγικές σε περιόδους οικονομικής κρίσης προκειμένου να αντιμετωπιστεί η μείωση του ΑΕΠ, η αύξηση του δημοσίου χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ και η αύξηση της ανεργίας, αποτελεί η υποτίμηση του εθνικού νομίσματος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ώστε το χρέος να γίνει μικρότερο ως ποσοστό του ΑΕΠ, κάτι το οποίο όμως δε μπορεί να γίνει σε μια χώρα της Ευρωζώνης (Αναστασίου Σ. et al, 2016). Έτσι εφαρμόστηκαν άλλες πολιτικές που αφορούσαν κυρίως στη «μείωση των αποδοχών και γενικά του εργατικού κόστους, ώστε μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας του ανθρώπινου δυναμικού να

αυξηθεί η παραγωγικότητα και ανταγωνιστικότητα της οικονομίας» και η προσέλκυση επενδύσεων. Παρά την υιοθέτηση συγκεκριμένων δημοσιονομικών μέτρων, οι περιορισμένες «δυνατότητες χρηματοδότησης από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, οι συνθήκες αβεβαιότητας σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο» και η έλλειψη σταθερότητας στο φορολογικό σύστημα και ειδικότερα στη φορολόγηση των επιχειρήσεων, δε βοήθησαν στη προσέλκυση ξένων επενδύσεων, με αποτέλεσμα την πτώση της εισροής επενδύσεων στην Ελλάδα (Αναστασίου Σ. et al, 2016). Ειδικότερα, κατά το διάστημα της οικονομικής κρίσης 2009-2018, οι δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα σημείωσαν πτώση που έφτασε συνολικά το 58,7%, κατακτώντας την αρνητική πρωτιά μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωζώνης και υπονομεύοντας την αναπτυξιακή πορεία της χώρας (INE/ΓΣΕΕ, 2019).

2.4. Τομείς οικονομικής δραστηριότητας και οικονομική κρίση

Στις καπιταλιστικές κοινωνίες, παρατηρείται ένα παράδοξο φαινόμενο όπου στις περιόδους ανάπτυξης η κερδοφορία των επιχειρήσεων τείνει να μειώνεται, ενώ αντίθετα στην περίοδο μιας κρίσης η κερδοφορία των επιχειρήσεων που επιβίωσαν κάποια στιγμή αρχίζει να αυξάνεται. Αυτό συμβαίνει γιατί ο επιχειρηματίας που θα γλυτώσει την χρεοκοπία και θα καταφέρει να επιβιώσει μέσα στην κρίση θα προσπαθήσει να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που του δίνεται για μόνιμη κυριαρχία στον κλάδο του, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που του παρέχονται για μείωση του κόστους παραγωγής με φθηνό εργατικό δυναμικό, εξοπλισμό και υποδομές, αλλά και με εξαγορά των χρεοκοπημένων επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής του, την εξάπλωση και εδραίωσή του στον κλάδο, δυσχεραίνοντας έτσι την είσοδο στον κλάδο νέων ανταγωνιστικών επιχειρήσεων (Βαρουφάκης Γ., 2014).

Καθώς το φαινόμενο αυτό επεκτείνεται σε όλους τους κλάδους της οικονομίας, οι επιχειρήσεις αρχίζουν να αυξάνουν την παραγωγή τους,

προωθώντας ταυτόχρονα και την ανάκαμψη της οικονομίας γενικότερα, με αύξηση του συνολικού εισοδήματος και βελτίωση σιγά σιγά όλων των συνθηκών στην αγορά εργασίας. Αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει πραγματικότητα όταν οι επιχειρήσεις που επιβιώνουν σε μια κρίση συνεχίζουν να βρίσκονται υπό το βάρος τραπεζικών χρεών, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου εκτός από το δημόσιο χρέος, η κοινωνία έχει να αντιμετωπίσει και το ιδιωτικό χρέος, δηλαδή το χρέος «των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών προς τις τράπεζες» (Βαρουφάκης Γ., 2014).

Οι επιχειρήσεις λοιπόν που έχουν καταφέρει να επιβιώσουν στην εποχή της κρίσης αδυνατούν να ενεργοποιήσουν τη διαδικασία που περιγράφηκε παραπάνω για την ανάκαμψη της οικονομίας, καθώς το τραπεζικό σύστημα δε διαθέτει την ευελιξία για διαγραφή χρεών και επαναδανεισμό των επιχειρήσεων με σκοπό τη στήριξή τους και με αποτέλεσμα τα προηγούμενα χρέη και η απουσία νέου κεφαλαίου κίνησης να δυσχεραίνουν την αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων και τη δυνατότητά τους για νέες επενδύσεις στην αγορά. Επίσης, καθώς το κράτος αναγκάζεται να βοηθήσει τις ήδη πάσχουσες από επισφάλειες τράπεζες τις χρηματοδοτεί φορολογώντας περαιτέρω τις εναπομείνασες επιχειρήσεις αλλά και τα νοικοκυριά, επιβαρύνοντας την οικονομική τους θέση, αποτρέποντας για άλλη μια φορά τις απαραίτητες για την ανάκαμψη επενδύσεις και βυθίζοντας την οικονομία σε συνεχή και βαθιά ύφεση.

Όλοι οι τομείς δραστηριοτήτων στην Ελλάδα επλήγησαν σημαντικά από την οικονομική ύφεση, αλλά και από την κρατική διαχείριση της κρίσης και τα υφεσιακά μέτρα που ακολούθησαν, τα οποία αποσταθεροποίησαν περαιτέρω την οικονομία, αποθαρρύνοντας τις επενδύσεις και την επιχειρηματικότητα στην χώρα, με τη δύσκολη αυτή κατάσταση να αντανακλάται σε όλους τους δείκτες οικονομικής δραστηριότητας. Ο πρωτογενής τομέας με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία, ο κατασκευαστικός κλάδος και η βιομηχανία με τις κατασκευές την οικοδομή και τις μεταποιήσεις, αλλά και οι ελληνικές επιχειρήσεις και ο τριτογενής τομέας, με

τις τράπεζες, το εμπόριο, τις υπηρεσίες, τον τουρισμό και τη ναυτιλία, επηρεάστηκαν σημαντικά, αλλά σε διαφορετικό βαθμό, από την εξάπλωση της κρίσης στην ελληνική οικονομία.

Παραδοσιακά, η «παραγωγή κάθε χώρας διακρίνεται σε τρεις τομείς, στον πρωτογενή, στον δευτερογενή και στον τριτογενή». Όταν η οικονομική δραστηριότητα μιας χώρας στηρίζεται «περισσότερο στον τριτογενή τομέα και λιγότερο στον πρωτογενή τομέα» τότε η χώρα θεωρείται ανεπτυγμένη. Αντίθετα, στην οικονομία των αναπτυσσόμενων χωρών ο πρωτογενής τομέας κυριαρχεί έναντι του τριτογενούς. Πρόσφατα έχει εισαχθεί στην οικονομία και ο όρος του τεταρτογενή τομέα ο οποίος αναφέρεται στην τεχνολογική έρευνα, τον σχεδιασμό και την εξέλιξη.

«Ο πρωτογενής τομέας περιλαμβάνει τη γεωργία, την κτηνοτροφία», την αλιεία και τη δασοκομία και σχετίζεται με την παραγωγή, τη διάθεση και απόκτηση αγαθών απευθείας από τη φύση, χωρίς περαιτέρω επεξεργασία, με συλλογή ή με εξόρυξη. Ο δευτερογενής τομέας περιλαμβάνει τη βιοτεχνία, τη βιομηχανία, τη μεταποίηση και τις κατασκευές και «σχετίζεται με την παραγωγή αγαθών τα οποία προέρχονται από τη μεταποίηση προϊόντων του πρωτογενούς τομέα». Ο τριτογενής τομέας περιλαμβάνει το εμπόριο, τις μεταφορές, τις επικοινωνίες, τις τραπεζικές συναλλαγές, τον τουρισμό και τη ναυτιλία, καθώς και «την παραγωγή άυλων αγαθών ωφέλιμων στο κοινωνικό σύνολο, όπως είναι η υγεία, η διοίκηση, η εκπαίδευση, η ασφάλεια», και σχετίζεται με την παροχή υπηρεσιών για την εξυπηρέτηση αναγκών.

Στην Ε.Ε. ο πρωτογενής τομέας συμμετέχει με πολύ μικρό ποσοστό εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία, η εφαρμογή όμως της τεχνολογίας και των σύγχρονων γεωργικών τεχνικών προσφέρουν τη δυνατότητα μαζικής παραγωγής πολλών γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, επαρκώντας ακόμα και για εξαγωγές. Ο δευτερογενής τομέας συμμετέχει με σημαντικό ποσοστό απασχολούμενων στην παραγωγική διαδικασία καθώς πολλές ευρωπαϊκές χώρες,

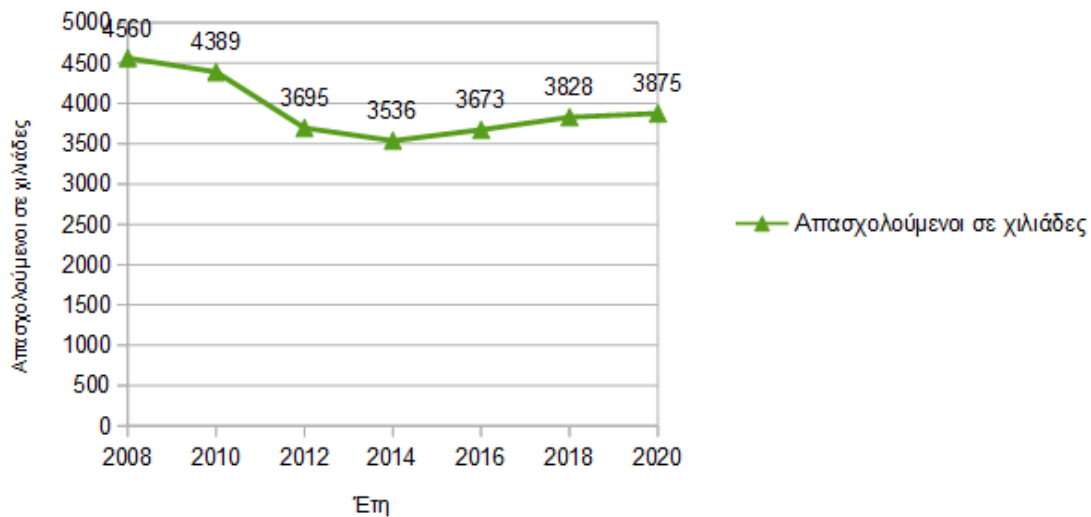
όπως η Γερμανία, η Ιταλία κ.ά., αποτελούν μεγάλες βιομηχανικές δυνάμεις. Ωστόσο, το ποσοστό των εργαζομένων στον δευτερογενή τομέα στην Ευρώπη σταδιακά μειώνεται, καθώς νέες βιομηχανικές δυνάμεις, όπως η Κίνα και η Ινδία, συγκεντρώνουν στο έδαφος τους μεγάλες βιομηχανικές παραγωγές με κίνητρο τα χαμηλά κόστη παραγωγής. «Ο τριτογενής τομέας είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένος στις χώρες της Ευρώπης», καθώς υπηρεσίες όπως οι τράπεζες, το εμπόριο, ο τουρισμός, οι μεταφορές, η ναυτιλία και οι επικοινωνίες κυριαρχούν στην ευρωπαϊκή οικονομία τόσο που σταδιακά ο τριτογενής τομέας στις ευρωπαϊκές χώρες διογκώνεται υποσκελίζοντας τους δύο άλλους τομείς.

Στην Ελλάδα, ο τριτογενής τομέας άρχισε να κυριαρχεί έναντι του πρωτογενούς, περί τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, γεγονός που την κατατάσσει πλέον στις αναπτυγμένες χώρες του κόσμου με μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων στον τριτογενή τομέα και μικρότερο στον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Η Ελλάδα ξεκίνησε ως μια χώρα στηριζόμενη οικονομικά κυρίως στον πρωτογενή τομέα, με λιγοστές βιομηχανικές μονάδες και κάνοντας δειλά αλλά σταθερά τα βήματά της στους τομείς της ναυτιλίας και του τουρισμού. Στα χρόνια πριν την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης και μέσα σε λίγες δεκαετίες, η κυριαρχία του τριτογενούς τομέα ήταν δεδομένη, με διαρκή ανάπτυξη του τομέα παροχής υπηρεσιών, του τουρισμού και της ναυτιλίας και με συνεχή συρρίκνωση του πρωτογενούς τομέα στην οικονομία της χώρας. Η αποδυνάμωση της ελληνικής περιφέρειας και η συγκέντρωση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα συρρίκνωσε ακόμα περισσότερο την αγροτική παραγωγή - σχεδόν το 50% της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας της χώρας πραγματοποιείται πλέον στην περιφέρεια Αττικής. Έτσι, η εμφάνιση της κρίσης βρήκε μία χώρα με διογκωμένο τον τομέα των υπηρεσιών και περιορισμένη την αγροτική παραγωγή. Επίσης, η μικρού μεγέθους αλλά σημαντική ελληνική βιομηχανική παραγωγή στους τομείς των τροφίμων, των χημικών, της ένδυσης κ.ά. δεν κατάφερε να ανταπεξέλθει και να διατηρηθεί αλώβητη στα χρόνια της κρίσης. Επίσης, η μείωση των εισοδημάτων δεν πλήττει

μόνο τους εργαζόμενους αλλά, ανατροφοδοτώντας την ύφεση, ενισχύει και την συρρίκνωση του αριθμού των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (περί τις 180.000 μέχρι το 2017), με αποτέλεσμα να συγκεντρώνεται το μερίδιο της αγοράς στις πολυεθνικές και μεγάλες επιχειρήσεις, εκτοπίζοντας τις μικρές επιχειρήσεις από την πίτα (Κουζής Γ., 2017).

Παραδοσιακά, το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών επιχειρήσεων αποτελείται από μικρές (< 50 εργαζόμενους) και πολύ μικρές επιχειρήσεις (< 10 εργαζόμενους), οι οποίες καταλαμβάνουν το 96,6% του συνόλου των ελληνικών επιχειρήσεων, απασχολώντας το 76% του συνόλου των εργαζομένων στις επιχειρήσεις και παράγοντας το 56% της συνολικής προστιθέμενης αξίας στο σύνολο των επιχειρήσεων της χώρας, καταλαμβάνοντας έτσι την πρώτη θέση στην Ευρωπαϊκή Ένωση για το 2014 στους αντίστοιχους δείκτες για τις πολύ μικρές επιχειρήσεις (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2017).

Συνολικός Αριθμός Απασχολούμενων

Έτη	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Απασχολούμενοι Σε χιλιάδες	4560	4389	3695	3536	3673	3828	3875

Γράφημα 2.7 – Συνολικός Αριθμός Απασχολούμενων σε χιλιάδες – Πηγή ΕΛΣΤΑΤ

2016, 2021

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, από την αρχή της οικονομικής κρίσης, όλοι οι τομείς της οικονομικής δραστηριότητας έχασαν σημαντικό κομμάτι του εργατικού δυναμικού λόγω αύξησης της ανεργίας (Γράφημα 2.7). Επίσης, από το 2008 φαίνεται ότι μειώθηκε σημαντικά η κατανομή των απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα στην Ελλάδα κυρίως λόγω της συμπίεσης και της οικονομικής ασφυξίας των επιχειρήσεων του κλάδου υπό το βάρος των συνεπειών της κρίσης. Ο τριτογενής τομέας όπως φαίνεται κυριαρχεί στην κατανομή των απασχολούμενων, ενώ ο πρωτογενής τομέας διατηρεί ένα μικρό αλλά σχετικά σταθερό ποσοστό εργαζομένων (Γράφημα 2.8).

Έτη	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Πρωτογενής Τομέας	11,3	12,4	13	13,5	12,4	12,3	10,6
Δευτερογενής Τομέας	22,3	19,6	16,5	15	15,2	15,2	15
Τριτογενής Τομέας	66,4	68	70,5	71,5	72,4	72,5	74,4

Γράφημα 2.8 – Κατανομή Απασχολούμενων Ανά Τομέα Δραστηριοτήτων σε

2.4.1. Ο πρωτογενής και ο δευτερογενής τομέας στην Ελλάδα

Ο πρωτογενής τομέας στη χώρα διαθέτει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διαφέρουν από τον πρωτογενή τομέα άλλων χωρών. Έτσι, στην Ελλάδα συναντώνται πολλές μικρές παραγωγικές μονάδες και συνεταιρισμοί, οικογενειακής συνήθως μορφής, διάσπαρτες σε όλη την επικράτεια. Σε αυτό συντέεινε η αθρόα «συγκέντρωση του πληθυσμού τις τελευταίες δεκαετίες στα μεγάλα αστικά κέντρα» και η ενίσχυση με παραγωγικό δυναμικό του τριτογενούς τομέα. Η αγροτική περιφέρεια σταδιακά ερήμωσε με ένα μικρό παραγωγικό δυναμικό να παραμένει στην αγροτική παραγωγή. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του κλάδου αυτού είναι ότι πολλοί απασχολούμενοι στους άλλους τομείς εργάζονται στον πρωτογενή τομέα ως εποχικό προσωπικό για μικρό χρονικό διάστημα είτε προς συμπλήρωση του εισοδήματός τους είτε προς ενίσχυση των δικών τους οικογενειακών παραγωγικών μονάδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εποχή μαζέματος των ελιών, όπου οι εργασίες ενισχύονται με εποχικό προσωπικό για μερικές ημέρες και για συγκεκριμένο σκοπό. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το 2013 η γεωργική παραγωγή απασχόλησε γύρω στα 25.000 άτομα ως μόνιμο προσωπικό, ενώ το εποχικό προσωπικό έφτασε τα 895.000 άτομα (ΕΛΣΤΑΤ, 2013). Επίσης, το μικρό μέγεθος και η οικογενειακή φύση των αγροτικών μονάδων δυσκολεύει την ανάπτυξή τους, τη δυνατότητα αύξησης της παραγωγής, καθώς και την επίτευξη οικονομιών κλίμακας, δηλαδή τη μέγιστη παραγωγή με το ελάχιστο κόστος. Σε όλα αυτά έρχεται να συνδράμει η τεχνολογία και οι νέες τεχνικές στον τομέα της παραγωγής, μόνο όμως για όσους από τους μικροπαραγωγούς μπορούν να ανταπεξέλθουν οικονομικά στις απαιτήσεις των νέων τεχνολογιών. Στα χρόνια πριν την οικονομική κρίση δόθηκαν αρκετές επιδοτήσεις προς ενίσχυση της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, οι περισσότερες από τις οποίες όμως είτε δε

χρησιμοποιήθηκαν συνετά από τους παραγωγούς είτε οι απαιτήσεις τους ήταν ανέφικτες, αφήνοντας τελικά εκτεθειμένη την αγροτική παραγωγή στην επερχόμενη κρίση.

Η παραγωγή του πρωτογενούς τομέα φαίνεται ότι δεν καλύπτει τις εσωτερικές καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού, καθώς το 40% περίπου της εγχώριας κατανάλωσης τροφίμων καλύπτεται από εισαγωγές, με αποτέλεσμα την υψηλή εξάρτηση της χώρας στην εισαγωγή αγαθών πρώτης ανάγκης, ακόμα και μια δεκαετία πριν την οικονομική κρίση. Αντίθετα, η εξαγωγική δύναμη της χώρας είναι σχετικά μικρή και διαφέρει ανάλογα με τα προϊόντα. Με την ένταξη της χώρας στην ευρωζώνη ενισχύθηκαν οι εισαγωγές φθηνών προϊόντων πρωτογενούς παραγωγής που αντικατέστησαν τα εγχώρια προϊόντα. Οι ελληνικές αγροτικές μονάδες είτε προσπάθησαν να γίνουν ανταγωνιστικές έναντι των εισαγωγών, μειώνοντας το κόστος τους, είτε συρρικνώθηκαν περαιτέρω υπό την πίεση των φθηνών εισαγωγών. «Η μείωση των τιμών των προϊόντων, σε συνδυασμό με την αύξηση του κόστους των μέσων παραγωγής, έχει οδηγήσει πολλούς παραγωγούς» στην εγκατάλειψη της γεωργίας. Επίσης, στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης, το περιβάλλον της πρωτογενούς παραγωγής επηρεάστηκε «από την μείωση του γεωργικού εισοδήματος, τις επιπτώσεις των προγραμμάτων λιτότητας», τη συρρίκνωση των δημοσίων επενδύσεων και των διαθέσιμων κοινωνικών υποδομών στην ύπαιθρο. Παρ' όλα αυτά, ο πρωτογενής τομέας στα χρόνια της οικονομικής κρίσης έχει συμβάλει θετικά στο ΑΕΠ της χώρας με θετική μεταβολή της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας σε σχέση και με τους άλλους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, με τις προοπτικές της ελληνικής γεωργίας και κτηνοτροφίας να είναι ευνοϊκότερες από άλλους κλάδους.

Με την διάχυση της κρίσης και των επιπτώσεών της επηρεάστηκαν όλοι οι τομείς της οικονομίας, παρουσιάζοντας μεγάλη ύφεση. Αντίθετα με τους υπόλοιπους κλάδους, η ακαθάριστη αξία παραγωγής του πρωτογενούς τομέα αυξήθηκε με τη συμμετοχή στη συνολική ακαθάριστη αξία παραγωγής να

διαμορφώνεται στο 3,7% για το 2013 και στο 4% για το 2015, όταν πριν την κρίση η συμβολή κυμαινόταν περίπου στο 3,1% (ΕΛΣΤΑΤ, 2016). Όμως, η εγχώρια παραγωγή διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα και σε συνδυασμό με τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας διαπιστώνεται η προβληματική κατάσταση της ελληνικής γεωργίας, καθώς εξάγεται μόνο το 1/5 της εγχώριας παραγωγής τροφίμων. Με εξαίρεση τα φρούτα και τα λαχανικά καθώς και τα ψάρια ιχθυοκαλλιεργειών, όλες οι άλλες κατηγορίες προϊόντων εμφανίζουν αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο. Εκτός των βιομηχανικών προϊόντων εισάγουμε κι έναν μεγάλο αριθμό αγροτικών προϊόντων και τροφίμων και ποτών, με αποτέλεσμα η οικονομία να εμφανίζει ετήσιο έλλειμμα στο ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων και τροφίμων πάνω από 2 δις ευρώ. (Κασίμης Χ., Ζωγραφάκης Σ., 2014).

Γενικότερα, τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι ο πρωτογενής τομέας άντεξε σε αρκετό βαθμό κατά τη διάρκεια των κρίσιμων χρόνων της οικονομικής κρίσης. Καθώς οι Έλληνες είχαν στραφεί εδώ και χρόνια για την κύρια απασχόλησή τους στον τριτογενή τομέα, ο πρωτογενής τομέας εμφανίζεται συρρικνωμένος πριν την κρίση. Με την εμφάνιση όμως της κρίσης, ο πρωτογενής τομέας αρχίζει να ενισχύει το παραγωγικό δυναμικό του είτε με ανθρώπους που έχασαν την εργασία τους στον τριτογενή τομέα, είτε με νέους που βλέποντας τις δυσοίωνες προβλέψεις για εργασία στους μέχρι τώρα δημοφιλείς τομείς στράφηκαν στον πρωτογενή τομέα αναζητώντας μια ευκαιρία απασχόλησης. Σε αυτό συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό τόσο η ύπαρξη πολλών οικογενειακών καλλιεργήσιμων εκτάσεων όσο και οι χαμηλές τιμές ενοικίασης τέτοιων εκτάσεων στην περιφέρεια της χώρας. Άλλωστε, η Ελλάδα αποτελεί μια εύφορη και ευλογημένη χώρα, όπως παραδέχονται πολλοί λόγιοι. Όμως, τα εμπόδια που συναντούν όσοι επιχειρούν να αναπτύξουν γεωργικές δραστηριότητες, όπως η έλλειψη ρευστότητας λόγω της κρίσης, οι αναρίθμητες προϋποθέσεις που απαιτούνται για την είσοδο των αγροτών στο επάγγελμα, η αυξημένη φορολογία, αλλά και η εξάρτηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων από τις επιχειρήσεις μεταποίησης και λιανικού εμπορίου για τη διάθεση των προϊόντων

τους, καθιστούν τους νέους παραγωγούς ευάλωτους και αντί για μια επιτυχημένη πορεία τελικά οδηγούνται σε αδιέξοδο.

Η ενίσχυση του αγροτικού τομέα γίνεται με αργούς ρυθμούς λόγω έλλειψης του απαραίτητου κεφαλαίου για ανάπτυξη των παραγωγικών μονάδων, αποτελεί όμως μια σημαντική ελπίδα για την ενίσχυση της οικονομίας μακροπρόθεσμα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ του 2016 από τις ετήσιες γεωργικές στατιστικές έρευνες, η γεωργική παραγωγή με μέτρηση χιλιάδων τόνων μειώθηκε αισθητά στο ξεκίνημα της κρίσης, παρέμεινε όμως σχετικά σταθερή κατά τη διάρκεια των χρόνων της κρίσης. Αντίθετα, η κτηνοτροφική παραγωγή διατήρησε σταθερά τα επίπεδα παραγωγής με αυτά της προηγούμενης δεκαετίας. Η πρωτογενής παραγωγή παραμένει κρίσιμος τομέας για την προοπτική ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και την έξοδο από την κρίση, καθώς αποτελεί τον κλάδο με τα πιο εξαγωγίμα προϊόντα της χώρας. Για να δημιουργηθούν όμως οι προοπτικές ανάπτυξης μέσω της ενίσχυσης του εξαγωγικού εμπορίου κρίνεται αναγκαία η διαμόρφωση μεταρρυθμίσεων στον πρωτογενή τομέα, όπως για παράδειγμα η ομαδοποίηση των αγροτικών προϊόντων ανάλογα με την εγχώρια και διεθνή ζήτηση, τις προοπτικές ανάπτυξης, τη ζήτησή τους ως πρώτη ύλη από τη μεταποίηση και την εφαρμογή διαφορετικής στρατηγικής προώθησης ανά περίπτωση (McKinsey and Company, 2011).

Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα εμφανίζει ανοδική πορεία το 2009 και σταθερότητα τα επόμενα έτη, αντίθετα με το σύνολο της οικονομίας στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Το Α' τρίμηνο του 2010 δημιουργήθηκαν 44,5 χιλιάδες θέσεις απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα, ενώ αντίθετα στους υπόλοιπους τομείς χάθηκαν 130,5 χιλιάδες θέσεις εργασίας. Το Β' τρίμηνο 2012 όμως χάθηκαν 57,7 χιλιάδες θέσεις από τον πρωτογενή τομέα, με 634 χιλιάδες χαμένες θέσεις απασχόλησης στο σύνολο. Στη συνέχεια, το Δ' τρίμηνο του 2013 καταγράφηκε μια «τάση αύξησης των θέσεων απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα κατά 2,4 χιλιάδες, όταν στο σύνολο της οικονομίας την ίδια περίοδο» χάθηκαν

περίπου 150 χιλιάδες θέσεις (Κασίμης Χ., Ζωγραφάκης Σ., 2014). Ο πρωτογενής τομέας, λοιπόν, διατηρεί ή και αυξάνει τις θέσεις απασχόλησης έναντι των άλλων τομέων της οικονομίας. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, το ποσοστό ανεργίας σημείωσε μεγάλη άνοδο με χαρακτηριστικό το ποσοστό του 2013, όπου άγγιξε το 27,5% στο σύνολο και 60% στους νέους. Ωστόσο, στον πρωτογενή κλάδο τα ποσοστά διατηρήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα, με θέσεις να χάνονται αλλά και άλλες να δημιουργούνται. Πολλά νοικοκυριά είδαν την πρωτογενή παραγωγή και την επιστροφή στην ύπαιθρο ως μια ελπίδα στο αδιέξοδο της ανεργίας και της οικονομικής απόγνωσης που βίωναν στον αστικό χώρο.

Όμως, παρόλο που ο κλάδος της γεωργίας επιβίωσε κατά τη διάρκεια της κρίσης, εμφανίζοντας σημαντική κινητικότητα των απασχολούμενων, η σημαντική συρρίκνωση, τα δομικά προβλήματα και οι εγγενείς αδυναμίες που αντιμετώπιζε ο τομέας αυτός πριν την εμφάνιση της κρίσης, συνέχισαν να υφίστανται, αναδεικνύοντας την ανάγκη για αναδιάρθρωση και ενίσχυση της πρωτογενούς παραγωγής, ενός κλάδου που μπορεί να συμβάλει τόσο στην ενίσχυση των εξαγωγών όσο και στη μείωση των εισαγωγών. Οι αγροτικές περιοχές λοιπόν καταγράφουν «χαμηλότερη ανεργία τόσο πριν, 6,6%, όσο και μετά την κρίση, 22% το 2013 έναντι 29% των αστικών και 26,1% των ημιαστικών περιοχών» (Κασίμης Χ., Ζωγραφάκης Σ., 2014). Χρήζει διευκρίνισης το γεγονός ότι ο αγροτικός τομέας στη χώρα μας δεν υπήρξε ποτέ απλόχερος με τις απολαβές των αγροτικών νοικοκυριών. Αντίθετα, τα αγροτικά νοικοκυριά απολάμβαναν πάντα ένα χαμηλότερο επίπεδο διαβίωσης έναντι των άλλων νοικοκυριών της χώρας, με το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα, των κατά κυρίως επάγγελμα αγροτών, να είναι χαμηλότερο ακόμα και κατά 30% έναντι των υπολοίπων νοικοκυριών της χώρας, σύμφωνα με τις Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ) του 1987/88, 1993/94 και 1998/99 (Μητράκος και Σαρρής, 2003).

Ο δευτερογενής τομέας λειτουργεί με την αξιοποίηση της παραγωγής του πρωτογενούς τομέα και την μεταποίηση των πρώτων υλών. Ανάλογα με τα μέσα και

τον τρόπο που χρησιμοποιούνται για την επεξεργασία και μεταποίηση των αγαθών, ο κλάδος διακρίνεται στη χειροτεχνία, στη βιοτεχνία και στη βιομηχανία. Στη χειροτεχνία η μεταποίηση γίνεται από τον άνθρωπο, στη βιοτεχνία από τον άνθρωπο με τη βοήθεια μηχανημάτων, ενώ στη βιομηχανία τα αγαθά παράγονται κυρίως με σύγχρονα μηχανήματα, μαζική παραγωγή και νέα συστήματα παραγωγής. Στον δευτερογενή τομέα περιλαμβάνονται επίσης οι κατασκευαστικές επιχειρήσεις, καθώς και οι επιχειρήσεις παραγωγής ενέργειας. Η συμμετοχή του δευτερογενή τομέα παραγωγής στη συνολική ακαθάριστη αξία παραγωγής διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια περίπου στο 14,5% (ΕΛΣΤΑΤ, 2021).

Η δευτερογενής παραγωγή στην Ελλάδα βασιζόταν, στα χρόνια πριν από την κρίση, κυρίως στη βιοτεχνία με πολλές και μικρού μεγέθους επιχειρήσεις. Η βιομηχανία δεν αναπτύχθηκε ποτέ σε τέτοιο βαθμό ώστε να εδραιώσει τις βάσεις μιας υγιούς και δυνατής οικονομίας. Έτσι, η περιορισμένη ύπαρξη μεγάλων βιομηχανιών στον τομέα κυρίως της κλωστοϋφαντουργίας δεν κατάφερε να διατηρήσει τη θέση της και από τις αρχές ακόμα της κρίσης επλήγη σημαντικά με συρρίκνωση του κλάδου. Οι πιο υγιείς βιομηχανίες κατέφυγαν σε γειτονικές χώρες μεταφέροντας τα εργοστάσιά τους για αναζήτηση φθηνότερου εργατικού δυναμικού και χαμηλότερης φορολογικής κλίμακας, ενώ οι λιγότερο υγιείς έκλεισαν. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής, ο οποίος καταγράφει την εξέλιξη της προστιθέμενης αξίας κόστους των συντελεστών παραγωγής σε σταθερές τιμές και περιλαμβάνει τους κλάδους των λατομείων-ορυχείων, των μεταποιητικών βιομηχανιών, της παραγωγής και διανομής ηλεκτρικού ρεύματος και της υδροδότησης, παρουσιάζει σημαντικές μειώσεις τα πρώτα χρόνια της κρίσης με σημάδια ανάκαμψης μετά το 2015 (ΕΛΣΤΑΤ, 2020).

Ειδικότερα, στον κλάδο της μεταποίησης από το 2010 και μετά καταγράφηκε σημαντική μείωση στον αριθμό των επιχειρήσεων και των εργαζομένων, αλλά και στην προστιθέμενη αξία σε τιμές κόστους των συντελεστών παραγωγής. Έτσι, μέχρι

το 2017, ο αριθμός των επιχειρήσεων και των εργαζομένων του κλάδου μειώθηκε πάνω από το 27% και 15% αντίστοιχα, ενώ χάθηκε περίπου το 32% της προστιθέμενης αξίας σε τιμές κόστους των συντελεστών παραγωγής. Ακόμα και η παραγωγή πρωτογενούς ενέργειας, που περιλαμβάνει την «εκμετάλλευση των φυσικών πόρων από ανθρακωρυχεία, κοιτάσματα αργού πετρελαίου, υδροηλεκτρικούς σταθμούς ή η παραγωγή βιοκαυσίμων» πρωτογενούς παραγωγής αλλά και κάθε είδους εξόρυξη ενεργειακών προϊόντων από φυσικές πηγές σε μορφή που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν, σημείωσε σημαντική μείωση της τάξεως του 35% μέσα στην περίοδο της κρίσης από το 2012 μέχρι το 2016 (ΕΛΣΤΑΤ, 2020).

Επίσης, ο κλάδος των κατασκευών και της οικοδομής γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη τη δεκαετία πριν την κρίση, με την ανοικοδόμηση πολλών περιοχών και ιδιαίτερα στο αστικό χώρο, καθώς η αθρόα παροχή στεγαστικών δανείων από τις τράπεζες σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ζήτηση για αγορά ακινήτων, λόγω της διαχρονικής ανάγκης του Έλληνα για την ιδιοκτησία, οδήγησε στη μαζική κατασκευή κατοικιών αλλά και στην αύξηση των τιμών των ακινήτων. Με την έναρξη της κρίσης και το σοκ που υπέστη η ελληνική οικονομία, οι χρηματικές κάνουλες των τραπεζών άρχισαν να κλείνουν, οι μισθοί και τα εισοδήματα των νοικοκυριών να μειώνονται και η βιομηχανία να συρρικνώνεται, με αποτέλεσμα η ζήτηση και οι τιμές των ακινήτων να μειωθούν ραγδαία. Ο κλάδος των κατασκευών επλήγη σημαντικά συγκριτικά με άλλους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Εξάλλου, όπως φαίνεται και από τη μεταβολή στην κλαδική διάρθρωση της παραγωγής 2008-2018, μετά την προ κρίσης μεγάλη ανάπτυξη επήλθε μείωση στο μισό από 5,01% σε 2,49% (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2020), ενώ ο δείκτης παραγωγής στις κατασκευές σημείωσε μόνο για το 2012 μείωση 33,4%, αλλά και τη διετία 2017-2018 σημείωσε μειώσεις 19,4% και 12,7% αντίστοιχα (ΕΛΣΤΑΤ, 2020). Επίσης, «ο αριθμός νέων οικοδομικών αδειών αποτελεί σημαντική παράμετρο της ανάλυσης της εικόνας της κτηματαγοράς μιας χώρας». Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ ο αριθμός των αδειών στη δημόσια και ιδιωτική οικοδομική δραστηριότητα από 22.627 το 2012 μειώθηκε στις

12.526 το 2016, φτάνοντας στις 17.282 για το 2019 (ΕΛΣΤΑΤ, 2020).

2.4.2. Ο τριτογενής τομέας και οι ελληνικές επιχειρήσεις

Η παροχή υπηρεσιών είναι ο οικονομικός όρος που αναφέρεται στα αγαθά που παρέχονται από επιχειρήσεις στην τριτογενή παραγωγή, δηλαδή από επιχειρήσεις που δεν παρέχουν κάποιο υλικό αγαθό, πρωτογενές αγροτικό ή μεταποιημένο βιοτεχνικό ή βιομηχανικό αγαθό, αλλά παρέχουν στους πελάτες τους υπηρεσίες. Τέτοιες υπηρεσίες μπορεί να «είναι οι παρεχόμενες από ελεύθερους επαγγελματίες καθώς και οι επιχειρησιακά οργανωμένες π.χ. διαφημιστικές, εκπαιδευτικές, οικοδομικές, τροφοδοσίας και καθαρισμού, κτηματομεσιτικές, μεταφορικές, τουριστικές, τραπεζικές υπηρεσίες, υγείας κ.ά., όπως επίσης και όλο το εμπόριο διανομής αγαθών χονδρικού και λιανικού εμπορίου». Το σύνολο αυτών των επιχειρήσεων διαμορφώνουν τον εμπορικό κλάδο παροχής υπηρεσιών μιας περιοχής ή χώρας. Με βάση τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για την εξέλιξη των Μέσων Ετήσιων Δεικτών Κύκλου Εργασιών στον τομέα των Υπηρεσιών με έτος αναφοράς το 2015, φαίνεται ότι ο τομέας των υπηρεσιών βρέθηκε σε ύφεση κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης με εξαίρεση τις υπηρεσίες νομικών και λογιστικών δραστηριοτήτων, ενώ μια σχετική ανάκαμψη στους περισσότερους τομείς παρατηρείται μετά τα έτη 2016-2017 (ΕΛΣΤΑΤ, 2020). Η συμμετοχή του τριτογενή τομέα παραγωγής στη συνολική ακαθάριστη αξία παραγωγής διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια περίπου στο 69% (ΕΛΣΤΑΤ, 2021). Μείωση της τάξεως του 32% καταγράφεται και στις οδικές εμπορευματικές μεταφορές από το 2010 μέχρι το 2017, ενώ μειωμένο εμφανίζεται και το ποσοστό του ετήσιου δείκτη κύκλου εργασιών στον τομέα των μεταφορών (2015=100) (ΕΛΣΤΑΤ, 2016, 2020).

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού, ο διεθνής τουρισμός επηρεάστηκε από την παγκόσμια ύφεση, καθώς οι τουριστικές αφίξεις και οι

διανυκτερεύσεις μειώθηκαν, ενώ οι επισκέπτες των τουριστικών περιφερειών της χώρας αλλά και των λοιπών χωρών μείωσαν την συνολική κατανάλωση των χρημάτων τους (Καρούλια Σ. et al, 2013). Ο αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία στα πλαίσια της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 2008 ήταν έντονος, ενώ η αρνητική δημοσιότητα που έλαβε η χώρα σε πολλά διεθνή μέσα, υπό την πίεση αυτής της χρηματοοικονομικής κρίσης, φαίνεται ότι συνέβαλαν στην μείωση των βασικών τουριστικών δεικτών ειδικότερα στα πρώτα χρόνια της κρίσης. Συνάμα, οι λοιποί διεθνείς προορισμοί, κατά τη διάρκεια της κρίσης, προσπάθησαν να αποσπάσουν μεγάλο μέρος του μεριδίου της τουριστικής αγοράς προς όφελος των οικονομιών τους, πρακτική που οδήγησε στον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των χωρών και στη δυσκολία ανάκαμψης της ελληνικής τουριστικής οικονομίας. Ωστόσο παρόλο που η έναρξη της ανάκαμψης της τουριστικής κίνησης στην Ελλάδα καθυστέρησε σε σχέση με τις άλλες χώρες, από το 2013 παρατηρείται μια έντονη αύξηση στις ροές των τουριστών στη χώρα. Οι αφίξεις μη μόνιμων κατοίκων στα σύνορα αυξήθηκαν κατά 15,5% το 2013 (17,9 εκ. αφίξεις) σε σύγκριση με το 2012 (15,5 εκ. αφίξεις), ενώ το 2014 οι εισερχόμενες τουριστικές ροές στα σύνορα σημείωσαν αύξηση που αγγίζει το 23% (22 εκ. αφίξεις), σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος και 47,6%, σε σύγκριση με το 2009 με 14,9 εκ. αφίξεις (Χατζηδάκης Α., 2015). Η πορεία στον τομέα του τουρισμού, φαίνεται και από τα στοιχεία των διανυκτερεύσεων στο σύνολο των ξενοδοχειακών καταλυμάτων, όπου παρατηρείται μία διαχρονική μείωση (22,6%) στον εγχώριο τουρισμό (ημεδαποί τουρίστες) από το 2010 μέχρι το 2013, ενώ έπειτα καταγράφεται μια μικρή σχετικά αύξηση της τάξης του 3% από το 2013 έως το 2018. Στον εισερχόμενο τουρισμό η μείωση περιορίζεται στο έτος 2012 (6%), ενώ από το 2012 μέχρι το 2018 καταγράφεται αύξηση των διανυκτερεύσεων (αλλοδαποί τουρίστες) κατά 51% (ΕΛΣΤΑΤ, Ελλάς με αριθμούς 2015, 2020). Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ και αναφορικά με τον Δείκτη Κύκλου Εργασιών στον τομέα των Υπηρεσιών Παροχής Καταλύματος και Εστίασης με έτος αναφοράς το 2015, παρατηρείται σημαντική μείωση στα έτη 2011 και 2012 της τάξης του 10,6% και 20,7% αντίστοιχα, ενώ από το 2013 και μετά καταγράφεται αύξηση του

κύκλου εργασιών που ανέρχεται στο 45% για την περίοδο 2013-2019 (ΕΛΣΤΑΤ, 2020).

Η Ελλάδα λόγω της γεωγραφικής της θέσης έχει σημαντική παράδοση στον χώρο της ναυτιλίας. Οι συνέπειες δε της οικονομικής κρίσης με την κατάρρευση της παγκόσμιας ζήτησης και την μείωση των εξαγωγών φαίνεται ότι έπληξαν και τον κλάδο της ναυτιλίας, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό του παγκόσμιου εμπορίου πραγματοποιείται διαμέσου της θαλάσσης. Αυτές οι συνέπειες παγκοσμίως καταγράφονται κυρίως στις μειωμένες τιμές των ναύλων, στις μειωμένες ημερήσιες χρεώσεις, στις χαμηλές τιμές για την απόκτηση νέων ή μεταχειρισμένων πλοίων, στον περιορισμό της τιμής του χάλυβα και στην αύξηση του αριθμού των πλοίων που αποσύρθηκαν ή καταστράφηκαν (Počuča M., Zanne M., 2009). Η ελληνική ναυτιλία φαίνεται ότι άντεξε στη διάρκεια της κρίσης, με τη συνολική συνεισφορά του ελληνικού ναυτιλιακού κλάδου στην ελληνική οικονομία να είναι σημαντική διαχρονικά και να υπολογίζεται πως αντιστοιχεί σε περισσότερο από 7% του συνολικού ΑΕΠ της χώρας, παρέχοντας άμεση και έμμεση απασχόληση σε πάνω από 190 χιλιάδες άτομα. Βασικό ρόλο στην παραγωγή εισοδήματος για τις ελληνικές αλλά και τις ξένες τράπεζες διαδραματίζουν οι ελληνικές ναυτιλιακές εταιρείες αποτελώντας έναν από τους πιο βασικούς πελάτες (Μπέλλος Η., 2017). Από τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ φαίνεται ότι από το 2009 μέχρι και το 2015, η δύναμη του ελληνικού εμπορικού στόλου μειώνεται συνεχώς, όμως το 2016 σταθεροποιείται ο αριθμός των πλοίων και αυξάνεται από το 2017 και μετά. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αν και περισσότερο από το 50% του στόλου περιλαμβάνει πλοία ηλικίας άνω των 20 ετών, τα στοιχεία για τις θαλάσσιες μεταφορές καταγράφουν αύξηση στις μεταφορές εμπορευμάτων για το διάστημα 2011-2018 και μείωση στις μεταφορές επιβατών μέχρι το 2016 και αύξηση από το 2017 και μετά (ΕΛΣΤΑΤ, 2020).

Μειωμένος κατά τη διάρκεια της κρίσης καταγράφεται και ο Δείκτης Κύκλου Εργασιών στο Λιανικό Εμπόριο ο οποίος αποτυπώνει τη μεταβολή του τζίρου των

επιχειρήσεων λιανικού εμπορίου (π.χ. τρόφιμα, ποτά, φάρμακα, είδη ένδυσης και υπόδησης κ.ά.). Έτσι, το 2013 σημειώνεται μια μείωση της τάξης του 8,6% σε σχέση με το 2012, ενώ η μείωση συνεχίζεται σε μικρότερο βαθμό και τα επόμενα χρόνια (2014: -1,2%, 2015: -2,8%, 2016: -2,1%) (ΕΛΣΤΑΤ, 2015, 2017).

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης έπληξαν σημαντικά τον κλάδο των επιχειρήσεων στην Ελλάδα, με μειώσεις στον αριθμό των επιχειρήσεων, στον αριθμό των εργαζομένων, αλλά και στην παραγόμενη προστιθέμενη αξία. Ειδικότερα, στην περίοδο 2008-2017 ο αριθμός των επιχειρήσεων μειώθηκε κατά 17,7% (152.289), ενώ στην Ε.Ε. καταγράφηκε αύξηση 8,9% για την ίδια περίοδο. Ταυτόχρονα, ο αριθμός των εργαζομένων στις επιχειρήσεις παρουσίασε μείωση 22,6% (626.457 άτομα), έναντι αύξησης 0,5% στην Ε.Ε., ενώ και η προστιθέμενη αξία σε κόστος συντελεστών παραγωγής σημείωσε μεταβολή -37,9% (28.575 εκατομμύρια ευρώ), έναντι αύξησης 17,7% στην Ε.Ε. Το μεγαλύτερο πλήγμα υπέστησαν κυρίως οι πολύ μικρές επιχειρήσεις, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία της ελληνικής επιχειρηματικότητας (99,6%) αποτελείται από πολύ μικρές (96,7%) και μικρές (2,9%) επιχειρήσεις απασχολώντας το 76% του συνόλου των εργαζομένων και παράγοντας το 56% της συνολικής προστιθέμενης αξίας των επιχειρήσεων της χώρας, δεδομένα που δείχνουν και την αξία των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων για την οικονομία της χώρας. Συγκριτικά, ένα επίσης μεγάλο ποσοστό των επιχειρήσεων της Ε.Ε. αποτελείται από μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις (98,9%), απασχολώντας όμως μόλις το 50,1% των εργαζομένων και παράγοντας το 40,1% της συνολικής προστιθέμενης αξίας, δεδομένα που δείχνουν αντίστοιχα την αξία των μεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων για την Ε.Ε. (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2017).

Οι μικρού μεγέθους επιχειρήσεις μη μπορώντας να ανταπεξέλθουν στην αύξηση της φορολογίας και του κόστους παραγωγής, αλλά και της μείωσης της ζήτησης και του κύκλου εργασιών τους άρχισαν να βάζουν λουκέτα η μία μετά την άλλη. Χρειάζεται να συνυπολογιστεί ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις βρέθηκαν στο

κατώφλι της οικονομικής κρίσης με υψηλά τραπεζικά χρέη καθώς τα προηγούμενα χρόνια υπήρξε μια ισχυρή εκταμίευση επιχειρηματικών δανείων προς τις επιχειρήσεις με χαμηλά επιτόκια και υψηλά κίνητρα για επενδύσεις. Επενδύσεις, οι οποίες είτε δεν πέτυχαν είτε δεν πρόλαβαν να αποδώσουν λόγω της έναρξης της κρίσης, αφήνοντας τις επιχειρήσεις με υπέρογκα χρέη και οδηγώντας τις σε οικονομική και επιχειρηματική ασφυξία.

Κατά τη διάρκεια της κρίσης, σημειώθηκε μεγάλη αναδιάρθρωση του εγχώριου τραπεζικού συστήματος, με αναπόφευκτη τη μείωση του αριθμού των τραπεζών που ασκούν δραστηριότητα στην Ελλάδα. Την περίοδο 2007 – 2016 οι συγχωνεύσεις, οι εξαγορές και οι εξυγιάνσεις μείωσαν από 64 σε 39 τις τράπεζες που ήταν σε λειτουργία. Σημαντική υπήρξε και η αποχώρηση σχεδόν του συνόλου των ξένων τραπεζών που διέθεταν δίκτυα εξυπηρέτησης πελατείας, με τις τέσσερις συστημικές τράπεζες και την Attica Bank να ξεπερνούν αθροιστικά σε ενεργητικό το 95% του ελληνικού τραπεζικού συστήματος από 67,7% στο τέλος του 2007. Την περίοδο 2010-2015 οι ελληνικές τράπεζες κατέγραψαν μείωση του αριθμού των τραπεζικών καταστημάτων κατά 1.736 ή 42,5% και ζημιές προ φόρων συνολικού ποσού 70,3 δις ευρώ, ενώ μειώθηκε κατά 19.067 άτομα το ανθρώπινο δυναμικό των τραπεζών, (ποσοστό -29%), κυρίως με την υλοποίηση προγραμμάτων για την εθελούσια έξοδο των εργαζομένων, τα οποία εφαρμόστηκαν και κατά τη διάρκεια του 2016. Επίσης, την ίδια περίοδο, πραγματοποιήθηκαν τρεις ανακεφαλαιοποιήσεις συνολικού ύψους 51,7 δις ευρώ εκ των οποίων τα 19,7 δις. ή περίπου 40% προήλθαν από ιδιώτες επενδυτές ενώ τα υπόλοιπα κεφάλαια καλύφθηκαν από το Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας. Η ανακεφαλαιοποίηση ολοκληρώθηκε στα τέλη του 2015, με αύξηση του ποσοστού κατοχής των ιδιωτών επενδυτών στο μετοχικό κεφάλαιο των ελληνικών τραπεζών στο 71,2% (2015) επί του συνολικού ενεργητικού των συστημικών τραπεζών, ενώ το ποσοστό του Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας μειώθηκε σε 28,8% (2015). Το μεγαλύτερο μερίδιο των ιδιωτών επενδυτών, το κατέχουν ξένοι θεσμικοί καθώς,

λόγω της παρατεταμένης κρίσης, τα περισσότερα ελληνικά χαρτοφυλάκια δεν κατάφεραν να συμμετέχουν στις αυξήσεις, με συνέπεια την κρίσιμη εξαΰλωση των ποσοστών τους (Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, 2017).

2.5. Τα νοικοκυριά ως φορείς οικονομικής ολοκλήρωσης

Τα νοικοκυριά αποτελούν τον σημαντικότερο ίσως παραγωγικό συντελεστή της οικονομίας. Είναι το έμπυχο δυναμικό της χώρας, οι κάτοικοι, οι εργαζόμενοι, οι καταναλωτές, οι ψηφοφόροι, αυτοί που παράγουν αλλά και αυτοί που απολαμβάνουν τα παραγόμενα αγαθά και τις υπηρεσίες, αυτοί που δανείζουν και αυτοί που δανείζονται. Αποτελούν το μέλλον της χώρας, αλλά και τον λόγο ύπαρξής της. Η έλευση της οικονομικής κρίσης διατάραξε την κοινωνική αποστολή, τη σύνθεση, τη δυναμική αλλά και τον ρόλο του νοικοκυριού στην οικονομία. Θα έλεγε κανείς πως διατάραξε συθέμελα τη βάση και τη δομή της κοινωνίας. Κάθε νοικοκυριό αποτελεί μικρογραφία της κοινωνίας, στο οποίο περιλαμβάνεται το εργατικό δυναμικό, ο ενεργός και ανενεργός πληθυσμός, τα παιδιά, οι μαθητές, οι συνταξιούχοι, αλλά και ο άνεργος πληθυσμός. Κι ενώ για να υπάρχει ισορροπία στη δυναμική του νοικοκυριού θα πρέπει ο ενεργός πληθυσμός να απολαμβάνει το αγαθό της εργασίας, στη σημερινή εποχή η ισορροπία αυτή έχει διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό. Η αύξηση της ανεργίας έπληξε σημαντικά τα νοικοκυριά, πολλά από τα οποία έμειναν χωρίς εργαζόμενα μέλη, συνεπώς και χωρίς εισόδημα, αντιμετωπίζοντας έντονα τον κίνδυνο της φτώχειας.

Το σύνολο των νοικοκυριών επηρεάστηκαν πολύπλευρα από τα προβλήματα που ανέδειξε η οικονομική κρίση, στην αγορά εργασίας αλλά και γενικότερα στην κοινωνική ζωή. Η αύξηση των έμμεσων και άμεσων φόρων, η αύξηση των τιμών των αγαθών και των πετρελαιοικών προϊόντων, η άνοδος των επιτοκίων σε συνδυασμό με τη δυσκολία λήψης νέων δανείων και την αδυναμία πληρωμής των

υφιστάμενων, αλλά και η μείωση των εισοδημάτων, λόγω αύξησης της ανεργίας και μείωσης των μισθών, οδήγησαν στη μείωση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών και των νοικοκυριών, τα οποία μείωσαν τόσο τις καταναλωτικές δαπάνες όσο και τις αποταμιευτικές τους και επενδυτικές τους δυνατότητες, ενισχύοντας περαιτέρω την οικονομική ύφεση της ήδη εύθραυστης ελληνικής οικονομίας (Κουφάρης Γ., 2010).

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης παρατηρήθηκε επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των ελληνικών νοικοκυριών, καθώς αυξήθηκε το ποσοστό των κατοίκων της χώρας που έρχεται αντιμέτωπο με σοβαρή δυσχέρεια στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών, στην πληρωμή λογαριασμών, δανείων, υποχρεώσεων αλλά και στην κάλυψη έκτακτων αναγκών, αδυναμία που αποτυπώνεται και στην αύξηση που παρατηρείται στον δείκτη σοβαρής υλικής αποστέρησης στο σύνολο του πληθυσμού από 10,6% το 2009, στο 21,4% το 2016 και 20,3% το 2017 και 16,6% το 2020 (ΕΛΣΤΑΤ, 2019, 2021).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ το 2007 τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια καταγράφονταν σε ποσοστό μόλις 4,5%, που βρισκόταν κοντά στον αντίστοιχο μέσο όρο (2,9%) για πιστωτικά ιδρύματα μεσαίου μεγέθους της ευρωζώνης, στη διάρκεια της κρίσης ο δείκτης μη εξυπηρετούμενων δανείων αυξήθηκε κατακόρυφα στο 38%, αναδεικνύοντας το πρόβλημα της υπερχρέωσης των νοικοκυριών. Χαρακτηριστική είναι η σημαντική μείωση της ζήτησης δανειακών κεφαλαίων από τα νοικοκυριά καθώς οι αιτήσεις χορήγησης στεγαστικών δανείων ανά ημέρα μειώθηκαν από τις 1.200 το 2007 στις 82 το 2016 (-93%), ενώ οι αιτήσεις χορήγησης καταναλωτικών δανείων ανά ημέρα μειώθηκαν από τις 32.300 το 2007 στις 4.455 το 2016 (-86%). Ωστόσο, το συνολικό υπόλοιπο των δανείων προς νοικοκυριά και επιχειρήσεις τον Δεκέμβριο του 2016 έφτανε τα 195 δις ευρώ, εξ αυτών 61,4 δις τα στεγαστικά, 26 δις τα καταναλωτικά και 94,6 δις τα επιχειρηματικά δάνεια. Όπως προκύπτει από την Έρευνα Τραπεζικών Χορηγήσεων που διενεργεί η Τράπεζα της Ελλάδος σε τριμηνιαία βάση, για το 2016, υπήρξε αρκετά ασθενής και σχεδόν αμετάβλητη η

ζήτηση των νέων στεγαστικών, καταναλωτικών και επιχειρηματικών δανείων (Ελληνική Ένωση Τραπεζών, 2017).

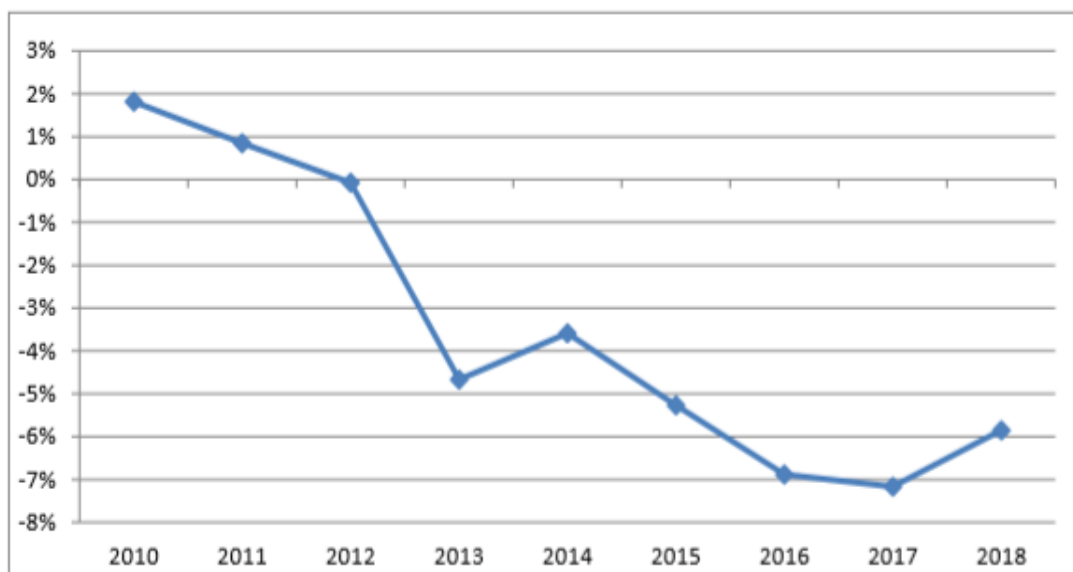
2.5.1. Η κατανάλωση και η αποταμίευση των νοικοκυριών στην κρίση

Το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Α.Ε.Π.) ή κατά κεφαλήν εισόδημα μιας χώρας είναι ο οικονομικός δείκτης που προκύπτει, κατά την μετατροπή σε χρήμα της αξίας των αγαθών από όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες της χώρας για ένα έτος και διαιρώντας το ποσό αυτό με τον αριθμό των κατοίκων της. Αποτελεί δηλαδή έναν μέσο όρο που δείχνει απλώς πόσα χρήματα θα έπαιρναν οι πολίτες της συγκεκριμένης χώρας, σε περίπτωση που μοιραζόταν σε όλους το ίδιο ποσό. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. μπορεί να παρέχει μόνο στατιστικά δεδομένα και πληροφορίες για την οικονομική ευημερία μιας χώρας, ενώ τίποτα δεν αποκλείει ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων μιας πολύ πλούσιας και αναπτυγμένης χώρας να είναι πολύ φτωχοί, ενώ δεν συμπεριλαμβάνει και «τη συμμετοχή των διάφορων παραγωγικών τομέων στη διαμόρφωση του εθνικού πλούτου». Στη διάρκεια της κρίσης το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. έβαινε συνεχώς μειούμενο, πέφτοντας περίπου στις 16 χιλιάδες ευρώ το 2017 από περίπου 21 χιλιάδες ευρώ το 2008, ενώ το καθαρό διαθέσιμο εισόδημα από περίπου 17 χιλιάδες ευρώ το 2008 μειώθηκε περίπου στις 13 χιλιάδες ευρώ το 2017 (ΕΛΣΤΑΤ, 2017), ενώ «το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε μονάδες αγοραστικής δύναμης» καταγράφηκε μειωμένο στις 68 μονάδες το 2018 από 87 μονάδες το 2010 (ΕΛΣΤΑΤ, 2020). Από την άλλη ο «Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης» (Δ.Α.Α.), που χρησιμοποιείται από διεθνείς οργανισμούς και κυρίως τον Ο.Η.Ε., εξετάζει όχι μόνο την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας (κατά κεφαλήν Α.Ε.Π), αλλά και τα κοινωνικά δεδομένα (το ποσοστό εγγράμματων ενηλίκων, το προσδόκιμο όριο ζωής και το μέσο όρο ετών εκπαίδευσης), δείκτης ο οποίος τοποθετεί την Ελλάδα στη 18η θέση για το 2008, ενώ στη διάρκεια της κρίσης

βρέθηκε στην 32η θέση για το 2018 (HDRO, Human Development Report Office, 2019).

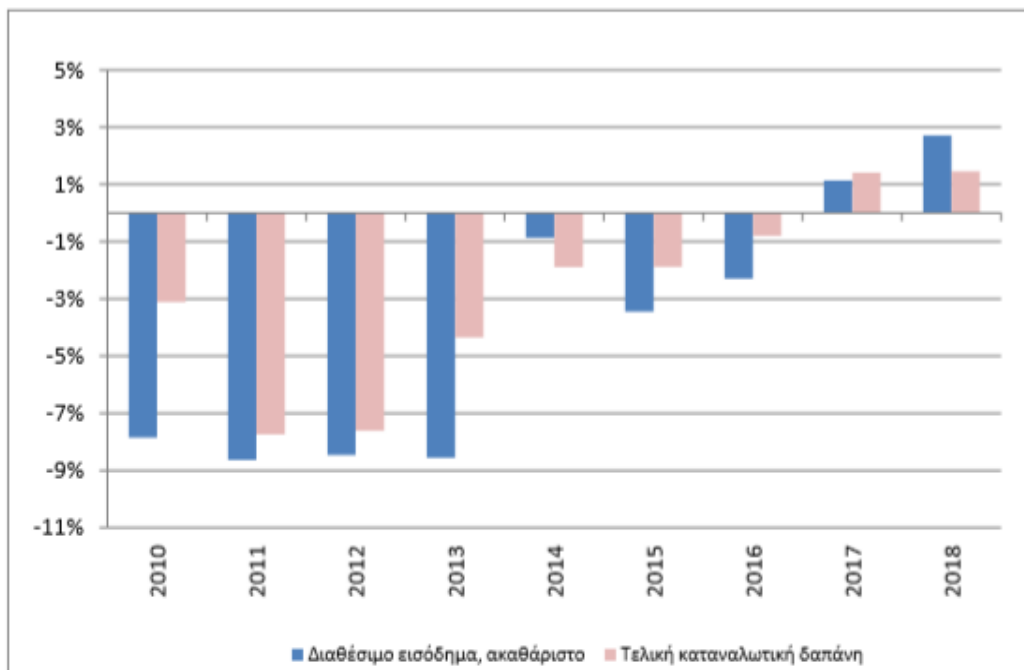
Το ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα και η κατανάλωση των νοικοκυριών κατά την εξέλιξή τους, παρουσίασαν αισθητή μείωση το διάστημα 2010-2013, ενώ η μείωση συνεχίστηκε σε μικρότερο βαθμό και τα επόμενα χρόνια ως αποτέλεσμα της δημοσιονομικής και της εισοδηματικής λιτότητας, με μικρή ανάκαμψη από το 2017. Η καταναλωτική δαπάνη καταγράφηκε με μικρότερη ετήσια μείωση από το διαθέσιμο εισόδημα, γεγονός που αντικατοπτρίζει την αδυναμία των νοικοκυριών για νέες αποταμιεύσεις. Ειδικότερα, το 2018 το διαθέσιμο εισόδημα κατέγραψε μια αύξηση 2,7% σε σύγκριση με το 2017, από 115,5 δις ευρώ σε 118,7 δις ευρώ, ενώ η «τελική καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών και των μη κερδοσκοπικών οργανισμών που εξυπηρετούν νοικοκυριά» (ΜΚΙΕΝ), κατέγραψε μια αύξηση 1,5% το 2018 σε σύγκριση με το 2017, από 123,1 δις ευρώ σε 125,6 δις ευρώ, έπειτα από συνεχείς μειώσεις των προηγούμενων ετών (Γράφημα 2.9). Η ακαθάριστη αποταμίευση προς το ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα, που ουσιαστικά αποτελεί την εξέλιξη του ποσοστού αποταμίευσης των νοικοκυριών και των ΜΚΙΕΝ, είναι αρνητική κατά την περίοδο 2010-2018. Ενδεικτικά, το 2018 το ποσοστό αποταμίευσης των νοικοκυριών και των ΜΚΙΕΝ ανήλθε σε -5,9% έναντι -7,2% το 2017 (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Κατά τη διάρκεια της κρίσης μειώθηκε το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών και σε συνδυασμό με τα προϋπάρχοντα δάνεια των νοικοκυριών της προηγούμενης περιόδου (καταναλωτικά και στεγαστικά δάνεια) πολλά νοικοκυριά βρέθηκαν σε αδυναμία να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις, καθιστώντας πολλά από αυτά υπερχρεωμένα κατά τη διάρκεια της κρίσης (Γράφημα 2.10).

Ποσοστό αποταμίευσης των Νοικοκυριών και ΜΚΙΕΝ 2010-2018

Γράφημα 2.9 – Ποσοστό αποταμίευσης των Νοικοκυριών και ΜΚΙΕΝ 2010-2018 –
Πηγή ΕΛΣΤΑΤ 2019, <https://www.statistics.gr/documents/20181/9af34ab7-1c86-9aba-b742-d763912f8449>

Μεταβολή του Ακαθάριστου Διαθέσιμου Εισοδήματος και της Καταναλωτικής Δαπάνης των Νοικοκυριών 2010-2018

Γράφημα 2.10 - Εξέλιξη του ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος και της καταναλωτικής δαπάνης των Νοικοκυριών 2010-2018 (μεταβολή σε σχέση με το προηγούμενο έτος) Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2019, <https://www.statistics.gr/documents/20181/9af34ab7-1c86-9aba-b742-d763912f8449>

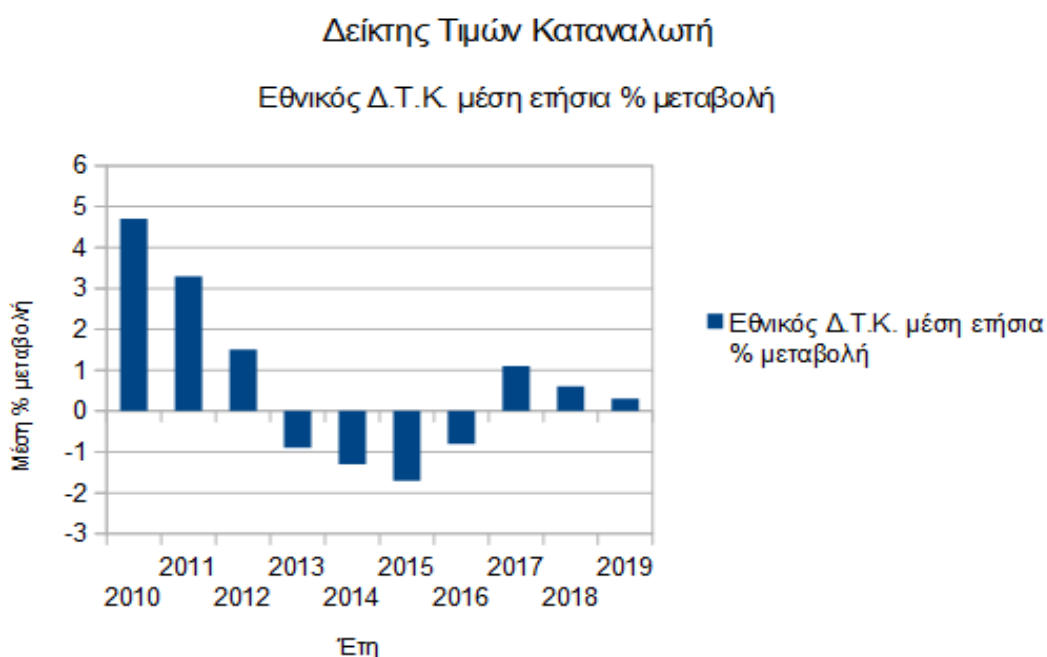
Σημαντικό ρόλο στις επιλογές των καταναλωτών παίζουν οι αλλαγές στη μέση τιμή των προϊόντων. Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Έρευνας Λιανεμπορίου Καταναλωτικών Αγαθών πολλές κατηγορίες προϊόντων καταγράφουν μείωση στη μέση τιμή ανά μονάδα μέτρησης που πρέπει να πληρώσει ο καταναλωτής, λόγω αλλαγών είτε στις τιμές των προϊόντων είτε στις αγοραστικές επιλογές των καταναλωτών, οι οποίοι στρέφονται λόγω της κρίσης σε πιο φθηνά προϊόντα στην ίδια κατηγορία ή αξιοποιούν τις προσφορές που παρέχουν οι αλυσίδες σουπερμάρκετ. Παρόλα αυτά, στην περίοδο της κρίσης, ο ΦΠΑ στα προϊόντα αυξήθηκε στο 24%, ακόμα και για τα περισσότερα τρόφιμα από το 9% το 2010 στο 13% και για αρκετά τρόφιμα στο 24% το 2016, ενώ άλλα αγαθά όπως «ο καφές και τα οινοπνευματώδη αύξησαν την τιμή τους λόγω ειδικών φόρων κατανάλωσης», παρουσιάζοντας σημαντικές αυξήσεις στη μέση τιμή τους (ΙΕΛΚΑ, 2018).

Οι μεταβολές των λιανικών τιμών των αγαθών ή υπηρεσιών που περιλαμβάνονται στο καλάθι του καταναλωτή ή της νοικοκυράς¹⁵ αποτυπώνονται στον Δείκτη Τιμών Καταναλωτή, μέσα από τον οποίο αντικατοπτρίζεται και το κόστος ζωής και διαβίωσης των πολιτών, ενώ από την ποσοστιαία μεταβολή του στη διάρκεια του χρόνου υπολογίζεται και ο πληθωρισμός. Επίσης, «ο Εναρμονισμένος Δείκτης Τιμών Καταναλωτή (ΕνΔΤΚ)» παρέχει συγκριτικά στοιχεία για τον πληθωρισμό των κρατών μελών της Ε.Ε.. Στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της κρίσης, η μέση ετήσια ποσοστιαία μεταβολή του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή παρουσιάζει διαδοχικές αυξήσεις μέχρι το 2012, κάποιες μειώσεις κατά την περίοδο 2013-2015 και διαδοχικές αυξήσεις ξανά από το 2017 και μετά, μικρότερες όμως από την αντίστοιχη μέση ετήσια % μεταβολή στην Ε.Ε., αναδεικνύοντας την αύξηση του κόστους ζωής και διαβίωσης των πολιτών, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της κρίσης

---

¹⁵ «Το καλάθι του καταναλωτή ή το καλάθι της νοικοκυράς αποτελεί το σύνολο αγαθών και υπηρεσιών» με βάση τα οποία υπολογίζεται ο Δείκτης Τιμών του Καταναλωτή και περιλαμβάνει ένα δείγμα αγαθών διατροφής, ποτών και καπνού, ένδυσης και υπόδησης, στέγασης, διαρκών αγαθών, ειδών νοικοκυριού, υγείας, μεταφορών, επικοινωνιών, αναψυχής, πολιτιστικών δραστηριοτήτων, εκπαίδευσης, ξενοδοχείων, καφέ, εστιατορίων και άλλων αγαθών και υπηρεσιών (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

(Γράφημα 2.11). Αντίστοιχα και ο εναρμονισμένος ετήσιος πληθωρισμός, η συνεχής δηλαδή αύξηση του γενικού επιπέδου τιμών της οικονομίας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, κυμαίνεται στο 1,1% για το 2017, στο 0,8% για το 2018 και στο 0,5% για το 2019, αποτυπώνοντας έτσι τις αυξήσεις των τιμών πολλών αγαθών και υπηρεσιών και προκαλώντας μείωση στην αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών, καθώς με κάθε μονάδα χρήματος μπορεί να αγοράσει λιγότερα αγαθά και υπηρεσίες (ΕΛΣΤΑΤ, 2020). Δυστυχώς, στις αρχές του 2022, η χώρα βίωσε μία έντονη αύξηση του πληθωρισμού λόγω των κοινωνικών, πολιτικών και γεωγραφικών εξελίξεων στην παγκόσμια κοινότητα, που προκάλεσε ακόμα μεγαλύτερη μείωση στην αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών.

Έτη	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Εθνικός Δ.Τ.Κ. Μέση ετήσια % μεταβολή	4,7	3,3	1,5	-0,9	-1,3	-1,7	-0,8	1,1	0,6	0,3

Γράφημα 2.11 – Δείκτης Τιμών Καταναλωτή – Εθνικός Δ.Τ.Κ. Μέση ετήσια %

Κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας, «καταγράφηκε μείωση των αποδοχών, μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος και αύξηση του κόστους διαβίωσης, μείωση του εργατικού κόστους», ενώ υπήρξε δραματική «μείωση του οικονομικού μεγέθους όλων των άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων» «όπως η οικοδομή, ο κλάδος των κατασκευών, η βιομηχανία και η αγροτική παραγωγή», με εξαίρεση τους κλάδους του τουρισμού και της ναυτιλίας (Αναστασίου Σ., 2016). Οι πολιτικές λιτότητας επιβάρυναν «σημαντικά το προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών, το οποίο την περίοδο 2009-2017 σημείωσε πτώση 33,7%, διαταράσσοντας τη μακροοικονομική και τη χρηματοπιστωτική συνοχή της οικονομίας» (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2019). Στον απόηχο της μείωσης των μισθών και των κοινωνικών παροχών και της μεγάλης αύξησης της φορολογίας και σε συνδυασμό με την ανακόλουθη αύξηση των τιμών σε βασικά αγαθά, η αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών επλήγη σημαντικά κατά την περίοδο της κρίσης και των μνημονίων (Κουζής Γ., 2017). Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, κατά τη διάρκεια της κρίσης, παρατηρήθηκε μείωση της μέσης μηνιαίας δαπάνης των νοικοκυριών από 2.120,4 ευρώ το 2008 σε 1.414,1 ευρώ το 2017, γεγονός που αντικατοπτρίζει το μέγεθος της επίδρασης των δυσμενών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στα νοικοκυριά, τόσο λόγω της μείωσης στο διαθέσιμο εισόδημα όσο και της μείωσης της απασχόλησης των μελών του νοικοκυριού (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Φαίνεται τελικά ότι το μόνο που κατάφεραν τα μέτρα λιτότητας είναι να βαθύνουν την ύφεση και να επιδεινώσουν τη δημοσιονομική κρίση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

3. Η κοινωνική διάσταση της οικονομικής κρίσης

3.1. Οι κοινωνικές επιπτώσεις

Η διεθνής κοινότητα βρέθηκε στη θέση να πρέπει να διαχειριστεί την πιο βαθιά οικονομική κρίση της μεταπολεμικής περιόδου, με σοβαρές επιπτώσεις στις ευρωπαϊκές οικονομίες, με αύξηση του πληθωρισμού και μείωση των ρυθμών ανάπτυξης των χωρών της ευρωζώνης. Η οικονομία όμως δεν αποτελεί μεμονωμένη υπόθεση. Είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνία, την πολιτική και την ανθρώπινη φύση. Η αύξηση της ανεργίας, η παρατεταμένη ύφεση, η εφαρμοζόμενη λιτότητα με περικοπή των δημοσίων δαπανών, η μείωση του εισοδήματος, η υπερχρέωση των νοικοκυριών και η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων συνδέονται άμεσα με την διατάραξη της κοινωνικής ευημερίας του πληθυσμού, ενισχύοντας την αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, την εργασιακή ανασφάλεια και την υποβάθμιση του επιπέδου διαβίωσης, καθώς και την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Αυτή η διατάραξη της κοινωνικής ευημερίας αντικατοπτρίζεται τελικά στην υγεία του πληθυσμού (Παπαϊωάννου Α., Μπεργιαννάκη Ι.Δ., 2016).

Καθώς η Ελλάδα βρέθηκε στο έλεος της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων, δημιουργήθηκε έντονος κοινωνικός αναβρασμός, με πρόκληση πολλών κοινωνικών συγκρούσεων στο εσωτερικό της χώρας. Οι συνεχείς δημοσιονομικές προσαρμογές οδήγησαν σε αδιέξοδο τους παραγωγικούς συντελεστές της χώρας, οι οποίοι είχαν να διαχειριστούν δυσβάσταχτους φόρους, οικονομική ασφυξία, ανεργία και ένα υπό κατάρρευση κοινωνικό κράτος. Το τελευταίο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 2018, και

αναφέρεται ως «έξοδος» από τη λιτότητα και την αυστηρή επιτήρηση των μνημονίων που επεβλήθησαν στη χώρα από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο τα προηγούμενα οκτώ χρόνια. Όμως, η οικονομική ύφεση και η συνεχόμενη λιτότητα είχε ήδη οδηγήσει σε επαναπροσδιορισμό του τρόπου ζωής και των επιλογών των ατόμων, έχοντας αντίκτυπο όχι μόνο στην οικονομική αλλά και στην κοινωνική ζωή του πληθυσμού, με έντονες τις ενδείξεις μιας ανθρωπιστικής κρίσης, με πολύπλευρες κοινωνικές επιπτώσεις, ειδικά στο πεδίο της υγείας και ακόμη πιο εμφανώς στο πεδίο της ψυχικής υγείας των πολιτών (Τσουνής Α., 2013).

Οι κοινωνικές συνέπειες της κρίσης, έχοντας πολυδιάστατο και πολυεπίπεδο χαρακτήρα, επηρεάζοντας τη ζωή του κοινωνικού συνόλου. Ένα μείζον ζήτημα του κοινωνικού αυτού αναβρασμού είναι η διατάραξη της υγείας του πληθυσμού ως συνέπεια της φτωχοποίησης των ελληνικών νοικοκυριών, με σημαντικά επιμέρους ζητήματα, όπως το επίπεδο διαβίωσης (υπογεννητικότητα, προσδόκιμο ζωής), η ψυχική υγεία (άγχος, κατάθλιψη, αυτοκτονία, εξουθένωση), αλλά και τα διατροφικά και λοιπά προβλήματα υγείας, τόσο σε επίπεδο νοικοκυριών όσο και σε ατομικό επίπεδο. Επίσης, η οικονομική κρίση επηρέασε, εκτός από το επίπεδο διαβίωσης του κοινωνικού συνόλου, την εξέλιξη και των επιμέρους φαινομένων που παρατηρούνται στη διάρκεια μιας κρίσης όπως η φτώχεια, το δημογραφικό, η μετανάστευση και η εγκληματικότητα. Η διαβίωση των ατόμων σε ένα υποβαθμισμένο περιβάλλον και η ανεπαρκής λήψη τροφής οδηγεί σε επιπολασμό πολλών ασθενειών στα άτομα, που σχετίζονται με την φτώχεια (Λιαρόπουλος, 2010).

Οι επιπτώσεις της κρίσης είναι εμφανείς και στους τομείς της εκπαίδευσης (σχολική διαρροή) και της απασχόλησης (επισφαλής εργασία), οι οποίοι επωμίστηκαν ένα σημαντικό βάρος των κρατικών περικοπών. Ο ρόλος της εκπαίδευσης κρίνεται σημαντικός στην κοινωνική πραγματικότητα καθώς προετοιμάζει την μετάβαση των νέων τόσο στην κοινωνική ένταξη όσο και στην

απασχόληση. Στους δύσκολους καιρούς της κρίσης, αυτή η μετάβαση γίνεται ακόμα πιο επιτακτική, με πολλούς παράγοντες να την επηρεάζουν. Ο ρόλος της ανεργίας τόσο ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης όσο και ως παράγοντας ενίσχυσης των λοιπών κοινωνικών επιπτώσεων και προβλημάτων βρίσκεται στο επίκεντρο των κοινωνικών εξελίξεων. Η απότομη αύξηση της ανεργίας επιδείνωσε δραματικά την εισοδηματική κατάσταση και το βιοτικό επίπεδο των πολιτών, οδηγώντας ταυτόχρονα σε κατάργηση όλων των κοινωνικών παρεμβάσεων (συμβάσεις εργασίας, ποσοστό απολύσεων, κ.ά.), ακόμα και με τη δικαιολογία της προσπάθειας διατήρησης των θέσεων εργασίας. Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού οδηγούνται στη φτώχεια λόγω της μείωσης ή και της απουσίας εισοδήματος, με την ευημερία τους να διαταράσσεται από την ανεργία. Έτσι, η επισφαλής εργασία και η ανεργία αποτελούν πηγή διαφόρων ψυχικών διαταραχών, οδηγώντας στον κοινωνικό αποκλεισμό όλο και περισσότερων πληθυσμιακών ομάδων. «Η ανεργία σχετίζεται επίσης με αύξηση της ημερήσιας κατανάλωσης αλκοόλ, αύξηση στις αυτοκτονίες, στην ενδοοικογενειακή βία, αλλά και στη μείωση των θανάτων από τροχαία κατά 1,4%» (Λιαρόπουλος, 2010).

Οι φυσικές καταστροφές που έλαβαν χώρα τα προηγούμενα χρόνια ανέδειξαν και την αδυναμία συγκρότησης και διαχείρισης των δομών της πολιτικής προστασίας «τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και σε επίπεδο αποκατάστασης» ζημιών και στήριξης των πληγέντων κοινωνικών ομάδων. Παρόλο που οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες καθιστούν αναγκαία την κοινωνική στήριξη ολόένα και μεγαλύτερου τμήματος του ελληνικού πληθυσμού, η δημοσιονομική λιτότητα οδήγησε σε περαιτέρω συρρίκνωση των κοινωνικών υπηρεσιών. Υπό το βάρος όλων αυτών των δυσμενών συνεπειών διακρίνεται ένα ανεπαρκές και υπό κατάρρευση κοινωνικό κράτος, το οποίο αδυνατεί να στηρίξει τόσο τις παραδοσιακά ευπαθείς ομάδες όσο και τις συνεχώς αυξανόμενες κοινωνικές ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού, ανάγκες που δε μπόρεσε να καλύψει αλλά ούτε και να προβλέψει το νομοσχέδιο για την ανθρωπιστική κρίση.

Όλες αυτές οι κοινωνικές επιπτώσεις συντελέστηκαν εν μέσω σημαντικών πολιτικών αναταραχών, με τους πολίτες να εκφράζουν την απόλυτη απογοήτευσή τους προς το υπάρχον πολιτικό σύστημα, γεγονός που προδικάζει δυσοίωνες εξελίξεις για το μέλλον και με εμφανή τα σημάδια ανάπτυξης νεοναζιστικών τάσεων σε Ελλάδα και Ευρώπη. Εξετάζοντας και κατανοώντας αυτήν την αλληλεπίδραση μεταξύ των οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών της οικονομικής κρίσης, φαίνεται ότι η αναζήτηση, η επεξεργασία και η ανάλυση των επιπτώσεων καθώς και η προσπάθεια για ανάπτυξη στρατηγικών εξόδου από την κρίση απαιτεί τη συνεργασία τόσο των αγορών όσο και του κράτους αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας (Κουφάρης, 2010).

3.2. Η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα της κρίσης

Οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης, προβάλλονται στην κοινωνική ζωή της χώρας και στις συνθήκες διαβίωσης, ενισχύοντας την αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, την εργασιακή ανασφάλεια και την υποβάθμιση του επιπέδου διαβίωσης, καθώς και την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Η κατάσταση και τα μεγέθη της οικονομίας μιας χώρας επηρεάζουν όχι μόνο τους οικονομικούς δείκτες, αλλά και τους δείκτες υγείας, όπως το προσδόκιμο ζωής, τη νοσηρότητα και θνησιμότητα, καθώς και την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας, ενισχύοντας τη συσχέτιση μεταξύ της επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης του ατόμου και του επιπέδου της υγείας του (Τσουνής Α., 2013).

Η ανεργία και η απώλεια του εισοδήματος σχετίζονται με την άνοδο των ποσοστών θνησιμότητας σε συνδυασμό με τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικοοικονομικής ομάδας που πλήττεται από την ανεργία. Η διάρκεια της ανεργίας, καθώς και το φύλο, η ηλικία και το εισόδημα αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν την επίδραση του φαινομένου αυτού στην υγεία του πληθυσμού.

Σύμφωνα με τους Moser K et al. (1990), μελέτες στη Βρετανία κατά τις δεκαετίες του '70 και '80, έδειξαν αυξημένο κατά 25% το ποσοστό θνησιμότητας στους άνεργους σε σχέση με τους εργαζόμενους. Επίσης, τόσο η ανεργία όσο και η μείωση του εισοδήματος, σχετίζονται με την υιοθέτηση ανθυγιεινών συνηθειών, όπως το κάπνισμα, το αλκοόλ και η κακή διατροφή, συνήθειες οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν σε αύξηση της θνησιμότητας και νοσηρότητας, ειδικά σε περιβάλλοντα με ελλείψεις στις υπηρεσίες υγείας (Mackenbach et al., 2007).

Πλειάδα μελετών αναφέρουν αύξηση της θνησιμότητας σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Υπάρχουν όμως και μελέτες που υποστηρίζουν την ύπαρξη θετικών επιπτώσεων στην γενική υγεία, τονίζοντας ιδιαίτερα τη μείωση των θανάτων από τροχαία ατυχήματα, αλλά και τη μείωση των θανάτων λόγω της χρήσης αλκοόλ (Γιωτάκος Ο., 2010), υποστηρίζοντας ότι αυτό μπορεί να συμβεί βραχυπρόθεσμα στη διάρκεια μιας κρίσης, καθώς λόγω του περιορισμού του εισοδήματος μειώνεται η χρήση των ιδιωτικών μέσων μεταφοράς, καθώς και η αγορά ακριβών καταναλωτικών προϊόντων, όπως είναι το αλκοόλ. Η μείωση αυτή μπορεί να ωθείται και από άλλους παράγοντες, όπως είναι η ενίσχυση της οδικής εκπαίδευσης για την ασφάλεια αλλά και της ενημέρωσης για τη χρήση ουσιών. Στην περίπτωση της Ελλάδας, στη διάρκεια της κρίσης, υπήρξε αύξηση του κόστους τόσο της χρήσης των αυτοκινήτων όσο και της αγοράς πολλών καταναλωτικών προϊόντων, λόγω της αύξησης της φορολογίας, του φόρου στα καύσιμα και στα καταναλωτικά αγαθά και του φόρου πολυτελείας, ενώ ταυτόχρονα υπήρξε και εντατικοποίηση της ενημέρωσης για την οδική ασφάλεια και τη χρήση ουσιών, που συνέβαλαν στη μείωση των θανάτων από τροχαία ατυχήματα και στη μείωση της χρήσης αλκοόλ και καπνού.

Συγκεκριμένα, την περίοδο 2010-2017 καταγράφεται σημαντική μείωση των θανατηφόρων τροχαίων στην Ελλάδα κατά 41% και στην ΕΕ κατά 20%, σύμφωνα με την ετήσια έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την οδική ασφάλεια στην ΕΕ. Παρόλ' αυτά, τα τροχαία ατυχήματα εξακολουθούν να βρίσκονται σε υψηλά

επίπεδα στη χώρα μας¹⁶, ενώ φαίνεται ότι παρατηρείται σχετική επιβράδυνση στην πτωτική πορεία των τροχαίων ατυχημάτων, με αποκορύφωμα το 2016 όπου καταγράφεται για πρώτη φορά μετά από σειρά ετών πτωτικής πορείας, αύξηση των θανάτων από τροχαία κατά 3,9% σε σχέση με το 2015, καθώς παράγοντες που σχετίζονται με την κρίση και με τις επιπτώσεις της λόγω της μείωσης του εισοδήματος, μπορούν να διαμορφώσουν την εξέλιξη των δεικτών των τροχαίων ατυχημάτων. Έτσι, παράγοντες όπως οι τυχόν διαταραχές της ψυχικής υγείας, η αδυναμία συντήρησης των αυτοκινήτων, η οδήγηση υπό την επήρεια ουσιών κ.ά. μπορούν να συμβάλλουν αρνητικά στην εξέλιξη της οδηγικής συμπεριφοράς και ενδεχομένως και στην επιδείνωση των εν λόγω δεικτών.

Επιπλέον, έρευνες της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής δείχνουν ότι τα ποσοστά των καπνιστών ήταν στο σύνολο 37,9% για το 2009 και 32,6% για το 2014, καταγράφοντας μια σταθερή τάση μείωσης των καπνιστών από το 2009 της τάξεως του 14% στο σύνολο, ενώ η μείωση του καπνίσματος στις νεαρές ηλικίες αγγίζει το 30%, καθώς στην ηλικιακή ομάδα 16-24 ετών το ποσοστό όσων κάπνιζαν καθημερινά ή περιστασιακά για το έτος 2009 ήταν 35,7%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το έτος 2014 μειώθηκε στο 25,6% (ΕΛΣΤΑΤ, 2014). Στη μείωση αυτή που παρατηρείται στο ποσοστό των καθημερινών καπνιστών, αλλά και όσων καπνίζουν περιστασιακά, μπορεί να συνέβαλε θετικά τόσο ο σχετικός νόμος για την απαγόρευση του καπνίσματος¹⁷, όσο και η ευρεία «ενημέρωση των πολιτών για τις συνέπειες του καπνίσματος» στην υγεία, όπως και η αύξηση των φόρων στα είδη καπνού. Με δεδομένα τα εφαρμοζόμενα μέτρα κατά του καπνίσματος, τα ποσοστά των μειώσεων θα μπορούσαν να είναι ακόμα μεγαλύτερα αν το κάπνισμα δεν αποτελούσε μία συνήθεια που επιλέγει να υιοθετήσει κάποιος σε περιόδους άγχους και πίεσης με στόχο την εκτόνωση αρνητικών συναισθημάτων. Έτσι, οι

¹⁶ 11.440 τα ατυχήματα για το έτος 2015 και 11.318 για το έτος 2016, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ.

¹⁷ Σχετικός Νόμος 3730/2008: απαγορεύει «το κάπνισμα σε όλους τους χώρους εργασίας, σταθμούς μεταφοράς, ταξί και επιβατικά πλοία όπως και σε όλους τους κλειστούς δημόσιους χώρους και τους χώρους για νυχτερινή διασκέδαση» (με σχετικές εξαιρέσεις), καθώς και την πώληση ειδών καπνού σε ανηλίκους.

όποιες προσπάθειες μείωσης του καπνίσματος μπορεί να υπερσκελίζονται από παράγοντες, όπως αυτούς που οφείλονται στις επιπτώσεις της κρίσης και μπορεί να οδηγήσουν στην υιοθέτηση επιβλαβών για την υγεία συνηθειών όπως το κάπνισμα.

Στην περίπτωση της χρήσης του αλκοόλ, ενώ το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας άνω των 15 που καταναλώνει καθημερινά αλκοόλ κατέγραψε μείωση της τάξεως του 28,9% για τα έτη 2009 έως 2014 (ΕΛΣΤΑΤ, 2014), σύμφωνα με στοιχεία του Π.Ο.Υ., στην αρχή της οικονομικής κρίσης (2008-2010) καταγράφεται άνοδος της μη καταγεγραμμένης κατανάλωσης αλκοόλ στην Ελλάδα, ενώ η καταγεγραμμένη, βάσει πωλήσεων, κατανάλωση παρέμεινε σταθερή. Αυτό δείχνει μια υποκατάσταση των φορολογητέων προϊόντων με προϊόντα που διαφεύγουν της φορολόγησης, και όχι την τελική μείωση της ποσότητας συνολικής κατανάλωσης, τόσο λόγω της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος όσο και των φορολογικών αυξήσεων στα αλκοολούχα ποτά, με τον Ειδικό Φόρο Κατανάλωσης, ΕΦΚ, να αυξάνεται κατά 125% την περίοδο 2009-2010. Με αυτό τον τρόπο οι καταναλωτές στράφηκαν στην κατανάλωση αλκοόλ υποδεέστερης ή αμφίβολης ποιότητας, ενώ οι επιχειρήσεις του κλάδου διασκέδασης στράφηκαν σε διασυνοριακές αγορές χωρίς αντίστοιχους φόρους αλλά και σε διακίνηση χαμηλής ποιότητας ποτών, με ταυτόχρονη ραγδαία αύξηση του λαθρεμπορίου στα ποτά.

Εκτός από το κάπνισμα και το αλκοόλ, η φυσική άσκηση και οι διατροφικές συνήθειες αποτελούν επίσης παράγοντες που επηρεάζουν την γενική κατάσταση της υγείας του ατόμου και μπορεί να σχετίζονται με χρόνιες παθήσεις, καθώς και με επιπολασμό νοσημάτων του πληθυσμού, τόσο της γενικής υγείας όσο και της ψυχικής υγείας. «Οι περιορισμένοι πόροι μπορεί να οδηγήσουν σε φτωχή διατροφή», δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για αύξηση των προβλημάτων υγείας και της νοσηρότητας. Σύμφωνα με μελέτη του Ινστιτούτου Έρευνας Λιανεμπορίου Καταναλωτικών Αγαθών, η διατροφή των νοικοκυριών στην Ελλάδα «έχει επηρεαστεί σημαντικά από την οικονομική κρίση». Έτσι, παρατηρούνται αλλαγές των καταναλωτών στις αγοραστικές, και αναλόγως και στις διατροφικές

τους συνήθειες. Οι καταναλωτές φαίνεται να μειώνουν τη ζήτηση τους για ακριβές ομάδες τροφίμων, αυξάνοντας αντιθέτως τη ζήτηση για φθηνότερες επιλογές, με τις μειώσεις να εντοπίζονται τόσο στην αξία όσο και στην ποσότητα των αγορών. Έτσι, παρατηρείται ένας περιορισμός στην αξία των αγορών κατά 21%, ενώ ο περιορισμός στον όγκο-ποσότητα των αγορών εκτιμάται ότι είναι της τάξης του 15% (ΙΕΛΚΑ, 2018). Συγκεκριμένα, οι καταναλωτές φαίνεται ότι στρέφονται σε οικονομικές κατηγορίες τροφίμων, όπως τα όσπρια, τα πουλερικά, τα ζυμαρικά, το ρύζι και τα κατεψυγμένα προϊόντα, ενώ ταυτόχρονα μειώνουν τη ζήτησή τους για ακριβά προϊόντα, όπως το κόκκινο κρέας, ειδικά από βοοειδή και προβατοειδή, και το φρέσκο ψάρι (ΙΕΛΚΑ, 2018).

Το ποσοστό των καταναλωτών που επιλέγουν αποκλειστικά στην διατροφή τους τα φαγητά της μεσογειακής κουζίνας είναι μειωμένο στις μικρές ηλικίες, και ειδικά στις ηλικίες κάτω των 35 ετών, η τάση αυτή είναι εντονότερη. Το πιο οικονομικό και γρήγορο φαγητό είναι η σύγχρονη τάση με τον καταναλωτή να προσπαθεί να ισορροπήσει τις διατροφικές του επιλογές σύμφωνα πάντα με το διαθέσιμο εισόδημά του, προσαρμόζοντας κατάλληλα τις διατροφικές του συνήθειες, «με την ανάπτυξη του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων» να επιτρέπουν την πληροφόρηση των καταναλωτών σχετικά με τις επιλογές που έχει για τις αγορές του (ΙΕΛΚΑ, 2018). Εκτός από τους περιορισμένους πόρους, οι διατροφικές συνήθειες του πληθυσμού διαμορφώνονται ακόμα και από την ψυχολογική και συναισθηματική κατάσταση του ατόμου. Το φαγητό αποτελούσε για πολλούς ανθρώπους διαχρονικά «έναν τρόπο διαφυγής από τα προβλήματα της καθημερινότητας», με συμβολή στη βελτίωση της συναισθηματικής κατάστασής του. Στην κατεύθυνση αυτή φαίνεται πως κινείται η αύξηση της ζήτησης για προϊόντα που βοηθούν στην συναισθηματική ευεξία, όπως είναι τα σοκολατοειδή.

Εκτός από τη σωστή και ισορροπημένη διατροφή, στην γενικότερη υγεία και ευεξία του πληθυσμού συμβάλλει και η φυσική άσκηση, καθώς αποτελεί μια δραστηριότητα που μειώνει τις πιθανότητες για εμφάνιση χρόνιων νοσημάτων

όπως καρδιοπάθεια, εγκεφαλικά, εμφράγματα, διαβήτη, ενώ συμβάλλει στην απώλεια και διατήρηση του βάρους, στη μείωση της αρτηριακής πίεσης και ενισχύει την αίσθηση της ψυχικής ευεξίας, μειώνοντας το αίσθημα κατάθλιψης και άγχους (Αναγνώστου, 2013). Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας ως «φυσική δραστηριότητα ορίζεται η μορφή μυϊκής προσπάθειας που αυξάνει την ενεργειακή δαπάνη πάνω από το επίπεδο της σωματικής ηρεμίας, δηλαδή οποιαδήποτε σωματική» δραστηριότητα για την οποία απαιτείται κατανάλωση ενέργειας. Τα στοιχεία των τελευταίων ετών δείχνουν ότι το 77,2% του πληθυσμού άνω των 15 ετών δεν ασχολείται καθόλου με τον αθλητισμό, την άσκηση ή τη γυμναστική για ψυχαγωγία, ενώ για τους νέους ηλικίας 15-24 ετών το αντίστοιχο ποσοστό ξεπερνά το 50%. Επίσης, το 51,2% του πληθυσμού ασχολείται με εργασίες μέτριας σωματικής προσπάθειας και μόλις το 11,2% ασχολείται με εργασίες έντονης σωματικής προσπάθειας, ενώ το ποσοστό του πληθυσμού που δηλώνει ότι έχει μειώσει τις δραστηριότητές του εξαιτίας προβλημάτων υγείας (δείκτης GALI) ανέρχεται σε 29,7% για το 2014, αυξημένο κατά 30% σε σύγκριση με το έτος 2009 που ήταν στο 22,8% (ΕΛΣΤΑΤ, 2014).

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία αύξηση σε πολλά χρόνια νοσήματα και παθήσεις στον πληθυσμό, με το έμφραγμα του μυοκαρδίου να καταγράφει από το 2009 έως το 2014 το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης της τάξεως του 50%. Ακολουθούν τα αγγειακά εγκεφαλικά επεισόδια με αύξηση 23,5%, ο σακχαρώδης διαβήτης με αύξηση 16,5% και η υπέρταση με 3,5%. Η υιοθέτηση λιγότερο υγιεινών συνηθειών, η πίεση που νιώθει ο πληθυσμός λόγω της μείωσης ή της απουσίας εισοδήματος, η αβεβαιότητα για το μέλλον, αλλά και η αδυναμία πολλές φορές να απευθυνθεί στις υπηρεσίες υγείας είναι εύλογο να οδηγεί στην αύξηση χρόνιων νοσημάτων και παθήσεων. Επίσης, καταγράφεται μια αύξηση 11,8%, για το έτος 2014 σε σχέση με το 2009, στο ποσοστό του πληθυσμού που κατανάλωσε φάρμακα χωρίς συνταγή γιατρού, ενώ ειδικά ο πληθυσμός ηλικίας 15-24 ετών φαίνεται να κατανάλωσε περισσότερα φάρμακα χωρίς συνταγή γιατρού παρά με συνταγή

γιατρού. Από τα στοιχεία φαίνεται ότι, για το έτος 2014, το ποσοστό του πληθυσμού που χρειάστηκε να λάβει αναγκαία ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και καθυστέρησε να τη λάβει ή δεν την έλαβε καθόλου ανήλθε σε 12,9% λόγω της μεγάλης λίστας αναμονής, σε 6% λόγω της μεγάλης απόστασης ή των προβλημάτων μετακίνησης και σε 9,4% λόγω της έλλειψης ειδικοτήτων επαγγελματιών υγείας, ενώ χρειάστηκε αλλά δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να λάβει ιατρική φροντίδα ή θεραπεία το 13,6%, οδοντιατρική φροντίδα ή θεραπεία το 15,2% και υπηρεσίες φροντίδας ψυχικής υγείας από ψυχολόγο ή ψυχίατρο το 4,2% του πληθυσμού. Τέλος, το 11,3% του πληθυσμού δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει φάρμακα που είχαν συσταθεί από γιατρό (ΕΛΣΤΑΤ, 2014).

Μακροπρόθεσμα, η επίδραση πολλών παραγόντων της κρίσης στην κοινωνική ζωή, όπως η ανεργία, ο περιορισμός, η απώλεια αλλά και η απουσία εισοδήματος, υποβαθμίζουν την ευημερία του ατόμου, ωθώντας μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στη φτώχεια και οδηγώντας στην υιοθέτηση λιγότερο υγιεινών συνηθειών όπως το κάπνισμα και το αλκοόλ, στην ανάπτυξη ψυχικών διαταραχών, όπως το άγχος και η κατάθλιψη, καθώς και στην περαιτέρω επιβάρυνση της γενικότερης υγείας και της ποιότητας ζωής του συνόλου του πληθυσμού, με τις κοινωνικοοικονομικά υποβαθμισμένες ομάδες αλλά και τους νέους ανθρώπους να είναι πιο ευάλωτοι στις μεγαλύτερες πιέσεις (Αναγνώστου Γ., 2013).

3.3. Το επίπεδο και οι προοπτικές διαβίωσης και ζωής του πληθυσμού

Αναζητώντας τα δεδομένα για τις προοπτικές διαβίωσης στην Ελλάδα της κρίσης, υπολογίζεται σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, ότι το 2017, περίπου το 6% των Ελλήνων, ηλικίας 20-64 ετών, κατοικούσαν σε άλλες χώρες-μέλη της Ε.Ε, με το αντίστοιχο ποσοστό να ανέρχεται σε 4,7% την προηγούμενη δεκαετία. Συνολικά, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) «το 3,8% των πολιτών κατοικούσαν σε άλλο κράτος μέλος από το κράτος της ιθαγένειάς τους το 2017, αυξημένο κατά 2,5% σε σχέση με πριν από δέκα χρόνια. Τα ποσοστά αυτά ποικίλλουν σημαντικά μεταξύ

των κρατών-μελών», καθώς για τους πολίτες της Γερμανίας κυμαίνονται στο 1%, ενώ για τους πολίτες της Ρουμανίας φτάνουν στο 19,7%. Υψηλά «ποσοστά καταγράφηκαν στη Λιθουανία (15,%), στην Κροατία (14,%), στην Πορτογαλία (13,9%), στη Λετονία (12,9%) και στη Βουλγαρία (12,5%). Η μεγαλύτερη κινητικότητα παρατηρείται στους απόφοιτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης» στην ΕΕ, καθώς αποτελούν το 32,4% του συνόλου των πολιτών που έχουν μετοικήσει σε άλλο κράτος-μέλος, με την Ελλάδα να διατηρεί το ποσοστό αυτό στο 31,4% (Eurostat, 2017).

Άξιο παρατήρησης είναι «το ποσοστό απασχόλησης στους Έλληνες που βρίσκονται σε άλλη χώρα της Ε.Ε.» και ανέρχεται σε 77,3%, υψηλότερο κατά 19,5% από το αντίστοιχο ποσοστό στους κατοίκους της Ελλάδας που κυμαίνεται στο 57,8%. Συνολικά στην Ε.Ε., η διαφορά αυτή είναι στο 4% (76,1% σε σχέση με 72,1%). Παρατηρείται, λοιπόν, μία αύξηση του φαινομένου της διαρροής επιστημόνων (brain drain) από την Ελλάδα προς το εξωτερικό, καθώς πολλοί νέοι ως επί το πλείστον επιστήμονες αποδημούν, μετά το πέρας των σπουδών τους, στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας. Πρόκειται για μια διαφορετική μορφή οικονομικής μετανάστευσης από αυτή που έζησε η χώρα στα μέσα του προηγούμενου αιώνα η οποία ήταν μετανάστευση ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού. Σε ολόένα και μεγαλύτερο βαθμό, οι προοπτικές διαβίωσης στην Ελλάδα κρίνονται δυσοίωνες για τους νέους ανθρώπους οι οποίοι επιλέγουν πλέον με αυξανόμενο ρυθμό, να δοκιμάσουν την τύχη τους στο εξωτερικό. Η χώρα λοιπόν φαίνεται να «χάνει» τους νέους ανθρώπους της, ενώ αυτοί που μένουν αντιμετωπίζουν είτε την ανεργία είτε τις επισφαλείς μορφές εργασίας (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2014).

Η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού αντανακλάται στο προσδόκιμο ζωής και υγείας, το οποίο επηρεάζεται τόσο από τα χρόνια νοσήματα και τις παθήσεις όσο και από το συνολικό επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού, τη διατροφή, αλλά και τις λοιπές καθημερινές συνήθειες που υιοθετεί. Έτσι, εκτός από το προσδόκιμο ζωής στην Ελλάδα, που δείχνει να μην επηρεάζεται τα τελευταία χρόνια στη

διάρκεια της κρίσης, είναι κρίσιμο να εξεταστεί και ο δείκτης των Ετών Υγιούς Ζωής, που αναφέρεται την ποιότητα των υπολειπόμενων χρόνων ζωής του ατόμου. Στην ΕΕ, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το Προσδόκιμο Ζωής στην ηλικία των 65 ετών ήταν 18,0 για το 2011 και 17,9 έτη για το 2013 στους άνδρες και 21,4 για το 2011 και 21,3 έτη για το 2013 στις γυναίκες, παρουσιάζοντας αύξηση μεγαλύτερη του ενός έτους σε σχέση με τα στοιχεία του 2005, που ήταν 16,7 έτη στους άνδρες και 20,2 έτη στις γυναίκες, ενώ το Προσδόκιμο Ζωής χωρίς περιορισμό της δραστηριότητας στην Ε.Ε., δηλαδή τα Έτη Υγιούς Ζωής (ΕΥΖ) στην ηλικία των 65 ετών, για το 2013 ήταν 8,5 έτη στους άντρες και 8,6 έτη στις γυναίκες (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, το Προσδόκιμο Ζωής στην ηλικία των 65 ετών ήταν 18,5 για το 2011 και 18,7 έτη για το 2013 στους άνδρες και 20,6 για το 2011 και 21,6 έτη για το 2013 στις γυναίκες, παρουσιάζοντας αύξηση από το έτος 2005, κατά 1,6 έτη για τους άνδρες και κατά 2,4 έτη για τις γυναίκες, αύξηση μεγαλύτερη από αυτή της ΕΕ. Τα στοιχεία διαπιστώνουν μία βελτίωση την τελευταία δεκαετία στο προσδόκιμο ζωής στην Ελλάδα αλλά και σε όλη την Ε.Ε., γεγονός στο οποίο συμβάλλει η ραγδαία εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης, με τη συμβολή πιο εξελιγμένων φαρμάκων, εξετάσεων και θεραπειών. Ωστόσο, τα Έτη Υγιούς Ζωής (ΕΥΖ) στην ηλικία των 65 ετών, τα υπολειπόμενα έτη ζωής χωρίς περιορισμό δραστηριοτήτων που αναμένεται να περάσει ένα άτομο ηλικίας 65 ετών στην Ελλάδα, για το 2013 ήταν 8,0 έτη στους άντρες και 6,8 έτη στις γυναίκες, παρουσιάζοντας μείωση για το έτος 2013 σε σχέση με το 2004 κατά 1,6 και κατά 3,0 έτη αντίστοιχα (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

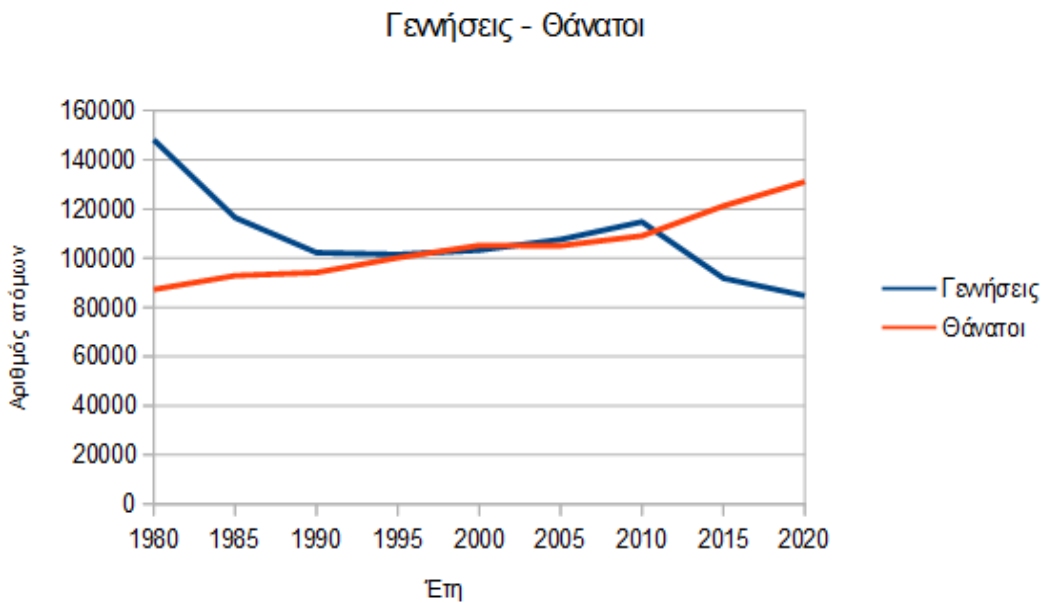
Σε σύγκριση με το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για το 2013, το Προσδόκιμο Ζωής στην Ελλάδα ήταν μεγαλύτερο κατά 0,3 έτη για τις γυναίκες και κατά 0,8 έτη για τους άνδρες, ενώ ο μέσος όρος Ετών Υγιούς Ζωής στην Ελλάδα το 2013 είναι χαμηλότερος σε σχέση με τον αντίστοιχο μέσο όρο της Ε.Ε. κατά 0,5 έτη για τους άνδρες, ενώ για τις γυναίκες είναι χαμηλότερος κατά 1,8 έτη (ΕΛΣΤΑΤ,

2016), στοιχεία που δείχνουν ότι αν και στην Ελλάδα τα προσδοκώμενα έτη ζωής μετά τα 65 έτη αυξήθηκαν, εντούτοις, παρατηρείται μείωση του Προσδόκιμου Ζωής χωρίς χρόνια νοσηρότητα και των Ετών Υγιούς Ζωής, με τα στοιχεία να καταγράφονται πιο αρνητικά για τις γυναίκες. Εκτός από τη μείωση που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια στο Προσδόκιμο Ζωής χωρίς χρόνια νοσηρότητα και χωρίς περιορισμό της δραστηριότητας, παρατηρείται και μείωση στο Προσδόκιμο Ζωής με καλή υγεία σύμφωνα με την ίδια αντίληψη του ατόμου, δηλαδή, στον αριθμό των υπολειπόμενων ετών που θεωρεί το ίδιο το άτομο ηλικίας 65 ετών ότι θα ζήσει με καλή ή πολύ καλή υγεία (ΕΛΣΤΑΤ, 2016). Η Ελλάδα κινδυνεύει να θεωρηθεί ως μια χώρα χωρίς προοπτικές υγιούς διαβίωσης, δημιουργώντας τις συνθήκες για την ώθηση στο εξωτερικό των νέων ανθρώπων, δηλαδή του μέλλοντος της χώρας, με κίνδυνο επιβεβαίωσης των αρνητικών προοπτικών διαβίωσης, μέσω της αυτοεκπληρούμενης προφητείας. Οι νέοι δε θα προσπαθήσουν να “παλέψουν” σε μια χώρα στην οποία νιώθουν ότι καταδικάζεται τόσο το ψυχικό, συναισθηματικό και επαγγελματικό τους μέλλον όσο και το βιοτικό τους επίπεδο και το επίπεδο υγείας τους.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για τη φυσική εξέλιξη του πληθυσμού, οι γεννήσεις στην Ελλάδα καταγράφουν ετησίως σημαντικές μειώσεις εδώ και πολλές δεκαετίες με αποκορύφωμα τα τελευταία χρόνια της κρίσης, ενώ καταγράφονται αντίστοιχα αυξήσεις στον αριθμό των θανάτων. Κατά το έτος 2017 οι γεννήσεις ανήλθαν σε 88.553 με μείωση κατά 4,7% σε σχέση με το 2016 που ήταν 92.898. Αντίθετα, οι θάνατοι, κατά το 2017, παρουσίασαν αύξηση κατά 4,8% και ανήλθαν σε 124.501 έναντι 118.792 το 2016. Ο δείκτης βρεφικής θνησιμότητας κατέγραψε σημαντική άνοδο την περίοδο της κρίσης, από το 3,1 για το έτος 2009 στο 4,2 για το έτος 2016, με τις μετρήσεις να εμφανίζουν τον δείκτη μειωμένο κατά 0,7 μονάδες από το 2016 στο 2017 (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Πολλές μελέτες υποστηρίζουν ότι συνήθως κατά τις περιόδους οικονομικής κρίσης, παρατηρείται αύξηση στους δείκτες θνησιμότητας των βρεφών (Μπούρας Γ., Λύκουρας Λ., 2011). Καθώς οι

γεννήσεις μειώνονται και οι θάνατοι στον πληθυσμό αυξάνονται, το ισοζύγιο κυμαίνεται σε αρνητικούς ρυθμούς τα τελευταία χρόνια με τον αριθμό των θανάτων να ξεπερνάει κατά πολύ τον αριθμό των γεννήσεων κατά τη διάρκεια των ετών της οικονομικής κρίσης (Γράφημα 3.1). Όπως φαίνεται και στο Γράφημα 15, καταγράφεται μια ραγδαία μείωση των γεννήσεων από το 2010 και μετά με ταυτόχρονη αύξηση των θανάτων.

Έτη	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Γεννήσεις	148134	116481	102229	101495	103274	107545	114766	91847	84767
Θάνατοι	87282	92886	94152	100158	105170	105091	109084	121212	131084

Γράφημα 3.1 – Γεννήσεις - Θάνατοι (1980-2020) Πηγή ΕΛΣΤΑΤ 2015, 2021

Τα τελευταία χρόνια το προσδόκιμο ζωής αυξάνεται και σε συνδυασμό με τον περιορισμό των γεννήσεων παρατηρείται αύξηση στον μέσο όρο της ηλικίας του πληθυσμού, με τους ηλικιωμένους να υπερτερούν σε αριθμό από τους νέους. Το

γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια τη σταδιακή δημογραφική γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδος και την ολοένα και μεγαλύτερη αύξηση των θανάτων, καθώς οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας είναι αυτοί που έχουν τις περισσότερες πιθανότητες αποβίωσης αυξάνοντας τον αντίστοιχο αριθμό, γιατί ουσιαστικά όσος μεγαλύτερος ο ηλικιωμένος πληθυσμός, τόσοι περισσότεροι οι θάνατοι. Ένα σημαντικό φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών που σχετίζεται με τις μειωμένες γεννήσεις αποτελεί και η αύξηση στη μέση ηλικία τεκνοποίησης. Οι γυναίκες τα τελευταία χρόνια επιλέγουν να κάνουν παιδιά σε ολοένα και μεγαλύτερη ηλικία. Ενώ το 1977 η μέση ηλικία μητέρας κυμαινόταν στα 20-24 έτη, το 1997 ανήλθε στα 25-29 έτη, ενώ το 2017 ανέβηκε στα 30-34 έτη (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Την τελευταία δεκαετία η μέση ηλικία ανέβηκε από τα 30,5 έτη για το 2011 στα 31,4 έτη το 2017. Αυτό δείχνει ότι οι νέοι άνθρωποι μεταθέτουν την ηλικία απόκτησης παιδιών για προσωπικούς λόγους, οικονομικούς ή/και επαγγελματικούς, με εμφανή επίπτωση στον αριθμό των γεννήσεων. Καθώς η αναπαραγωγική ηλικία δεν αλλάζει, οι γυναίκες που επιλέγουν να τεκνοποιήσουν σε μεγαλύτερη ηλικία είναι πιθανότερο να κάνουν και λιγότερα παιδιά. Αυτό το φαινόμενο της αύξησης της μέσης ηλικίας, σε συνδυασμό με τις οικονομικές δυσκολίες που καλούνται να διαχειριστούν στη σύγχρονη εποχή οι νέοι άνθρωποι, αλλά και με τα συχνά προβλήματα γονιμότητας των νέων λόγω περιβαλλοντικών και άλλων συνθηκών, οδηγεί σταδιακά στον ολοένα και μεγαλύτερο ετήσιο περιορισμό των γεννήσεων και στην ταυτόχρονη γήρανση του πληθυσμού.

Σύμφωνα με τις μελέτες για τη «συμβολή των ηλικιακών ομάδων στην αύξηση της μέσης προσδοκώμενης ζωής στην Ελλάδα» διαπιστώνεται ότι η μελλοντική αύξηση στο προσδόκιμο ζωής οφείλεται «όλο και περισσότερο στην μείωση των πιθανοτήτων θανάτου στις μεγάλες ηλικίες» και λιγότερο στις νεότερες «ηλικίες που θίγονται ιδιαίτερα από τα τροχαία ατυχήματα». Η αύξηση αυτή του μέσου όρου ζωής, σε συνδυασμό με την αύξηση του φαινομένου της υπογεννητικότητας, ακόμα και με τη μείωση της παιδικής και εφηβικής

θνησιμότητας, οδηγεί με έντονους ρυθμούς στην επιτάχυνση της γήρανσης του πληθυσμού, φαινόμενο που καταγράφεται στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες (Αγοραστάκης Μ., 2009). Συνεπώς, κρίνεται αναγκαία η διαχείριση αυτής της κατάστασης καθώς η δημογραφική γήρανση σε συνδυασμό με την υπογεννητικότητα και την φυγή πολλών νέων στο εξωτερικό δημιουργούν μια χώρα γερόντων, με σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία και στην ανάπτυξη της χώρας, που διαταράσσεται από την αναντιστοιχία συνταξιούχων και εργαζομένων αλλά και από τη μείωση της παραγωγικότητας. Τελικά, η οικονομική, γεωπολιτική και πολιτισμική κρίση διαμορφώνεται μέσα στην δυναμική εξέλιξη των φαινομένων της δημογραφικής γήρανσης του πληθυσμού των ανεπτυγμένων οικονομιών και της ταυτόχρονης πληθυσμιακής έκρηξης στις χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, σε συνδυασμό πάντα με τον παράγοντα των μεταναστευτικών πιέσεων.

3.4. Η ψυχική υγεία στον βωμό της οικονομικής κρίσης

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ), στην υγεία του πληθυσμού, περιλαμβάνεται όχι μόνο η ύπαρξη ή μη κάποιας νόσου αλλά και η κατάσταση της ψυχοκοινωνικής ευεξίας του ατόμου, δηλαδή της ψυχικής του υγείας. Η ψυχική υγεία αποτελεί το επίπεδο ψυχικής ευημερίας ενός ατόμου και την αντίστοιχη απουσία ψυχικών διαταραχών και ασθενειών. Η ψυχική υγεία περιλαμβάνει την ψυχολογική κατάσταση κάποιου τόσο σε συναισθηματικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο συμπεριφοράς, καθώς και την ισορροπία μεταξύ της κοινωνικής ζωής και της ψυχολογικής του διάθεσης. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η ψυχική υγεία περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την «υποκειμενική ευεξία, την αντιληπτή αυτοαποτελεσματικότητα, την αυτονομία, την ικανότητα, την εξάρτηση μεταξύ των γενεών και την αυτοεκτίμηση του πνευματικού και συναισθηματικού δυναμικού ενός ατόμου» (Διεθνής Διάσκεψη για την Υγεία, Νέα

Υόρκη, 1946, σε ισχύ από το 1948). Ο ΠΟΥ δηλώνει ότι στα πλαίσια της ψυχικής υγείας ενός ατόμου περιλαμβάνεται και η ικανότητα να διαχειρίζεται τα «φυσιολογικά άγχη της ζωής, την παραγωγική εργασία και τη συμβολή στην κοινότητά του» (Σκαλή Θ., 2020).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η «επίδραση της οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία είναι σημαντικά αρνητική», με καταγραφή πολλαπλών επιπτώσεων που αναφέρονται στις αγχώδεις διαταραχές, την κατάθλιψη, την αυτοκτονικότητα και τον αυτοκτονικό ιδεασμό, καθώς και στην εξουθένωση. Στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία αποδίδονται και καταστάσεις όπως η κατάχρηση ουσιών αλλά και τα αισθήματα ανασφάλειας, απόγνωσης, επιθετικότητας και οργής. Εκτός από τους βιολογικούς παράγοντες, οι ατομικές συμπεριφορές και οι δομικοί κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες επηρεάζουν κι αυτοί με τη σειρά τους την ψυχική υγεία. Οι υλικές συνθήκες, οι βιολογικοί και ψυχοκοινωνικοί παράγοντες, που διαταράσσονται στη διάρκεια μιας οικονομικής κρίσης, παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αποτελεσμάτων στη συνολική ψυχική υγεία του πληθυσμού. Οι κοινωνικοί προσδιοριστές της υγείας, όπως το εισόδημα, το επίπεδο εκπαίδευσης, η απασχόληση, η κοινωνική τάξη, το φύλο και η εθνικότητα, έχουν κυρίαρχη θέση στην ανάλυση της ψυχικής υγείας, η οποία μπορεί να προσεγγιστεί ως ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο με σημαντικούς κοινωνικούς προσδιοριστές (Παπαϊωάννου Α., Μπεργιαννάκη Ι.Δ., 2016). Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, στα επόμενα χρόνια, οι ψυχικές διαταραχές αναμένεται να είναι οι πιο συχνές παθήσεις σε εμφάνιση μετά την ισχαιμική καρδιοπάθεια (Ευθυμίου Κ. et al., 2013).

Πολλές μελέτες δείχνουν «ότι η ψυχική υγεία επηρεάζεται δυσμενώς σε περιόδους οικονομικών κρίσεων» με θετική τη «συσχέτιση μεταξύ χαμηλότερου εισοδήματος ή ανεργίας και επιβαρυσμένης ψυχικής υγείας». Τα υψηλά επίπεδα ανεργίας σχετίζονται έντονα με ψυχικές και ψυχοσωματικές διαταραχές και με αύξηση των αυτοκτονιών και της αυτοκτονικότητας, ενώ τα συμπτώματα

κατάθλιψη, άγχους και ελλιπούς αυτοεκτίμησης εντείνονται ακόμα περισσότερο σε περιβάλλοντα με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Διαπιστώνεται ότι ο αριθμός των ατόμων που αντιμετωπίζουν ψυχικές δυσκολίες είναι ιδιαίτερο αυξημένος στους ανέργους (Paul & Moser, 2009). Η ψυχολογική πίεση που δημιουργείται από την αδυναμία διαχείρισης της κρίσης και των επιπτώσεών της οδηγεί στην εκδήλωση ψυχικών διαταραχών που εξελίσσονται αναλόγως της έντασης και της διάρκειας της κρίσης. Η έλλειψη κοινωνικής προστασίας και προγραμμάτων προστασίας από την ανεργία αυξάνει την ψυχολογική επιβάρυνση του πληθυσμού (Γιωτάκος, 2010). Μελέτη της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας το 2012 ανέδειξε την ανεργία ως παράγοντα εμφάνισης έντονων αισθημάτων κατωτερότητας, ντροπής, «άγχους, ιδεοψυχαναγκασμού, διαπροσωπικής ευαισθησίας, κατάθλιψη και ενδοστρεφούς εχθρότητας», καταστάσεις που πλήττουν ιδιαίτερω την ψυχική υγεία του ατόμου και οδηγούν σε ψυχοσωματικές διαταραχές (Μαζέτας Δ. et al., 2015).

Βέβαια, τα κοινωνικά προβλήματα που απορρέουν από μια οικονομική κρίση και λειτουργούν ως παράγοντες ενίσχυσης της διαταραχής της ψυχικής υγείας του πληθυσμού, σχετίζονται στην περίπτωση της Ελλάδας ιδιαίτερα με την απότομη αύξηση της ανεργίας, την αυξημένη εργασιακή ανασφάλεια, τη ραγδαία αύξηση των υπερχρεωμένων νοικοκυριών, την αύξηση της φτώχειας και των ανισοτήτων, τον μεγαλύτερο κοινωνικό αποκλεισμό, τις έντονες αλλαγές στην καθημερινότητα και τον τρόπο ζωής του πληθυσμού, αλλά και με τις «μεγάλες περικοπές στα συστήματα υγείας, ψυχικής υγείας και κοινωνικής πρόνοιας» (Ασημακόπουλος Χ., 2012).

Μέσα από πολλές έρευνες, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικές χώρες, αναδεικνύεται η κατάθλιψη ως η πιο συχνή και διαχρονική ψυχική διαταραχή που αναπτύσσεται σε περιόδους οικονομικών κρίσεων και επιδρά αρνητικά στον πληθυσμό, που πλήττεται από μεγάλα ποσοστά ανεργίας, εργασιακής ανασφάλειας και έλλειψης εισοδήματος. Σχετικές έρευνες σε χώρες

όπως Αμερική, Αγγλία, Φιλανδία, Λιθουανία αλλά και Χιλή, με έντονες διαφορές τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό τους επίπεδο, κατάφεραν να συσχετίσουν σε υψηλό βαθμό την ανεργία και την απουσία εισοδήματος με τον δείκτη της κατάθλιψης (Τσουνής Α., 2013). Οι άνεργοι πλήττονται από ψυχικές διαταραχές δυο φορές πιο συχνά από τους εργαζόμενους, ενώ συνήθως τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν σχετίζονται με την κατάθλιψη και το άγχος αλλά και με ψυχοσωματικές διαταραχές (Μπούρας Γ., Λύκουρας Λ., 2011). Μια αξιολογημένη έρευνα στην Αυστραλία, επιβεβαίωσε το γεγονός της επίδρασης στην ψυχική υγεία των εκάστοτε κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και των δεδομένων της κοινωνικής πραγματικότητας που επικρατούν στην κοινωνία, καθώς κατέγραψε ηπιότερα συμπτώματα κατάθλιψης κατά τη διάρκεια της κρίσης, όπου οι επιπτώσεις ήταν γενικευμένες στον πληθυσμό, και εντονότερα τα συμπτώματα μετά το πέρας της κρίσης, όπου η οικονομία άρχισε να ανακάμπτει. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι το άτομο τείνει να αποδέχεται πιο εύκολα μια δυσμενή κατάσταση η οποία επηρεάζει όλον τον περίγυρό του, με τον οποίο μοιράζεται τα ίδια συναισθήματα και προβλήματα, ενώ αντίθετα δυσκολεύεται να αποδεχτεί την ίδια κατάσταση όταν αυτή επηρεάζει λιγότερους στο σύνολο της κοινωνίας (Ευθυμίου Κ. et al., 2013).

Ενώ τα δεδομένα διεθνών ερευνών δείχνουν ότι οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε συνδυασμό με την απότομη αύξηση της ανεργίας, συνδέονται έντονα με την αύξηση των ψυχικών διαταραχών και ειδικότερα με την κατάθλιψη και το άγχος, τα δεδομένα για την Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύουν και τον θετικό συσχετισμό ποσοστών ανεργίας και αυτοκτονιών, καθώς κάθε αύξηση της ανεργίας κατά 1% αντιστοιχεί σε αύξηση των αυτοκτονιών κατά 0,8% (Stuckler et al, 2009).

Διεθνείς ερευνητικές μελέτες, καταγράφουν παράγοντες όπως το χαμηλό οικονομικό επίπεδο, την ανεργία, την εργασιακή ανασφάλεια, τα χρέη και την παρουσία οικονομικών πιέσεων ως τους βασικούς κοινωνικοοικονομικούς

προσδιοριστές που σχετίζονται με την εκδήλωση κατάθλιψης, καθώς και τον ρόλο των κοινωνικοδημογραφικών παραγόντων, όπως το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και το υποστηρικτικό πλαίσιο, στη σχέση αυτή (Οικονόμου Μ. et al, 2018). Ο ΠΟΥ επισημαίνει τον κίνδυνο αύξησης των ψυχικών διαταραχών στον πληθυσμό σε περιόδους έντονης οικονομικής δυσχέρειας, υπογραμμίζοντας το ρόλο που παίζουν τόσο το χαμηλό εισόδημα όσο και η ύπαρξη χρεών ως παράγοντες ενίσχυσης της ψυχικής νοσηρότητας, ενώ αναδεικνύει τον παράγοντα της ανεργίας σημαντικότερο στους νέους ανθρώπους (WHO, 2011).

Σύμφωνα σε σειρά μελετών, που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των ετών της οικονομικής κρίσης, από το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας (ΕΠΙΨΥ), η ψυχιατρική νοσηρότητα στην Ελλάδα φαίνεται να καταγράφει άνοδο από την έναρξη της οικονομικής κρίσης και έπειτα, με την κατάθλιψη να αναδεικνύεται ως μείζον ζήτημα για τη δημόσια υγεία. Συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα των ερευνών έδειξαν μια αύξηση του ποσοστού της μείζονος κατάθλιψης στον ελληνικό πληθυσμό από το 3,3% για το 2008 στο 6,8% για το 2009, φτάνοντας στο 8,2% το 2011 και στο 12,3% το 2013 (Οικονόμου Μ. et al, 2018). Τα άτομα με οικονομικές δυσκολίες εμφανίζουν κατάθλιψη ή αυτοκτονικότητα σε τριπλάσιο ποσοστό σε αντιδιαστολή με όσους δεν αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες (Ασημακόπουλος Χ., 2012).

Αντιστοίχως, τα στοιχεία της έρευνας της ΕΛΣΤΑΤ στην Ελλάδα για το έτος 2014, έδειξαν ότι το 4,7% του πληθυσμού δήλωσε ότι πάσχει από κατάθλιψη, το 7,6% από αγχώδεις διαταραχές και το 1,7% από άλλες ψυχικές διαταραχές. Ειδικότερα, το ποσοστό της κατάθλιψης στο σύνολο του πληθυσμού καταγράφεται αυξημένο κατά 80,8% σε σχέση με το ποσοστό του έτους 2009, ενώ το ποσοστό των νέων ηλικίας 15-24 που δηλώνει ότι πάσχει από κατάθλιψη ανέρχεται σε 1,5%. Ο κίνδυνος που διατρέχουν οι άνεργοι νέοι ηλικίας 15-24 ετών στην ανάπτυξη κατάθλιψης και ψυχικών διαταραχών θεωρείται 51% αυξημένος σε σχέση με τους νεαρούς εργαζόμενους (Morrell et al., 1994). Από το 2009 έως το 2012,

καταγράφεται μια αύξηση των ψυχικών διαταραχών στην Ελλάδα, με το 25% των ανδρών και το 33% των γυναικών να εκδηλώνουν μια μορφή κατάθλιψης και με τις αυτοκτονίες να αυξάνονται κατά 37% στα ίδια έτη (Τσουνής Α., 2012). Κατά τη διάρκεια της κρίσης, σημειώθηκε αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που απευθύνονται στις τηλεφωνικές γραμμές ψυχολογικής στήριξης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγείας (ΕΠΙΨΥ), το μεγαλύτερο ποσοστό των κλήσεων για ψυχολογικά προβλήματα σχετίζεται με οικονομικά και εργασιακά θέματα και δυσκολίες λόγω της κρίσης, με την ανεργία και την οικονομική αβεβαιότητα να αποτελούν τους πιο συχνούς παράγοντες ψυχολογικής επιβάρυνσης (Μπούρας Γ., Λύκουρας Λ., 2011).

Στην Ελλάδα παρατηρήθηκε από τα πρώτα χρόνια της κρίσης υψηλή συσχέτιση των οικονομικών δεικτών με τις επισκέψεις σε τακτικά εξωτερικά ιατρεία και τμήματα ψυχιατρικών κλινικών, με τις αυτοκτονίες, τις ανθρωποκτονίες και τον αριθμό διαζυγίων (Γιωτάκος Ο., 2010). Σε έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (2009-2010), παρατηρήθηκε αύξηση των ψυχικών διαταραχών σε άτομα με χαμηλό εισόδημα ή με σοβαρά οικονομικά προβλήματα και ανέργους, έχοντας πολλαπλάσιες πιθανότητες να εμφανίσουν συμπτώματα ψυχικών διαταραχών, ακόμα και συμπτώματα αυτοκτονικότητας, συγκριτικά με όσους εργάζονταν ή δεν αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες (Σκαπινάκης Π., 2011).

Κι ενώ οι ψυχικές διαταραχές λόγω της ανεργίας και της εργασιακής ανασφάλειας φάνηκε να πλήττουν περισσότερο τα άτομα μέσης ηλικίας, μέσα στα χρόνια της κρίσης, άρχισαν να πλήττονται ακόμα περισσότερο οι νέοι άνθρωποι με επιδείνωση της ψυχικής τους υγείας, λόγω της σημαντικής αύξησης της νεανικής ανεργίας και της πλήρους αδυναμίας ένταξης των νέων στο εργασιακό πεδίο της χώρας (Μπούρας Γ., Λύκουρας Λ., 2011). Οι νέοι βιώνουν έντονα την ανεργία μετά τις σπουδές, καθώς βλέπουν τα όνειρά τους να γκρεμίζονται, αδυνατούν να ανεξαρτητοποιηθούν από το πατρικό τους σπίτι και να ξεκινήσουν τη δική τους οικογένεια, ενώ δεν τους παρέχεται η ευκαιρία να διοχετεύσουν την ενέργεια, τις

γνώσεις και το πνεύμα τους με τρόπο δημιουργικό μέσω της εργασίας τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης επηρεάζουν όχι μόνο τα ενήλικα μέλη μιας οικογένειας, αλλά και τα παιδιά, τα οποία βιώνουν την κρίση μέσα από τις εμπειρίες των γονιών τους. Οι στρεσογόνες καταστάσεις χαμηλού εισοδήματος ή ανεργίας που αντιμετωπίζει μία οικογένεια συμβάλλουν αρνητικά και στην ψυχική υγεία των ανήλικων μελών, οδηγώντας μελλοντικά σε ψυχικές διαταραχές αλλά και σε αναπτυξιακά προβλήματα (Μπούρας Γ., Λύκουρας Λ., 2011).

Έρευνες για την περίοδο της ασιατικής οικονομικής κρίσης έδειξαν ότι στις χώρες που επηρεάστηκαν περισσότερο από την κρίση (Ιαπωνία, Χονγκ Κονγκ, Κορέα), οι αυτοκτονίες αυξήθηκαν σε αριθμό, ενώ στις χώρες που η οικονομική κρίση είχε μικρότερη επίδραση στα δημοσιονομικά μεγέθη, οι αυτοκτονίες δεν αυξήθηκαν σημαντικά. Παρόμοιες μελέτες στην Κίνα και στην Ινδονησία, σε περιόδους οικονομικής και εργασιακής αβεβαιότητας, συνέβαλαν στην σύνδεση οικονομικής ανασφάλειας και αυτοκτονικότητας. Στο ίδιο μοτίβο κινούνται και τα στοιχεία από την μελέτη των Stuckler et al (2009) για τις χώρες της Ευρώπης (1970-2006), τα οποία αναδεικνύουν τον θετικό συσχετισμό ποσοστών ανεργίας και αυτοκτονιών (Γιωτάκος Ο., 2010). Η οικονομική κρίση οδηγεί σε αύξηση των ποσοστών θνησιμότητας λόγω αυτοκτονιών σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη άνοδο της ανεργίας. Αλλά και η κατάθλιψη που δημιουργείται λόγω της ανεργίας και των οικονομικών προβλημάτων μπορεί να αυξήσει τον κίνδυνο αυτοκτονικών σκέψεων και αυτοκτονίας. Σχετική έρευνα στην Ταϊλάνδη, στο τέλος της δεκαετίας του 1990, συσχέτισε τους ανέργους με το υψηλό «ποσοστό κλινικού στρες, αυτοκτονικού ιδεασμού και αισθημάτων απελπισίας για το μέλλον». Μια άλλη έρευνα στην Αυστραλία, συσχέτισε «το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο με τον κίνδυνο αυτοκτονίας» (Ευθυμίου Κ. et al., 2013). Σχετική μελέτη για τις επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης των τελευταίων ετών καταγράφει μία «αύξηση των αυτοκτονιών κατά 0,79% στην Ευρώπη», επισημαίνοντας για ακόμα μια φορά τη

σύνδεση αυτοκτονικότητας και ανεργίας (Stuckler D. et al., 2011).

Η αυτοκτονικότητα ορίζεται ως μία συμπεριφορά που μπορεί να ξεκινήσει με τον αυτοκτονικό ιδεασμό και να καταλήξει στην απόπειρα αυτοκτονίας αλλά και στην τετελεσμένη αυτοκτονία, ενώ το άτομο που εκδηλώνει μία τέτοια συμπεριφορά διακατέχεται συνήθως από αισθήματα απελπισίας και απόγνωσης (Οικονόμου Μ. et al., 2018). Σύμφωνα με την έρευνα του Σκαπινάκη (2011), για την Ελλάδα, η απώλεια της εργασίας οδηγεί τους ανθρώπους πιο εύκολα στην εμφάνιση ψυχικών διαταραχών ενώ αυξάνει και τις περιπτώσεις αυτοκτονικότητας και αυτοκτονικού ιδεασμού. Τα στοιχεία για τις αυτοκτονίες στη χώρα μας δείχνουν μια ραγδαία αύξηση στα χρόνια της κρίσης (Ασημακόπουλος Χ., 2012). Σχετική έρευνα το 2011 έδειξε αύξηση των αναφορών για απόπειρα αυτοκτονίας κατά 36% σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος (Οικονόμου et al., 2011), ενώ ο αριθμός των θανάτων από αυτοκτονία αυξήθηκε κατά 55,8% για το διάστημα 2007-2011, με την έντονα αυξητική τάση να ξεκινάει από το έτος 2010, όπου και καταγράφεται η εφαρμογή των πρώτων μέτρων λιτότητας (Οικονόμου et al., 2018).

Σύμφωνα με τα επίσημα «στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛ.ΣΤΑΤ) και του Παρατηρητηρίου Αυτοκτονιών του Κέντρου Ημέρας για την Πρόληψη της Αυτοκτονίας», οι αυτοκτονίες στα χρόνια της κρίσης σχεδόν διπλασιάστηκαν. Φαίνεται ότι πάνω από 600 άνθρωποι αυτοκτονούν τα τελευταία χρόνια ετησίως στη χώρα, ενώ τα έτη 2008 έως 2015 σημειώθηκαν συνολικά σχεδόν 3.500 αυτοκτονίες. Καθώς οι περισσότερες μελέτες συνδέουν την αυτοκτονικότητα με κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες, όπως η ανεργία, το εισόδημα και η οικογενειακή κατάσταση, είναι έκδηλο ότι σε περιόδους οικονομικής κρίσης η αύξηση της ανεργίας, η μείωση του εισοδήματος, αλλά και η αύξηση των χρεών, ενισχύουν την κατάθλιψη και τις λοιπές ψυχικές διαταραχές στον πληθυσμό και αυξάνουν τον κίνδυνο εκδήλωσης αυτοκτονικής συμπεριφοράς (Οικονόμου Μ. et al., 2018).

Από το 2000 έως το 2009, ο μέσος όρος αυτοκτονιών ήταν 360 το χρόνο,

σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ., ενώ για τα έτη 2016 έως 2018, ο αριθμός των αυτοκτονιών είναι αρκετά υψηλότερος σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία του Παρατηρητηρίου Αυτοκτονιών του Κέντρου Ημέρας για την πρόληψη της Αυτοκτονίας. Στην Ελλάδα, οι απόπειρες αυτοκτονίας που δεν καθίσταντο θανατηφόρες, και οι οποίες δεν καταγράφονται σαφώς, εκτιμάται ότι είναι σχεδόν 25 φορές περισσότερες, από τις τετελεσμένες αυτοτονίες, οι οποίες είναι και αυτές που τελικά καταγράφονται. Οι πλέον ευάλωτοι στον αυτοκτονικό ιδεασμό φαίνεται να είναι οι άντρες σε σχέση με τις γυναίκες, τα άτομα μέσης ηλικίας, καθώς και οι οικονομικά ανενεργοί, συνταξιούχοι, μαθητές, σπουδαστές και άνεργοι (Παρατηρητηρίου Αυτοκτονιών, 2018). Ενώ το έτος 2010 οι αυτοκτονίες έφτασαν συνολικά στις 377 (336 άνδρες και 41 γυναίκες), το έτος 2011 ανήλθαν στις 477 (393 άνδρες και 84 γυναίκες), ενώ το 2014 εκτινάχθηκαν στις 565 (450 άνδρες και 115 γυναίκες) φτάνοντας το 2015 στις 529 (422 άνδρες και 107 γυναίκες). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά αυτοκτονιών κατέχουν οι άντρες μέσης ηλικίας, ενώ στους νέους ηλικίας 15-24 τα ποσοστά κυμαίνονται σε μικρότερο αλλά όχι αμελητέο ποσοστό, σημειώνοντας αύξηση στα πρώτα χρόνια της κρίσης (5% για το 2010, 6,5% για το 2011 και 4,3% για το 2015), όπου και σε αυτή την ηλικιακή ομάδα την πρωτιά κατέχουν οι νεαροί άντρες (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

Η διαφορά που καταγράφεται ως προς το φύλο φαίνεται να σχετίζεται με τους κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Η ανεργία και η δυσμενής οικονομική κατάσταση των ανδρών πλήττουν σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό τους status, επηρεάζοντας την αυτοεικόνα τους και την αυτοεκτίμησή τους, με αποτέλεσμα να ρέπουν στον αυτοκτονικό ιδεασμό (Οικονόμου Μ. et al., 2018). Εκτός όμως από το φύλο φαίνεται πως και άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και η διάρκεια της ανεργίας, επηρεάζουν τη σχέση ανεργίας και αυτοκτονικότητας, με καταγραφή υψηλών ποσοστών αυτοκτονίας τόσο στους άνδρες ηλικίας 25-44, όσο και στους ανέργους νεαρής ηλικίας κάτω των 25 ετών. Σημαντικό ρόλο στην αύξηση της

αυτοκτονικότητας παίζουν και οι παράγοντες της επισφαλούς εργασίας, της απειλής της ανεργίας, καθώς και της εργασιακής εξουθένωσης που απορρέει από την πίεση των εργασιακών συνθηκών της εποχής, ενώ η έλλειψη κοινωνικών δικτύων προστασίας των εργαζομένων, φαίνεται ότι επιτείνει την δυσμενή αυτή κατάσταση (Οικονόμου Μ. et al., 2018). Κι ενώ η αυτοκτονικότητα φαίνεται να είναι πολυπαραγοντικό φαινόμενο, μελέτες δείχνουν ότι οι άνθρωποι που επιλέγουν την αυτοκτονία συνήθως δυσκολεύονται να αντιμετωπίσουν τις στρεσογόνες καταστάσεις που εμφανίζονται στη ζωή τους, έχοντας ως κυρίαρχο συναίσθημα την απελπισία (Μπελεγγρίνος Σ. et al, 2014).

Οι μελέτες που έγιναν στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, επιβεβαίωσαν τη συσχέτιση της ανεργίας αλλά και των λοιπών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, όπως η δημοσιονομική λιτότητα και ο ρυθμός ανάπτυξης, με την αυτοκτονικότητα. Τόσο η αύξηση της μείζονος κατάθλιψης, όσο και η συνύπαρξη των λοιπών κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών, όπως η ανεργία, η οικονομική δυσχέρεια και το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, φαίνεται ότι αποτελούν σημαντικούς παράγοντες κινδύνου για την εκδήλωση αυτοκτονικότητας (Οικονόμου Μ. et al., 2018). Τα καταγεγραμμένα ποσοστά των «ερευνών του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγιεινής (ΕΠΙΨΥ)» έδειξαν ανοδική πορεία τόσο στον δείκτη αυτοκτονικού ιδεασμού όσο και στις απόπειρες αυτοκτονίας, με ποσοστά 2,4% και 0,6% για το 2008, 5,2% και 1,1% για το 2009 και 6,7% και 1,5% για το 2011 αντίστοιχα. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τη συνεχιζόμενη λιτότητα καταγράφηκε μια αποκλιμάκωση των παραπάνω δεικτών για το έτος 2013 με τα ποσοστά αυτά να ανέρχονται σε 2,65% και 0,9% αντίστοιχα. Το γεγονός αυτό φαίνεται να καταγράφει την έντονη αντίδραση του πληθυσμού στην αρχική δυσμενή μεταβολή των συνθηκών διαβίωσής του τα πρώτα χρόνια μετά την έναρξη της κρίσης, ενώ αντίθετα, μετά από μια περίοδο παγίωσης των δυσμενών αυτών συνθηκών η αντίδραση γίνεται πιο ήπια, καθώς ο πληθυσμός προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα, αλλάζοντας τον τρόπο ζωής του και αποδεχόμενος την γενικευμένη

μεταβολή που επηρεάζει πλέον όλο τον πληθυσμό και όχι μόνο ένα μέρος αυτού (Οικονόμου Μ. et al., 2018).

Κοινωνικοοικονομικές μελέτες συσχετίζουν τη λήψη βοήθειας μιας χώρας από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) με την περιστολή των δημόσιων κοινωνικών δαπανών και την γενικότερη επιβάρυνση της υγειονομικής περίθαλψης (Γιωτάκος Ο., 2010). Κι ενώ η αύξηση των ψυχικών διαταραχών απαιτεί και την αντίστοιχη αύξηση των παρεχόμενων υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών που παρατηρούνται στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, «οι δημόσιες δαπάνες για την υγεία και την κοινωνική πρόνοια» μειώνονται συνεχώς, ως αποτέλεσμα των κρατικών περικοπών, με τους αντίστοιχους φορείς να υποχρηματοδοτούνται, θέτοντας σε κίνδυνο τη λειτουργία τους, αλλά και την υγεία του συνολικού πληθυσμού που στηρίζεται στη βοήθειά τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι χώρες της Ταϊλάνδης και της Ινδονησίας, όπου η επιβολή αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας από το ΔΝΤ και η περικοπή κρατικών δαπανών, επηρέασαν αρνητικά τους δείκτες της υγείας και της θνησιμότητας, ενώ στη Μαλαισία, όπου δεν παρενέβη το ΔΝΤ, η εφαρμογή διαφορετικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της κρίσης, επηρέασε στο ελάχιστο τους δείκτες υγείας (Ευθυμίου Κ. et al., 2013).

Με αιτιολογία της αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης ένα από τα βασικά μέτρα είναι η περικοπή των δημοσίων δαπανών, πολιτική που εφαρμόστηκε και στην περίπτωση της Ελλάδας, με δραματικές επιπτώσεις στα συστήματα υγείας και κοινωνικής προστασίας και ως εκ τούτου και στην υγεία του πληθυσμού. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το 2012 οι κρατικές δαπάνες για τον τομέα της ψυχικής υγείας κατέγραψαν μείωση κατά 50% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, γεγονός που οδήγησε πολλούς φορείς ψυχικής υγείας τα τελευταία χρόνια είτε σε συγχώνευση με άλλους είτε σε διακοπή της λειτουργίας τους, ενώ την ίδια ώρα τα περιστατικά ατόμων που πλήττονταν από προβλήματα ψυχικής υγείας αυξήθηκαν ραγδαία, χωρίς να μπορούν όμως να λάβουν την απαραίτητη υποστήριξη. Από τα δεδομένα

ερευνών αλλά και από εμπειρικά δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας, επιβεβαιώνεται ότι οι οικονομικές κρίσεις εντείνουν τα προβλήματα ψυχικής υγείας, ενώ ταυτόχρονα μειώνουν τους διαθέσιμους πόρους για την αντιμετώπισή τους, συρρικνώνοντας «τα συστήματα υπηρεσιών υγείας, ψυχικής υγείας, κοινωνικής πρόνοιας» και παιδικής προστασίας (Ασημακόπουλος Χ., 2012).

3.5. Τα κοινωνικά φαινόμενα της κρίσης

Η Φτώχεια

Η φτώχεια είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που συνδέεται με την οικονομική κατάσταση του ατόμου και χαρακτηρίζεται από την έντονη έλλειψη στην ποσότητα των πόρων και των αγαθών που διαθέτει το άτομο για την ικανοποίηση των βασικών του αναγκών. Ο πληθυσμός που βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας καλείται να αντιμετωπίσει όχι μόνο τα προβλήματα διαβίωσής του, λόγω της ανεπάρκειας των πόρων, αλλά και τα επακόλουθα προβλήματα που δημιουργούνται στο άτομο ως μέλος της κοινωνίας. Ο κοινωνικός αποκλεισμός, οι ψυχικές και σωματικές διαταραχές, καθώς και πολλά προβλήματα υγείας, συνδέονται άμεσα με το φαινόμενο της φτώχειας (Χρυσανθόπουλος Ν., 2016). Η φτώχεια σχετίζεται ιδιαίτερα με τις ψυχιατρικές διαταραχές, καθώς τα υψηλά επίπεδα κοινωνικών διακρίσεων και ανασφάλειας, που εντοπίζονται εντονότερα σε ομάδες του πληθυσμού με ελλιπή εισοδήματα, οδηγούν στην αδυναμία διαχείρισης μιας δύσκολης οικονομικής κατάστασης και στην ανάπτυξη ψυχικών κρίσεων (Patel & Kleinmann, 2003).

Ο βασικός δείκτης ποσοστού φτώχειας ορίζεται ως «το ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας» και «είναι το ποσοστό των ατόμων με διαθέσιμο εισόδημα, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών μεταβιβάσεων, κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας, το οποίο» περιορίζεται «στο 60% του εθνικού διάμεσου

διαθέσιμου εισοδήματος μετά τις κοινωνικές» μεταβιβάσεις¹⁸. «Αυτός είναι ένας από τους δείκτες που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν από τους» κυβερνώντες «για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής» (INE/ΓΣΕΕ, 2013). Για την Ελλάδα, ο δείκτης της φτώχειας παρουσιάζει μια σταθερή αύξηση από 19,7% το 2009 σε 23,1% το 2013, ενώ έπειτα και μέχρι το 2020 εμφανίζει μια σχετική μείωση φτάνοντας στο 17,7% (ΕΛΣΤΑΤ, 2021). Το υψηλότερο ποσοστό εμφανίζεται στα έτη 2012-2013 περίοδος έντονης επίπτωσης των εφαρμοζόμενων μέτρων δημοσιονομικής πολιτικής που έπληξαν τα νοικοκυριά, με συνεχείς μειώσεις εισοδημάτων και θέσεων απασχόλησης (Γράφημα 3.2). Ωστόσο, η μείωση του δείκτη από το 2014 και εντεύθεν δύναται να αποδοθεί στην προσπάθεια θέσπισης σειράς κοινωνικών επιδομάτων προς αντιστάθμιση της απώλειας των εισοδημάτων όχι όμως σε βαθμό αισθητής ποσοστιαίας μείωσης του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας.

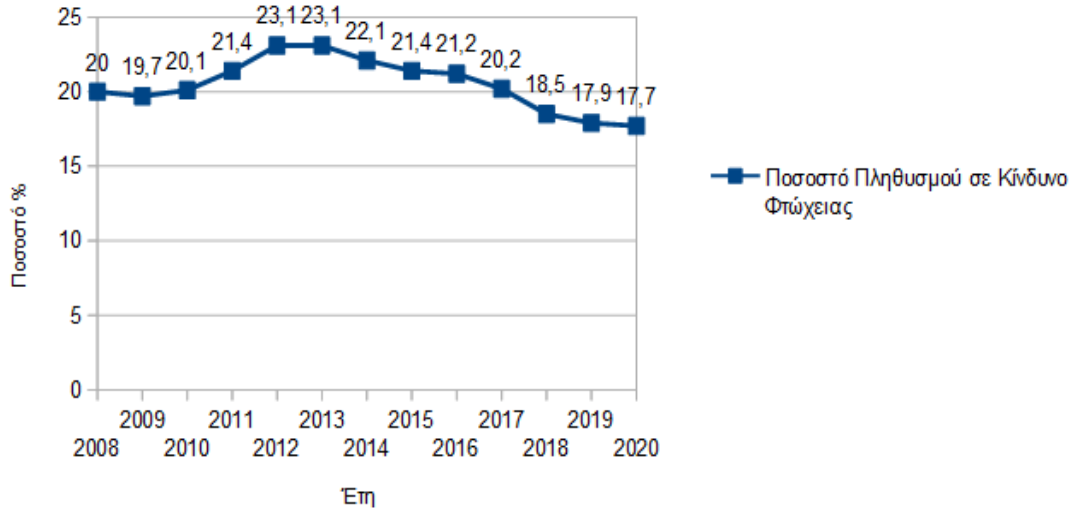
Στην περίοδο μιας κρίσης οι άνθρωποι που βιώνουν σε κατάσταση φτώχειας αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου για την εκδήλωση ψυχικών νοσημάτων. Αυτή η ευαλωτότητα των φτωχών ανθρώπων ενισχύεται από τη συνύπαρξη παραγόντων όπως η ανασφάλεια, η απελπισία, η χαμηλή μόρφωση, «ο κοινωνικός αποκλεισμός, αλλά και η συν νοσηρότητα με σωματικά νοσήματα». Οι συνθήκες αυτές δημιουργούν ένα φαύλο κύκλο, όπου η φτώχεια ενισχύει την ψυχική και σωματική νοσηρότητα και αντίστροφα, καθώς όσοι ταλαιπωρούνται από θέματα ψυχικής υγείας διατρέχουν και μεγαλύτερο κίνδυνο απώλειας της εργασίας τους (Γιωτάκος Ο., 2010). Φαίνεται ότι το χαμηλό ή ανύπαρκτο εισόδημα, αποτέλεσμα συνήθως της ανεργίας, επηρεάζει σημαντικά τους συνολικούς δείκτες υγείας, ψυχικής και σωματικής, ανάλογα και με τη διάρκεια και την ένταση της οικονομικής κρίσης.

---

¹⁸ Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι οι «παροχές σε είδος ή σε χρήμα που δεν προσφέρονται ως αντάλλαγμα στην παραγωγή κάποιου αγαθού ή στην παροχή κάποιας υπηρεσίας», αλλά κυρίως ως κοινωνικά επιδόματα και δαπάνες από το κράτος προς τους πολίτες, «προκειμένου να αντιμετωπιστούν κοινωνικά προβλήματα και να διασφαλιστεί η κοινωνική συνοχή».

Ποσοστό Πληθυσμού σε Κίνδυνο Φτώχειας

(μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις)

Έτη	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ποσοστό Πληθυσμού Σε Κίνδυνο Φτώχειας	20	19,7	20,1	21,4	23,1	23,1	22,1	21,4	21,2	20,2	18,5	17,9	17,7

Γράφημα 3.2 - Ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις; 2008 - 2020 Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2021

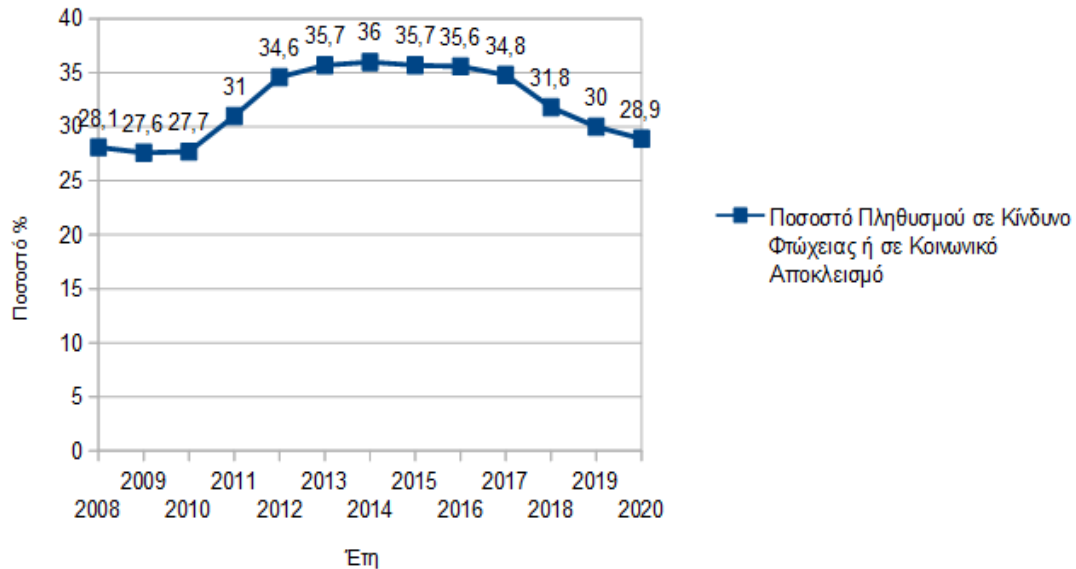
Η ανεργία και η φτώχεια αποτελούν τους πιο επιβαρυντικούς παράγοντες για την εξέλιξη της ψυχικής και σωματικής υγείας, καθώς το άτομο που πλήττεται από αυτές τις συνθήκες εκτός από τα πρακτικά προβλήματα επιβίωσης, καλείται να αντιμετωπίσει και δυσμενείς καταστάσεις, όπως τις κοινωνικές διακρίσεις, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανασφάλεια, που επηρεάζουν ακόμα και το αίσθημα αυτοεκτίμησης του ατόμου και οδηγούν σε αύξηση των ψυχικών διαταραχών. Χαρακτηριστική είναι και η ραγδαία αύξηση, τα τελευταία χρόνια, του αριθμού των ανθρώπων που προσφεύγουν στις δομές κοινωνικής φροντίδας για την κάλυψη των

βασικών τους αναγκών, τροφής και στέγης, αλλά και της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης (Μπούρας Γ., Λύκουρας Λ., 2011).

Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού που βιώνει στο όριο της φτώχειας ανήλθε στο 36% το 2014 αυξημένο κατά 8% σε σχέση με το 2008 (ΕΛΣΤΑΤ, 2015), ενώ το ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό (πληθυσμός με υλικές στερήσεις) διατηρείται σε υψηλά επίπεδα και τα επόμενα έτη, ανερχόμενο σε 35,6% για το 2016 και 34,8% για το 2017, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 3.3, καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωζώνης (ΕΛΣΤΑΤ, 2019, 2021). Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κυμαίνονται στο 24,4% για το 2014, 23,5% για το 2016, φτάνοντας στο 22,4% για το 2017. Κατά συνέπεια, πάνω από το 1/3 του πληθυσμού της Ελλάδας βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας, ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι μικρότερος από το 1/4 του συνολικού πληθυσμού (Σπινέλλη Κ., 2016). Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, το ποσοστό των ατόμων με υλικές στερήσεις, δηλαδή το ποσοστό του πληθυσμού που δεν μπορεί να ανταποκριθεί στοιχειωδώς οικονομικά είναι ιδιαίτερος αυξημένο στα παιδιά και στους νέους έως 17 ετών, φτάνοντας στο 44,5% για το έτος 2015 και το 38,3% για το έτος 2017. Για τους νέους ηλικίας 16-29 ετών το αντίστοιχο ποσοστό φτωχοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού ανήλθε στο 43,2% για το 2013 στην Ελλάδα, όταν στην Ε.Ε. το ποσοστό, την ίδια περίοδο, ήταν στο 28,1%, σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat (Eurostat 2015, Ταλιούρης Ε., 2016).

Ποσοστό Πληθυσμού σε Κίνδυνο Φτώχειας ή σε Κοινωνικό Αποκλεισμό

Έτη	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ποσοστό Πληθυσμού σε Κίνδυνο Φτώχειας ή Σε Κοινωνικό Αποκλεισμό	28,1	27,6	27,7	31	34,6	35,7	36	35,7	35,6	34,8	31,8	30	28,9

Γράφημα 3.3 – Το ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ 2019, 2021

Συνολικά, κατά την περίοδο των ετών 2009-2018 παρατηρούνται έντονα αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις, οι οποίες και εντοπίζονται κυρίως μέσα από τους σχετικούς δείκτες φτώχειας και ανισότητας. Κι ενώ οι αρνητικές επιδόσεις βρίσκονται στο μέγιστο επίπεδο κατά την περίοδο 2013-2014, ακολουθώντας και τη γενικότερη εξέλιξη των υπόλοιπων οικονομικών δεικτών, από το 2014 και μετά φαίνεται ότι οι δείκτες φτώχειας και οικονομικής ανισότητας καταγράφουν μία μικρή υποχώρηση με κύριο τον δείκτη φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού που

μειώνεται από 36% το 2014 σε 34,8% το 2017 (INE/ΓΣΕΕ, 2019). Οι γυναίκες και οι μετανάστες φαίνεται να ανήκουν στις ομάδες του πληθυσμού που αντιμετωπίζουν πιο συχνά συνθήκες κοινωνικής ανισότητας ως προς την ικανότητα κάλυψης βασικών αναγκών όπως φαίνεται και από τον δείκτη σοβαρής υλικής υστέρησης, ο οποίος δείχνει την κατάσταση υλικής και κοινωνικής αποστέρησης του πληθυσμού. Το ποσοστό των γυναικών που βρέθηκαν σε υλική υστέρηση ανήλθε στο 36,7%, έναντι 35,7% στους άντρες για το έτος 2014 και αντίστοιχα 35,4% και 33,6% για το 2017, γεγονός που συνάδει κυρίως με το υψηλό ποσοστό ανεργίας στις γυναίκες σε σχέση με τους άντρες. Το 2017 το χάσμα ανεργίας μεταξύ των φύλων ανήλθε στο 8,3% (INE/ΓΣΕΕ, 2019).

Το ποσοστό σε κίνδυνο φτώχειας των κατοίκων της χώρας που δεν έχουν ελληνική ιθαγένεια ανήλθε το 2017 σε 60,6% έναντι 32,2% για τους έχοντες ελληνική ιθαγένεια (με 44,6% και 25,4% αντίστοιχα για το 2009), με τον δείκτη σοβαρής υλικής υστέρησης να ανέρχεται για το 2017 στο 49,6% και 18,7% αντίστοιχα (με 26,8% και 9,6% αντίστοιχα για το 2009), καταδεικνύοντας την σημαντική αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών από μέρους των μεταναστών (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Χαρακτηριστικό της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης είναι τα στοιχεία που δείχνουν ότι για το 2018 το 50% των φτωχών κατείχαν εισόδημα μικρότερο από το 70,9% του κατωφλιού του κινδύνου φτώχειας (το οποίο ανέρχεται σε 4.718 ευρώ), δηλαδή κάτω από 3.345 ευρώ, ετησίως, ανά άτομο (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Αντίστοιχα, για το έτος 2020, το 50% των φτωχών κατείχαν «εισόδημα μικρότερο από το 72,7% του κατωφλιού του κινδύνου φτώχειας (το οποίο ανέρχεται σε 5.269 ευρώ), δηλαδή κάτω από 3.831 ευρώ, ετησίως, ανά άτομο» (ΕΛΣΤΑΤ, 2021).

Οι Ανισότητες

Φαίνεται ότι οι οικονομικές κρίσεις συνδέονται στενά με μεγαλύτερες ανισότητες μεταξύ των φύλων (Nikolakaki M., 2020a). Καθώς η Ελλάδα εγκλωβίστηκε σε αυστηρές πολιτικές λιτότητας, το μεγαλύτερο πλήγμα φαίνεται ότι

υπέστησαν οι πιο ευάλωτοι πληθυσμοί, αυτοί των γυναικών και των παιδιών. Η ανισότητα των φύλων ενισχύθηκε την δεκαετία της κρίσης στην Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο ότι το Νοέμβριο του 2019, τα στοιχεία που δημοσίευσε η ελληνική αστυνομία δείχνουν ότι τα καταγεγραμμένα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας αυξήθηκαν κατά 34,45% την περίοδο 2014-2018, με τις συμπεριφορές αυτές να έχουν ενισχυθεί περαιτέρω και λόγω της πανδημίας του Covid-19 (OECD, 2019). Οι ανισότητες μεταξύ των φύλων ανιχνεύονται και μέσα από τα πρότυπα απασχόλησης (Nikolakaki M., 2020a). Στην Ελλάδα, παρά τις αλλαγές στη συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία και την απασχόληση, η εργασία εξακολουθεί να θεωρείται ως «βοηθητική» στην εργασία των ανδρών, ενώ η τρέχουσα κρίση έχει αντιστρέψει κυριολεκτικά την τάση βελτίωσης του καθεστώτος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (Nikolakaki M., 2020a). Οι γυναίκες χαρακτηρίζονται ιστορικά από μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας, ενώ απασχολούνται κυρίως σε θέσεις εργασίας χαμηλής κοινωνικοοικονομικής έντασης (άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας). Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα έχει ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στα χρόνια της κρίσης φαίνεται ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη ανεργία, ενώ η πλειοψηφία όσων εργάζονται με μερική απασχόληση είναι κυρίως γυναίκες. Σύμφωνα με τα στοιχεία του «Δείκτη Ισότητας των Φύλων (Gender Equality Index) - GEI) της Ε.Ε., η Ελλάδα κατατάσσεται διαρκώς τελευταία από το 2005 και εντεύθεν, με τα μεγαλύτερα έμφυλα χάσματα να εντοπίζονται σε έξι βασικούς τομείς: εργασία, χρήμα, γνώση, χρόνος, δύναμη και υγεία (Nikolakaki M., 2020a).

Σήμερα μια γυναίκα αναμένεται να συνυπάρχει και να επιτυγχάνει σε διαφορετικούς ρόλους κατά τη διάρκεια της ζωής της, ως σύζυγος και μητέρα, ως εργαζόμενος πολίτης, ως καταναλωτής, ενώ οι εργαζόμενες γυναίκες γίνονται οι βιοποριστές για τους πατέρες, τους γιους και τους συζύγους που έχασαν τη δουλειά τους. Οι συνέπειες των αυστηρών πολιτικών λιτότητας στην κρίση της Ευρωζώνης έχουν οδηγήσει σε περαιτέρω αλλαγές στους παραδοσιακούς ρόλους των φύλων

(Nikolakaki M., 2020a). Οι γυναίκες συνήθως λαμβάνουν χαμηλότερους μισθούς από τους άντρες, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι θέσεις εργασίας τους θεωρούνται χαμηλής προτεραιότητας όταν εμφανίζονται οικονομικές δυσχέρειες, ενώ όσο η εκπαίδευση μιας γυναίκας υπολείπεται τόσο μεγαλύτερο είναι το μισθολογικό χάσμα με τους άνδρες (Nikolakaki M., 2020a). Οι γυναίκες είναι συχνά αυτές που αναλαμβάνουν και τα καθήκοντα της φροντίδας των μελών της οικογένειας, με αποτέλεσμα να μειώνουν το ωράριο εργασίας τους. Τα ποσοστά παροχής παιδικής μέριμνας είναι από τα χαμηλότερα στην Ε.Ε. και έχουν μειωθεί περαιτέρω τα τελευταία χρόνια. Συνέπεια αυτής της νεοφιλελεύθερης οικονομικής κρίσης είναι η κατάρρευση της κοινωνικής προστασίας και ευημερίας, με τις γυναίκες να επιβαρύνονται με την κάλυψη του κενού των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας αφού οι δημόσιες υπηρεσίες και οι τοπικές δημοτικές δομές, συμπεριλαμβανομένων των βρεφονηπιακών σταθμών, των ημερήσιων σχολείων, της κατ'οίκον φροντίδας, των ιδρυμάτων ψυχικής υγείας, των κέντρων αποκατάστασης, των νοσοκομείων και των γηροκομείων συρρικνώνονται ή ιδιωτικοποιούνται (Nikolakaki M., 2020a).

Η Εγκληματικότητα

Ενώ τα φαινόμενα που συναντώνται στα πλαίσια μιας οικονομικής κρίσης, όπως η ύφεση, η ανεργία, η φτώχεια και η οικονομική και κοινωνική ανισότητα δεν συνεπάγονται από μόνα τους την αύξηση της εγκληματικότητας, εντούτοις ο συνδυασμός τους με άλλους παράγοντες, όπως ο κοινωνικός αποκλεισμός, τα συναισθήματα απελπισίας και ματαίωσης, αλλά και οι προϋπάρχουσες ψυχοπαθογένειες ενός ατόμου, λειτουργούν καταλυτικά στην εξέλιξη του φαινομένου της εγκληματικότητας (Σπινέλλη Κ., 2016). Η οικονομική ύφεση μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας αύξησης των εγκληματικών δραστηριοτήτων, καθώς οι επιπτώσεις της κρίσης στον κοινωνικό ιστό σε συνδυασμό με την ενίσχυση της των αξιών, μπορεί να ωθήσουν το άτομο σε εμπλοκή με δράσεις εγκληματικού χαρακτήρα. Κι ενώ φαίνεται λογικό παράγοντες όπως η ανεργία και η απουσία

εισοδήματος, σε συνδυασμό με τα αισθήματα απελπισίας που δημιουργούνται, να οδηγούν σε αύξηση της εγκληματικότητας και της ανομίας, εντούτοις οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των μελετών είναι πολλές, δείχνοντας ότι οι δείκτες εγκληματικότητας επηρεάζονται από πολλούς παραμέτρους.

Σημαντική είναι η αναφορά στην σχετική «έρευνα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα» για τα έτη 2008-2009, σύμφωνα με την οποία, η απώλεια του εισοδήματος και η άνοδος της ανεργίας μπορούν ενίοτε και σε συνδυασμό με καταστάσεις ψυχικής έντασης να ενισχύσουν τα κίνητρα για επίλυση των προβλημάτων της κρίσης μέσω εγκληματικών ενεργειών. Σύμφωνα με την έρευνα, παρατηρήθηκε σε πολλές από τις υπό μελέτη χώρες αύξηση των επιπέδων εγκληματικότητας την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ιδιαίτερα στα εγκλήματα που σχετίζονται με τις ληστείες, ενώ σε άλλες χώρες παρατηρήθηκε αύξηση των ανθρωποκτονιών, χωρίς όμως να μπορεί να γίνει γενίκευση των αποτελεσμάτων. Για παράδειγμα στην Ιταλία, που είναι και η μόνη χώρα της Ευρώπης που συμμετείχε στην εν λόγω έρευνα, παρατηρήθηκε ότι η οικονομική κρίση οδήγησε σε αύξηση στις ληστείες και τις κλοπές τροχοφόρων, αλλά όχι όμως και στις ανθρωποκτονίες. (Monitoring the Impact of Economic Crisis on Crime, UNODC, 2012 και Σπινέλλη Κ., 2016).

Σε μακροχρόνιες μελέτες που έγιναν πριν την τελευταία οικονομική κρίση, σε διάφορες χώρες και με διαφορετικές μεθοδολογίες, επιχειρήθηκε να μελετηθεί η συσχέτιση της οικονομικής ύφεσης με την εγκληματικότητα, με τα αποτελέσματα τους πολλές φορές να διαφέρουν. Εντούτοις, οι περισσότερες μελέτες τεκμηριώνουν μια σαφή επίδραση της οικονομικής ύφεσης στα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας, αλλά όχι και στις ανθρωποκτονίες. Καθώς η εγκληματικότητα είναι ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο, πολλές έρευνες που έγιναν σε χώρες όπως ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Καναδά, Φιλανδία, επικεντρώθηκαν στην μελέτη της σχέσης εγκληματικότητας και ανεργίας, επιβεβαιώνοντας την «επίδραση της ανεργίας στα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας», αλλά όχι στο σύνολο της

εγκληματικής δραστηριότητας. Πολύχρονη έρευνα σε Ευρωπαϊκές χώρες έδειξε θετική συσχέτιση της ανεργίας περισσότερο με τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας και λιγότερο με τις ανθρωποκτονίες. Αντίθετα, έρευνες που έγιναν για τη μελέτη της τελευταίας οικονομικής κρίσης, κυρίως στις ΗΠΑ, δεν έδειξαν άμεση συσχέτιση μεταξύ της παραδοσιακής εγκληματικότητας και της οικονομικής ύφεσης, ωστόσο ανέδειξαν την άνοδο του οικονομικού εγκλήματος, που περιλαμβάνει συνήθως οικονομικές απάτες, χρηματισμούς, υπεξαιρέσεις, καταχρήσεις, ξέπλυμα χρήματος και διαφθορά, θέτοντας άλλα χαρακτηριστικά στη σχέση οικονομικών συνθηκών και εγκληματικότητας (Κωνσταντακόπουλος Γ. et al., 2018).

Με βάση τα δεδομένα που παρέχονται από την ΕΛΣΤΑΤ αλλά και από την Ελληνική Αστυνομία, διαπιστώνεται ότι στην Ελλάδα υπήρξε αύξηση της συνολικής εγκληματικότητας μεταξύ των ετών 2008-2011, με τα ποσοστά εγκληματικότητας να εντοπίζονται ιδιαιτέρως αυξημένα τα πρώτα χρόνια της κρίσης (Kentikenis et al., 2011). Τα στοιχεία δείχνουν μία αυξητική τάση που ξεκινάει πριν την έναρξη της κρίσης, με επιτάχυνσή της κατά τα πρώτα τρία χρόνια της κρίσης και σταδιακή υποχώρηση μέχρι το 2012. Οι κατηγορίες εγκλημάτων που ενισχύθηκαν, μέχρι το 2011, αφορούσαν κυρίως στις ληστείες και ανθρωποκτονίες, αλλά και σε απάτες, παράνομη οπλοκατοχή και κλοπές/διαρρήξεις, ενώ μέχρι το 2014 σημειώθηκε υποχώρηση στις ανθρωποκτονίες, κλοπές/διαρρήξεις και ληστείες. Σημαντική κατά την περίοδο 2008-2014 ήταν και η αύξηση του φαινομένου της επαιτείας (Tsouvelas G. et al., 2016). Σε σχετική μελέτη παρατηρήθηκε αύξηση κατά 38%, κατά την περίοδο 2009-2012 σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, στα θύματα ανθρωποκτονιών με το 81% των θυμάτων να είναι άνδρες νεαρής ηλικίας (Vrachnis N. et al, 2015).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, την περίοδο 2009-2011, παρατηρείται αύξηση των κλοπών, των διαρρήξεων και των λησθειών κατά 41%, 47% και 101% αντίστοιχα, με σχετική υποχώρηση των δεικτών μέχρι το 2013, στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη σημαντική άνοδο της εγκληματικότητας τα πρώτα χρόνια της κρίσης και τη σταδιακή υποχώρηση των δεικτών αυτών μετά το 2011

(Κωνσταντακόπουλος Γ. et al., 2018). Ενώ η «αύξηση της εγκληματικότητας τα πρώτα χρόνια της κρίσης» συνάδει χρονικά με την απότομη άνοδο της ανεργίας και την απώλεια του εισοδήματος, εντούτοις τα δεδομένα και οι σχετικές μελέτες δεν επαρκούν για να διατυπώσουμε ισχυρές συσχετίσεις μεταξύ των δεικτών αυτών, δεδομένης και της πολυπαραγοντικότητας του φαινομένου της εγκληματικότητας, που μπορεί να επηρεάζεται ταυτόχρονα από πολλές μεταβλητές της οικονομικής κρίσης. Εν τέλει, διαπιστώνεται ότι οι συνολικές επιπτώσεις της κρίσης τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο μπορεί να συμβάλλουν στην ενίσχυση των δεικτών της εγκληματικότητας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Αστυνομίας για το 2017, φαίνεται να υπάρχει μια συσχέτιση οικονομικής κρίσης και ανάπτυξης του οργανωμένου εγκλήματος στη χώρα μας. Η έντονη οικονομική ύφεση των τελευταίων ετών, σε συνδυασμό με το κέρδος που αποδίδουν ορισμένες εγκληματικές δραστηριότητες, όπως η παράνομη διακίνηση αλλοδαπών, ναρκωτικών ουσιών, το λαθρεμπόριο προϊόντων, τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας και οι οργανωμένες απάτες, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη διευκόλυνση της ανάπτυξης εγκληματικών συμπεριφορών. Η υψηλή φορολόγηση και η επιβολή επιπλέον τελών σε προϊόντα, όπως τα καύσιμα, τα ποτά, τα τσιγάρα, ωθεί στην ανάπτυξη τόσο της φοροδιαφυγής όσο και της παραοικονομίας στην χώρα, μέσα από την αύξηση της ζήτησης για φθηνά προϊόντα και υπηρεσίες. Λόγω της υψηλής ανεργίας, κάποιιοι μπορούν να καταφύγουν πιο εύκολα στη συμμετοχή σε παράνομες δραστηριότητες προκειμένου να εξασφαλίσουν οικονομικές απολαβές (Εκθεση Ελληνικής Αστυνομίας, 2018).

Αξίζει να σημειωθεί και η αύξηση που φαίνεται να υπάρχει στην ετήσια μεταβολή των διαπραχθέντων αδικημάτων με αλλοδαπούς δράστες για τα έτη 2017-2018 που ανέρχεται στο 14,7%, παρόλο που η αντίστοιχη μέση ετήσια μεταβολή για τα έτη 2011-2018 παρουσιάζεται μειωμένη κατά 6,3%. Σαφώς, η έντονη αύξηση των μεταναστευτικών ροών τα τελευταία χρόνια στη χώρα, σε

συνδυασμό με την οικονομική δυσχέρεια και την αδυναμία του κράτους να διαχειρισθεί τον μεγάλο αριθμό των μεταναστών και να τους εξασφαλίσει αξιοπρεπείς και ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης και ομαλή ένταξη στον κοινωνικό ιστό, εκκόλαψε τις προϋποθέσεις έτσι ώστε ολόκληρες ομάδες ανθρώπων με κοινωνικό αποκλεισμό ωθούνται σε εγκληματικές συμπεριφορές. Οι ρατσιστικές στάσεις και αντιλήψεις που υφέρπουν στην κοινωνία έχουν οδηγήσει στην παγίδα της άμεσης σύνδεσης των φαινομένων του μεταναστευτικού και της εγκληματικότητας, ενισχύοντας έτσι τον φόβο και την ανασφάλεια απέναντι στις μειονότητες και δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο κοινωνικής περιθωριοποίησης και εγκληματοποίησης των μεταναστών (Νικολακοπούλου-Στεφάνου Η., 2008).

Το Δημογραφικό

Ένα εξίσου σημαντικό κοινωνικό φαινόμενο που φαίνεται ότι αναδείχθηκε στην οικονομική κρίση αποτελεί το δημογραφικό ζήτημα. Στους δημογραφικούς δείκτες της χώρας, παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στα δεδομένα του πληθυσμού, κατά την περίοδο της κρίσης. Η αναλογία του μη οικονομικά ενεργού πληθυσμού προς τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό που αποτυπώνεται στον δείκτη εξάρτησης αυξήθηκε από το 2009 έως το 2016 συνολικά 5,5 μονάδες. Η μείωση των γεννήσεων έχει επηρεάσει τον δείκτη γήρανσης του πληθυσμού, καθώς αυξάνεται συνεχώς η αναλογία του γεροντικού πληθυσμού προς τον ηλικιακά νεότερο. Το 2009 ο δείκτης γήρανσης βρισκόταν στις 129 μονάδες, ενώ το 2016 ανήλθε στις 148,3 μονάδες, αυξημένος κατά 19,3 μονάδες.

Ο μέσος αριθμός των παιδιών που θα γεννήσει μια γυναίκα κατά τη διάρκεια της ζωής της και αποτυπώνεται στον δείκτη ολικής γονιμότητας, φαίνεται αρκετά μειωμένος στην Ελλάδα στο 1,4 για το 2016, σε σχέση με το επίπεδο αντικατάστασης των γενεών στις αναπτυγμένες χώρες που θεωρείται ότι είναι το 2,1. Ανάμεσα στις 28 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μόνο η Γαλλία και οι Σκανδιναβικές χώρες βρίσκονται κοντά στο όριο αναπαραγωγής. Οι υπόλοιπες

χώρες βρίσκονται κάτω από το προαναφερθέν όριο, ενώ η Ελλάδα ανήκει στις χώρες, μαζί με τη Γερμανία, τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου και πολλές από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, που υπολείπονται αρκετά του ορίου αναπαραγωγής (Κοτζαμάνης Β., 2018).

Στην Ελλάδα, ο μέσος αριθμός των παιδιών σε μια οικογένεια βρισκόταν ήδη σε χαμηλά επίπεδα και πριν από την περίοδο της οικονομικής κρίσης, λόγω διαφόρων παραγόντων που συνέδραμαν σε αυτό. Η έλλειψη στρατηγικών και πολιτικών ενίσχυσης της τεκνογονίας από το κράτος πρόνοιας, η ανέκαθεν σχετικά μεγάλη ηλικία αποχώρησης των νέων από την οικογενειακή εστία αλλά και η απόδοση υψηλής ηθικής αξίας στο θεσμό του γάμου και της οικογένειας, αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που συνέβαλαν στην καθυστέρηση λήψης αποφάσεων σχετικά με την τεκνογονία από τους νέους (ΕΛΣΤΑΤ, 2018, 2019). Έτσι, φαίνεται ότι η κρίση επηρέασε περισσότερο την μέση ηλικία απόκτησης παιδιών παρά στον ίδιο τον αριθμό παιδιών. Η μείωση της γονιμότητας στις ηλικίες κάτω των 30 ετών, δηλαδή η τάση αναβολής της τεκνοποίησης και αύξησης της ηλικίας που οι γυναίκες επιλέγουν να γεννήσουν το πρώτο τους παιδί, μεταθέτει τις όποιες γεννήσεις στα επόμενα έτη. Η τάση αυτή οδήγησε στη μείωση του μέσου κατ' έτους αριθμού παιδιών ανά γυναίκα, με κίνδυνο να συντελέσει τελικά και στην περαιτέρω μείωση της γονιμότητας και του τελικού αριθμού των γεννήσεων ανά γυναίκα τα επόμενα χρόνια (Μπαγκαβός Χ., 2017).

Αναφορικά με την θνησιμότητα, ο ακαθάριστος δείκτης θνησιμότητας καταγράφεται αυξημένος κατά 0,4 μονάδες για το 2016 σε σχέση με το 2009, με αύξηση επιπλέον 0,7 μονάδες για το 2019 και αναφέρεται στους θανάτους ανά έτος και ανά πληθυσμό 1.000 κατοίκων (ΕΛΣΤΑΤ, 2018, 2019, 2021). Η τάση αύξησης του αριθμού των θανάτων οφείλεται ιδιαίτερα στην γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδας, καθώς περισσότεροι ηλικιωμένοι συνεπάγονται και περισσότερους θανάτους οι οποίοι υπερβαίνουν πλέον της ετήσιες γεννήσεις, με αρνητικό το φυσικό ισοζύγιο. Ενώ η αύξηση του προσδόκιμου ζωής συμβαδίζει συνήθως και με

αύξηση των ετών επιβίωσης με καλή υγεία, στην περίοδο της κρίσης, παρόλο που το προσδόκιμο ζωής αυξήθηκε, μειώθηκε ο αριθμός των ετών υγιούς διαβίωσης, λόγω των προβλημάτων στην κατάσταση υγείας του πληθυσμού (Μπαγκαβός Χ., 2017). Επίσης, τα στοιχεία για τη βρεφική θνησιμότητα, για βρέφη ηλικίας κάτω του ενός έτους, δείχνουν σημαντική αύξηση σε σχέση με την προ κρίσης εποχή. Έτσι, ενώ ο δείκτης για το 2009 ήταν στο 3,1, το 2016 ανήλθε σε 4,2, με τις μετρήσεις να δείχνουν τον δείκτη στο 3,7 για το 2019 (ΕΛΣΤΑΤ, 2018, 2019, 2021).

Σε όλα τα παραπάνω έρχεται να προστεθεί η μείωση και η κατάργηση πολλών προνοιακών επιδομάτων, φοροαπαλλαγών, αλλά και άλλων διευκολύνσεων που παρέχονταν στις πολύτεκνες και τρίτεκνες οικογένειες λόγω των μέτρων δημοσιονομικής πολιτικής, δημιουργώντας ένα επιπλέον οικονομικό βάρος σε αυτές τις οικογένειες, καθώς και αντικίνητρο στους νέους για την απόκτηση παιδιών. Δεν είναι τυχαίο ότι οι χώρες με ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας, δημογραφικής, κοινωνικής, οικονομικής και οικογενειακής πολιτικής, επιτυγχάνουν μία καλύτερη αναλογία παιδιών ανά γυναίκα, σε σχέση με χώρες που δεν επενδύουν σε τέτοιες πολιτικές. Η κρίση φαίνεται να ενίσχυσε την τάση μείωσης του ποσοστού γεννήσεων στην Ελλάδα, αλλά και της αύξησης της μέσης ηλικίας απόκτησης τέκνων, πάντα σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Ελλήνων.

Ακόμα και οι γάμοι φαίνεται να επηρεάστηκαν από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη χώρα, καθώς στο σύνολο τους μειώθηκαν πάνω από 15% από το έτος 2009 στο έτος 2017, και ακόμα 6% μέχρι το 2019, με τα ζευγάρια που παντρεύονται να επιλέγουν την τέλεση πολιτικού γάμου σε σχέση με τον θρησκευτικό, ενώ τα τελευταία χρόνια αυξάνονται και τα ζευγάρια που επιλέγουν την υπογραφή συμφώνου συμβίωσης (ΕΛΣΤΑΤ, 2018, 2019, 2021). Το κόστος ενός γάμου φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τις επιλογές των νέων ζευγαριών, τα οποία καλούνται να οργανώσουν τη νέα κοινή τους ζωή μέσα σε ένα περιβάλλον οικονομικής και εργασιακής ανασφάλειας, με αποτέλεσμα να μην επιθυμούν να

διαθέσουν χρήματα για κοινωνικές εκδηλώσεις όπως ο γάμος, αλλά να προβαίνουν σε οικονομικότερες επιλογές όπως ο πολιτικός γάμος ή το σύμφωνο συμβίωσης.

Μέσα από τα στοιχεία που αποτυπώνονται στα απογραφικά στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας από το 2011 μέχρι τις αρχές του 2018 συρρικνώθηκε κατά 382.227 άτομα, λόγω της έντονης υπογεννητικότητας και της μετανάστευσης. Ο πληθυσμός της χώρας εκτιμήθηκε στα 11,123 εκατομμύρια άτομα το 2011 και έφτασε μόλις στα 10,741 εκατομμύρια το 2018, ενώ ακόμα και το 2001 ο πληθυσμός της χώρας έφτανε τα 10,835 εκατομμύρια άτομα (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 2021, ο πληθυσμός της Ελλάδας κατέγραψε μείωση 3,5% σε σχέση με την απογραφή του 2011 (ΕΛΣΤΑΤ, 2021). Η μείωση του πληθυσμού καταγράφεται στις περισσότερες ηλικιακές ομάδες, εκτός από την ηλικιακή ομάδα άνω των 80 ετών όπου καταγράφεται μεγάλη αύξηση, γεγονός που αναδεικνύει την απειλή του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και της έντονης γήρανσης του πληθυσμού. Για τα έτη 2020-2021 και λόγω κυρίως των συνεπειών της πανδημίας covid-19, παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση στους θανάτους ειδικότερα στις ηλικίες άνω των 70 ετών, οπότε επήλθε μείωση του αντίστοιχου πληθυσμού (ΕΛΣΤΑΤ, 2022).

Εκτός από το αρνητικό φυσικό ισοζύγιο, περισσότεροι θάνατοι από γεννήσεις, οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα επηρεάζονται και από την αρνητική καθαρή μετανάστευση. Η επίδραση της κρίσης στις ροές από και προς την Ελλάδα είναι σημαντική καθώς τα τελευταία χρόνια αυξήθηκαν οι εκροές ενώ μειώθηκαν οι εισροές, επηρεάζοντας την σύνθεση του πληθυσμού της χώρας. Το μεταναστευτικό ισοζύγιο παραμένει αρνητικό, παρά την εντατικοποίηση των προσφυγικών εισροών στη χώρα, λόγω της προσφυγικής κρίσης που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια (Κοτζαμάνης Β., 2018). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η κινητικότητα στις μεταναστευτικές ροές αφορά τόσο στον γηγενή όσο και στον αλλοδαπό πληθυσμό. Ενώ η καθαρή μετανάστευση ήταν θετική πριν την κρίση, στη συνέχεια έγινε αρνητική, καθώς το σύνολο των εισροών έγινε

μικρότερο από το σύνολο των εκροών τόσο στους γηγενείς όσο και στους αλλοδαπούς (Μπαγκαβός Χ., 2017). Από τις αρχές του 2011 μέχρι τις αρχές του 2018, ο πληθυσμός της χώρας ηλικίας 20 έως 44 ετών μειώθηκε κατά 600 χιλιάδες άτομα, λόγω της μεταναστευτικής ροής, ενώ στο σύνολο του πληθυσμού φαίνεται ότι οι άντρες έχουν μεγαλύτερη μεταναστευτική ροή από τις γυναίκες (605.738 και 406.291 άτομα αντίστοιχα), σύμφωνα με την εκτίμηση της ΕΛΣΤΑΤ για τους εξερχόμενους μετανάστες ανά φύλο για όλο τον πληθυσμό από το 2008 έως το 2018 (ΕΛΣΤΑΤ, 2018, 2021).

Η Διαρροή Εγκεφάλων – Brain Drain

Στις μεταναστευτικές περιόδους του προηγούμενου αιώνα, τόσο στις αρχές όσο και στα μέσα του 20ου αιώνα, οι ροές αποτελούνταν κυρίως από ανθρώπους χαμηλού μορφωτικού επίπεδου που έφευγαν στο εξωτερικό αναζητώντας εργασία σε θέσεις ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού. Στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης του 21ου αιώνα, εκτυλίσσεται πλέον το τρίτο κύμα μετανάστευσης εργατικού δυναμικού, με τους Έλληνες να αναζητούν για ακόμα μια φορά την τύχη τους εκτός των συνόρων της χώρας τους. Και παρόλο που τα κίνητρα και αυτής της διαρροής είναι κυρίως οικονομικά και με δεδομένες τις σημερινές κοινωνικές συνθήκες, η μεταναστευτική αυτή ροή συντελείται με μία σημαντική διαφορά από τις προηγούμενες, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των εκροών περιλαμβάνει τους νέους της χώρας και κυρίως τους νέους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο που επιλέγουν να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό, ιδιαίτερα σε θέσεις εξειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού.

Στην παγκόσμια κοινότητα η μετανάστευση αποτελεί φαινόμενο που επηρεάζει τον συνολικό παγκόσμιο πληθυσμό χαρακτηρίζοντας τις χώρες, άλλοτε ως χώρες υποδοχής και άλλοτε ως χώρες προέλευσης, με τα στοιχεία να δείχνουν ότι οι δύο στους τρεις μετανάστες κατευθύνονται στις Η.Π.Α, τον Καναδά, την Αυστραλία και την Αυστρία, αποτελώντας τις κυριότερες χώρες υποδοχής διεθνώς,

ενώ στις χώρες προέλευσης της παγκόσμιας διαρροής ανήκουν κυρίως οι Ασιατικές και Ευρωπαϊκές χώρες (Arslan, C. et al, 2014). Επίσης, ένα ποσοστό του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού αποτελείται από μετανάστες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, μέγεθος που αντιστοιχεί περίπου στο 14,5% της παγκόσμιας μετανάστευσης (Arslan, C. et al, 2014).

Το φαινόμενο της μονόδρομης ροής πτυχιούχων προς το εξωτερικό, που ονομάστηκε διαρροή εγκεφάλων (brain drain), λαμβάνει πλέον ανησυχητικές διαστάσεις τόσο για το δημογραφικό όσο και για το αναπτυξιακό μέλλον της χώρας. Η απαρχή του φαινομένου δεν είναι φυσικά ελληνική, καθώς η μετακίνηση πτυχιούχων από τις πιο φτωχές ή αναπτυσσόμενες χώρες προς τις οικονομικά και τεχνολογικά πιο εύρωστες χώρες ήταν ανέκαθεν έντονη παγκοσμίως. Κι ενώ αρχικά υποστηρίχθηκε ότι η μετακίνηση ανθρώπινου δυναμικού από τις αναπτυσσόμενες στις ανεπτυγμένες χώρες θα ήταν ευνοϊκή για την παγκόσμια οικονομία, οδηγώντας στην καλύτερη κατανομή και αξιοποίηση των πόρων, εντέλει κατάφερε απλά να εντείνει τις ανισότητες μεταξύ των χωρών (Κουγιού Σαράντης, 2016). Κι ενώ από τη μία, η χώρα υποδοχής αυξάνει την προστιθέμενη αξία της, καθώς το ανθρώπινο δυναμικό με τις γνώσεις και την εργασία του συμμετέχει στην ανάπτυξη της οικονομίας και εντάσσεται στο κεφάλαιο της χώρας στην οποία ζει και εργάζεται, από την άλλη, η χώρα προέλευσης επωμίζεται πλέον το διπλό κόστος τόσο της επένδυσης στην εκπαίδευσή του όσο και της απώλειας του ανθρώπινου κεφαλαίου, ανάγοντας «το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων (brain drain)» σε ένα ανοικτό οικονομικό και κοινωνικό τραύμα για τη χώρα (Λαμπριανίδης, 2018).

Ο όρος brain drain χρησιμοποιήθηκε τη δεκαετία του 1960 στη Βρετανία όπου παρατηρήθηκε έντονα το φαινόμενο της μετανάστευσης Βρετανών επιστημόνων προς τις ΗΠΑ, κάνοντας πλέον εμφανή την επέκταση του φαινομένου της μετανάστευσης επιστημόνων ακόμα και μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών (Κουγιού, Σαράντης, 2016). Η Βόρεια Αμερική και η Βορειοδυτική Ευρώπη αποτελούσαν παραδοσιακά τις χώρες υποδοχής πολλών επιστημόνων που

προέρχονταν από τις λιγότερο εύρωστες οικονομικά χώρες της Ασίας, της Ν. Αμερικής και της Αφρικής (International Monetary Fund, 1998), ενώ πλέον παρατηρείται έντονα η μετανάστευση επιστημόνων και από τις ανεπτυγμένες χώρες. Η Ελλάδα ανήκει στις ανεπτυγμένες χώρες όπου την περίοδο της οικονομικής κρίσης εμφανίστηκε το φαινόμενο της ροής των Ελλήνων επιστημόνων προς άλλες πιο εύρωστες χώρες, με σκοπό την αναζήτηση εργασίας αξιοποιώντας την επιστημονική τους εκπαίδευση. Αναφορικά με τις χώρες που επιλέγουν οι Έλληνες πτυχιούχοι να μεταναστεύσουν, το 80% κατευθύνεται στις Ευρωπαϊκές χώρες, από τους οποίους οι μισοί επιλέγουν την Αγγλία και τη Γερμανία, ενώ οι ΗΠΑ και η Αυστραλία αποτελούν την επόμενη επιλογή (Λαμπριανίδης, 2015). Για το χρονικό διάστημα 2001-2010 το 22.4% και το 36.5% των Ελλήνων επιστημόνων επέλεξε να μετακινηθεί αντίστοιχα προς τις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία (Λαμπριανίδης, 2011).

Οι παράγοντες ενίσχυσης του φαινομένου της φυγής των επιστημόνων από την Ελλάδα έχουν τις ρίζες τους βαθιά στην υφιστάμενη δυσχερή κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Η έντονη έκρηξη της ανεργίας, στην περίοδο της ελληνικής οικονομικής κρίσης, η οποία έπληξε κατά κύριο λόγο τη νεολαία, αποτελεί το σημαντικότερο παράγοντα ενίσχυσης αυτού του φαινομένου, αλλά όχι και τον μοναδικό. Η συνύπαρξη ταυτόχρονα πολλών αδυναμιών της ελληνικής πραγματικότητας συντηρεί και ενισχύει την φυγή των νέων κυρίως ανθρώπων στο εξωτερικό. Στους βασικότερους ενισχυτικούς παράγοντες προς τη φυγή ανήκουν το χαμηλό επίπεδο εισοδήματος, ακόμα και για τους νέους με υψηλά επαγγελματικά προσόντα, η έλλειψη υποδομών στον τομέα της έρευνας και ανάπτυξης και βιομηχανικής παραγωγής τεχνολογικά καινοτόμων προϊόντων, όπου θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν οι εξειδικευμένες επιστημονικές γνώσεις, αλλά και η αδυναμία αξιοποίησης των προσόντων του επιστημονικού δυναμικού, με περιορισμό στις προοπτικές ανάπτυξής του και με απαξίωση των πτυχίων των νέων που τις περισσότερες φορές καλούνται να εργαστούν σε τομείς άσχετους με την

επαγγελματική τους εκπαίδευση. Προσθέτοντας στα παραπάνω την ανασφάλεια που αναπτύσσεται στους νέους όχι μόνο για το εργασιακό τους μέλλον στη χώρα, αλλά και για την συνολική ευημερία τους λόγω της κοινωνικής και επαγγελματικής τους πορείας, η εξέλιξη του φαινομένου διαφαίνεται δυσοίωνα (Λαμπριανίδης, 2011). Κι ενώ η έλλειψη εργασίας αποτελεί τον βασικό παράγοντα που οδηγεί τις μεταναστευτικές ροές, φαίνεται ότι οι περισσότεροι νέοι δε φεύγουν για να βρουν μια εργασία, αλλά αναζητούν βελτιωμένες εργασιακές συνθήκες και προοπτικές, αλλά και σταθερότητα στην απασχόληση (Λαμπριανίδης Λ., Πρατσινάκης Μ., 2015). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η επιθυμία φυγής από τη χώρα δεν εντοπίζεται μόνο στους ανέργους αλλά και στους εργαζόμενους οι οποίοι θέλουν να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Είναι φανερό ότι η μεταναστευτική επιλογή συνδέεται άρρηκτα με τις δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης και τις εφαρμοζόμενες πολιτικές διαχείρισής της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να πλήττεται η οικονομία της χώρας με την απώλεια του εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού της, τη μεταβολή των δημογραφικών δεδομένων λόγω της μετανάστευσης ιδιαίτερα των νέων ανθρώπων, αλλά και του κόστους που υφίσταται η οικονομία από την αδυναμία εγχώριας αξιοποίησης του υψηλής αξίας εκπαιδευμένου ανθρώπινου κεφαλαίου της. Μια χώρα που επενδύει σημαντικά κεφάλαια για την επιστημονική εκπαίδευση του πληθυσμού της καταλήγει τελικά χωρίς επιστήμονες, γεγονός καταστροφικό για την ανάπτυξη της οικονομίας. Για την Ελλάδα, στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, τα στοιχεία αποτυπώνουν ραγδαία αύξηση τόσο της διαρροής επιστημόνων όσο και της πρόθεσης μετανάστευσης όσων παραμένουν ακόμα στη χώρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η κρίση χρέους οδήγησε και πολλούς Έλληνες γιατρούς να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό. Περισσότεροι από 18.000 Έλληνες γιατροί έχουν μετακομίσει στο εξωτερικό από το ξέσπασμα της κρίσης. Αυτή η ιατρική διαρροή εγκεφάλων στερεί από φτωχότερες χώρες όπως η Ελλάδα τους απαραίτητους ανθρώπινους πόρους για την αντιμετώπιση της κρίσης του Covid-19 (Nikolakaki M., 2020b).

Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη (2015), το ποσοστό των Ελλήνων πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης επί του συνόλου των μεταναστών στο εξωτερικό ανέρχεται την τελευταία δεκαετία πάνω από 80%, εκ των οποίων το ένα τρίτο αφορά σε άτομα με μεταπτυχιακές σπουδές και σε απόφοιτους των ιατρικών σχολών και του Πολυτεχνείου, όταν τις προηγούμενες δεκαετίες τα ποσοστά ήταν σαφώς μικρότερα (2010-2019:80%, 2000-2009:69%, 1990-1999:44%, 1980-1989:25%). Στο σύνολο των Ελλήνων πτυχιούχων φαίνεται ότι το ποσοστό που ζει και εργάζεται πλέον στο εξωτερικό ανέρχεται περίπου στο 15% (Λαμπριανίδης, 2015), την ίδια ώρα που το ποσοστό απασχόλησης των προσφάτως αποφοίτων από όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης στην Ελλάδα βρίσκεται σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα από αυτά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με το ποσοστό να κυμαίνεται στο 45,2% για το 2015 και τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο να ανέρχεται στο 76,9%. Ακόμα μεγαλύτερη διαφορά παρατηρείται στο ποσοστό απασχόλησης των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το οποίο ανήλθε στην Ελλάδα για το 2015 στο 49,9% με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο να είναι στο 81,9% (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Σύμφωνα με έρευνα της ICAP Group¹⁹ φαίνεται ότι το 95% των Ελλήνων μεταναστών διαθέτει πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 71% είναι κάτω των 40 ετών, με το 61% να έχει φύγει από τη χώρα περισσότερο από 5 χρόνια, ενώ το 42% των μεταναστών δεν θεωρεί πιθανή την προοπτική επιστροφής στη χώρα (ICAP Group, 2018). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ελλήνων γιατρών στους οποίους παρατηρείται μεγάλη διαρροή προς το εξωτερικό τα τελευταία χρόνια, παρόλο που η εκπαίδευσή τους είναι η ακριβότερη επένδυση ανά φοιτητή στη χώρα. Σύμφωνα με τον Ιατρικό Σύλλογο Αθηνών, ο αριθμός των γιατρών που μεταναστεύουν στο εξωτερικό είναι πλέον πενταπλάσιος σε σχέση με πριν την κρίση, με βασικότερες ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής τη Γερμανία, τη Σουηδία και τη Βρετανία (Ifanti A. et al, 2014). Επίσης, ένα σημαντικό μέρος των Ελλήνων μεταναστών αποτελείται από πτυχιούχους επιστημών μηχανικών και πληροφορικής

---

¹⁹ Εταιρεία που ασχολείται «με το φαινόμενο της Ελληνικής διαρροής εγκεφάλων» από το 2015, διεξάγοντας σχετικές έρευνες.

(Κωνσταντέλλος Ν., 2015).

«Οι περιοχές με τα μεγαλύτερα επίπεδα μετανάστευσης είναι κυρίως αστικές (79%)», καθώς «το 53% των μεταναστών προέρχεται από την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα», ενώ το 47% προέρχεται «από τις υπόλοιπες πόλεις της χώρας και τα προάστια των τριών μεγαλύτερων» πόλεων (Λαμπριανίδης Λ., Πρατσινάκης Μ., 2015). Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη (2011), την περίοδο 2008-2010 έφυγε από την Ελλάδα περίπου το 11% του συνόλου των πτυχιούχων, ενώ μέχρι το 2015 υπολογίζεται ότι μετανάστευσε το 14,7% του συνόλου των πτυχιούχων (Λαμπριανίδης, 2015). Σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζα της Ελλάδος, 427.000 νέοι πτυχιούχοι έφυγαν από την Ελλάδα την περίοδο 2008-2015 (Λαζαρέτου Σ., Έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος, 2016).

Αν και οι μεταναστευτικές ροές από την Ελλάδα στο εξωτερικό προϋπήρχαν της κρίσης, εντούτοις είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων πτυχιούχων που ζούνε στο εξωτερικό έφυγαν από τη χώρα μετά το 2010. Σύμφωνα με έρευνα των Λαμπριανίδη και Πρατσινάκη (2015), χρηματοδοτούμενη «από το Ελληνικό Παρατηρητήριο του London School of Economics», παρατηρήθηκε ότι «την περίοδο 2010-2013 περίπου 224.000 άτομα έφυγαν από την Ελλάδα», με τον μέσο όρο ηλικίας μετανάστευσης να είναι 31 χρονών (Λαμπριανίδης Λ., Πρατσινάκης Μ., 2015), όταν την περίοδο 1990-1999 ο μέσος όρος ηλικίας μετανάστευσης ήταν 24 χρονών. Είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών, περίπου το 68%, δε στέλνει εμβάσματα πίσω στη χώρα, αλλά ούτε δέχεται χρήματα, γεγονός που δείχνει ότι, η μετανάστευση γίνεται κυρίως για βιοποριστικούς λόγους του ίδιου του ατόμου. Κι ενώ οι περισσότεροι, υπό αυτές τις οικονομικές συνθήκες της κρίσης στη χώρα, πιθανότατα να μην επανέλθουν, εντούτοις υπάρχει ένα χαμηλό ποσοστό επιστροφής μεταναστών, της τάξης του 15%, λόγω είτε των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν στο εξωτερικό είτε της οικογενειακής νοσταλγίας, αλλά ακόμα και λόγω της απόκτησης εργασιακής εμπειρίας και αποταμιεύσεων που τους δίνει τη δυνατότητα να επιστρέψουν με

καλύτερους όρους. Κι ενώ η Ελλάδα «αδειάζει» συνεχώς από το πιο παραγωγικό ανθρώπινο δυναμικό της, από τους νέους και επιστημονικά καταρτισμένους ανθρώπους, η προσπάθεια για ανάσχεση αυτού του φαινομένου γίνεται ολοένα και πιο επιτακτική, με την ανάγκη για εύρεση στρατηγικών χάραξης πολιτικής και παροχής κινήτρων για τον επαναπατρισμό και τον περιορισμό της μετανάστευσης των νέων ανθρώπων, με σκοπό την αναπτυξιακή προοπτική στην εγχώρια οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα (Λαμπριανίδης Λ., Πρατσινάκης Μ., 2015).

3.6. Η ελληνική πραγματικότητα και το κοινωνικό κράτος.

Οι κυριότερες εκφάνσεις της παρούσας οικονομικής ύφεσης αναφέρονται κυρίως στην δημοσιονομική, χρηματοπιστωτική και κοινωνική κρίση, όπως αυτές αναλύθηκαν παραπάνω. Η χρόνια όμως επίδραση αυτής της κρίσης στον κοινωνικό ιστό της χώρας επηρέασε πιο ουσιαστικά τον πληθυσμό, εμβαθύνοντας τις επιπτώσεις της στην κυρίαρχη δομή και λειτουργία της κοινωνίας και δημιουργώντας κυρίως μια ανθρωπιστική κρίση, ενισχυμένη από μια κρίση αξιών (Σπινέλλη Κ., 2016).

Η οικονομική κρίση και η δημοσιονομική λιτότητα επηρεάζουν το σύστημα κοινωνικής φροντίδας, οδηγώντας σε υποβάθμιση το εύρος και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών με δυσμενείς επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των ομάδων που χρειάζονται κοινωνική στήριξη και φροντίδα (Παπαϊωάννου Α., Μπεργιαννάκη Ι.Δ., 2016). Η συρρίκνωση των κοινωνικών και υγειονομικών υπηρεσιών έρχεται σε αντίθεση με τις αυξημένες απαιτήσεις του πληθυσμού για ενίσχυση, λόγω της κρίσης, με τα προβλήματα υγείας να εντείνονται και να χρονίζουν. Η ένταση της ύφεσης οδηγεί δηλαδή τόσο στην επιδείνωση της υγείας των πολιτών όσο και στην κατάρρευση του κράτους πρόνοιας (Τσουνής Α., 2013). Τα μέτρα λιτότητας

σημαίνουν λιγότερες κοινωνικές δαπάνες, δηλαδή λιγότερη χρηματοδότηση για την υγεία και την παιδεία, και μεγαλύτερη πίεση για ιδιωτικοποίηση δημοσίων δομών. Συνακόλουθο της περιοριστικής οικονομικής πολιτικής αποτελεί η κατάρρευση των δυνατοτήτων των εθνικών συστημάτων υγείας να αντιμετωπίσουν την κρίση του Covid19 (Nikolakaki M., 2020b).

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης εντοπίζονται και στους επαγγελματίες υγείας οι οποίοι καλούνται να διαχειριστούν την αύξηση των ψυχικών διαταραχών του πληθυσμού και να εργαστούν σε ένα περιβάλλον αυξημένων απαιτήσεων, βιώνοντας ταυτόχρονα και οι ίδιοι τις μειώσεις των μισθών, τις περικοπές τους κράτους στις λειτουργικές δαπάνες των κέντρων ψυχικής υγείας και την υποβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών (Ευθυμίου Κ. et al., 2013).

Παρατηρείται μια αύξηση της τάξης του 6,5%, από το έτος 2009 στο 2013, στις ανικανοποίητες ιατρικές ανάγκες όταν τα αντίστοιχα ποσοστά για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρέμειναν σε σταθερά και χαμηλά επίπεδα την ίδια περίοδο. Η δυσλειτουργία του συστήματος υγείας, η αύξηση των τιμών στις υπηρεσίες υγείας και η δυσχέρεια πρόσβασης στα συστήματα υγείας, ιδιαίτερα των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, αποτελούν τους κυριότερους λόγους της αρνητικής τάσης στον βαθμό ικανοποίησης από τις υπηρεσίες υγείας (Σπινέλλη Κ., 2016).

Καθώς η κοινωνική ευημερία και η κοινωνική συνοχή αποτελούν τις προτεραιότητες ενός κοινωνικού κράτους, η ένταξη όλων των ανθρώπων στον κοινωνικό ιστό και η αποφυγή οποιουδήποτε είδους κοινωνικού αποκλεισμού αποτελούν βασικές παραμέτρους της σωστής λειτουργίας του κοινωνικού κράτους. Η δυνατότητα πρόσβασης στην αγορά εργασίας αποτελεί βασικό παράγοντα ένταξης του ατόμου στον κοινωνικό ιστό για κατάκτηση κοινωνικής ευημερίας. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης διατάραξαν συθέμελα την κοινωνική συνοχή, καθώς η ραγδαία μείωση των προσφερόμενων θέσεων εργασίας και η αύξηση του αριθμού των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων κατέδειξαν την αδυναμία του κοινωνικού κράτους να διαχειριστεί την κατάσταση και να δημιουργήσει τις

κατάλληλες προϋποθέσεις για την ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας. Η οικονομική κρίση αποκάλυψε ένα κοινωνικό κράτος απορυθμισμένο από τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις περί ατομικής ανάπτυξης και ελευθερίας με περιορισμούς στις πολιτικές κοινωνικής προστασίας. Οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης περιόρισαν ακόμα περισσότερο τη δυναμική του κοινωνικού κράτους αφού η έλλειψη οικονομικών πόρων υποβάθμισε τους κοινωνικούς θεσμούς και τις κοινωνικές δομές καθιστώντας αναποτελεσματική οποιαδήποτε προσπάθεια λήψης μέτρων κοινωνικής προστασίας (Κοτρόγιαννος Δ. et al, 2016).

Οι κοινωνικές παροχές κατέγραψαν μείωση κατά 130 εκατ. ευρώ ακόμα και το 2018, ενώ συγκριτικά με το 2009 έχουν υποχωρήσει κατά 21,7% (INE/ΓΣΕΕ, 2019), παρά τη θέσπιση μιας σειράς κοινωνικών επιδομάτων²⁰, «όπως το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα (2014), το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (2016), το επίδομα θέρμανσης κ.ά., τα οποία συνέβαλαν» μόνο «στη μερική ανακούφιση του πληθυσμού που πλήττεται από ακραία φτώχεια». Για παράδειγμα, δεδομένου ότι η επιδότηση της ανεργίας στην Ελλάδα κυμαίνεται στο 57% του γενικού κατώτατου μισθού (361 ευρώ για το 2017 «μετά τη μείωση κατά 100 ευρώ ακολουθώντας τη μείωση των κατώτατων αμοιβών»), είναι προφανές ότι, σε συνδυασμό και με άλλους περιορισμούς για την χορήγηση της, η παροχή αυτή καθίσταται ιδιαίτερα χαμηλή σε ύψος και διάρκεια, αφού δεν αντιστοιχεί σε υψηλό ποσοστό αναπλήρωσης του μισθού με την ανώτατη διάρκειά της να περιορίζεται στους 12 μήνες, αποκλείοντας τους μακροχρόνια ανέργους και επιβεβαιώνοντας για ακόμα μια φορά τον ελλειμματικό χαρακτήρα του κοινωνικού κράτους (Κουζής Γ., 2017).

Ήδη από το 1990 και μετά οι εφαρμοζόμενες περιοριστικές πολιτικές

²⁰ «Κοινωνικά επιδόματα είναι η κοινωνική βοήθεια (Κοινωνικό Μέρισμα, Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης, επίδομα θέρμανσης, εισοδηματικές ενισχύσεις οικογενειών ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, καθώς και οικογενειών με χαμηλά εισοδήματα και τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης, παροχές παλιννοστούντων, προσφύγων, αποφυλακισμένων, τοξικομανών, επίδομα μακροχρόνια ανέργων ηλικίας 20-66 ετών, βοηθήματα για αντιμετώπιση πρώτων αναγκών ατόμων πληγέντων από σεισμό, πλημμύρα κλπ.), τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα/βοηθήματα ανεργίας, τα επιδόματα/βοηθήματα ασθένειας, τα επιδόματα/βοηθήματα αναπηρίας - ανικανότητας και οι εκπαιδευτικές παροχές» (Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ, 2020).

οδήγησαν στη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους στις χώρες της Ε.Ε., καθώς συνδύαζαν την οικονομική βιωσιμότητα του κοινωνικού κράτους με το προσδόκιμο ζωής, το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης και το ύψος των κοινωνικών δαπανών και όχι με τη δυναμική της ανάπτυξης, το μέγεθος της απασχόλησης και την αναδιανομή του εισοδήματος, γεγονός που εξηγεί και την αναποτελεσματικότητα των εκάστοτε πολιτικών επιλογών και νομοθετικών παρεμβάσεων για την οικονομική βιωσιμότητα του κοινωνικού κράτους. Το κοινωνικό κράτος χάνει στην ουσία τον βασικό του ρόλο της αναδιανομής εισοδήματος και του στόχου παροχής ποιοτικών υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας και θεωρείται πλέον ως παραγωγός δαπανών, οι οποίες και πρέπει να περιοριστούν στα πλαίσια της μείωσης του δημοσίου ελλείμματος, οδηγώντας στη «μείωση των συντάξεων, των μισθών και των κοινωνικών δαπανών και γενικότερα» στη συρρίκνωση «του κοινωνικού κράτους» (Ρομπόλης Σ., 2013). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και ύφεσης, η μείωση των εισοδημάτων, η αύξηση της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά και η γήρανση του πληθυσμού, απειλούν τη βιωσιμότητα των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, αποτελούν όμως και μια σημαντική πρόκληση για τον λόγο ύπαρξης και τη φερεγγυότητα του κοινωνικού κράτους, το οποίο οφείλει να αμβλύνει την κοινωνική ανισότητα και να ενισχύσει την κοινωνική αλληλεγγύη (Ρομπόλης Σ., 2013).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ οι μονάδες κοινωνικής φροντίδας συρρικνώθηκαν από 95 το 2009 σε 44 το 2017. Η συρρίκνωση αυτή οφείλεται στην μεταφορά, το 2013, «των Κέντρων Φυσικής και Ιατρικής Αποκατάστασης» στο Εθνικό Σύστημα Υγείας και την ένταξή τους στα νοσοκομεία (Ν.4109/2013). Οι εργαζόμενοι σε μονάδες κοινωνικής φροντίδας μειώθηκαν από 3.763 άτομα το 2009 σε 2.632 άτομα το 2017, ενώ οι ωφελούμενοι κλειστής φροντίδας σε μονάδες κοινωνικής φροντίδας μειώθηκαν από 4.980 άτομα το 2009 σε 2.894 άτομα το 2017 (ΕΛΣΤΑΤ, 2016,2018). Οι δαπάνες κοινωνικής προστασίας που περιλαμβάνουν τις κοινωνικές παροχές ασθένειας, αναπηρίας, γήρατος (συντάξεις), χηρείας, τέκνων,

ανεργίας, στέγασης και κοινωνικού αποκλεισμού, φαίνεται ότι μειώθηκαν κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, παρά τη συνεχή αύξηση των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, είτε λόγω ελλιπούς χρηματοδότησης είτε λόγω αυστηροποίησης των κριτηρίων ένταξης. Οι συντάξεις γήρατος αποτελούν παραδοσιακά το μεγαλύτερο ποσοστό (άνω του 50%) των συνολικών δαπανών κοινωνικής προστασίας, ενώ οι συνολικές καθαρές παροχές κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης μειώθηκαν σε 41.812,4 εκατομμύρια ευρώ για το 2017 από 54.777,8 εκατομμύρια ευρώ για το 2009, αντικατοπτρίζοντας έτσι τις συνολικές μειώσεις τόσο στις συντάξεις όσο και στις υπόλοιπες παροχές και επιδόματα σε μια περίοδο όπου η κοινωνική προστασία είναι σημαντικά κρίσιμη για την επιβίωση πολλών πληττόμενων κοινωνικών ομάδων (ΕΛΣΤΑΤ, 2017, 2019).

Ακόμα και η προσπάθεια ενίσχυσης του κοινωνικού συστήματος προστασίας μέσα από την ψήφιση σχετικού νομοσχεδίου για τη διαχείριση της ανθρωπιστικής κρίσης, με συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, όπως η δωρεάν «επανασύνδεση και παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, το επίδομα ενοικίου για την εξασφάλιση στέγης, η επιδότηση σίτισης», αλλά και οι παροχές υγείας σε είδος για ανέργους, υποαπασχολούμενους, κ.ά. (Νόμος 4320/2015), δεν κατάφερε να βελτιώσει τη δυναμική του κοινωνικού κράτους, καθώς τόσο οι σχετικές ρυθμίσεις όσο και οι αντίστοιχοι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι αποδείχθηκαν ανεπαρκείς για την αντιμετώπιση των αυξανόμενων «προβλημάτων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού» των ευπαθών κοινωνικών ομάδων.

Καθώς οι επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης στον κοινωνικό τομέα ήταν πολλαπλές, η μείωση των κοινωνικών δαπανών και παροχών σε συνδυασμό με την έντονη αύξηση της ανεργίας, οδήγησαν σε μια σειρά από αλλαγές στον κοινωνικό ιστό. Περιελάμβαναν κυρίως την επιδείνωση των κοινωνικών φαινομένων της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και της εγκληματικότητας, την αύξηση των διαταραχών ψυχικής και σωματικής υγείας, αλλά και την μετανάστευση μεγάλου ποσοστού του εξειδικευμένου προσωπικού στο εξωτερικό (brain drain),

δημιουργώντας συνθήκες κοινωνικής αβεβαιότητας, διαταράσσοντας την κοινωνική συνοχή και επηρεάζοντας εν τέλει το αξιακό σύστημα του ατόμου σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Έτσι, η άνοδος των εκλογικών ποσοστών, από το 0,3% το 2009 στο 6,9% το 2012, της ακροδεξιάς Χρυσής Αυγής – η οποία εν τέλει το 2020 διώχθηκε και καταδικάστηκε ως εγκληματική οργάνωση αποτυπώνει την έντονη αμφισβήτηση του πολιτικού κατεστημένου τα πρώτα χρόνια της κρίσης. Η αδυναμία εισόδου της ακροδεξιάς παράταξης στη βουλή στις εκλογές του 2019, με ποσοστό 2,93%, αναδεικνύει τον ευκαιριακό και προσωρινό χαρακτήρα αυτής της επιλογής, καθώς και τη ρευστότητα που συνοδεύει την έννοια της κρίσης στην κοινωνία. Εξάλλου, η κρίση του ελληνικού χρέους ταυτίστηκε με την αποτυχία των αρχών και του κρατικού μηχανισμού να διαχειριστούν τη δυσμενή αυτή κατάσταση, με αποτέλεσμα την αποδόμηση του πολιτικού συστήματος και την απομάκρυνση του ατόμου από τις αξίες που αυτό πρεσβεύει. Ταυτόχρονα η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου οδήγησε σε έντονη ανασφάλεια και ανησυχία για το μέλλον οδηγώντας τα άτομα σε αναθεώρηση των μέχρι τότε αντιλήψεων του σχετικά με τον κόσμο γύρω τους. Ωστόσο, καθώς οι προσωπικές αξίες διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα πολλαπλών ζυμώσεων στην κοινωνία και επηρεάζονται από διαφορετικούς παράγοντες (οικογένεια, εκπαίδευση, πολιτισμός, εμπειρίες, κ.ά.) χρειάζονται χρόνια ερευνών σε διαφορετικές γενεές για να καταγραφεί η όποια σημαντική και μόνιμη αλλαγή στο προσωπικό αξιακό σύστημα (Παυλόπουλος Β., 2014).

Παρατηρείται «ότι σε περιόδους κρίσης ενώ οι απαιτήσεις για «υπηρεσίες ψυχικής φροντίδας αυξάνονται, η παροχή τους μειώνεται εξαιτίας των περικοπών στις κοινωνικές δαπάνες». Αυτό έχει σαν «αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου που συντηρεί και χειροτερεύει» διαρκώς «το επίπεδο της ψυχικής υγείας» αλλά και της οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας των πολιτών (Αναγνωστόπουλος Δ.Κ., Σουμάκη Ε., 2012).

3.7. Η εκπαίδευση ως φορέας κοινωνικών εξελίξεων

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης υπήρξαν εμφανείς και στον κρίσιμο χώρο της παιδείας, επηρεάζοντας την πορεία των μεγεθών της εκπαίδευσης τα υπό μελέτη χρόνια. Η εκπαίδευση επωμίστηκε ένα μεγάλο μέρος των κρατικών περικοπών τόσο σε έμψυχο δυναμικό, όσο και σε λειτουργικές δαπάνες. Το εκπαιδευτικό σύστημα, υπό την πίεση της οικονομικής κρίσης, κατακλύζεται από συγχωνεύσεις σχολείων και τμημάτων, σε μια ιδιόμορφη γεωμορφολογικά χώρα, αναστολή των προσλήψεων, με το καθεστώς ομηρίας χιλιάδων αναπληρωτών εκπαιδευτικών, καθώς και περικοπές σε υλικές δαπάνες και λειτουργική στήριξη των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, μέτρα τα περισσότερα από τα οποία τέθηκαν ως προαπαιτούμενα, στα πλαίσια της δημοσιονομικής προσαρμογής κατά την εφαρμογή των μνημονίων. Διαχρονικά και ακόμα περισσότερο στην περίοδο της κρίσης, η ελληνική εκπαίδευση στηρίχθηκε στις πλάτες τόσο των νοικοκυριών όσο και του εκπαιδευτικού δυναμικού καλύπτοντας την αδυναμία του κράτους και των εκάστοτε κυβερνήσεων να συνεισφέρουν αποτελεσματικά στις ανάγκες της εκπαίδευσης (Ντολιοπούλου, 2015).

Έτσι, καθώς το κράτος αδυνατούσε ανέκαθεν να ικανοποιήσει τις αυξημένες αλλά σημαντικές ανάγκες της εκπαίδευσης, η κρίση ήρθε να αποδυναμώσει περαιτέρω τον ευαίσθητο αυτόν τομέα. Κατατέθηκαν προτάσεις για μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση από διεθνείς οργανισμούς όπως ο ΟΟΣΑ, με αφορμή την οικονομική κρίση, πολλές από τις οποίες όμως αμφισβητούνται είτε για την αποτελεσματικότητά τους είτε για τη σχετικότητά τους με τη διαχείριση των επιπτώσεων της κρίσης. Ελήφθησαν πολιτικές αποφάσεις για αρκετές εκπαιδευτικές αλλαγές στην εκπαιδευτική νομοθεσία, στα πλαίσια διαχείρισης της κρίσης και προσαρμογής στις νέες διαμορφούμενες κοινωνικές συνθήκες, με αμφίβολα όμως τα τελικά αποτελέσματα.

Σε μία χώρα που πλήττεται αρκετά χρόνια από την κρίση, με τις κοινωνικές δομές και τους θεσμούς κοινωνικής προστασίας σε αποδόμηση, είναι ανησυχητική η ενίσχυση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού ευπαθών ομάδων (Γιώτη Λ., 2022a). Στην εποχή μας, καταγράφεται αύξηση των φαινομένων που σχετίζονται με τις εκπαιδευτικές ανισότητες, την πρόωρη σχολική εγκατάλειψη, την απαξίωση του εκπαιδευτικού συστήματος και την έλλειψη ενδιαφέροντος για εκπαίδευση. Παρόλο που τα ποσοστά της σχολικής διαρροής για την Ελλάδα βρίσκονται σε χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η πορεία της εξέλιξης αυτού του φαινομένου είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η παρατεταμένη ύφεση και η αδυναμία πολλών οικογενειών να στηρίξουν οικονομικά τις σπουδές των μελών τους, κινδυνεύουν να οδηγήσουν στη διόγκωσή του. Στην προέκταση του φαινομένου της σχολικής διαρροής, ένα σημαντικά αυξανόμενο φαινόμενο αποτελεί «η περίπτωση των νέων που βρίσκονται εκτός εκπαίδευσης, κατάρτισης και απασχόλησης. Πρόκειται για μια νέα κοινωνική» ομάδα, τη λεγόμενη NEET «Not in Education, Employment or Training» που περιλαμβάνει τους νέους που ούτε εργάζονται, ούτε όμως παρακολουθούν κάποιο πρόγραμμα εκπαίδευσης ή κατάρτισης, και ουσιαστικά βρίσκονται στο περιθώριο (Φωτόπουλος Ν., 2010).

Η αύξηση της φτώχειας και του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης επηρέασε σημαντικά και την εκπαίδευση, καθώς με τον περιορισμό των δαπανών στην εκπαίδευση, ενισχύθηκαν οι κοινωνικές ανισότητες τόσο στα ίδια τα παιδιά και τις οικογένειές τους όσο και στο εκπαιδευτικό προσωπικό. Η εκπαίδευση αποτελεί παραδοσιακά τον μηχανισμό μείωσης και εξάλειψης των κοινωνικών ανισοτήτων μέσα από τις ισότιμες εκπαιδευτικές ευκαιρίες που πρέπει να παρέχει σε όλους (Γιώτη Λ., 2022a). Υπό την πίεση όμως της οικονομικής κρίσης και των εφαρμοζόμενων μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής, ο τομέας της εκπαίδευσης αποδυναμώθηκε, με τη μείωση των πόρων στα σχολεία «μεταφορά μαθητών, ενισχυτική διδασκαλία,

τμήματα ένταξης, τάξεις υποδοχής για αλλοδαπά παιδιά, σχολικές βιβλιοθήκες κ.ά», αλλά και τις συγχωνεύσεις σχολικών μονάδων και τμημάτων και τις μειώσεις στις νέες σχολικές μονάδες και στους μισθούς και στις προσλήψεις των εκπαιδευτικών. Ενδεικτικό της περιόδου, 2010-2019, αποτελεί η καθολική απαγόρευση από τους δανειστές (τρόικα, Ε.Ε., ΔΝΤ) των προσλήψεων μόνιμου εκπαιδευτικού προσωπικού για τη στελέχωση των σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Με τον αριθμό των συνταξιοδοτήσεων εκπαιδευτικών να ξεπερνά τις 35.000 τη δεκαετία 2009-2019, στο εκπαιδευτικό σύστημα το 2019 υπηρετούσαν πλέον των 50.000 αναπληρωτών σε σύνολο 140.000 εκπαιδευτικών. Συμπερασματικά, καθώς διατίθενται λιγότερα χρήματα για την εκπαίδευση οι ανισότητες οξύνονται και οι ευκαιρίες επίτευξης εκπαιδευτικών στόχων από όλους μειώνονται (Ντολιοπούλου, 2015).

3.7.1. Οι δαπάνες για την εκπαίδευση, οι υποδομές και το έμφυχο δυναμικό.

Καθώς τα οφέλη από την εκπαίδευση και κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού αντανακλώνται στην αυξημένη παραγωγικότητα και επιχειρησιακή απόδοση, τις παρεχόμενες ευκαιρίες για βελτίωση της επαγγελματικής πορείας και εισοδήματος, αλλά και την ικανότητα ευκολότερης προσαρμογής σε αλλαγές, η εκπαίδευση και ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού αποτελεί μια σημαντική επενδυτική στρατηγική επιλογή τόσο σε ατομικό όσο και σε επιχειρηματικό επίπεδο (Αναστασίου Σ. et al, 2016). Η εκπαίδευση δίνει τη δυνατότητα στο ανθρώπινο δυναμικό να αποκτήσει τις κατάλληλες δεξιότητες για την βελτίωση της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας και της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών του ιδιωτικού και δημοσίου τομέα, ενώ η κατάλληλη κατάρτιση μπορεί να βελτιώσει τις επαγγελματικές προοπτικές και να αποτελέσει ένα μέσο προστασίας για όσους βρίσκονται εκτός της αγοράς εργασίας ή αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες κοινωνικές δυσκολίες (Αναστασίου Σ. et al, 2016).

Μέσα από τα στοιχεία της Eurostat για τις συνολικές δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης για την εκπαίδευση ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, την περίοδο 2009 έως 2013 καταγράφηκε αύξηση του δείκτη φτάνοντας στο 4,5%, ενώ από το 2014 το ποσοστό μειώνεται σταδιακά φτάνοντας το 3,9% για το 2017 (ΕΛΣΤΑΤ, 2015, 2021). «Την περίοδο πριν από την κρίση και έως το 2009 η συνολική δαπάνη εκπαίδευσης αυξήθηκε, με ρυθμό μικρότερο από την αύξηση του ΑΕΠ της ίδιας περιόδου, καθώς η σωρευτική αύξηση της εκπαιδευτικής δαπάνης ανήλθε σε 15% ενώ η μεγέθυνση του ΑΕΠ ήταν 20,9%» (ΙΟΒΕ, 2019). Κατά τη διάρκεια της κρίσης, έγιναν σημαντικές περικοπές, με αποτέλεσμα η συνολική δημόσια εκπαιδευτική δαπάνη να μειωθεί σημαντικά. Η συνολική δαπάνη της Γενικής Κυβέρνησης για την εκπαίδευση ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 2009-2013, κυμάνθηκε μεταξύ 4,1%-4,5%, υστερώντας διαχρονικά του μέσου όρου της δαπάνης των χωρών της Ε.Ε. (5,3% το 2013) (ΕΛΣΤΑΤ, 2015). Συγκεκριμένα, οι δαπάνες της Κεντρικής Κυβέρνησης για εκπαίδευση το 2017 (3,9% του ΑΕΠ) μειώθηκαν κατά 13% σε σύγκριση με το 2012 (4,4% του ΑΕΠ), ενώ το 2019 ανήλθαν στο 4% του ΑΕΠ (ΕΛΣΤΑΤ, 2019, 2021).

Στην Ελλάδα το Κεντρικό Κράτος, αντί της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος της κεντρικής διαχείρισης των δαπανών για την εκπαίδευση, με την τριτοβάθμια και την πρωτοβάθμια εκπαίδευση να απολαμβάνουν, σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ε.Ε., τις περισσότερες δαπάνες (ΙΟΒΕ, 2019). Τα ποσοστά της δαπάνης για την πρωτοβάθμια (1,4%) και για την δευτεροβάθμια (1,3%) εκπαίδευση για το 2016 βρίσκονται χαμηλότερα από τον μέσο όρο της αντίστοιχης δαπάνης στην Ε.Ε. (1,5% και 1,9% αντίστοιχα). Το ποσοστό της δαπάνης για την τριτοβάθμια εκπαίδευση (0,8% του ΑΕΠ) για το ίδιο έτος βρίσκεται κοντά στον μέσο όρο της Ε.Ε. (0,7%). Σύμφωνα με τη μελέτη του ΙΟΒΕ, το 0,3% (από το συνολικά 4,3%) του ΑΕΠ που δαπανά η Τοπική Αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα αποτελεί ένα από τα μικρότερα ποσοστά χρηματοδότησης της εκπαίδευσης στις χώρες της Ε.Ε. (1,8% του συνολικού 4,7% του ΑΕΠ) (ΙΟΒΕ, 2019). Το μεγαλύτερο

ποσοστό των συνολικών κρατικών δαπανών για την εκπαίδευση αφορούν σε μισθούς του προσωπικού, ενώ ακολουθούν οι δαπάνες για σχολικά κτήρια, υποδομές και λοιπά λειτουργικά έξοδα (IOBE, 2019). Επίσης, είναι αξιοσημείωτο ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, οι συνολικές δαπάνες ανά μαθητή μειώθηκαν σημαντικά στη διάρκεια της κρίσης, καταγράφοντας μια μείωση της τάξεως του 28% στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 2009 στο 2014 (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ Ετήσια Έκθεση, 2016). Στην Ελλάδα, παρόλο που ο ετήσιος κρατικός προϋπολογισμός για τις δαπάνες στην εκπαίδευση καταρτίζεται ενιαία για την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ο αριθμός των μαθητών και των εκπαιδευτικών στην πρωτοβάθμια είναι κατά τουλάχιστον 30% μεγαλύτερος από της δευτεροβάθμιας και οι σχολικές μονάδες στην πρωτοβάθμια ανέρχονται σε 10.000 ενώ στη δευτεροβάθμια δεν ξεπερνούν τις 3000.

Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες του Κέντρου Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ, οι συνολικές δαπάνες για αγαθά και υπηρεσίες εκπαίδευσης χρηματοδοτούνται διαχρονικά τόσο από το κράτος όσο και από τα νοικοκυριά με μία αναλογία 60%-40% αντίστοιχα (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ Ετήσια Έκθεση, 2016). Η ετήσια δαπάνη που καταβάλλουν τα νοικοκυριά, στα πλαίσια ενίσχυσης των παρεχόμενων εκπαιδευτικών υπηρεσιών της δημόσιας εκπαίδευσης, για την αγορά αγαθών και υπηρεσιών εκπαίδευσης, αποτελεί μια ιδιωτική πηγή χρηματοδότησης της εκπαίδευσης και περιλαμβάνει συνήθως δαπάνες για φοίτηση σε ιδιωτικά σχολεία, φροντιστήρια και ιδιαίτερα μαθήματα ξένων γλωσσών και λοιπών μαθημάτων, καταβολή διδάκτρων για τη φοίτηση στην προσχολική αγωγή²¹ ή σε μεταπτυχιακά προγράμματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και δαπάνες μετακίνησης και διαβίωσης των μαθητών ή φοιτητών, όταν φοιτούν «σε περιοχές μακριά από την έδρα της οικογένειας, και σε απόσταση που δεν τους επιτρέπει την καθημερινή μετακίνηση από και προς την εκπαιδευτική μονάδα». Επίσης, οι δαπάνες των νοικοκυριών σχετίζονται και με τις πληρωμές που πραγματοποιούν τα νοικοκυριά

²¹ Η «φοίτηση στο νηπιαγωγείο θεσμοθετήθηκε ως υποχρεωτική για τα πεντάχρονα» μόλις το 2006, ενώ για τα τετράχρονα νήπια το 2018 (Ν.4521/2018).

για την αγορά σχολικού εξοπλισμού, βιβλίων, αναλώσιμων, πληρωμή διδασκτρων στην τυπική και τη σκιάδη εκπαίδευση (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Η δημόσια δαπάνη για την εκπαίδευση επηρεάστηκε λιγότερο από την κρίση σε σύγκριση με την ιδιωτική δαπάνη για εκπαίδευση. Η ιδιωτική δαπάνη των νοικοκυριών για την εκπαίδευση μειώθηκε από το 2009 και μετά, όπως έγινε άλλωστε και με τη συνολική ιδιωτική δαπάνη, έπειτα από την άνοδο των προηγούμενων ετών (από €2,8 δις το 2004 σε €3,3 δις το 2009 και €2,1 δις το 2016). Μέσα από τις αναταράξεις που προκλήθηκαν από την κρίση, η ιδιωτική δαπάνη καταγράφεται μειωμένη σε μεγαλύτερο βαθμό από τη δημόσια δαπάνη, και ειδικότερα από 26% της συνολικής (δημόσιας και ιδιωτικής) δαπάνης το 2008 ανήλθε σε 20% το 2016 (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Οι δαπάνες των νοικοκυριών για εκπαίδευση το 2016 σε σύγκριση με το 2015 περιορίστηκαν κατά 4,4%, ενώ σε σύγκριση με το 2012 περιορίστηκαν κατά 14,7%. Η ιδιωτική δαπάνη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι παραδοσιακά μεγαλύτερη, λόγω της συμμετοχής των μαθητών στις Πανελλήνιες Εξετάσεις για την εισαγωγή τους στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και την εντατική προετοιμασία τους στην οποία εμπλέκονται συνήθως και τα φροντιστήρια μέσης εκπαίδευσης. Στη διάρκεια της κρίσης, φαίνεται ότι «μειώθηκε το μερίδιο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (από 55% το 2008 σε 49% το 2016) της πρωτοβάθμιας (από 19% το 2008 σε 17% το 2016) και της προσχολικής εκπαίδευσης (από 8% το 2010 σε 5% το 2016), ενώ αυξήθηκε το μερίδιο της ιδιωτικής δαπάνης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (από 4% σε 9%) (IOBE, 2019)».

Τα στοιχεία για τις σχολικές μονάδες καταγράφουν μια μείωση κατά τη διάρκεια της κρίσης. Το σχολικό έτος 2008-2009 λειτουργούσαν 5127 δημόσιες σχολικές μονάδες Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (δημοτικά), ενώ μέχρι το σχολικό έτος 2017-2018 μειώθηκαν σε 4324 σχολικές μονάδες, μια μείωση της τάξης του 15%. Η μείωση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι μικρότερη, καθώς οι αντίστοιχες σχολικές μονάδες γυμνασίων και λυκείων είναι παραδοσιακά λιγότερες

από αυτές τις πρωτοβάθμιας. Η σχετική μείωση κυμαίνεται στο 7% για τα γυμνάσια και 1% για τα λύκεια στην ίδια χρονική περίοδο (ΕΛΣΤΑΤ, 2020). Το γεγονός της μείωσης των σχολικών μονάδων οφείλεται στις συγχωνεύσεις σχολείων κατά τη διάρκεια της κρίσης χάριν των μειώσεων της κρατικής χρηματοδότησης για την εκπαίδευση, αλλά και εν γένει στις κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης που επηρέασαν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, στις οποίες περιλαμβάνεται η μείωση των γεννήσεων αλλά και οι μεταναστευτικές ροές στο εξωτερικό, κ.ά. Εκτός από τη μείωση των σχολικών μονάδων σημαντική είναι και η έλλειψη των επιμέρους βασικών υποδομών και εξοπλισμού στις σχολικές μονάδες που συνεχίζουν να λειτουργούν (αίθουσες, εργαστήρια, υποστηρικτικό υλικό) (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2016).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Community, 2014β), οι Έλληνες εκπαιδευτικοί, σε αντιδιαστολή με εκπαιδευτικούς άλλων χωρών, υπέστησαν μεγάλες περικοπές στη μισθοδοσία τους (Ντολιοπούλου, 2015). Η απουσία μόνιμων διορισμών εκπαιδευτικού προσωπικού στα χρόνια της κρίσης σε συνδυασμό με τις σωρευτικές συνταξιοδοτήσεις των χιλιάδων εκπαιδευτικών (περίπου 20.000 μέχρι το 2016) και με την αύξηση των ελαστικών μορφών εργασίας ακόμα και στην εκπαίδευση (αναπληρωτές μειωμένου ωραρίου, αναπληρωτές με τρίμηνη σύμβαση εργασίας, ωρομίσθιοι) οδηγούν στην απώλεια των εργασιακών δικαιωμάτων των εκπαιδευτικών, ενώ ο παιδαγωγικός χαρακτήρας της εκπαιδευτικής διαδικασίας καταστρατηγείται αφού η εκπαίδευση από χώρος έκφρασης, ανταλλαγής απόψεων, απόκτησης γνώσεων, διαμόρφωσης αξιών και ανάπτυξης παιδαγωγικών και κοινωνικών σχέσεων μεταλλάσσεται σε πεδίο άμεσων μετρήσιμων μεταβλητών και αποτελεσμάτων (Κορδής Ν., 2016). Το 2020, έπειτα από 11 χρόνια πάγωμα των μόνιμων διορισμών εκπαιδευτικών, έγιναν μόλις 1817 μόνιμοι διορισμοί εκπαιδευτικών στην Πρωτοβάθμια και 1628 διορισμοί στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση κι αυτοί αφορούσαν σε Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (ΣΜΕΑΕ) και Τμήματα Ένταξης (ΤΕ) της χώρας (ΦΕΚ Τεύχος

Γ' 1289/19.08.2020), ενώ οι πρώτες μόνιμες προσλήψεις 11.700 εκπαιδευτικών στην δημόσια γενική εκπαίδευση έγιναν το 2021 (ΦΕΚ 39/23.7.2021), την ώρα που οι ανάγκες στο εκπαιδευτικό προσωπικό είναι πολλαπλάσιες καθώς, όπως φαίνεται από τα στοιχεία, οι συνολικές προσλήψεις αναπληρωτών εκπαιδευτικών υπερβαίνουν ετησίως τις 40.000, με το μεγαλύτερο ποσοστό να αφορά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ήδη το 2014 υπηρετούσαν στην εκπαίδευση 10.948 αναπληρωτές, εκ των οποίων το 12,9% στο νηπιαγωγείο, το 61,9% στο δημοτικό, το 15,8% στο Γυμνάσιο, το 5,3% στο Λύκειο και το 4,1% στο Επαγγελματικό Λύκειο, αυξημένοι κατά 3% σε σχέση με το 2008 (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2016), ενώ το σχολικό έτος 2020-21 ο ετήσιος αριθμός τους ξεπέρασε τους 40.000 εκπαιδευτικούς. Το υφιστάμενο σύστημα διορισμού μόνιμων εκπαιδευτικών αλλά και πρόσληψης αναπληρωτών οδηγεί τους νέους εκπαιδευτικούς σε έναν αγώνα συγκέντρωσης πρόσθετων προσόντων (επί πληρωμή σεμιναρίων ή επιπλέον μεταπτυχιακών τίτλων) καθώς μοριοδοτούνται σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με την προϋπηρεσία τους.

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης καταγράφεται μείωση του συνολικού μόνιμου εκπαιδευτικού προσωπικού της χώρας, κυρίως λόγω των συνταξιοδοτήσεων σε συνδυασμό με την απουσία μόνιμων διορισμών, με αποτέλεσμα την αύξηση της μέσης ηλικίας του μόνιμου εκπαιδευτικού προσωπικού, περίπου στα 45 έτη μέσο όρο για το 2015 και 50 έτη μέσο όρο για το 2020, καταδεικνύοντας τη γήρανση του διδακτικού προσωπικού ως το δεύτερο και εξίσου σημαντικό πρόβλημα με το έλλειμμα επάρκειας και ποιότητας των υποδομών στην ελληνική εκπαίδευση (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2016). Στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση αποτυπώνεται στα χρόνια της κρίσης μία μείωση του διδακτικού προσωπικού τόσο στο τεχνολογικό όσο και στον πανεπιστημιακό τομέα της τάξης του 63% και 18,9% αντίστοιχα, για την περίοδο 2007/08 έως 2013/14, με τους εγγραφέντες φοιτητές να παρουσιάζουν 16% μείωση στο τεχνολογικό τομέα και 5% αύξηση στον πανεπιστημιακό τομέα (ΕΛΣΤΑΤ, 2015).

Η κρίση προκάλεσε επιπτώσεις στα δημογραφικά δεδομένα της χώρας επηρεάζοντας με τη σειρά τους και τους δείκτες και τα μεγέθη του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς η μεγάλη μείωση του μαθητικού πληθυσμού τα τελευταία χρόνια, που σωρευτικά αγγίζει το 30%, έχει «μεταβάλλει τα χαρακτηριστικά της δημόσιας δαπάνης, αυξάνοντας τη δαπάνη ανά μαθητή, εκπαιδευτικό και σχολική μονάδα (έως και 37%), ενώ έχει» και «σημαντικές επιπτώσεις στην ιδιωτική και τη συνολική εκπαιδευτική δαπάνη (μείωση έως 27%)» (ΙΟΒΕ, 2019).

Ειδικότερα, στην ηλικιακή ομάδα των παιδιών 0-4 ετών, ο πληθυσμός περιορίστηκε δραστικά στα χρόνια της κρίσης, καθώς το 2018 έφτασε τα 470.290 παιδιά, ενώ το 2011 καταγράφηκαν 557.150 παιδιά. Η μείωση των 86.860 βρεφών και των νηπίων ηλικίας έως και 4 ετών μοιράζεται σε 42.939 αγόρια και σε 43.921 κορίτσια. Η κατακόρυφη συρρίκνωση του πληθυσμού της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας, που φτάνει στο 16%, γίνεται αντιληπτή σε κάθε σχολική χρονιά τόσο στους βρεφονηπιακούς σταθμούς όσο και στα νηπιαγωγεία και στα δημοτικά σχολεία όλης της χώρας και βαθμιαία σε βάθος χρόνου μεταφέρεται στα γυμνάσια και τα λύκεια. Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στον πληθυσμό ήταν βαθιά καθώς η μείωση αυτή φαίνεται να εντοπίζεται ως αποτέλεσμα κυρίως του περιορισμού των γεννήσεων αλλά και της μετανάστευσης από τη χώρα πολλών οικογενειών (γονείς που έφυγαν από τη χώρα μαζί με τα παιδιά τους) (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Κι ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (δημοτικό) και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γυμνάσιο) ο ρυθμός μεταβολής του μαθητικού πληθυσμού βαίνει διαρκώς μειούμενος στην διάρκεια της κρίσης, εξαίρεση αποτελεί η φοίτηση των αλλοδαπών μαθητών, ο δείκτης των οποίων αυξήθηκε στη διάρκεια της κρίσης, λόγω των συνεχόμενων μεταναστευτικών ροών στη χώρα. Το 2014, 142.613 αλλοδαποί μαθητές φοιτούσαν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, εκ των οποίων το 12,1% στο νηπιαγωγείο, το 47,3% στο δημοτικό, το 22,8% στο Γυμνάσιο, το 9,5% στο Λύκειο και το 8,4% στο Επαγγελματικό Λύκειο, μια αύξηση της τάξεως του 11% σε σχέση με το 2008

(ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2016).

Η διαχρονική υποχρηματοδότηση της εκπαίδευσης ακόμα και πριν την κρίση, αλλά και η σημαντική μείωση των δαπανών του κράτους αλλά και των νοικοκυριών για την εκπαίδευση την περίοδο της κρίσης, σε συνδυασμό με τη δραματική μείωση του ΑΕΠ την ίδια περίοδο, όξυναν τα προβλήματα στον χώρο της εκπαίδευσης, τόσο λόγω της έλλειψης προσωπικού, όσο και της αδυναμίας υποστήριξης των απαραίτητων υποδομών, εξοπλισμού και παροχών για την εύρυθμη λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

3.7.2. Η εκπαίδευση στα χρόνια της οικονομικής κρίσης

Καθώς οι οικονομικοπολιτικές μεταβολές επηρεάζουν πολυδιάστατα την κοινωνία, σημαντικές επιπτώσεις από την οικονομική κρίση παρατηρούνται και στον ευαίσθητο τομέα της εκπαίδευσης. Κι ενώ παλαιότερα, η εκπαιδευτική πολιτική αναφερόταν στα στενά όρια μιας χώρας με τις συγκεκριμένες ανάγκες και τα χαρακτηριστικά της, στη σύγχρονη εποχή και στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, ο ρόλος της εκπαίδευσης έχει διευρυνθεί, καθώς δεν αφορά πλέον τη χώρα στην οποία εφαρμόζεται αλλά υπηρετεί μία παγκοσμιοποιημένη κοινωνία (Γιώτη Λ., 2019a). Η παγκοσμιοποίηση της σύγχρονης κοινωνίας δομήθηκε και εδραιώθηκε κυρίως με οικονομικά και όχι κοινωνικά κριτήρια, βάζοντας στο επίκεντρο τον ανταγωνισμό, την παραγωγή υλικών αγαθών και την απόκτηση κέρδους, παραγκωνίζοντας με ευκολία τον ανθρώπινο παράγοντα, τις πνευματικές αξίες και την εσωτερική ανάπτυξη του ατόμου, με την εκπαίδευση να καλείται να λειτουργήσει υπό αυτές τις συνθήκες, υλοποιώντας τις ανάγκες της σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας, μιας και η χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής υπακούει στις εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις (Πυργιωτάκης Ι., 2016).

Έτσι, στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία και στα πλαίσια των

συνεχών μεταβαλλόμενων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, επιτάσσεται η διαμόρφωση ενός ευέλικτου εκπαιδευτικού συστήματος που θα μπορεί να προσαρμόζεται στις συνεχείς και μη προβλέψιμες κοινωνικές αλλαγές (Πυργιωτάκης Ι., 2016). Όμως, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται ότι δεν κατάφερε να προσαρμοστεί αποτελεσματικά στις εκάστοτε αλλαγές, με αποτέλεσμα να μην θεωρείται πλέον συνδεδεμένο με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, με την Ελλάδα να καταγράφει τα μεγαλύτερα ποσοστά αναντιστοιχίας δεξιοτήτων και θέσεων εργασίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Πολλές σχολές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν ανταποκρίνονται στην αγορά εργασίας, αδυνατώντας να αντιμετωπίσουν ουσιαστικά τη μετάβαση των νέων στην απασχόληση. Η πλειοψηφία των νέων εγγράφονται σε κάποια σχολή είτε μέσω του συστήματος εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είτε μέσω ιδιωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, επενδύοντας πολλά χρόνια στην εκπαίδευσή τους ώστε να αποκτήσουν προσόντα και δεξιότητες για την αναζήτηση μιας καλύτερης επαγγελματικής ευκαιρίας, γεγονός που δημιουργεί στους νέους μια έντονη και διαρκή ανασφάλεια για το μέλλον τους.

Οι βασικοί λόγοι των εκάστοτε αλλαγών και μεταρρυθμίσεων στην εκπαίδευση σχετίζονται κυρίως με τους διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς των πολιτικών κομμάτων και συνακόλουθα των εκάστοτε κυβερνήσεων της χώρας, με τις αλλαγές που βιώνει η ελληνική κοινωνία στο πέρασμα των ετών αλλά και με τις γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο λόγω της παγκοσμιοποίησης και της αλληλεπίδρασης των κοινωνιών και των οικονομιών του κόσμου (Κυπριανός, 2011). Με το πέρασμα των ετών, οι βασικοί άξονες της εξέλιξης της εκπαίδευσης στην Ελλάδα εντοπίζονται στους στόχους και σκοπούς της εκπαίδευσης, στα έτη υποχρεωτικής εκπαίδευσης, στη διδακτέα ύλη, στα βιβλία, στον αριθμό των μαθητών ανά τμήμα, στον τρόπο διορισμού των εκπαιδευτικών, στις δομές υποστήριξης της γενικής και ειδικής αγωγής και στον γενικότερο τρόπο οργάνωσης

και λειτουργίας των σχολείων (ωρολόγιο πρόγραμμα, αναλυτικό πρόγραμμα, διδακτικό και εργασιακό ωράριο, επιμόρφωση εκπαιδευτικών, αυτονομία της σχολικής μονάδας, αρμοδιότητες Συλλόγου Διδασκόντων κ.ά.), στον τρόπο και τις διαδικασίες προαγωγής στις τάξεις των εκπαιδευτικών βαθμίδων, αλλά και του τρόπου εισαγωγής στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Η θεσμοθέτηση της δίχρονης υποχρεωτικής προσχολικής εκπαίδευσης, η ενίσχυση του ρόλου του Συλλόγου Διδασκόντων, με σκοπό την αυτονομία των σχολικών μονάδων στη διαχείριση κυρίως ζητημάτων που αφορούν τον λειτουργικό προγραμματισμό, η ενίσχυση των δομών υποστήριξης ειδικής αγωγής με στόχο τη συμπερίληψη αλλά και την ευαισθητοποίηση της κοινωνίας σε θέματα ατόμων με ειδικές ανάγκες, αλλά και η ενίσχυση της διαπολιτισμικότητας της εκπαίδευσης με στόχο την ένταξη μέσω της αποδοχής του πολιτισμού των μεταναστών και προσφύγων, αποτελούν σημαντικές μεταρρυθμιστικές τομές στον τομέα της εκπαίδευσης. Κρίσιμο ζήτημα αποτελεί και το άνοιγμα του σχολείου στην κοινωνία της πληροφορίας, με την προώθηση της τεχνολογίας στην εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη της εκπαίδευσης. Σε μια κοινωνία της πληροφορίας, οι συνθήκες της εποχής μας επιτάσσουν την εξοικείωση των μαθητών με τη χρήση της τεχνολογίας και την βέλτιστη αξιοποίησή της στην καθημερινότητά τους (Κουτσογιάννης Δ., 2017).

Σημαντική είναι και η αναγνώριση της σπουδαιότητας και της αναγκαιότητας της ειδικής εκπαίδευσης με σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον τομέα της ειδικής αγωγής, που ενισχύθηκε με τη λειτουργία ειδικών σχολείων με ειδικό εκπαιδευτικό και βοηθητικό προσωπικό και ειδικά διαμορφωμένα προγράμματα σπουδών, ενώ η λειτουργία των δομών υποστήριξης της εκπαίδευσης ενισχύθηκε με τη δημιουργία των Περιφερειακών Κέντρων Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (ΠΕΚΕΣ), των Κέντρων Διεπιστημονικής Αξιολόγησης, Συμβουλευτικής και Υποστήριξης (ΚΕ.Δ.Α.Σ.Υ.) και των Κέντρων Εκπαίδευσης για την Αειφορία (ΚΕΑ) (Νόμος 4547/2018 και Eurydice, 2019). Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, η μείωση των κρατικών δαπανών

επηρέασε και την εκπαίδευση κυρίως με την μειωμένη χρηματοδότηση των σχολείων και με το πολυετές πάγωμα των μόνιμων διορισμών των εκπαιδευτικών. Ακόμα και με την εισαγωγή μερικών σημαντικών εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, αλλά και άλλων περισσότερο ενταγμένων στην εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, διατηρώντας τις εν γένει αδυναμίες και παθογένειές του, δε φαίνεται να καταγράφει «τα χαρακτηριστικά ενός δυναμικού, καινοτόμου και αναπτυξιακού εργαλείου για την προαγωγή της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας» (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2016). Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παραμένει ένα από τα πλέον συγκεντρωτικά συστήματα στην ευρωπαϊκή ένωση.

Αντίθετα, παρατηρείται ότι διεθνώς, στα πλαίσια του νεοφιλελευθερισμού και με αφετηρία τις Η.Π.Α., η διοίκηση της εκπαίδευσης απομακρύνεται σταδιακά από τους εκπαιδευτικούς και τοποθετείται υπό την αιγίδα του οργανωμένου επιχειρηματικού τομέα. Καθώς οι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί (Παγκόσμια Τράπεζα, ΟΟΣΑ, ΔΝΤ) θεωρούν την εκπαίδευση οικονομική δραστηριότητα για την δημιουργία του «ανθρώπινου κεφαλαίου», η εκπαίδευση εμπορευματοποιείται και μετατρέπεται σε γόνιμο έδαφος ιδεολογικής επιρροής και πλουτισμού (Νικολακάκη Μ., 2022). Η σύνδεση της αξιολόγησης του σχολείου, των εκπαιδευτικών και των μαθητών με την χρηματοδότηση σχολείων οδηγεί σταδιακά τη δημόσια εκπαίδευση σε παρακμή με κατηγοριοποίηση σχολείων και κλείσιμο σχολικών μονάδων λόγω έλλειψης πόρων, εισάγοντας τον ιδιωτικό τομέα στην δημόσια εκπαίδευση. Η εισαγωγή της ηλεκτρονικής μάθησης, που προωθήθηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της πανδημίας από το 2020 και μετά, αποτελεί μια ανησυχητική εξέλιξη καθώς ενισχύει την παρακολούθηση και καταγραφή της εξέλιξης του μαθητή ακολουθώντας τον σε οποιαδήποτε αναζήτηση εργασίας στο μέλλον.

Τα κοινωνικά προβλήματα απαξιώνονται και μετασχηματίζονται σε δεδομένα στον κυβερνοχώρο με κύριο σκοπό τη μεγιστοποίηση του κέρδους των

εργοδοτών, ενώ η εφαρμοσμένη εκπαίδευση αποτελεί την προβολή στο μέλλον του είδους του πολίτη που χρειάζεται να παραχθεί για να διασφαλιστεί η κεφαλαιακή συσσώρευση. Εν τέλει, αξίζει να αναρωτηθούμε τι είδους εκπαίδευση χρειάζεται για να αλλάξει η κοινωνία προς όφελος του ανθρώπου και όχι του κεφαλαίου (Nikolakaki M., 2021). Εξάλλου, σκοπός κάθε εκπαίδευσης είναι η δικαιοσύνη για τους πιο ευάλωτους στην κοινωνία μας, αυτούς που υποφέρουν άσκοπα. Αυτός είναι ο στόχος του εξανθρωπισμού, της οντολογικής μας κλίσης να γίνουμε πιο ολοκληρωμένοι άνθρωποι, όπως μας υπέδειξε ο Paulo Freire στην Παιδαγωγική του Καταπιεζόμενου (Nikolakaki M., 2021).

3.7.3 Η σχολική διαρροή

Στην Ελλάδα, η «πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης και της κατάρτισης» συνδέεται με τα άτομα που εγκαταλείπουν πρόωρα «το σχολείο χωρίς να ολοκληρώσουν το βαθμό εκπαίδευσης που θεωρείται, σε εθνικό επίπεδο, ως η βασική εκπαίδευση». «Η πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης και της κατάρτισης είναι το αποτέλεσμα παραγόντων που» «αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και διακρίνονται σε παράγοντες που σχετίζονται με το σχολείο», το άτομο και τις ατομικές συγκυρίες, την οικογένεια και το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο (Thibert, 2013).

Ερευνώντας τους παράγοντες που επηρεάζουν την παραμονή του μαθητή στις εκπαιδευτικές δομές, διαπιστώνεται ότι σχετίζονται συνήθως με το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό ή μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας, τις εθνικές, κοινωνικές και θρησκευτικές ομάδες, όπως μετανάστες, αλλοδαποί, παλιννοστούντες, Ρομά, μουσουλμανική μειονότητα, τα άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ή μαθησιακές δυσκολίες, τις τοπικές, γεωγραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, καθώς και με τη διάρθρωση και τις ιδιαιτερότητες του

εκπαιδευτικού συστήματος. Τα παιδιά γονέων που διαθέτουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και προέρχονται από μη ευνοούμενα κοινωνικά στρώματα, οι ευπαθείς ομάδες, τα άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, τα παιδιά Ρομά, αλλοδαπών και μεταναστών «έχουν περισσότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν την εκπαίδευση και την κατάρτιση, πριν ολοκληρώσουν την ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε σχέση με άλλους νέους», καθώς αντιμετωπίζουν συνήθως μειωμένη στήριξη από τις οικογένειές τους, περισσότερες διακρίσεις από το εκπαιδευτικό σύστημα και «περιορισμένη πρόσβαση σε ευκαιρίες μη τυπικής και ανεπίσημης μάθησης» (ΙΕΠ, 2015).

Έτσι, η πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου αποτελεί το αποτέλεσμα μιας πολύπλευρης διαδικασίας που σχετίζεται με την οικογένεια, το περιβάλλον των ατόμων, τις συνθήκες σχολικής φοίτησης, αλλά και τις ευρύτερες εκπαιδευτικές, κοινωνικές και οικονομικές πολιτικές. Στους μεταναστευτικούς ή μειονοτικούς μαθητικούς πληθυσμούς ως έναυσμα για τη σχολική διαρροή μπορεί να λειτουργήσει η μειωμένη αποδοχή και η πιθανή αναντιστοιχία της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας με την κουλτούρα του σχολείου και με τις κυρίαρχες διαδικασίες μάθησης, διδασκαλίας και αξιολόγησης.

Παράγοντες που σχετίζονται με την οικογένεια, όπως η οικογενειακή αστάθεια και ο τρόπος ζωής, η ύπαρξη μόνο ενός γονέα, οι κακές συνθήκες διαβίωσης, η σωματική και ψυχική υγεία και η ενδοοικογενειακή βία, καθώς και οι σχέσεις γονέα-παιδιού και η συμμετοχή των γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών μπορούν να επηρεάσουν την πιθανότητα πρόωρης εγκατάλειψης της εκπαίδευσης και της κατάρτισης (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2011). Ο παράγοντας του φύλου είναι λιγότερο εμφανής στη σχολική διαρροή και εξαρτάται από το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο των μαθητών. Όσο καλύτερη είναι η κοινωνικοοικονομική κατάσταση, τόσο μειώνονται οι διαφορές στα ποσοστά της πρόωρης εγκατάλειψης μεταξύ αγοριών και κοριτσιών (Γιώτη Λ., 2022a).

Άλλες παράμετροι που επηρεάζουν την πρόωρη εγκατάλειψη είναι η

οικογενειακή κατάσταση και το επίπεδο σπουδών των γονιών. Σε πολλές περιπτώσεις έχει καταγραφεί ότι η μείωση των πιθανότητα σχολικής διαρροής εξαρτάται από το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο των γονιών και τις υψηλότερες προσδοκίες. Οι γονείς με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης συνήθως υστερούν στην ανάπτυξη του πολιτιστικού κεφαλαίου των παιδιών τους (Φλουρή και Ereky-Stevens, 2008). Η κοινωνικοοικονομική κατάσταση είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που μπορούν να αυξήσουν τον κίνδυνο της πρόωρης εγκατάλειψης. Τα άτομα που προέρχονται από οικογένειες με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο ή που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι μετανάστες, είναι πολύ πιο πιθανό να εγκαταλείψουν πρόωρα την εκπαίδευση (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2011).

Στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, οι οικογένειες με χαμηλό οικονομικό υπόβαθρο που πλήττονται από την ανεργία, τη μείωση του εισοδήματος, την υπερχρέωση, την ανασφάλεια και τη φτώχεια οδηγούνται στην ανάγκη για εύρεση εργασίας και ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος με τη συμβολή όλων των μελών, συμπεριλαμβανομένων και των μαθητών, που πολλές φορές επιλέγουν την αναζήτηση απασχόλησης και όχι την ολοκλήρωση των σπουδών τους. Στην περίπτωση, βέβαια, των οικογενειών που έχουν επηρεαστεί λιγότερο από την κρίση καταγράφεται και το φαινόμενο της επιμήκυνσης των σπουδών των μικρότερων μελών, καθώς το μεγάλο ποσοστό ανεργίας τους οδηγεί στην αναβολή ένταξης στην αγορά εργασίας, αλλά και στην ανάγκη συλλογής περισσότερων προσόντων για τη μελλοντική τους εργασιακή επιτυχία. Οι τοπικές συνθήκες της αγοράς εργασίας μπορούν να λειτουργήσουν είτε υποστηρικτικά είτε απωθητικά στο φαινόμενο της σχολικής διαρροής.

Το φαινόμενο της σχολικής αποτυχίας σχετίζεται με την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου. Οι γνωστικές απαιτήσεις του προγράμματος σπουδών και οι αυξημένες απαιτήσεις μελέτης, οξύνουν τις ατομικές διαφορές και ωθούν τους μαθητές να απωλέσουν το ενδιαφέρον τους για το σχολικό περιβάλλον, θεωρώντας ότι δεν διαθέτουν τις προϋποθέσεις για ακαδημαϊκή επιτυχία, με

αποτέλεσμα να καταφύγουν πρόωρα στην εύρεση εργασίας και με στόχο την επιτυχία πλέον στο εργασιακό περιβάλλον. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται ήδη από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όπου λαμβάνουν χώρα οι πρώτες εμπειρίες σχολικής αποτυχίας με αποτέλεσμα τη σταδιακή απομάκρυνση από το σχολείο. Οι αλλαγές μεταξύ σχολείων αλλά και η μετάβαση στις διαφορετικές εκπαιδευτικές βαθμίδες δυσκολεύουν τους μαθητές στην ομαλή προσαρμογή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα. Εξάλλου, οι αναντιστοιχίες μεταξύ του περιεχομένου της εκπαίδευσης και των αναγκών της αγοράς εργασίας μπορούν να οδηγήσουν ευκολότερα στη σχολική αποτυχία. Τα συστήματα εκπαίδευσης συχνά δεν παρέχουν ικανοποιητική στήριξη στους μαθητές, για να διαχειριστούν τις συναισθηματικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η πιθανότητα εγκατάλειψης του σχολικού περιβάλλοντος (ΙΕΠ, 2015).

Το ποσοστό των παιδιών που εγγράφονται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση έναντι του συνόλου των παιδιών αντίστοιχης ηλικίας πλησιάζει το απόλυτο (99,5% το 2010) και είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο χωρών της Ε.Ε. (97,6% το 2010). «Πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως στον μαθητικό πληθυσμό των παιδιών Ρομά, καθώς, δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον πληθυσμό τους και για τον μαθητικό πληθυσμό», ενώ η σχολική διαρροή σε αυτόν τον πληθυσμό φαίνεται να αυξάνεται με την ηλικία των παιδιών. Οι εγγραφές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση βρίσκονται σε εξίσου υψηλό σημείο, όπου φτάνουν το 99,2% για το 2010, ενώ η πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης και κατάρτισης²² στην Ελλάδα μειώνεται συνεχώς με το έτος 2013 να καταγράφονται μικρότερα ποσοστά από τα αντίστοιχα των χωρών της Ε.Ε. και με τα έτη 2008-2013 να μειώνεται κατά 4,6 ποσοστιαίες μονάδες, φτάνοντας το 2013 στο 10,2%, από 14,8% το 2008. Πιθανώς, η αύξηση της ανεργίας

---

²² «Η ποσοστιαία αναλογία των ατόμων της ηλικιακής ομάδας 18-24 ετών που έχουν εκπαίδευση το πολύ μέχρι τον κύκλο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και δεν έχουν συμμετάσχει σε προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, στο σύνολο των ατόμων της ηλικιακής αυτής ομάδας».

τόσο των παιδιών ηλικίας 15 έως 18 ετών όσο και 15 έως 24 ετών, θα μπορούσε να είναι ένας παράγοντας για την παραμονή και την επένδυση στην εκπαίδευση και όχι στην πρώιμη ένταξη στην αγορά εργασίας (Έκθεση Unicef, 2014).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το 2014 διέκοψαν τη φοίτησή τους συνολικά 37.610 μαθητές εκ των οποίων το 11,3% φοιτούσε στο δημοτικό, το 34,8% στο Γυμνάσιο, το 13% στο Γενικό Λύκειο και το 40,9% στο Επαγγελματικό Λύκειο. Εκτός από το δημοτικό σχολείο όπου ο δείκτης συγκράτησης μαθητικού πληθυσμού είναι διαχρονικά υψηλός, διακρίνεται μια μικρή τάση μείωσης του συγκεκριμένου δείκτη στα Γυμνάσια και τα Λύκεια, ενώ η μαθητική διαρροή φαίνεται μεγαλύτερη στα Επαγγελματικά Λύκεια παρότι ο δείκτης έφτασε στο 83,8% για το 2014 (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2016). Στη χώρα μας, παρά τα υψηλά ποσοστά φοίτησης στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, παρατηρήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια αρκετά χαμηλά ποσοστά φοίτησης στην προσχολική εκπαίδευση (4-6 ετών), (74.6% στην Ελλάδα, έναντι 93.2% στις χώρες της Ε.Ε. το 2011), κυρίως λόγω ελλείψεων στις υφιστάμενες δομές σε σχέση με τις αυξανόμενες ανάγκες. Το ίδιο ισχύει και για τη δυνατότητα συμμετοχής των οικογενειών και σε υπηρεσίες επίσημης βρεφονηπιακής φροντίδας (Ντολιοπούλου, 2015). Με τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής φοίτησης στα νηπιαγωγεία για τα πεντάχρονα (2006) και τα τετράχρονα νήπια (Ν.4521/2018), καταβλήθηκε προσπάθεια ανάσχεσης αυτής της κατάστασης με ενίσχυση των αναγκαίων υποδομών του δημοσίου για την υποχρεωτική δίχρονη προσχολική εκπαίδευση και διασφάλιση των δομών για την αντίστοιχη ενίσχυση της βρεφονηπιακής φροντίδας μέσω της αποδέσμευσης των αντίστοιχων δημοτικών δομών από την προσχολική εκπαίδευση.

Για την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης στο ανώτερο επίπεδο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, απαιτείται η παροχή περισσότερων επιλογών στα αναλυτικά προγράμματα, μεγαλύτερη προσβασιμότητα στα διάφορα εκπαιδευτικά επίπεδα και γενικά περισσότερη ευελιξία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ΕΑΚΕΑ, Δίκτυο Ευρυδίκη, Cedefop, 2014). Οι εκπαιδευτικές πολιτικές διαμορφώνουν το περιβάλλον μάθησης

για τους μαθητές και μπορούν να συμβάλλουν στην πρόληψη ή την ενίσχυση της πρόωρης εγκατάλειψης. Τα συστήματα εκπαίδευσης μπορούν να δημιουργήσουν το είδος του μαθησιακού περιβάλλοντος που χρειάζονται οι μαθητές για να ενισχύσουν την διάθεσή τους απέναντι στη μαθησιακή διαδικασία (Γιώτη Λ., 2019b). Η διδασκαλία και η μάθηση χρειάζονται να είναι εξατομικεύονται, προκειμένου να ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες των μαθητών. Η υψηλής ποιότητας προσχολική αγωγή και φροντίδα και η καλά σχεδιασμένη πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση δύνανται να έχουν θετική επίδραση στην πρόληψη ή τη μείωση της πρόωρης εγκατάλειψης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, EACEA, Δίκτυο Ευρυδίκη, Cedefop, 2014).

3.8. Η απασχόληση και οι αλλαγές στον τομέα της εργασίας

Ο τομέας της εκπαίδευσης και οι εκάστοτε εκπαιδευτικές πολιτικές, σχετίζονται άμεσα με τον τομέα της απασχόλησης, ο οποίος χρήζει πολύπλευρης ανάλυσης, καθώς είναι αυτός στον οποίο αντανakλώνται όλα τα καίρια ζητήματα και οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και ο οποίος συνδέεται με όλους τους υπόλοιπους τομείς που επηρεάζονται από την οικονομική κρίση. Τα τελευταία χρόνια ο τομέας της απασχόλησης κατέχει τις περισσότερες και σημαντικότερες αλλαγές, στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων από τις κυβερνήσεις για τη διαχείριση της κρίσης, με μια σειρά μέτρων όπως η θέσπιση του ευέλικτου ωραρίου, η απελευθέρωση των απολύσεων, αλλά και η μείωση των κατώτατων μισθών, επηρεάζοντας τις εργασιακές σχέσεις και τους όρους της εργασίας. Με την έντονη αύξηση της ανεργίας, και ιδιαίτερα της νεανικής, οι εκάστοτε κυβερνήσεις εφάρμοσαν συγκεκριμένα μέτρα για την ανάσχεσή της, με τις αλλαγές, που εφαρμόστηκαν στην εργασιακή νομοθεσία και στις εργασιακές σχέσεις, να μην καταφέρνουν να βελτιώσουν τα μεγέθη της απασχόλησης, ενώ τα περισσότερα από τα μέτρα που πάρθηκαν αφορούσαν στην ανεργία της νεολαίας, η οποία κινήθηκε

σε αρκετά υψηλά επίπεδα, με τις μετρήσεις να δείχνουν ότι ένας στους δύο νέους το 2014 ήταν άνεργος (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Από τις βασικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν ήδη από τα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης αφορούσαν την δραστική μείωση των μισθών τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, με το πρόσχημα της τόνωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, της ενθάρρυνσης των επενδύσεων αλλά και της καταπολέμησης της ανεργίας. Υπό αυτό το πρίσμα, προωθήθηκαν αρκετές αλλαγές στην εργατική νομοθεσία με την εφαρμογή διαφορετικών νομοθετικών ρυθμίσεων που αφορούσαν κυρίως σε περικοπές μισθών και συντάξεων, αύξηση του ορίου ηλικίας για συνταξιοδότηση, αύξηση της μερικής απασχόλησης, διευκόλυνση των απολύσεων στον ιδιωτικό τομέα κ.ά. (Αναστασίου Σ. et al, 2016).

Το 2012 η μείωση του κατώτατου μισθού στον ιδιωτικό τομέα ανήλθε σε 22% (από 751,39€ σε 586,06€ μικτά), ενώ θεσμοθετήθηκε και υποκατώτατος μισθός για τους νέους κάτω των 25 ετών μειωμένος κατά 32% (μέτρο το οποίο καταργήθηκε το 2018). Η μείωση των μισθών επέφερε σημαντικές μειώσεις στο συνολικό εισόδημα των νοικοκυριών, με δυσμενείς συνέπειες για την επιβίωσή τους, ακόμα και στις καθημερινές υποχρεώσεις, οδηγώντας σε αδυναμία πληρωμών, υπερχρέωσή τους, αλλά και «αύξηση του κινδύνου της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού» των οικογενειών. Χαρακτηριστικό της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης είναι τα στοιχεία που δείχνουν ότι «ο κίνδυνος φτώχειας για τους εργαζομένους με πλήρη απασχόληση ανέρχεται σε 9,5%, ενώ για τους εργαζομένους με μερική απασχόληση ανέρχεται σε 24,6%» (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Ειδικότερα για τους νέους, οι ακόμα πιο χαμηλές αμοιβές ελαχιστοποίησαν τη δυνατότητα ανεξαρτητοποίησή τους, παρατείνοντας την παραμονή τους στο πατρικό σπίτι.

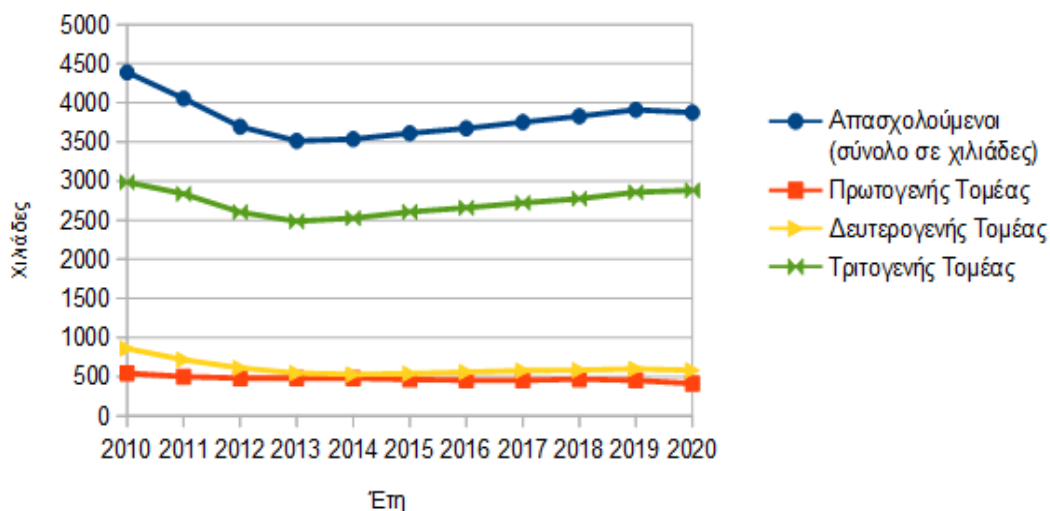
Η μείωση των μισθών, όχι μόνο δεν πέτυχε τον αρχικό στόχο της τόνωσης της αγοράς, αλλά αντίθετα επηρέασε αρνητικά και τους δείκτες της κατανάλωσης,

ενώ δεν κατάφερε να συγκρατήσει και την αύξηση της ανεργίας. Η δραματική αύξηση της ανεργίας ήρθε ως αποτέλεσμα της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας, της αδυναμίας των οικονομικών κλάδων να ανακάμψουν και της διαχρονικής μείωσης των θέσεων εργασίας σε όλους τους οικονομικούς κλάδους. Στον δημόσιο τομέα η επιβολή αυξημένων περικοπών στις δημόσιες δαπάνες οδήγησε από τη μία στη μείωση των μισθών και από την άλλη στην αναστολή των προσλήψεων με αυστηρή αναλογία προσλήψεων έναντι των συνταξιοδοτήσεων. Στον ιδιωτικό τομέα, το κλείσιμο πολλών επιχειρήσεων, αλλά και η μείωση των οικονομικών δεδομένων όσων παρέμειναν ανοικτές, οδήγησε σε σημαντική απώλεια θέσεων εργασίας, που έπληξε ιδιαίτερα τους νέους αλλά και τα άτομα άνω των 50 ετών, ενώ η διευκόλυνση των επιχειρήσεων στις ομαδικές απολύσεις και η μείωση των προβλεπόμενων αποζημιώσεων σε περίπτωση απόλυσης ενέτειναν ακόμα περισσότερο το πρόβλημα (Αναστασίου Σ. et al, 2016).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία που αφορούν τον αριθμό των απασχολούμενων ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας. Από τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ φαίνεται ότι ο δευτερογενής τομέας έχασε περίπου το 32% των απασχολούμενων του (276.100 άτομα), από το 2010 έως το 2018, αναδεικνύοντας το μέγεθος των επιπτώσεων της κρίσης στον ελληνικό βιομηχανικό κλάδο, καθώς πολλές επιχειρήσεις ιδιαίτερα μεσαίου και μικρού μεγέθους έβαλαν λουκέτο. Ο δευτερογενής τομέας επλήγη περισσότερο αλλά σημαντικές είναι και οι μειώσεις στους άλλους τομείς της τάξεως του 7% (211.100 άτομα) και 13,7% (74.600 άτομα) για τον τριτογενή και πρωτογενή τομέα αντίστοιχα (Γράφημα 3.4) (ΕΛΣΤΑΤ, 2015, 2019, 2021). Ο τριτογενής τομέας διατηρεί ακόμα τον μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων σε σχέση με τους δύο άλλους τομείς επιβεβαιώνοντας ότι η Ελλάδα στηρίζεται κατά βάση στην παροχή υπηρεσιών στα πλαίσια της οικονομικής δραστηριότητας.

Απασχολούμενοι σε χιλιάδες

Πρωτογενής-Δευτερογενής-Τριτογενής

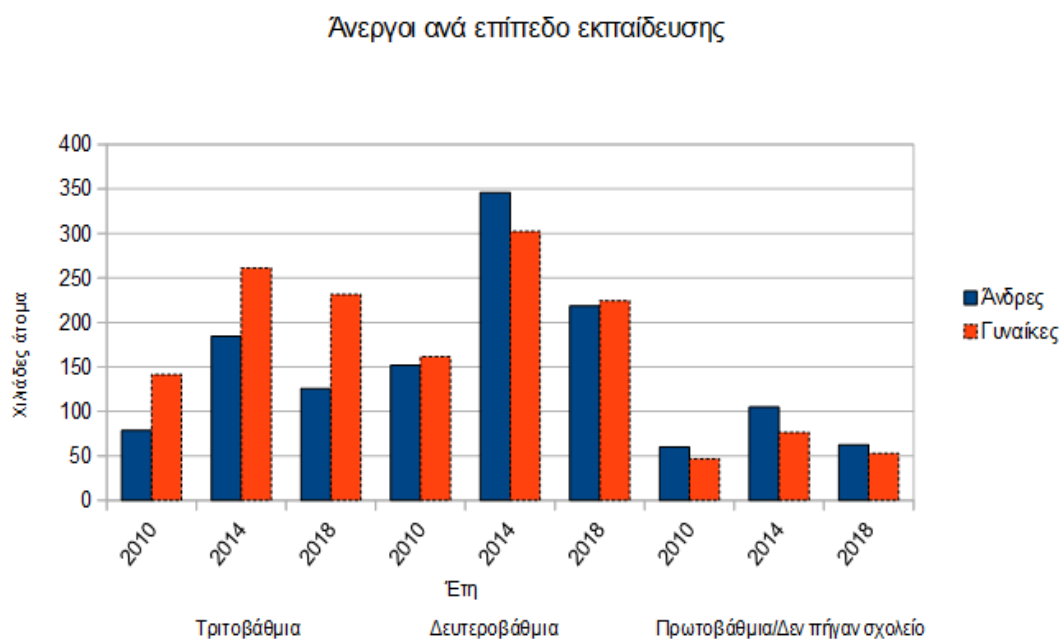

Έτη	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες)	4389,8	4054,3	3695	3513	3536,2	3610,7	3673,6	3752,7	3828	3911	3875,5
Πρωτογενής	544,2	500,7	480,5	481,1	479,9	465,7	454,5	453,4	469,6	453,6	412
Δευτερογενής	859,8	717,2	611,3	546,6	529,7	539,4	560	578,2	583,7	599,9	581,4
Τριτογενής	2985,8	2836,5	2603	2486	2526,7	2605,6	2659	2721,1	2774,7	2857,5	2882

Γράφημα 3.4 - Απασχολούμενοι σε χιλιάδες ανά τομέα δραστηριοτήτων, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ελλάς με αριθμούς 2015, 2019, 2021

Από τα στοιχεία προκύπτει ότι κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, το επίπεδο εκπαίδευσης των ανέργων φαίνεται να είναι σχετικά υψηλό. Από το 2010 μέχρι το 2014, ο αριθμός των ανέργων με τριτοβάθμια εκπαίδευση αυξήθηκε κατά 135% στους άντρες και 84,7% στις γυναίκες, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τους ανέργους με δευτεροβάθμια εκπαίδευση ανήλθαν στο 128% και 87,2% και με πρωτοβάθμια ή καθόλου εκπαίδευση στο 75% και 63,7% (ΕΛΣΤΑΤ, 2015, 2019). Από

τα στοιχεία φαίνεται ότι η αυξημένη ανεργία κατά τη διάρκεια της κρίσης έπληξε και τα δύο φύλα όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό τους άντρες και τις γυναίκες τριτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Γράφημα 3.5). Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι η πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα διαθέτει ένα καλό και σχετικά υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, επιβεβαιώνοντας και τα στοιχεία για την υψηλή επαγγελματική κατάρτιση των εργαζομένων και ειδικότερα των νέων. Ειδικότερα, όπως φαίνεται και από το Γράφημα 3.5, οι γυναίκες τριτοβάθμιας αλλά και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης υπέφεραν διαχρονικά από αρκετά υψηλή ανεργία καθόλη τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης.

Άνεργοι (σε χιλιάδες άτομα)		Σύνολο	
Επίπεδο Εκπαίδευσης	Έτη	Άνδρες	Γυναίκες
Τριτοβάθμια	2010	78,5	141,3
	2014	184,4	261
	2018	125,6	231,4
Δευτεροβάθμια	2010	151,7	161,4
	2014	345,9	302,2
	2018	218,5	224,3
Πρωτοβάθμια/Δεν πήγαν σχολείο	2010	59,8	46,6
	2014	104,7	76,3
	2018	62,5	52,8

Γράφημα 3.5 – Άνεργοι σε χιλιάδες άτομα ανά επίπεδο εκπαίδευσης, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ελλάς με αριθμούς, 2015, 2019

3.8.1. Οι εργασιακές σχέσεις και η εργασιακή νομοθεσία

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, σημειώθηκαν πολλές αλλαγές στον τομέα της απασχόλησης και ειδικά στις εργασιακές σχέσεις και την αγορά εργασίας. Η μείωση των μισθών, η αύξηση της ανεργίας και η καθιέρωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης είναι τα βασικότερα ζητήματα που απασχολούν τους εργαζόμενους τα τελευταία χρόνια. Στον απόηχο της υψηλής ανεργίας εντοπίζεται σημαντική αύξηση της μερικής απασχόλησης έναντι της πλήρους απασχόλησης, με τους εργαζόμενους να δέχονται χαμηλά αμειβόμενες θέσεις, δέσμιοι σε μη τυπικές, άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας, ενώ πολλοί είναι αυτοί που αναγκάζονται να δεχτούν θέσεις χωρίς ασφάλιση, την λεγόμενη αδήλωτη εργασία. Η νεανική απασχόληση στα χρόνια της κρίσης φαίνεται ότι σημειώνει μείωση στις θέσεις πλήρους απασχόλησης και αύξηση στις θέσεις μερικής απασχόλησης, από το 11,2% για το 2011 στο 13,4% για το 2012 (ΕΛΣΤΑΤ, 2019), αναδεικνύοντας έτσι τη συστηματική προώθηση των ελαστικών μορφών εργασίας στον τομέα της απασχόλησης. Στην Ελλάδα, εμφανίζεται σε μεγάλη ένταση τα

τελευταία χρόνια, το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων (brain drain), επιστημόνων από την Ελλάδα προς το εξωτερικό, καθώς πολλοί είναι οι νέοι επιστήμονες που καταφεύγουν πλέον, μετά το πέρας των σπουδών τους, στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας. Η χώρα λοιπόν φαίνεται να «αδειάζει» συνεχώς από νέους, ικανούς και καταρτισμένους ανθρώπους, ενώ από όσους μένουν οι μισοί πλήττονται από την ανεργία και οι υπόλοιποι απασχολούνται σε μη τυπικές, άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας (INE/ΓΣΕΕ, 2014).

Οι πολυετείς μετασχηματισμοί στην αγορά εργασίας και στην απασχόληση οδήγησαν στην αύξηση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών εργασίας, που συνδέονται με χαμηλές απολαβές, περιορισμένες κοινωνικές παροχές και νομική προστασία και με υψηλό βαθμό αβεβαιότητας (Σπυριδάκης Μ., 2018) και επεκτείνονται πλέον σε αρκετούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας και επαγγελματικούς κλάδους. Οι επιπτώσεις της διεύρυνσης των επισφαλών μορφών εργασίας όμως δεν περιορίζονται μόνο στο βραχυπρόθεσμο αβέβαιο πλαίσιο απασχόλησης και ένταξης στην αγορά εργασίας, αλλά και σε βαθύτερες μακροπρόθεσμες κοινωνικές συνθήκες, που σχετίζονται με τις προοπτικές διαβίωσης και επαγγελματικής σταδιοδρομίας ιδιαίτερα των νέων (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Με την έναρξη της κρίσης και την υιοθέτηση των μνημονίων δρομολογήθηκαν μέτρα στον τομέα της απασχόλησης με άξονα κυρίως την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και της οικονομίας, τη στήριξη των επιχειρήσεων μέσα από τη δημιουργία της απαραίτητης ευελιξίας για γρήγορη και ανώδυνη προσαρμογή στις σύγχρονες χρηματοοικονομικές μεταβολές, την αύξηση των θέσεων εργασίας και τη μείωση του εργασιακού κόστους, δημιουργώντας μια νέα κατάσταση στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, οι οποίες επαναρρυθμίζονται συνεχώς ώστε να γίνονται πιο ευέλικτες, σε βάρος όμως των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων (Κούγιας Κ., 2016). Η υποβάθμιση του ρόλου της πλήρους και σταθερής απασχόλησης και η ενίσχυση της μη τυπικής και

ευέλικτης εργασίας, ακόμα και με την ένδειξη βελτίωσης στους δείκτες της ανεργίας και της απασχόλησης, επιφέρει πολυδιάστατες συνέπειες οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα, όπως περιορισμένες αμοιβές και δικαιώματα, αποδόμηση «των συλλογικών συμβάσεων και του τρόπου καθορισμού των αποδοχών, ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας» σε βάρος του εργαζόμενου, αλλά και διευκόλυνση των απολύσεων, χωρίς κοινωνική προστασία και με ελάχιστη αποζημίωση (Κουζής, 2011).

Ενώ η τυπική απασχόληση χαρακτηρίζεται από την εξαρτημένη εργασία πλήρους απασχόλησης και ασφάλειας, με αόριστη διάρκεια και με αντάλλαγμα προκαθορισμένο μισθό συνήθως μέσω συλλογικών συμβάσεων εργασίας, η ευέλικτη ή μη-τυπική απασχόληση διακρίνεται συνήθως από την ελαστικότητα στο εργασιακό ωράριο και στις αποδοχές, αλλά και την εργασιακή ανασφάλεια και στηρίζεται κυρίως σε ποσοτικά και όχι ποιοτικά στοιχεία της εργασίας, υποβαθμίζοντας τον ρόλο της τεχνολογίας, της κατάρτιση του προσωπικού και της οργανωτικής δομής της επιχείρησης στην παραγωγικότητα της επιχείρησης. Η ευέλικτη απασχόληση περιλαμβάνει όλες εκείνες τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης που αφορούν κυρίως σε ατομικές συμβάσεις εργασίας μερικής απασχόλησης, προσωρινής ή εποχικής απασχόλησης, ορισμένου χρόνου, καθώς και άλλες μορφές λιγότερο διαδεδομένες στην αγορά εργασίας, όπως επινοικίασης ή δανεισμού εργαζομένου, απασχόλησης προσωπικού εργολαβικής επιχείρησης, αυτοαπασχόλησης, τηλεργασίας, υπεργολαβίας (εργασίας με το κομμάτι), απασχόλησης προσωπικού στο πλαίσιο λειτουργίας δικτύων επιχειρήσεων, ατομικών λογαριασμών χρόνου εργασίας, διαμοιρασμού θέσης ή χρόνου εργασίας και λοιπών συναφών μορφών εργασίας (Κούγιας Κ., 2016). Στην κοινωνία εντοπίζονται και άτυπες σχέσεις εργασίας οι οποίες λειτουργούν εκτός του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου για την απασχόληση. Στην άτυπη μορφή απασχόλησης ανήκουν συνήθως οι μη αμειβόμενες εργασίες (οικιακά, εθελοντική εργασία, άμισθη εργασία σε οικογενειακές επιχειρήσεις), ενώ περιλαμβάνει και τις

περιπτώσεις παραβίασης των όρων σύμβασης των λοιπών ευέλικτων μορφών απασχόλησης (Κούγιας Κ., 2016).

Η ευρέως διαδεδομένη ευέλικτη μορφή απασχόλησης είναι η μερική απασχόληση, όπου το άτομο έχει σχέση μισθωτής εξαρτημένης εργασίας, με ωράριο και εισόδημα μειωμένο σε σχέση με το ωράριο και το εισόδημα των αντίστοιχων εργαζόμενων πλήρους απασχόλησης. Η προσωρινή απασχόληση αναφέρεται σε «συμβάσεις ορισμένου χρόνου οι οποίες προβλέπουν λήξη της σχέσης εργασίας μετά από ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα» και αποτελεί κυρίαρχη μορφή απασχόλησης στην Ελλάδα ιδιαίτερα λόγω της εποχικότητας της δραστηριότητας πολλών τουριστικών «επιχειρήσεων σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους κατά τη διάρκεια του έτους» και ειδικότερα την καλοκαιρινή τουριστική περίοδο. Ενώ οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αναφέρονται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα, ο δημόσιος τομέας έχει αυξήσει τα τελευταία χρόνια τις θέσεις προσωρινής απασχόλησης μέσω συμβάσεων ορισμένου χρόνου, και ιδίως μετά την μείωση που επιβλήθηκε στις νέες προσλήψεις μόνιμου προσωπικού. Οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα αναφέρονται στην κάλυψη των αναγκών σε προσωπικό σε διάφορους φορείς κυρίως μέσω προγραμμάτων στήριξης ανέργων, ενώ ειδικότερα στον τομέα της εκπαίδευσης μέσω των χιλιάδων ετήσιων προσλήψεων αναπληρωτών εκπαιδευτικών.

Η «μερική απασχόληση καταλαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά εργασίας» στην Ελλάδα, με το ποσοστό να ανέρχεται στο 9,8% του συνόλου των απασχολούμενων για το 2015, καθώς επιλέγεται από πολλούς εργοδότες στον ιδιωτικό συνήθως τομέα, λόγω της μείωσης του εργασιακού κόστους που προσφέρει. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ανέργων αναζητά πλήρη απασχόληση, αλλά είναι διατεθειμένο να εργαστεί και με μερική απασχόληση προκειμένου να ενταχθεί στην αγορά εργασίας. «Από το υποσύνολο αυτό των εργαζομένων, το 69,1% έκανε αυτή την επιλογή διότι δε μπόρεσε να βρει πλήρη απασχόληση, το 7,6% για άλλους προσωπικούς ή οικογενειακούς λόγους, το 4,2% γιατί

εκπαιδευεται, το 2,5% διότι φροντίζει μικρά παιδιά ή εξαρτώμενους ενήλικες και το 16,6% για διάφορους άλλους λόγους» (ΕΛΣΤΑΤ, 2016). Επομένως, η επιλογή της μερικής απασχόλησης γίνεται κυρίως λόγω της έλλειψης θέσεων πλήρους απασχόλησης και όχι λόγω άλλων αναγκών των εργαζομένων. Ειδικά οι νέοι άνθρωποι, που πλήττονται από υψηλή ανεργία, επιδιώκοντας την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, μειώνουν πολλές φορές τις προσδοκίες και τις απαιτήσεις τους και αποδέχονται πιο εύκολα μία εργασία υπό το καθεστώς μερικής απασχόλησης (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

Η έντονη αύξηση του φαινομένου της επισφαλούς εργασίας, η οποία σχετίζεται τόσο με τη μορφή της σύμβασης εργασίας όσο και με το εισόδημα, με τη μορφή συνήθως της προσωρινής απασχόλησης, της μη εθελούσιας μερικής απασχόλησης, του δανεισμού εργαζομένων, των επιδοτούμενων νέων θέσεων εργασίας και της αδήλωτης εργασίας, πλήττει περισσότερο τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας που δεν έχουν τη δύναμη να διαπραγματευτούν τις συνθήκες και τους όρους απασχόλησής τους. «Το ποσοστό της προσωρινής εργασίας (ως προς το σύνολο των μισθωτών) στις αρχές του 2014 ήταν περίπου 10%, στο Γ' τρίμηνο του 2017 ξεπέρασε το 13%, για να περιοριστεί σε 10,4% στα τέλη του έτους» (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Η εποχικότητα καταγράφεται έντονη στην προσωρινή εργασία και αυξάνεται το δεύτερο εξάμηνο κάθε έτους, προφανώς εξαιτίας της αύξησης της απασχόλησης στον ευρύτερο κλάδο του τουρισμού.

Οι ατομικές συμβάσεις εργασίας ευέλικτης απασχόλησης ενισχύθηκαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης ξεπερνώντας σε ποσοστά τις συμβάσεις πλήρους απασχόλησης αλλά και τις συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης. Το 2015, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αντιστοιχούσαν στο 51,50% έναντι 48,50% της πλήρους απασχόλησης, με το 2016, τα ποσοστά των ευέλικτων μορφών απασχόλησης να αυξάνονται ακόμη περισσότερο, φτάνοντας στο 53,38% με τα αντίστοιχα ποσοστά της πλήρους απασχόλησης να μειώνονται στο 46,62% (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2016). Έτσι, ενώ οι προσλήψεις με καθεστώς ευέλικτης εργασίας

αντιστοιχούσαν περίπου στο 21% του συνόλου των προσλήψεων για το έτος 2009, το 2015 εκτινάχθηκαν στο 55,5% και το 2018 έφτασαν στο 54,3% (Γράφημα 3.6), ξεπερνώντας κατά πολύ τις προσλήψεις στην πλήρη απασχόληση, οι οποίες από το 79% το 2009, μειώθηκαν στο 45% το 2018, επιβεβαιώνοντας την παγίωση της απορρύθμισης «των εργασιακών σχέσεων και την ευελιξία στην αγορά εργασίας», καθώς και της σταθεροποίησης πλέον των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στις προτιμήσεις των εργοδοτών και των επιχειρήσεων τα τελευταία χρόνια (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2019).

Έτη	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ποσοστό %	21	33,1	39,6	45,1	46,4	50,5	55,5	54,7	54,9	54,3

Γράφημα 3.6 – Ποσοστό νέων προσλήψεων με ευέλικτες μορφές εργασίας επί του συνόλου, Πηγή: Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ (επεξεργασία ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2019)

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί και η αύξηση που καταγράφεται, στα χρόνια της κρίσης, στον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα με ιδιαίτερα χαμηλές αμοιβές. Κι ενώ το 2010 το 11,3% των εργαζομένων αμειβόταν με λιγότερα από 500 ευρώ μηνιαίως, το 2018 το ποσοστό αυτό εκτοξεύτηκε στο 25,3%, αντικατοπτρίζοντας σε αυτά τα ποσοστά την αύξηση των συμβάσεων ευέλικτων μορφών απασχόλησης από το 2010 μέχρι το 2018 (INE/ΓΣΕΕ, 2019). Εκτός από τις νέες προσλήψεις με συμβάσεις ευέλικτων μορφών απασχόλησης, παρατηρείται και μια σημαντική αύξηση των μεταβολών από ατομικές συμβάσεις «πλήρους απασχόλησης σε συμβάσεις μερικής απασχόλησης ή εκ περιτροπής» απασχόλησης κατά την περίοδο 2009-2018. Τα σχετικά στοιχεία δείχνουν ότι το 2009 πραγματοποιήθηκαν 16.977 μετατροπές συμβάσεων, ενώ το 2018 έγιναν 52.833 τέτοιες αντίστοιχες μετατροπές, μια αύξηση κατά 35.856, με το ποσοστό αυτής της αύξησης να ανέρχεται στο 211,2% για την περίοδο 2009-2018. Ενδεικτικό της δυσχερούς θέσης των εργαζομένων έναντι των εργοδοτών τους, είναι και η εντυπωσιακή ποσοστιαία αύξηση που παρατηρείται στις αναγκαστικές μετατροπές «συμβάσεων πλήρους εργασίας σε εκ περιτροπής εργασία μονομερώς από τον εργοδότη», που ανήλθε στο 522,2% για την περίοδο 2009-2018 (INE/ΓΣΕΕ, 2019).

Σημαντικά είναι και τα στοιχεία που παρατηρούνται στην Ελλάδα σχετικά με την αδήλωτη εργασία, η οποία φαίνεται να κερδίζει συνεχώς έδαφος καθόλη τη διάρκεια της κρίσης ενάντια στις εκάστοτε προσπάθειες της πολιτείας για καταπολέμησή της, καθώς βασίζεται στα υψηλά ποσοστά ανεργίας και στην έλλειψη νέων θέσεων εργασίας, παράγοντες που οδηγούν στην εκμετάλλευση εκ μέρους της εργοδοσίας των νέων κυρίως ατόμων που δέχονται να εργαστούν ακόμα και χωρίς ασφάλιση, προκειμένου να αποκτήσουν ένα εισόδημα για την επιβίωσή τους, θεωρώντας την επιλογή αυτή μονόδρομο στην απειλή της ανεργίας. Η αδήλωτη εργασία κινείται εκτός του νόμιμου πλαισίου της εργατικής νομοθεσίας, παραβιάζοντας τις διατάξεις που διέπουν τις εργασιακές σχέσεις, την κοινωνική ασφάλιση, τις αποδοχές και τα εργασιακά δικαιώματα, ενώ τα υψηλά επίπεδα στα

οποία κυμαίνεται ενισχύουν τις αρνητικές συνέπειες τόσο σε κοινωνικό επίπεδο, λόγω της συνολικής ανασφάλειας και αβεβαιότητας που δημιουργούν στον εργαζόμενο, όσο και σε οικονομικό επίπεδο, λόγω των διαφυγόντων εσόδων που επιβαρύνουν τη χρηματοοικονομική κατάσταση των ασφαλιστικών ταμείων (Κούγιας Κ., 2016). Η αδήλωτη εργασία εκτοξεύεται από το 29,7% λίγο πριν το 2010, στο 40,5% στα τέλη του 2013, για να μειωθεί στο 25% στα τέλη του 2014 (Καψάλης Α., 2015).

Οι σημαντικότερες αλλαγές στην εργατική νομοθεσία αφορούσαν ρυθμίσεις σχετικές με την υποβάθμιση έως κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας²³ και ενίσχυση των ατομικών συμβάσεων εργασίας, με την χαλάρωση του πλαισίου για τις ομαδικές και ατομικές απολύσεις²⁴, με την ελαστικότητα στη διαχείριση του χρόνου εργασίας και των υπερωριών²⁵ και με την ενίσχυση των ευέλικτων μορφών εργασίας²⁶, επηρεάζοντας καθοριστικά τη δομή οργάνωσης της αγοράς εργασίας καθώς και τις συνθήκες διαβίωσης των κοινωνικών ομάδων (Καψάλης Α., Τριανταφύλλου Χ., 2013). Η συρρίκνωση της μισθωτής εργασίας πλήρους απασχόλησης, η ενίσχυση της μερικής απασχόλησης, της υποαπασχόλησης και της επισφαλούς εργασίας, η εντατικοποίηση της εργασίας, με ταυτόχρονη μείωση του κατώτατου μισθού και η δυνατότητα καθορισμού του χρόνου εργασίας και των αντίστοιχων αποδοχών μέσω ατομικών συμβάσεων εργασίας είναι τα κυριότερα χαρακτηριστικά που κυριάρχησαν στην ελληνική αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (Κούγιας Κ., 2016).

Αλλαγές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων υιοθετήθηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες στο πλαίσιο μείωσης του εργασιακού κόστους, όμως στην Ελλάδα η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας έγινε

---

²³ Σχετικοί νόμοι: Ν. 4303/14, Ν.4046/12, Ν. 4093/12, ΠΥΣ 6/2012, Ν. 3845/2010, Ν. 3899/2010, Ν. 4024/2011

²⁴ Σχετικοί νόμοι: Ν.3963/2010, Ν.3863/2010

²⁵ Σχετικοί νόμοι: Ν.3986/2010, Ν.3899/2010, Ν.3846/2010

²⁶ Σχετικοί νόμοι: Ν.3899/2010, 3846/2010

απότομα και με μεγαλύτερη έκταση και ένταση, πλήττοντας το σύνολο του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα. Στον δημόσιο τομέα, οι αλλαγές που εισήχθησαν μέσα από τα μνημόνια αφορούσαν κυρίως στη μείωση της απασχόλησης με μείωση προσλήψεων και κατάργηση θέσεων εργασίας, στη μείωση των αποδοχών και στην αύξηση του εβδομαδιαίου ωραρίου εργασίας, στην εισαγωγή συστήματος αξιολόγησης με βάση την παραγωγικότητα, αλλά και στην αυστηροποίηση του πειθαρχικού ελέγχου (ο θεσμός της αυτόματης αργίας εφαρμόστηκε μέχρι το 2015), ενώ δρομολογήθηκαν και οι μαζικές αποκρατικοποιήσεις με πολιτικές ενίσχυσης των ιδιωτικοποιήσεων οι οποίες δύνανται να απορυθμίσουν περαιτέρω τις εργασιακές σχέσεις. Στον ιδιωτικό τομέα, οι κυριότερες αλλαγές εντοπίζονται στις μειώσεις του γενικού κατώτατου μισθού (που καθορίζεται πλέον με υπουργική απόφαση), στη χαλάρωση της προστασίας από τις απολύσεις αλλά και τη μείωση του κόστους των απολύσεων, στην ενίσχυση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης, καθώς και στην πλήρη αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών συμβάσεων εργασίας (Κουζής Γ., 2017).

Τέτοιες ρυθμίσεις, όπως η δυνατότητα υπογραφής επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων που υπερισχύουν των αντίστοιχων κλαδικών συμβάσεων, η δυνατότητα υπογραφής ατομικών συμβάσεων αντί συλλογικών και η κατάργηση της δυνατότητας μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία σε περίπτωση αποτυχίας της μεσολάβησης, στοχεύουν στην πλήρη αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών συμβάσεων και του τρόπου επίλυσης των συλλογικών διαφορών μέσω του θεσμού της μεσολάβησης και της διαιτησίας ενισχύοντας τη θέση της εργοδοσίας και οδηγώντας στην εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων και του τρόπου διαμόρφωσης των μισθών (Καψάλης Α., Τριανταφύλλου Χ., 2013). Η ευελιξία στους όρους απασχόλησης και η ελαστικοποίηση του εργάσιμου χρόνου αποτέλεσε βασικό στόχο των μνημονιακών πολιτικών. Οι κυριότερες ρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν αφορούσαν στη μείωση του κόστους της υπερεργασίας και της υπερωριακής εργασίας, στην κατάργηση της πενθήμερης ανά εβδομάδα εργασίας

στα καταστήματα, στη δυνατότητα εφαρμογής της γενικευμένης κυριακάτικης εργασίας, αλλά και στην εφαρμογή της ελαστικής διευθέτησης του χρόνου εργασίας (ευέλικτο ωράριο εργασίας) ανάλογα με τις επιταγές της επιχείρησης (Κουζής Γ., 2017).

Στα πλαίσια των μνημονιακών μεταρρυθμίσεων στον τομέα της απασχόλησης, καταγράφηκε περαιτέρω προώθηση της απελευθέρωσης των ομαδικών απολύσεων, του περιορισμού των συνδικαλιστικών αδειών και της άσκησης του απεργιακού δικαιώματος, με την εδραίωση του όρου της πλειοψηφίας των εγγεγραμμένων μελών του συνδικάτου για την κήρυξη της απεργίας, αλλά και η περαιτέρω μείωση του μισθολογικού κόστους (κατώτατος μισθός, κόστος υπερωριών). Αυτή η συνεχής απορρύθμιση της αγοράς εργασίας με την ενίσχυση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και την προσπάθεια μείωσης του εργατικού κόστους τα τελευταία χρόνια δεν φαίνεται να έχει συμβάλει τελικά στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και στην προσέλκυση νέων επενδύσεων στη χώρα. Αντιθέτως, φαίνεται να λειτουργεί αρνητικά στην παραγωγικότητα των εργαζομένων, οι οποίοι δουλεύουν υπό συνθήκες εργασιακής ανασφάλειας και αβεβαιότητας (Ευστράτογλου Α., 2015).

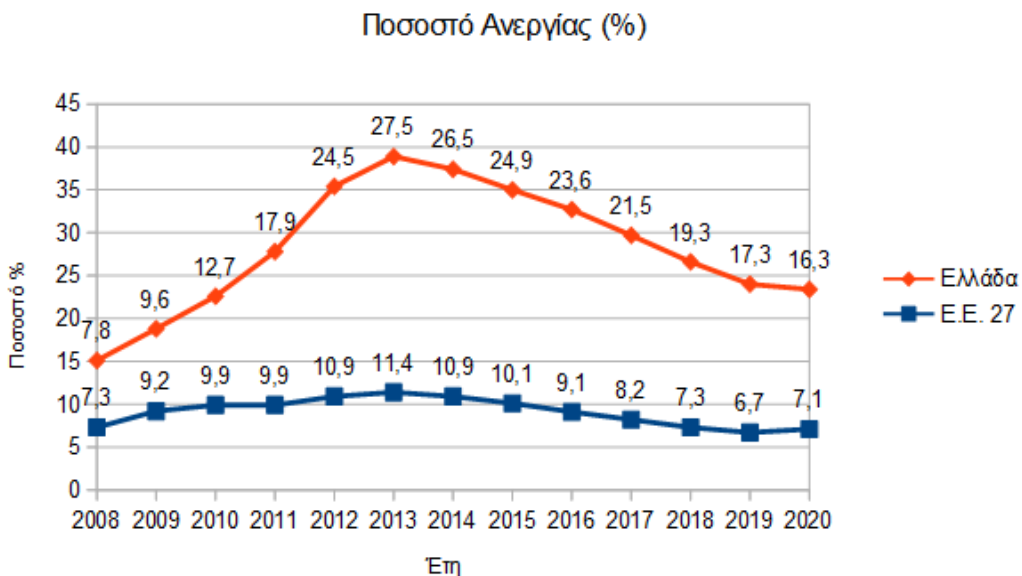
Η καθιέρωση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας με κύριο στόχο τη μείωση του εργατικού κόστους φαίνεται να διατηρεί τους κλάδους της οικονομίας σε χαμηλά επίπεδα τεχνολογικής εξειδίκευσης και παραγωγικότητας, η οποία κατά τη διάρκεια των ετών 2008-2018 παρουσιάζει συνολική μείωση 15,89% στο σύνολο της οικονομίας, εμποδίζοντας την ανάπτυξη αυτών των κλάδων (Ευστράτογλου Α., 2018, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2019). Τα στοιχεία για την εξέλιξη της απασχόλησης στα χρόνια της οικονομικής κρίσης δείχνουν ότι η αγορά εργασίας έχει πληγεί δραματικά, με την ανεργία να παραμένει σε υψηλά επίπεδα, ιδίως για τους νέους, και με τις νέες θέσεις εργασίας να στηρίζονται κυρίως σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης, χωρίς να εξασφαλίζουν πάντα ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης για τους εργαζόμενους. Η απουσία αποτελεσματικών πολιτικών κοινωνικής προστασίας που

θα στηρίξουν το επίπεδο ποιοτικής διαβίωσης του ανθρώπινου δυναμικού στις συνθήκες μιας απορυθμισμένης αγοράς εργασίας, ενισχύουν περαιτέρω την ανασφάλεια των κοινωνικών ομάδων για το εργασιακό και κοινωνικό τους περιβάλλον, καθώς και την εν γένει αποσταθεροποίηση της κοινωνικής συνοχής (Κούγιας Κ., 2016). Οι μνημονιακές πολιτικές της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και της συμπίεσης των μισθών οδηγούν στην υποβάθμιση του περιεχομένου της εργασίας και στην έντονη φτωχοποίηση της ελληνικής κοινωνίας (Κουζής Γ., 2017).

3.8.2. Η εξέλιξη της ανεργίας στην ελληνική οικονομική δραστηριότητα

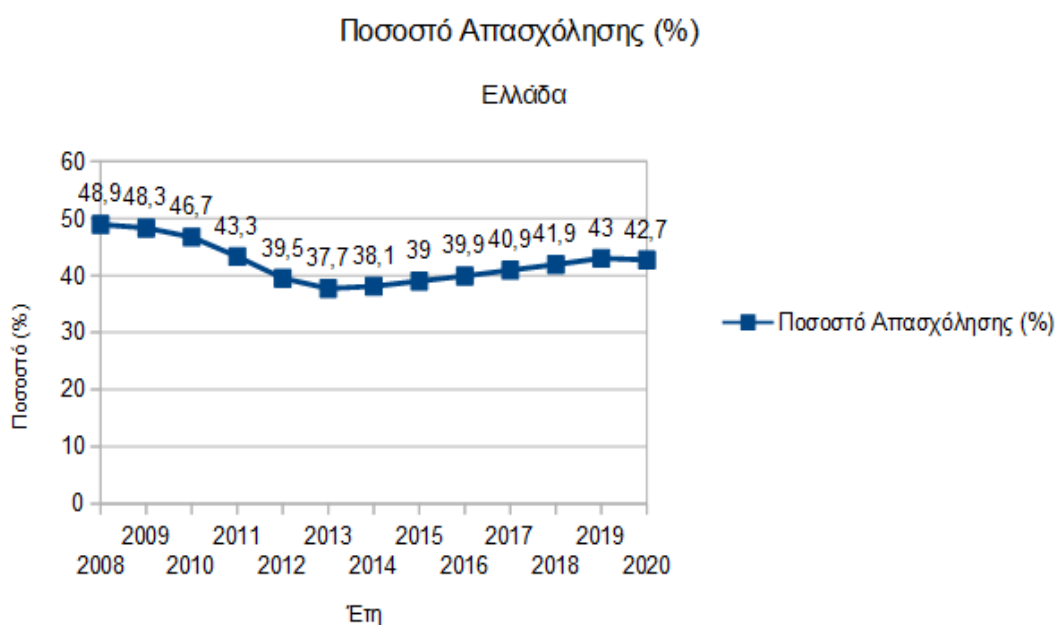
Άνεργοι θεωρούνται τα άτομα εκείνα που έχουν συμπληρώσει το 14 έτος της ηλικίας τους και ενώ μπορούν και επιθυμούν να εργαστούν, δεν βρίσκουν εργασία. Η ανεργία ως δείκτης μετριέται ως ποσοστό στο σύνολο του εργατικού δυναμικού, των ατόμων δηλαδή που είτε εργάζονται ήδη είτε επιθυμούν να εργαστούν, ενώ ανάλογα με τη χρονική διάρκεια διακρίνεται σε βραχυχρόνια, μακροχρόνια και εποχιακή ανεργία. Μακροχρόνια άνεργοι είναι αυτοί που βρίσκονται σε κατάσταση ανεργίας για διάστημα μεγαλύτερο των 12 μηνών. Η ανεργία ως έννοια για τους εργαζόμενους σημαίνει μετάβαση στην ανέχεια και την εξαθλίωση, μείωση των υφιστάμενων μισθών, εντατικοποίηση της εργασίας, αυξημένη εργασιακή πειθαρχία, περιορισμοί των συνδικαλιστικών και διεκδικητικών τους δραστηριοτήτων και φόβο απώλειας εργασίας για όσους ήδη εργάζονται (Βαβούρας Γ. et al, 1990). Ενδεικτικός των δυσμενών συνθηκών που δημιουργεί η ανεργία στον άνθρωπο αποτελεί ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης που πλήττει ιδιαίτερα τους ανέργους, φτάνοντας στο 45,8% το 2016 από 20,2% το 2009 (42,7% για το 2017), δείχνοντας το ποσοστό των ανέργων που αδυνατεί να καλύψει τις βασικές του ανάγκες (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Στην Ελλάδα, το ποσοστό της ανεργίας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης από 7,8% το 2008 εκτοξεύτηκε στο 27,5% το 2013, φτάνοντας στο 19,3% το 2018. Στην Ε.Ε. των 27 το αντίστοιχο ποσοστό από 7,3% το 2008 έφτασε στο ανώτερο σημείο το 2013 με 11,4%, με το 2018 να μειώνεται στο 7,3%. Κι ενώ το 2008 το ποσοστό της ανεργίας ήταν σχετικά χαμηλό και κοντά στον μέσο όρο της Ε.Ε., με την έναρξη της κρίσης τα αντίστοιχα ποσοστά διαφοροποιήθηκαν πολύ, με τη σύγκριση αυτών των ποσοστών να αναδεικνύει το μέγεθος του προβλήματος που καλείται να αντιμετωπίσει η Ελλάδα στον τομέα της απασχόλησης λόγω της κρίσης. Ακόμα και το 2018 που η Ε.Ε. των 27 φαίνεται να επέστρεψε στα προ κρίσης ποσοστά ανεργίας, η Ελλάδα πάλευε ακόμα με αρκετά υψηλή ανεργία, επιβεβαιώνοντας πως οι εκάστοτε εφαρμοζόμενες πολιτικές δεν κατάφεραν να ενισχύσουν τον τομέα της απασχόλησης (Γράφημα 3.7). Αντίστοιχα, τα στοιχεία επιβεβαιώνουν και την έντονη μείωση της απασχόλησης για την περίοδο 2008-2018, όπου το ποσοστό των απασχολούμενων έφτασε για το έτος 2013 στο 37,7% επί του συνόλου του πληθυσμού (Γράφημα 3.8) (ΕΛΣΤΑΤ, 2020).

Έτη	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ε.Ε. 27	7,3	9,2	9,9	9,9	10,9	11,4	10,9	10,1	9,1	8,2	7,3	6,7	7,1
Ελλάδα	7,8	9,6	12,7	17,9	24,5	27,5	26,5	24,9	23,6	21,5	19,3	17,3	16,3

Γράφημα 3.7 – Ποσοστό Ανεργίας (%) Ε.Ε. 27 – Ελλάδας, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ 2020, 2021

Έτη	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ποσοστό Απασχόλησης (%)	48,9	48,3	46,7	43,3	39,5	37,7	38,1	39	39,9	40,9	41,9	43	42,7

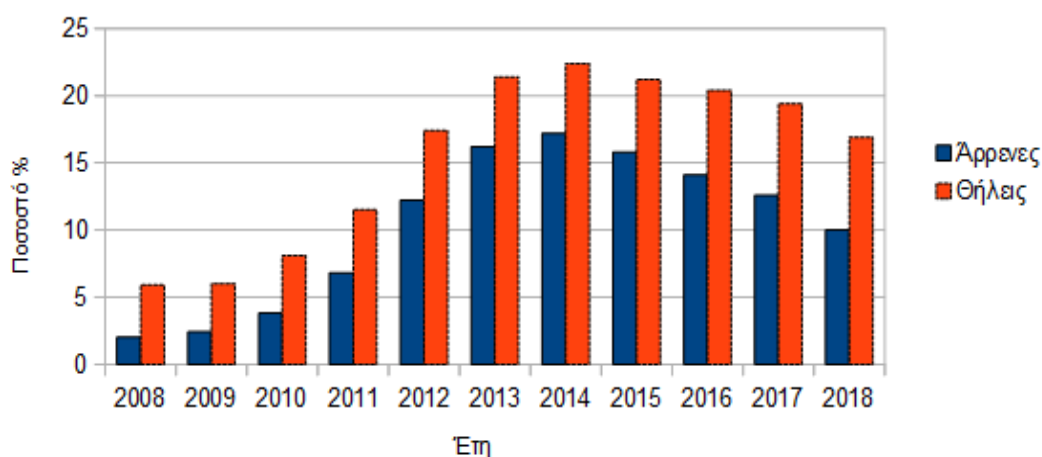
Γράφημα 3.8 – Ποσοστό Απασχόλησης (%), Πηγή, ΕΛΣΤΑΤ 2020, 2021

Η απώλεια πολλών θέσεων εργασίας και η αδυναμία εύρεσης νέων δεν φαίνεται να ήταν μια προσωρινή κατάσταση που δημιουργήθηκε στην αρχή της

κρίσης στην Ελλάδα, αλλά ένα φαινόμενο που ήρθε για να μείνει και να επιδεινώσει το επίπεδο διαβίωσης και την εισοδηματική κατάσταση των νοικοκυριών και του εργατικού δυναμικού της χώρας. Η μακροχρόνια ανεργία είναι ένας ενδεικτικός δείκτης για τη μονιμότητα αυτής της δυσμενούς κατάστασης στην αγορά εργασίας ο οποίος αναφέρεται στα άτομα που αναζητούν εργασία για παραπάνω από ένα χρόνο στο σύνολο του εργατικού δυναμικού. Τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ δείχνουν μία έντονη αύξηση αυτού του ποσοστού από το 2008 και μετά, με τις γυναίκες να πλήττονται περισσότερο από τη μακροχρόνια ανεργία έναντι των αντρών, φτάνοντας στο υψηλότερο σημείο το έτος 2014, με 22,4% για τις γυναίκες έναντι 17,2% για τους άντρες (Γράφημα 3.9) (ΕΛΣΤΑΤ, 2020). Εξετάζοντας όμως το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων επί του συνόλου των ανέργων διαπιστώνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ανέργων στα χρόνια της κρίσης είναι άνεργοι για περισσότερο από ένα έτος, με ποσοστό 73,6% για το έτος 2014 και 70,3% για το 2018, ενώ το ποσοστό των «νέων» ανέργων βρίσκεται στο 23,5% για το 2014 και στο 20,2% για το 2018 (Γράφημα 3.10) (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

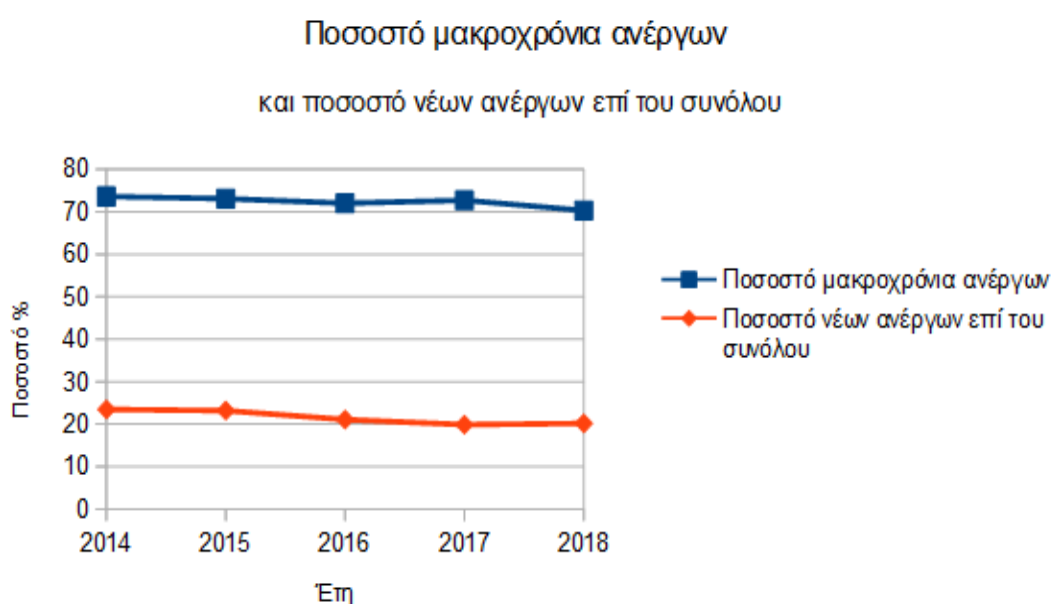
Ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας επί του συνόλου του εργατικού δυναμικού

(Άρρενες – Θήλεις)

Έτη	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Άρρενες	2	2,4	3,8	6,8	12,2	16,2	17,2	15,8	14,1	12,6	10
Θήλεις	5,9	6	8,1	11,5	17,4	21,4	22,4	21,2	20,4	19,4	16,9

Γράφημα 3.9 – Ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας επί του συνόλου του εργατικού δυναμικού (Άρρενες – Θήλεις), Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2020

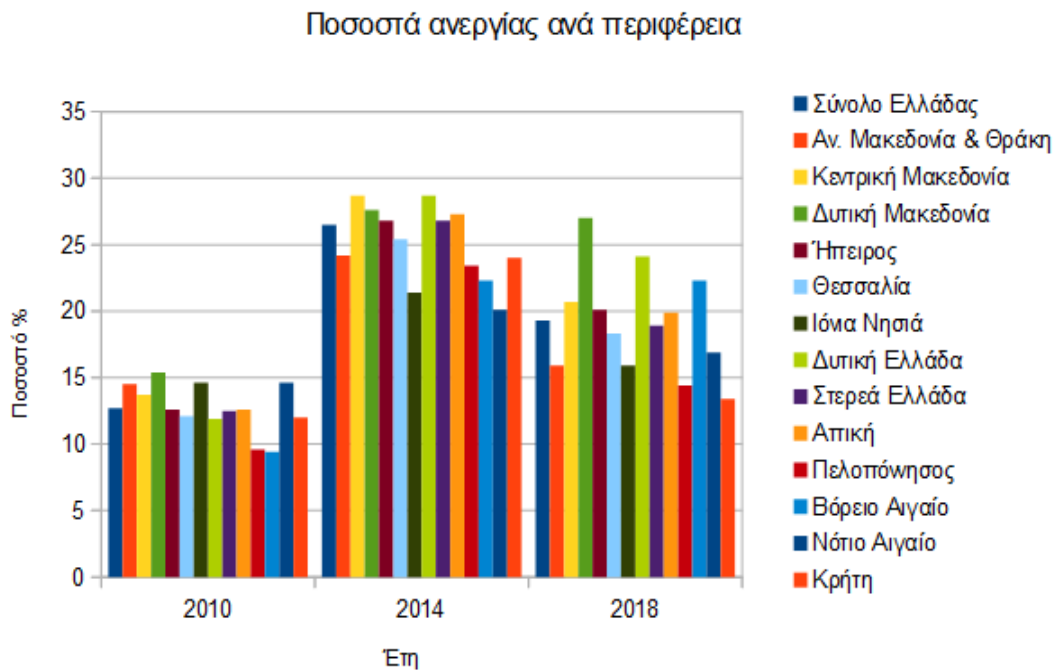

Έτη	2014	2015	2016	2017	2018
Ποσοστό μακροχρόνια ανέργων	73,6	73,1	72	72,7	70,3
Ποσοστό «νέων» ανέργων επί του συνόλου	23,5	23,2	21,1	19,9	20,2

Γράφημα 3.10 – Ποσοστό μακροχρόνια ανέργων και Ποσοστό «νέων» ανέργων επί του συνόλου, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2019

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία για τα ποσοστά ανεργίας ανά διοικητική περιφέρεια της χώρας από το 2010 έως το 2018 (Γράφημα 3.11), όπου αποτυπώνεται η έντονη άνοδο της ανεργίας στην περίοδο της οικονομικής κρίσης

σε όλη την Ελλάδα. Παρατηρείται ότι κάποιες περιφέρειες επλήγησαν περισσότερο παρουσιάζοντας υψηλότερα ποσοστά ανεργίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Οι περιοχές που ταλανίστηκαν περισσότερο από την ανεργία φαίνεται να ανήκουν κυρίως στην Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, όπου εμφανίζονται πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας, με το υψηλότερο ποσοστό να ανέρχεται στο 31,5% στην Κεντρική Μακεδονία το έτος 2013. Σε πολλές περιφέρειες, και κυρίως της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, της Δυτικής και Στερεάς Ελλάδας και της Αττικής, τα ποσοστά ανεργίας καταγράφονται συνήθως πολύ υψηλότερα από τα αντίστοιχα συνολικά ποσοστά της χώρας κατά τη διάρκεια της κρίσης (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Γράφημα 3.11 – Ποσοστά ανεργίας ανά περιφέρεια (2010-2018), Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2015, 2019

Περιφέρειες/Έτη	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Σύνολο Ελλάδας	12,7	17,9	24,4	27,5	26,5	24,9	23,5	21,5	19,3
Αν. Μακεδονία & Θράκη	14,5	20,2	22,8	26,8	24,2	23,3	22,8	19,5	15,9
Κεντρική Μακεδονία	13,7	19,7	26,2	30,2	28,7	26	24,5	22,9	20,7
Δυτική Μακεδονία	15,4	23,1	29,7	31,5	27,6	30,8	31,3	29,1	27
Ήπειρος	12,6	16,5	22,5	27,4	26,8	24,5	24,3	24,8	20,1
Θεσσαλία	12,1	16,8	22,6	25,4	25,4	27	25,5	20,6	18,3
Ιόνια Νησιά	14,6	14,1	14,7	18,1	21,4	18,9	16	19,6	15,9
Δυτική Ελλάδα	11,9	17,6	25,6	28,4	28,7	28,5	29,8	26,3	24,1
Στερεά Ελλάδα	12,5	19	27,9	28,2	26,8	25,8	25	20,8	18,9
Αττική	12,6	18	25,8	28,7	27,3	25,2	23	21,6	19,9
Πελοπόννησος	9,6	13,8	19,2	21,9	23,4	22,2	19,2	16,8	14,4
Βόρειο Αιγαίο	9,4	15	21,8	22	22,3	17,7	18,3	22,5	22,3
Νότιο Αιγαίο	14,6	15,2	15,4	21,3	20,1	14,8	17,4	16	16,9
Κρήτη	12	15,8	22,3	24,9	24	24,3	22,6	17,7	13,4

Τις δυσμενέστερες επιπτώσεις της κρίσης στην αγορά εργασίας κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι νέοι άνθρωποι ηλικίας 15-24 και έως 29 ετών, στους οποίους η ανεργία, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, εκτοξεύτηκε σε υψηλά επίπεδα κατά τη διάρκεια της κρίσης, κάνοντας λόγο πλέον για ένα ανησυχητικό φαινόμενο για τη χώρα και την πορεία της. Έτσι, η ανεργία των νέων 15-24 καταγράφεται σε ποσοστό 20,8% για τις χώρες της Ευρωζώνης και 44,4% για την Ελλάδα για το έτος 2011, φτάνοντας αντίστοιχα στο 24% και 58,3% για το έτος 2013, με την Γερμανία και την Αυστρία να καταγράφουν την ίδια περίοδο ποσοστό ανεργίας των νέων γύρω στο 8% (Eurostat, 2017). Καθώς φαίνεται ότι περισσότεροι από τους μισούς νέους της Ελλάδας είναι άνεργοι, είναι εύλογο το ερώτημα που αναπτύσσεται σχετικά με τη βιωσιμότητα της χώρας και τις προοπτικές ανάπτυξης και αξιοποίησης του εργατικού της δυναμικού.

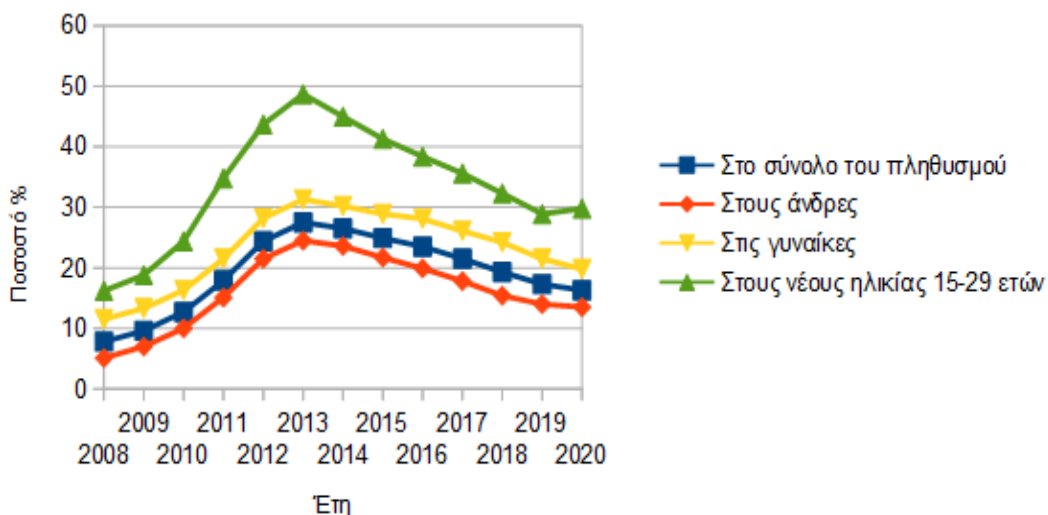
Με τη νεανική ανεργία να βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, οι κλάδοι της εστίασης και του τουρισμού φαίνονται να αποτελούν μία ελπίδα στη ζήτηση εργασίας για τους νέους στην Ελλάδα. Εντούτοις, ακόμα και σε μια τέτοια περίπτωση, οι προσφερόμενες θέσεις εργασίας είναι συνήθως εποχικού χαρακτήρα, προσφέροντας προσωρινή απασχόληση και χαμηλές αμοιβές.

Παρατηρείται συνεχής άνοδος της μερικής και εκ περιτροπής απασχόλησης και περιορισμός της πλήρους απασχόλησης, καθώς οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποτελούν πλέον πάνω από το 50% των νέων προσλήψεων, σύμφωνα με τα στοιχεία του πληροφοριακού συστήματος ΕΡΓΑΝΗ. Στα πλαίσια αυτής της ανισορροπίας που εντοπίζεται μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά εργασίας για τους νέους στην Ελλάδα, καθώς και των συνθηκών και των όρων εργασίας που επικρατούν, φαίνεται να ενισχύεται και το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων (Λαμπριανίδης, 2011).

Συγκρίνοντας τα συγκεντρωτικά στοιχεία για την εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 2008-2018, παρατηρείται ότι τα μέγιστα ποσοστά όλων των δεικτών εντοπίζονται το έτος 2013, ακριβώς στο μέσο αυτής της δεκαετίας, τότε δηλαδή που η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις από τα εφαρμοζόμενα μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής βρίσκονταν στην κορύφωσή τους, με τις γυναίκες και τους νέους ηλικίας 15-29 να πλήττονται περισσότερο σημειώνοντας ποσοστά ανεργίας, για το 2013, 31,30% και 48,70% αντίστοιχα (Γράφημα 3.12) (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Εξέλιξη του ποσοστού των ανέργων

Εξέλιξη του ποσοστού των ανέργων				
Έτη	Στο σύνολο του πληθυσμού	Στους άνδρες	Στις γυναίκες	Στους νέους ηλικίας 15-29 ετών
2008	7,8	5,1	11,5	16,2
2009	9,6	7	13,3	18,8
2010	12,7	10	16,3	24,4
2011	17,9	15,1	21,5	34,8
2012	24,4	21,5	28,2	43,7
2013	27,5	24,5	31,3	48,7
2014	26,5	23,6	30,2	45
2015	24,9	21,7	28,9	41,3
2016	23,5	19,9	28,1	38,4
2017	21,5	17,8	26,1	35,6
2018	19,3	15,4	24,2	32,3
2019	17,3	14	21,5	28,9
2020	16,3	13,5	19,8	29,8

Γράφημα 3.12 – Εξέλιξη του ποσοστού των ανέργων 2008-2020, Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2019, 2021

3.8.3. Το μέλλον της εργασίας

Κατά τον Marx, «από τη φύση του, ο επιχειρηματίας επιδιώκει τη μεγιστοποίηση του κέρδους του – κάτι που επιτυγχάνεται με την ελαχιστοποίηση του εργατικού μισθού και την αύξηση της παραγωγικότητας. Αρωγός στην επιδίωξη του αυτή είναι η εκμηχάνιση της παραγωγής. Η έμφυτη, έτσι, τάση του καπιταλιστικού συστήματος για όλο και μεγαλύτερη εκμηχάνιση – δηλαδή, αντικατάσταση του μεταβλητού παραγωγικού συντελεστή «εργασία» με τον σταθερό συντελεστή «κεφάλαιο» (μηχανήματα και εγκαταστάσεις) – μειώνει το ποσοστό κέρδους. Συνεπώς, κάθε μονάδα προϊόντος ενσωματώνει όλο και λιγότερη ανθρώπινη εργασία. Δεδομένου ότι η εργασία είναι – σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία – αυτή που καθορίζει την αξία των εμπορευμάτων, η μείωση των εργατών, η μείωση των αξιών, η πτώση των τιμών και η κατάρρευση των κερδών αποτελούν

απλά ζήτημα χρόνου» (Βλάχου Α., 2009).

Σε αυτή την προσπάθεια εκμηχάνισης της παραγωγής βασίστηκαν και οι τέσσερις περίοδοι των βιομηχανικών επαναστάσεων που γνώρισε η ανθρωπότητα τους τελευταίους αιώνες. «Η πρώτη Βιομηχανική επανάσταση ξεκίνησε από την Αγγλία στα τέλη του 18ου αιώνα και εξαπλώθηκε στην υπόλοιπη Ευρώπη και Αμερική», με την πρώτη μηχανοποίηση της παραγωγής αγαθών χρησιμοποιώντας την ενέργεια του ατμού και τη ραγδαία εξάπλωση τόσο στις μηχανές παραγωγής, όσο και στις μεταφορές (ατμόπλοια, σιδηρόδρομος). Η δεύτερη Βιομηχανική επανάσταση ξεκίνησε στα τέλη του 19ου αιώνα με την εφεύρεση του ηλεκτρικού ρεύματος και την ανακάλυψη του πετρελαίου που έδωσαν τεράστια ώθηση στη βιομηχανική παραγωγή. Η περίοδος της τρίτης Βιομηχανικής επανάστασης ξεκίνησε στα τέλη του 20ου αιώνα, αλλάζοντας ριζικά τις «διαδικασίες της βιομηχανικής παραγωγής, αλλά και την καθημερινότητα όλου του κόσμου», με την εισαγωγή μιας νέας ηλεκτρονικής εποχής, που βασίστηκε στον αυτοματισμό της μαζικής παραγωγής, μέσα από την εξέλιξη της τεχνολογίας (Φωτάκης Κ., Σελίμης Α., 2018).

Το κεφάλαιο στην προσπάθεια συνεχούς μείωσης του κόστους εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης, και «με την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες», οδηγείται προς μια αυξανόμενη διεθνοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων και «των επενδύσεων, των επιχειρήσεων και της παραγωγής, της κυκλοφορίας του» χρήματος και των εμπορευμάτων, και, ταυτόχρονα, προς μια ευρεία αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας». Η διαδικασία αυτή «οδηγεί σε νέες παραγωγικές μεθόδους και νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, συμβάλει στην υποκατάσταση του εργαζόμενου από την τεχνολογία και επιφέρει σημαντικές αλλαγές στα χαρακτηριστικά και τη δομή της απασχόλησης» (Παλαιολόγος Ν., 2006). Η επικράτηση κρατικών πολιτικών με σκοπό την άρση των κανονισμών και των περιορισμών στην κυκλοφορία του κεφαλαίου, η έκθεση των εθνικών οικονομιών στον ελεύθερο διεθνή ανταγωνισμό, «που ασκεί πιέσεις στους μισθούς και στα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων και

περιορίζει τις ρυθμιστικές δυνατότητες των εθνικών κρατών, οι τεχνολογικοί και παραγωγικοί μετασχηματισμοί, που ενισχύουν την τάση» υποκατάστασης «της ζωντανής εργασίας από την τεχνολογία», «οι πολιτικές μεταβολές και η επικράτηση σε εθνικό επίπεδο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών της απορρύθμισης, της ευελιξίας και των ιδιωτικοποιήσεων, η συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και οι αλλαγές στο επίπεδο των αξιών» (Παλαιολόγος Ν., 2006), συνετέλεσαν στη ραγδαία αναδιάρθρωση στον τομέα της εργασίας, ανοίγοντας τον δρόμο για την 4η βιομηχανική επανάσταση.

Η 4η Βιομηχανική Επανάσταση που βιώνουμε στη σύγχρονη εποχή ξεκίνησε στις αρχές του 21ου αιώνα και βασίζεται στην περαιτέρω εξέλιξη των σύγχρονων ψηφιακών τεχνολογιών που τη χαρακτηρίζουν, όπως η ρομποτική, η νανοτεχνολογία, η τεχνητή νοημοσύνη η βιοτεχνολογία, το διαδίκτυο των πραγμάτων, τα δίκτυα 5G, η τρισδιάστατη εκτύπωση και τα πλήρως αυτόνομα οχήματα. Η 4η Βιομηχανική Επανάσταση αλλάζει τον τρόπο που παράγουμε και καταναλώνουμε, με τις επιπτώσεις της να γίνονται όλο και πιο έντονες σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και οικονομικής ζωής (Φωτάκης Κ., Σελίμης Α., 2018). Η κινητοποίηση εκ μέρους των διεθνών οργανισμών για αξιοποίηση της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης στον τομέα της εργασίας είναι εμφανής, με έντονες τις προσπάθειες παρέμβασης στη διαδικασία της παραγωγής. Η προσπάθεια δημιουργίας μηχανισμών διακυβέρνησης δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, αλλά και η έμφαση στην ενίσχυση των τεχνολογικών επενδύσεων με στόχο την εμπορεύσιμη καινοτομία των επιχειρήσεων, μας οδηγούν τελικά στην ψηφιακή δουλεία, αυτό που ονομάζει ο Klaus Schwab 4η Βιομηχανική Επανάσταση: τη συνένωση της βιολογικής, της ψηφιακής και της φυσικής ταυτότητας (Νικολακάκη Μ., 2022).

Στα πλαίσια μετασχηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας υπό το πρίσμα της 4ης βιομηχανικής επανάστασης, το νεοφιλελεύθερο αφήγημα ότι η ευημερία των επιχειρήσεων εξυπηρετεί τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την κοινωνική ευημερία φαίνεται να αποδομείται, καθώς ήδη «προβλέπεται ότι στα επόμενα

χρόνια θα χαθούν πάνω από πέντε εκατομμύρια θέσεις εργασίας στις δεκαπέντε πιο αναπτυγμένες και ανερχόμενες οικονομίες του πλανήτη. Οι μεγαλύτερες επιπτώσεις αναμένονται στα επαγγέλματα που απαιτούν λιγότερη εξειδίκευση: στις οργανωτικές δουλειές γραφείου, στην παραγωγή, τις κατασκευές και την εξόρυξη» (Φωτάκης Κ., Σελίμης Α., 2018). Καθώς θεωρείται ότι η χρήση ρομπότ με αυξημένη νοημοσύνη θα αυξήσει την παραγωγικότητα σε πολλούς τομείς της βιομηχανίας, με αντίστοιχη μείωση του εργατικού κόστους, οι άνθρωποι θα κληθούν να γίνουν ανταγωνιστικότεροι από τα ρομπότ, με συνέπεια το επερχόμενο κύμα αυτοματοποίησης «να κοστίζει μακροπρόθεσμα πολύ περισσότερες θέσεις εργασίας, όχι μόνο χαμηλής αλλά και υψηλής εξειδίκευσης στον τριτογενή τομέα». Μακροπρόθεσμα «η ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης και της ρομποτικής» θα μπορούσε ακόμα και να ευτελίσει την αξία της ανθρώπινης εργασίας μπροστά στην ευφυΐα των μηχανών (Φωτάκης Κ., Σελίμης Α., 2018).

Σύμφωνα με τις εργασίες του 2nd Youth Summit του Economist που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 28 Μαρτίου 2019, υπό το βλέμμα της 4ης βιομηχανικής επανάστασης, αναμένεται ότι σύντομα το 50% των τρεχουσών διαδικασιών στην παραγωγική διαδικασία θα είναι αυτοματοποιημένες (Εμμανουήλ Σ., 2019). Σύμφωνα με μελέτη του McKinsey Global Institute (World Economic Forum), «6 από τα 10 τρέχοντα επαγγέλματα θα δουν πάνω από το 30% των δραστηριοτήτων τους να αυτοματοποιείται με την υιοθέτηση των νέων τεχνολογιών, ενώ το 20% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού θα επηρεαστεί από την υιοθέτηση της τεχνητής νοημοσύνης και της αυτοματοποίησης, με το 50% των εταιρειών να θεωρούν ότι μέχρι το 2022 ο αυτοματισμός θα μειώσει τον αριθμό των εργαζομένων τους» (Εμμανουήλ Σ., 2019). «Περίπου 400-800 εκατομμύρια εργαζόμενοι θα αντικατασταθούν από ρομπότ σε όλο τον κόσμο και σε ποσοστό 54% οι εργαζόμενοι θα χρειαστούν επανεκπαίδευση και αναβάθμιση των δεξιοτήτων τους, με τις ανεπτυγμένες οικονομίες να επηρεάζονται περισσότερο από τις εξελίξεις από ό,τι οι αναπτυσσόμενες» (Εμμανουήλ Σ., 2019).

Η τεχνολογική αυτή ανάπτυξη, η κοινωνία των δικτύων και η παγκοσμιοποίηση «αποτελούν την κινητήρια δύναμη της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης, η οποία μεταβάλλει με γοργούς ρυθμούς την εργασία και τους χώρους εργασίας». Λόγω των μεταβολών αυτών, αναμένεται ότι οι εργαζόμενοι θα υποστούν «εντεινόμενη πίεση για συνεχή αναπροσαρμογή και αναβάθμιση των δεξιοτήτων» τους, ενώ οι εργοδότες θα επανεξετάσουν τις συνθήκες και τις συνιστώσες της παροχής απασχόλησης στους υπαλλήλους τους (EU-OSHA, 2019). «Οι εν λόγω εξελίξεις θα επηρεάσουν τον χώρο εργασίας» αναδεικνύοντας «κινδύνους που σχετίζονται με την επαγγελματική ασφάλεια και υγεία», «λόγω της αύξησης της εργασίας μέσω διαδικτύου σε περιβάλλοντα εκτός γραφείου», των νέων διεπαφών ανθρώπου-μηχανής, της ασφάλειας στον κυβερνοχώρο, των αλλαγών της φύσεως των εργασιών. Η τάση της «μοναχικής εργασίας» που χαρακτηρίζει όσους εργάζονται μέσω διαδικτύου, αυξάνει την εμφάνιση σωματικών αλλά και ψυχοκοινωνικών διαταραχών, της οπτικής κόπωσης, των μυοσκελετικών προβλημάτων, καθώς και της απομόνωσης, του άγχους, της πληροφοριακής υπερφόρτωσης, της επαγγελματικής εξουθένωσης, του διαδικτυακού εκφοβισμού και της ανασφάλειας λόγω της αβεβαιότητας της πληρωμής, αλλά και της ασάφειας των ορίων μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής (EU-OSHA, 2019).

Όλα αυτά αυξάνουν το άγχος και την «ανησυχία στους εργαζόμενους λόγω της αυξανόμενης πίεσης και της ανάγκης να συμμορφώνονται ή να είναι σε θέση να επιτυγχάνουν επαρκείς επιδόσεις προκειμένου να ανταποκριθούν στις προσδοκίες της κοινωνίας και των οργανισμών». «Καθώς η τεχνολογική ανάπτυξη και ο επιταχυνόμενος ρυθμός των αλλαγών συνεχίζουν να διαβρώνουν τα οργανωτικά όρια και να δημιουργούν μια κοινωνία των δικτύων, ορισμένες εταιρείες και εργαζόμενοι αποκτούν μεγαλύτερη κινητικότητα και ενισχυμένο ρόλο, ενώ άλλοι εργαζόμενοι τίθενται σε επισφαλή θέση» (EU-OSHA, 2019). «Στο παρελθόν, ο χώρος εργασίας ήταν ο χώρος στον οποίο προσέρχονταν οι άνθρωποι για να εργαστούν. Χάρη στις ψηφιακές τεχνολογίες, οι περισσότεροι εργαζόμενοι μπορούν πλέον να

εργάζονται από οπουδήποτε και οποιαδήποτε ώρα. Αυτή η εξέλιξη αντί ενδεχομένως να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο» για την καλύτερη επίτευξη των στόχων ενός οργανισμού φαίνεται πως οδηγεί στην σύγχυση των ορίων μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής των εργαζομένων με ελαστικότητα στο ωράριο εργασίας και απαιτήσεις εργασίας σε οποιοδήποτε τόπο και χρόνο, με τους εργοδότες «να παρακολουθούν και να παρεμβαίνουν στην καθημερινή ζωή των εργαζομένων τους» (EU-OSHA, 2019).

Η πανδημία Covid-19 λειτούργησε ως «παγκόσμιος καταλύτης για την επιτάχυνση της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης, καθώς αυξήθηκε η εμπλοκή στην παραγωγική διαδικασία πρακτικών που σχετίζονται με τη ρομποτική και την τεχνητή νοημοσύνη. Οι πολυεθνικοί επιχειρηματικοί όμιλοι βλέπουν την τέταρτη βιομηχανική επανάσταση σε συνδυασμό με την υπερεκμετάλλευση της εργατικής δύναμης ως ευκαιρία και δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας και της δυναμικής της κεφαλαιακής συσσώρευσης» (Τσουκαλάς Κ., 2021). «Η διευρυμένη χρήση ψηφιακών τεχνολογιών αλλάζει θεμελιακές ισορροπίες για τους εργαζομένους, αυξάνοντας τους κινδύνους για ανεξέλεγκτη υπερεργασία, εντατικοποίηση και παραβίαση της προσωπικής και οικογενειακής ζωής. Η τεχνητή νοημοσύνη και η αυτοματοποίηση θα μεταλλάξουν ακόμη περισσότερο στο μέλλον το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών που πραγματοποιούνται στις επιχειρήσεις. Στην Ελλάδα, οι πολιτικές συμπίεσης των μισθών με ευελιξία ωραρίων και υποβάθμισης της προστασίας των σχέσεων εργασίας οδηγεί την ελληνική οικονομία σε έναν ανταγωνισμό με όρους χαμηλών μισθών και επισφαλούς εργασίας» (Τσουκαλάς Κ., 2021).

Αντιθέτως, στο νέο διαμορφούμενο πλαίσιο απασχόλησης ενόψει της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης επιβάλλεται η υιοθέτηση μέτρων στήριξης της εργασίας, καθώς και «η δικαιοπολιτική αντιμετώπιση των καινοφανών ζητημάτων, που οι νέες τεχνολογίες προκαλούν στον εργασιακό βίο» (Τσουκαλάς Κ., 2021). Ειδική μέριμνα χρειάζεται για την στήριξη του συγκριτικού πλεονεκτήματος που

διαθέτει η Ελλάδα, του υψηλής ειδίκευσης ανθρώπινου δυναμικού, τους νέους επιστήμονες και ερευνητές, πτυχιούχους θετικών επιστημών, τεχνολογίας, μηχανικής και μαθηματικών, που δυστυχώς «χάνονται» συνεχώς λόγω του εκτεταμένου brain drain. Στον σύγχρονο ψηφιακό εργασιακό χώρο είναι αναγκαία η διαμόρφωση μιας εθνικής προσέγγισης σε επίπεδο πολιτικής η οποία, εκτός από πολιτικές επανεκπαίδευσης εργαζομένων, υποστήριξης της κινητικότητας και εναλλαγής εργασίας, χρειάζεται να μεριμνήσει επίσης και για την αξιοποίηση του εξειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού, την «προώθηση κοινωνικών μέτρων για την αντιμετώπιση της δημογραφικής κάμψης, καθώς και την εντατικοποίηση των δράσεων ανάσχεσης της φυγής Ελλήνων επιστημόνων υψηλής κατάρτισης στο εξωτερικό» (Φωτάκης Κ., Σελίμης Α., 2018).

Η 4η Βιομηχανική Επανάσταση προήλθε ουσιαστικά από μια εκθετική αύξηση των τριών προηγούμενων βιομηχανικών επαναστάσεων αποτελώντας τη βελτιστοποίηση της ψηφιοποίησης της 3ης Βιομηχανικής Επανάστασης. Ο άνθρωπος «βρίσκεται για ακόμα μια φορά σε σταυροδρόμι, όπου καλείται να διαμορφώσει το μέλλον του», μαθαίνοντας να χρησιμοποιεί τις νέες τεχνολογίες με σοφία και να τις χρησιμοποιεί για την καλύτερευση της ζωής του, καθώς η συνετή «διαχείριση της γνώσης θα αποτελέσει το σημείο-κλειδί στην εφαρμογή της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης» (Λακασάς Δ., 2021). Το εργασιακό περιβάλλον υπόκειται σε συνεχείς, έντονους και ραγδαίους μετασχηματισμούς, με την κοινωνία να δυσκολεύεται να διαχειριστεί αποτελεσματικά και προς όφελος των εργαζομένων αυτές τις αλλαγές. Είναι σημαντικό να δοθεί ο απαραίτητος χώρος και χρόνος στο κοινωνικό σύνολο να προσαρμοστεί σε αυτές τις μεταβολές, μέσα από πολιτικές ενίσχυσης των θέσεων εργασίας, εξασφάλισης των εργατικών δικαιωμάτων, ένταξης των νέων ανθρώπων στην αγορά εργασίας, ανάδειξης της δημόσιας εκπαίδευσης και εν γένει στήριξης του κοινωνικού κράτους (Ζωγόπουλος Κ., Γιώτη Λ., 2022). Εξάλλου, οι νέες προκλήσεις που τίθενται από την ψηφιοποίηση της αγοράς εργασίας, την έλευση της ψηφιακής οικονομίας και την ένταση της

ανάπτυξης της τηλεργασίας, που επέτεινε και η πανδημία του κορωνοϊού, αποτελούν δεδομένα που αναμένεται να θέσουν νέες αναγκαιότητες σε γνώσεις και δεξιότητες για την ένταξη στην αγορά εργασίας (Παπαδάκης Ν. et al., 2021).

Καθώς, η νέα ψηφιακή πραγματικότητα εγκυμονεί και πολλούς κινδύνους για την ασφάλειά του ατόμου, η οποία παίρνει και αυτή μια ψηφιακή μορφή, η κυβερνοασφάλεια – η προσπάθεια αποτροπής και αντιμετώπισης των ψηφιακών επιθέσεων ή αλλιώς κυβερνοεπιθέσεων – θα αποτελέσει άλλη μια κομβική τεχνολογία στο πλαίσιο της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης (Λακασάς Δ., 2021). Σημαντική είναι και η υιοθέτηση και ενσωμάτωση των απαραίτητων ηθικών κανόνων κατά την εφαρμογή και χρήση των τεχνολογικών γνώσεων και των θεσμικών αλλαγών «στο δίκαιο της προστασίας του εργαζομένου από τις νέες τεχνολογίες και των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων του εντός και εκτός της εργασίας» (Τσουκαλάς Κ., 2021), στα πλαίσια της πολύ απλής αρχής: οι μηχανές προς όφελος των ανθρώπων και όχι οι άνθρωποι προς όφελος των μηχανών. «Κάθε μεγάλη τεχνολογική αλλαγή για να είναι προοδευτική πρέπει να υπηρετεί τον άνθρωπο. Γι' αυτό και είναι κρίσιμη η στάση των πολιτικών ηγεσιών απέναντι στις προκλήσεις του μέλλοντος» (Τσουκαλάς Κ., 2021).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

4. Η νεανική ανεργία

4.1. Οι νέοι στην Ελλάδα: Συνθήκες διαβίωσης στην ελληνική κοινωνία

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, ο πληθυσμός των νέων στην Ελλάδα καταγράφεται συνεχώς μειούμενος στα χρόνια της κρίσης εξ αιτίας των μειωμένων γεννήσεων. Έτσι, ενώ οι νέοι ηλικίας έως 39 ετών αποτελούσαν το 2001 το 51,7% του πληθυσμού της χώρας, το 2017 μειώθηκε στο 43,6% με προοπτική να φτάσει στο 36,2% το 2050, αυξάνοντας τη μέση ηλικία του πληθυσμού της Ελλάδας και μετατρέποντάς την σε χώρα γερόντων (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Οι θάνατοι υπερτερούν των γεννήσεων και ο δείκτης γήρανσης του πληθυσμού τα τελευταία χρόνια βρίσκεται σε ανοδική πορεία. Το φαινόμενο αυτό εντοπίζεται και στον πληθυσμό των χωρών της Ε.Ε., με τα στοιχεία να δείχνουν ότι το ποσοστό των νέων μέχρι 39 ετών της Ε.Ε. θα μειωθούν από 46,1% το 2017 σε 41% το 2050 (ΕΛΣΤΑΤ, 2018).

Καθώς η εργασία αποτέλεσε τον τομέα που επλήγη περισσότερο από την οικονομική κρίση, οι νέοι παρακολούθησαν ανήμποροι να αντιδράσουν τη σταδιακή μείωση του ακαθάριστου ωρομίσθιου τους, που ήταν ιδιαίτερα έντονη για τις ηλικίες κάτω των 24 ετών, την αύξηση της ανεργίας τους και ειδικά της μακροχρόνιας ανεργίας, την αύξηση της μερικής απασχόλησης, των ελαστικών μορφών απασχόλησης, αλλά και της επισφαλούς και αδήλωτης εργασίας. Δεν είναι τυχαία η συνεχής αύξηση της ηλικίας αποχώρησης των νέων από το πατρικό σπίτι που υπερβαίνει πλέον τα 27 έτη για τις γυναίκες και τα 30 έτη για τους άντρες (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Η εργασιακή ανασφάλεια και η αδυναμία οικονομικής αυτοσυντήρησης ωθεί τους νέους να αναβάλλουν τα σχέδια τους για το μέλλον και

για την δημιουργία της δικής τους οικογένειας, ενώ τους καθηλώνει σε μια αναμονή διαρκείας, που τείνει πλέον να θεωρείται ως κανονικότητα, στρεβλώνοντας τη φυσική πορεία της ζωής.

Απόρροια των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι νέοι άνθρωποι φαίνεται να είναι και η συμμετοχή τους στην αύξηση του ποσοστού του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό. Το 24,3% των νέων 16-34 ετών, έναντι 21,1% του συνολικού πληθυσμού, ανήκει στον πληθυσμό με υλική στέρηση, ενώ το 24,3% των νέων 16-34 ετών, έναντι 20,2% του συνολικού πληθυσμού αντιμετωπίζει τον κίνδυνο φτώχειας, και το 39,4% των νέων 16-34 ετών, έναντι 34,8% του συνολικού πληθυσμού, ανήκει στον πληθυσμό σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για το 2017, ποσοστά που βρίσκονταν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα στην αρχή της κρίσης, ήτοι 12%, 20,6% και 28,4% για τους νέους αντίστοιχα για το έτος 2009. Οι σημαντικότερες στερήσεις που υφίστανται οι νέοι σχετίζονται με την πληρωμή έκτακτων αναγκών, τις διακοπές, τα χόμπι και τις δραστηριότητες αναψυχής, την πληρωμή δανείων και πιστωτικών καρτών, την πληρωμή ενοικίου, αλλά ακόμα και με την θέρμανση και τη διατροφή τους (ΕΛΣΤΑΤ, 2018).

Ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι οι νέοι διατηρούν μια καλή σωματική υγεία που χαρακτηρίζεται ως πολύ καλή στο 86,1% των νέων ηλικίας 16-34 ετών, που οφείλεται κυρίως στον ηλικιακό παράγοντα αλλά και στην προσπάθεια των νέων για την υιοθέτηση ενός πιο υγιεινού τρόπου ζωής. Δεν παρατηρείται όμως το ίδιο και για την ψυχική υγεία των νέων, η οποία φαίνεται να διαταράσσεται καθώς οι νέοι καλούνται να αντιμετωπίσουν δυσκολίες που απορρέουν από την οικονομική κρίση. Οι νέοι επλήγησαν σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας τους, μέσα από την απουσία εισοδήματος και εργασιακής σταθερότητας, με υλικές στερήσεις και αδυναμία εκπλήρωσης των στόχων τους, γεγονότα που επηρέασαν την συναισθηματική και ψυχική τους υγεία, σε συνδυασμό με την ευαλωτότητα και την ευαισθησία της ηλικίας τους. Συνακόλουθα οι ψυχικές διαταραχές όπως η

κατάθλιψη και η αυτοκτονικότητα, παρατηρούνται αυξημένες στις νεαρές ηλικίες.

Κι ενώ κατά τη διάρκεια της κρίσης οι νέοι περιόρισαν τη χρήση ουσιών, όπως το κάπνισμα και την συχνή κατανάλωση οιοπνευματωδών ουσιών, η επικράτηση της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας στην καθημερινότητά τους δημιούργησε τις προϋποθέσεις για αύξηση της χρήσης ουσιών, αλλά και των διάφορων ψυχικών διαταραχών. Οι νέοι βρίσκονται συνεχώς σε ένα συναισθηματικό δίλημμα, είτε να προσπαθήσουν παρά τις δυσκολίες για ένα καλύτερο μέλλον με σύμμαχο τη διάθεση και τη δημιουργικότητα της ηλικίας τους, είτε να τα παρατήσουν, αφήνοντας την απελπισία, την κατάθλιψη και την συναισθηματική και ψυχική κατάρρευση να κυριαρχήσουν. Σε αυτή τους την απόφαση καθοριστικό ρόλο παίζει η δύναμη του χαρακτήρα και της προσωπικότητας τους, αλλά και η στήριξη που διαθέτουν από την οικογένεια και το κοινωνικό κράτος.

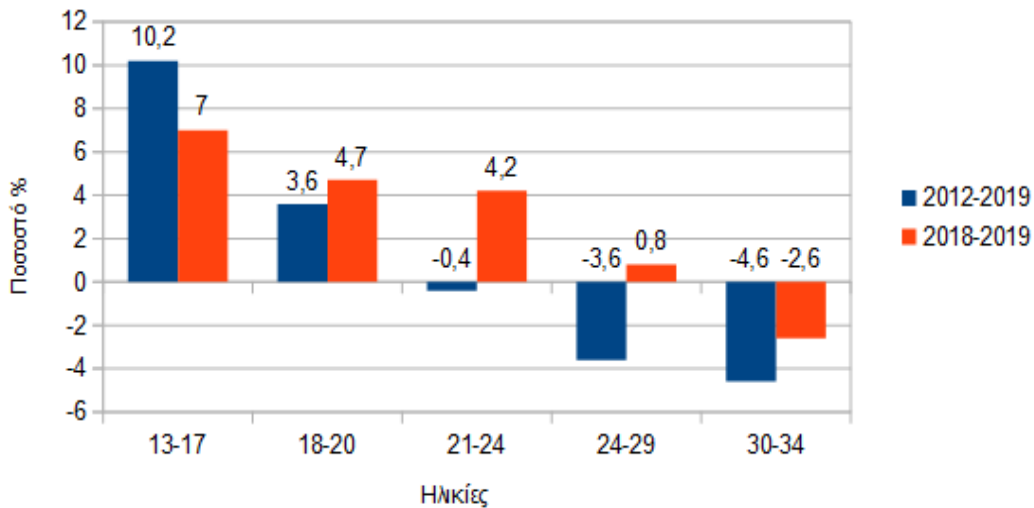
Η αύξηση της εγκληματικότητας στις νεαρές ηλικίες είναι ακόμα ένας σημαντικός δείκτης που αναδεικνύει ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Οι αιτίες του φαινομένου αυτού εντοπίζονται κυρίως σε οικογενειακούς και κοινωνικούς παράγοντες ή και σε συνδυασμό τους. Η ανεργία και οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης, καθώς και ο κίνδυνος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν πολλοί νέοι λόγω της οικονομικής κρίσης, σε συνδυασμό με ένα προβληματικό οικογενειακό περιβάλλον μπορεί να ωθήσει τον νέο σε παραβατικές συμπεριφορές (Κωνσταντακόπουλος Γ. et al, 2018). Οι νέοι που διαθέτουν έναν ευάλωτο και συναισθηματικά ασταθή χαρακτήρα επηρεαζόμενοι από την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα στη ζωή τους είναι πιο επιρρεπείς στην εκδήλωση εγκληματικής συμπεριφοράς. Προφανώς και ως πολυπαραγοντικό φαινόμενο η εγκληματικότητα δεν μπορεί να αποδοθεί εξ ολοκλήρου στην οικονομική κρίση.

Οι δυσμενείς επιπτώσεις όμως μιας τέτοιας κρίσης δημιουργούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του φαινομένου της

εγκληματικότητας στον κοινωνικό ιστό. Η χαλαρότητα που διακρίνει πλέον τις ανθρώπινες σχέσεις στη σημερινή εποχή, η απαξίωση της ανθρώπινης ζωής, η ανάγκη για απόκτηση ευημερίας με εύκολο και γρήγορο τρόπο, η διαρκής προβολή ειδεχθών εγκλημάτων από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης σε παγκόσμιο επίπεδο, αποτελούν μόνο μερικές από τις μεταβλητές που συνεπικουρούν στην εξέλιξη της εγκληματικότητας στην κοινωνία και ειδικά των νέων ατόμων. Φυσικά, σε αυτή τη διαδικασία κοινωνικής μετάλλαξης σημαντικό ρόλο παίζει και το εκάστοτε νομικό-θεσμικό πλαίσιο που ισχύει για την πρόληψη και καταστολή του φαινομένου.

Κι ενώ στα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ και της Ελληνικής Αστυνομίας για τα διαπραχθέντα αδικήματα, υπάρχει μία αισθητή μείωση της εγκληματικότητας στις νεαρές ηλικίες από την αρχή της δεκαετίας, εντούτοις τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια συνεχόμενη αύξηση στα σχετικά ποσοστά. Στους νέους η μέση ετήσια μεταβολή για τα έτη 2012 έως 2019 παρουσιάζεται με μείωση στις ηλικίες 21 έως 34 ετών, ενώ στις ηλικίες 13-20 ετών σημειώνεται σημαντική αύξηση για τα ίδια έτη. Αντίθετα, η ετήσια μεταβολή για τα έτη 2018-2019 καταγράφεται αυξημένη για τις ηλικίες έως 29 ετών (Γράφημα 4.1), στοιχεία άκρως ανησυχητικά για την πορεία της εγκληματικότητας των νέων στη χώρα.

Ποσοστιαία Ετήσια μέση μεταβολή Διαπραχθέντων Αδικημάτων κατά ηλικία

Ηλικία	13-17	18-20	21-24	24-29	30-34
2012-2019	10,2	3,6	-0,4	-3,6	-4,6
2018-2019	7	4,7	4,2	0,8	-2,6

Γράφημα 4.1 - Ποσοστιαία Ετήσια μέση μεταβολή Διαπραχθέντων Αδικημάτων κατά ηλικία (Πηγή ΕΛΣΤΑΤ, 2018)

Τα στοιχεία της Eurostat για τους νέους έως 34 ετών στην Ελλάδα δείχνουν ότι, το 2015, μόλις το 3,1% ήταν εργαζόμενοι με ταυτόχρονη συμμετοχή και στην εκπαίδευση και κατάρτιση, ενώ στην αρχή της κρίσης το ποσοστό αυτό ανερχόταν στο 4,2%, και με το αντίστοιχο στην Ε.Ε. να κυμαίνεται στο 13%. Το 36% ήταν εργαζόμενοι χωρίς συμμετοχή στην εκπαίδευση και κατάρτιση, ποσοστό εμφανώς μειούμενο από την αρχή της κρίσης όπου έφτανε το 49,5%, και με το αντίστοιχο στην Ε.Ε. να κυμαίνεται στο 42,6% για το 2015. Οι άνεργοι που συμμετείχαν στην εκπαίδευση και κατάρτιση ανέρχονταν στο 33,9% το 2015, ποσοστό αυξημένο κατά

3,8% από το 2008 και αρκετά υψηλότερο από το αντίστοιχο της Ε.Ε. (28,2%). Για όσους βρίσκονταν εκτός εργασίας, εκπαίδευσης και κατάρτισης το ποσοστό κυμαινόταν στο 27,1% για το 2015, φτάνοντας ακόμα και στο 30,8% για το 2013, αυξημένο κατά 49,4% από την αρχή της κρίσης, με το αντίστοιχο της Ε.Ε. να ανέρχεται στο 16,1% (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2017). Τα στοιχεία αυτά αναδεικνύουν ένα γενικότερο προβληματισμό σχετικά με την άνοδο της ανεργίας στους νέους ανθρώπους τα τελευταία χρόνια, καθώς και το αναδυόμενο φαινόμενο των Neets (Not in Education, Employment or Training) που αφορά σε όλη την Ε.Ε., ξεπερνώντας τα όρια της Ελλάδας, όπου βέβαια το φαινόμενο αναδεικνύεται σε μείζον κοινωνικό ζήτημα.

4.2. Νέοι και ανεργία: Η ταυτότητα των ανέργων νεαρής ηλικίας

Σύμφωνα με την Eurostat, το 2013, το 23,5% των Ευρωπαίων ηλικίας μεταξύ 15 και 24 ετών ήταν άνεργοι. Ο αριθμός αυτός μειώθηκε στο 20,3% μέχρι το 2015 και διαμορφώθηκε στο 18,7% το Σεπτέμβριο του 2016. Παρά τη σχετική αυτή μείωση, το ποσοστό της νεανικής ανεργίας εξακολουθεί να είναι υψηλό σε πολλά κράτη μέλη της Νότιας Ευρώπης. Στην Κύπρο και την Πορτογαλία, το ποσοστό υπερέβη το 30%, ενώ στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Κροατία και την Ιταλία, έφτασε ακόμα υψηλότερα, πάνω από 40% (European Parliamentary Research Service, 2017). Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, το χαμηλότερο ποσοστό νεανικής ανεργίας για το 2016 σημειώθηκε στη Γερμανία τον Σεπτέμβριο (8,6%), ενώ τα υψηλότερα ποσοστά σημειώθηκαν στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 2016 (46,5%), ποσοστό υπερδιπλάσιο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (20,9%), στην Ισπανία και την Ιταλία με 42,6% και 37,1% αντίστοιχα (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, την τελευταία δεκαετία η χώρα βίωσε έντονα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, με τον τομέα της απασχόλησης να πλήττεται

περισσότερο και τους νέους να βρίσκονται στην κορυφή της ανεργίας, με ποσοστά που ξεπερνούν το 50%. Η νεανική ανεργία ακολούθησε την ανοδική της πορεία με το ξεκίνημα της οικονομικής κρίσης φτάνοντας στο υψηλότερο σημείο τον Φεβρουάριο του 2013 με ποσοστό 60,5%, όπου παραπάνω από τους μισούς νέους της χώρας ήταν άνεργοι. Στα επόμενα χρόνια τα ποσοστά της νεανικής ανεργίας σημείωσαν σχετικά μικρές μειώσεις, διατηρούμενα όμως ακόμα σε πολύ υψηλά επίπεδα, με το ποσοστό να ανέρχεται τον Μάρτιο του 2014 στο 56,4%, τον Σεπτέμβρη του 2015 στο 49,1% και τον Αύγουστο του 2016 στο 46,5%, διατηρώντας την δυναμική ένας στους δύο νέους να είναι άνεργοι (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Αν και η εύρεση και εξασφάλιση σημαντικής και αξιοπρεπούς απασχόλησης είναι μία από τις πιο κρίσιμες μεταβάσεις των νέων ανθρώπων, τα τελευταία χρόνια η μετάβαση αυτή των νέων στην Ελλάδα δεν αποτελεί πλέον μία ευχάριστη και παραγωγική διαδικασία αλλά μία επίπονη και χρόνια προσπάθεια εξασφάλισης απασχόλησης, με αρνητικές συνέπειες τόσο στην ποιότητα ζωής τους και την κοινωνική τους ανάπτυξη όσο και στην απόκτηση εμπειρίας για τον κόσμο πέρα από το σπίτι και το σχολείο.

Στην ηλικία των 15 ετών οι νέοι, ολοκληρώνοντας την υποχρεωτική εκπαίδευση, επιλέγουν είτε τη συνέχιση των σπουδών τους σε επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα, είτε την ένταξή τους στο εργατικό δυναμικό της χώρας με την αναζήτηση και εύρεση εργασίας. Στην Ελλάδα, η μετάβαση από την εκπαίδευση στην εργασία ήταν συνήθως γραμμική, με την αναζήτηση απασχόλησης να γίνεται μετά το πέρας των σπουδών. Στις σημερινές συνθήκες αυξημένης ανεργίας και εργασιακής ανασφάλειας, οι νέοι πολλές φορές επιλέγουν να συνδυάσουν τις σπουδές με την εύρεση εργασίας. Η συνεχώς αυξανόμενη αβεβαιότητα στον τομέα της απασχόλησης επηρεάζει τις σημερινές μεταβαλλόμενες εμπειρίες για την εργασία των νέων στη χώρα, οδηγώντας τους σε επαναπροσδιορισμό των κριτηρίων τους στην αναζήτηση εργασίας, αλλά και των ατομικών τους επιλογών σχετικά με τη δια βίου εκπαίδευση, τον τομέα σπουδών και την ηλικία ένταξης στην αγορά

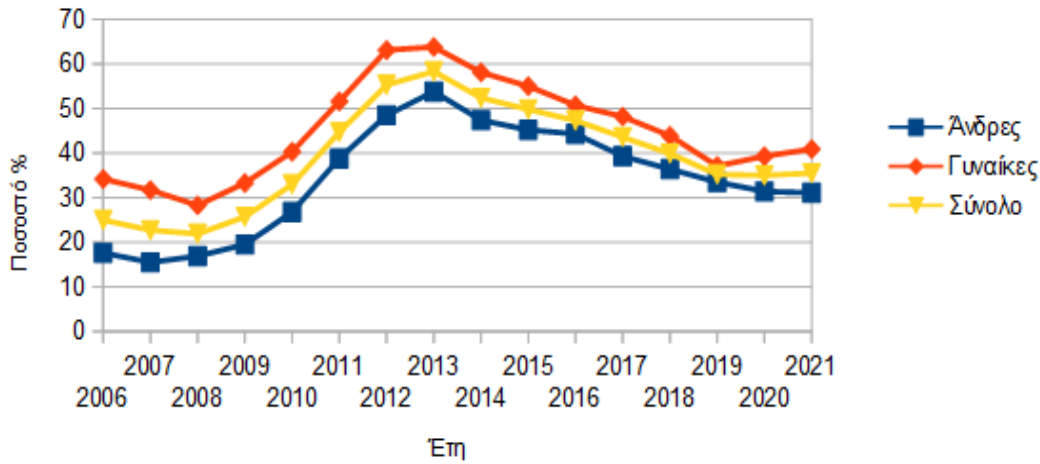
εργασίας.

Οι νέοι, ηλικίας 15-24 ετών, στην Ελλάδα – 1.098.400 άτομα το 2014 – αντιστοιχούν περίπου στο 10% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας (ΕΛΣΤΑΤ, 1ο τρίμηνο 2014). Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ το ποσοστό ανεργίας στους νέους ηλικίας 15-24 ετών προσέγγισε το 39,1% τον Ιούνιο του 2018, έχοντας ήδη φτάσει στο 59,2% τον αντίστοιχο μήνα του 2013 στα πρώτα χρόνια της κρίσης, διεκδικώντας την αρνητική πρωτιά στην Ε.Ε. Τα αντίστοιχα ποσοστά ανεργίας του γενικού πληθυσμού ανήλθαν στο 19,1% για τον Ιούνιο του 2018 και στο 27,8% για τον Ιούνιο του 2013, επιβεβαιώνοντας το μέγεθος της εργασιακής ανασφάλειας στους νέους. Κατά κανόνα, η ανεργία πλήττει περισσότερο το γυναικείο φύλο, όπως φαίνονται και από τα επιμέρους ποσοστά. Το πρώτο τρίμηνο του 2016 η ανεργία στους νέους άγγιξε το 47,4% ενώ στις νέες ήταν 55,1%, με τα ποσοστά για το πρώτο τρίμηνο του 2015 να φτάνουν το 47,5% και το 57,0% αντίστοιχα (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2017).

Το ποσοστό της νεανικής ανεργίας των νέων ηλικίας 15-24 ετών αυξήθηκε σημαντικά στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης, με το γυναικείο φύλο να πλήττεται ιδιαίτερα, κατέχοντας την πρώτη θέση στα ποσοστά έναντι των ανδρών τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ενώ το 2008 τα ποσοστά ανεργίας των νέων ανέρχονταν στο σύνολο στο υψηλό ποσοστό του 21,9%, με 28,3% στις γυναίκες και 16,9% στους άνδρες, τα επόμενα έτη ο ρυθμός αύξησης της ανεργίας των νέων υπήρξε καταγιμιστικός, φθάνοντας το 2013 στο 58,3% στο σύνολο, με 63,8% στις γυναίκες και 53,8% στους άνδρες (Γράφημα 4.2) (Eurostat, 2022a). Τα υψηλά αυτά ποσοστά είναι ενδεικτικά της δύσκολης κατάστασης την οποία καλούνται να βιώσουν οι νέοι σε ένα αφιλόξενο γι' αυτούς κοινωνικά και εργασιακά περιβάλλον.

Ποσοστά νεανικής ανεργίας ηλικίας 15-24 ετών

ανά φύλο και στο σύνολο

Έτη	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ανδρες	17,6	15,5	16,9	19,5	26,8	38,8	48,5	53,8	47,4	45,2	44,3	39,3	36,4	33,5	31,4	31,1
Γυναίκες	34,2	31,7	28,3	33,3	40,3	51,6	63,1	63,8	58,1	55	50,7	48,2	43,9	37,1	39,3	40,9
Σύνολο	25	22,7	21,9	25,7	33	44,7	55,3	58,3	52,4	49,8	47,3	43,6	39,9	35,2	35	35,5

Γράφημα 4.2 – Ποσοστά νεανικής ανεργίας ηλικίας 15-24 ετών ανά φύλο και στο σύνολο, Πηγή ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ (2017), Eurostat (2022a)

4.3. Οι Νέοι εκτός Απασχόλησης, Εκπαίδευσης, Κατάρτισης (Neets): Ορισμός και παράγοντες ευαλωτότητας

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο μια νέα κοινωνική ομάδα που ονομάζεται Neet (Not in Education, Employment or Training) και περιλαμβάνει τους νέους που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, ενώ δεν παρακολουθούν κάποιο πρόγραμμα εκπαίδευσης ή κατάρτισης (European Commission, 2018). Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει τους άνεργους αλλά και τους μη

οικονομικά ενεργούς νέους ηλικίας 15-24 ετών, που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης και οι οποίοι αποτελούν τον πληθυσμό Neet. Κι ενώ το ποσοστό των Neets περιλαμβάνει όλους τους νέους εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (άνεργους Neets και οικονομικά μη ενεργούς Neets) επί του συνόλου του νεανικού πληθυσμού (εργαζόμενους, άνεργους σε κατάρτιση, μη ενεργούς σε κατάρτιση, άνεργους Neets και οικονομικά μη ενεργούς Neets), το ποσοστό της νεανικής ανεργίας περιλαμβάνει τον άνεργο νεανικό πληθυσμό (άνεργους νέους σε κατάρτιση και άνεργους Neets) επί του συνόλου του ενεργού νεανικού πληθυσμού (εργαζόμενους, άνεργους σε κατάρτιση και άνεργους Neets), θέτοντας εκτός μεταβλητών όλους εκείνους τους νέους που δεν είναι οικονομικά ενεργοί (Επιτροπή Επαφών Ε.Ε., 2018). Αυτή η διαφορά στη μέτρηση των δύο ποσοστών δημιουργεί δυσκολίες στη σύγκριση μεταξύ τους καθώς έχουν διαφορετική πληθυσμιακή βάση. Τα ποσοστά των Neets εμφανίζονται σαφώς μικρότερα από τα ποσοστά της νεανικής ανεργίας, αφού στη μέτρηση της νεανικής ανεργίας δεν υπολογίζεται η διόλου ευκαταφρόνητη τα τελευταία χρόνια ομάδα των μη οικονομικά ενεργών νέων, η οποία όμως αντικατοπτρίζεται στο αυξημένο ποσοστό των Neets.

Συνήθως, ο όρος Neet χρησιμοποιείται για τους νέους που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 15 έως 24 ετών, κυρίως στην Ε.Ε., ενώ για τον ΟΟΣΑ το ηλικιακό φάσμα των Neets εκτείνεται από τα 15 έως τα 29 έτη. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, το ποσοστό των NEETs έχει αυξηθεί σημαντικά στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, οδηγώντας ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό νέων σε κοινωνικό και εργασιακό αποκλεισμό. Κι ενώ πριν την οικονομική κρίση το ποσοστό των Neets βρισκόταν σε σταδιακή μείωση λόγω της συμμετοχής των νέων τόσο στην εργασία όσο και στα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, από το 2008 με την είσοδο των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία, το ποσοστό των Neets άρχισε να αυξάνεται στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε. τόσο στην ηλικιακή ομάδα 15-24 ετών όσο και στην ηλικιακή ομάδα 15-29 ετών, με παρόμοιες τάσεις και σε

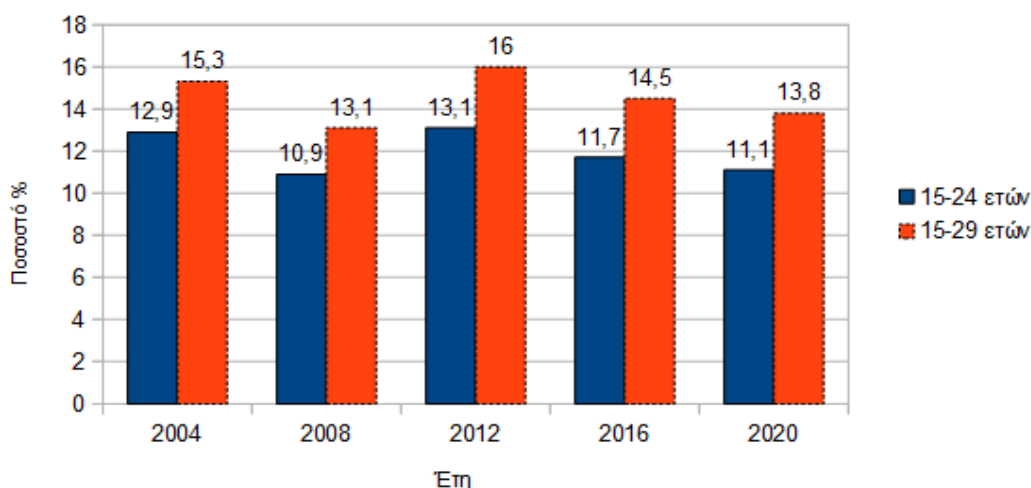
παγκόσμιο επίπεδο σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ (Eurostat, 2017, 2022b). Η έντονη αύξηση των ποσοστών της νεανικής ανεργίας που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης συνέβαλε με τη σειρά της και στην αύξηση του πληθυσμού των Neets στην Ε.Ε. και ειδικότερα στην Ελλάδα (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Η χρήση του όρου Neets από την Ευρωπαϊκή Ένωση έγινε στις αρχές του 2010, αλλά ως όρος εμφανίστηκε αρχικά στο Ηνωμένο Βασίλειο στα τέλη της δεκαετίας του 1990, προσδιορίζοντας τους νέους κυρίως ηλικίας 16-18 ετών και προσπαθώντας να σκιαγραφήσει την κοινωνική κατάσταση στην οποία βρισκόταν μια συνεχώς αυξανόμενη κατηγορία του πληθυσμού, των νέων δηλαδή ανθρώπων που δεν συμμετείχαν πλέον ως ανθρώπινο κεφάλαιο στην κοινωνία, μέσω της εργασίας, της εκπαίδευσης ή της κατάρτισης. Ταυτόχρονα, οι παραδοσιακοί δείκτες απασχόλησης και επαγγελματικής κατάρτισης δεν μπορούσαν πια να αποτυπώσουν με αξιοπιστία τις μεταβαλλόμενες συνθήκες και δυσκολίες που αντιμετώπιζαν πλέον πολλοί νέοι στην αγορά εργασίας. Ο ίδιος όρος υιοθετήθηκε και από άλλες χώρες σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως η Ιαπωνία, αλλά και η Ταϊβάν, το Χονγκ Κονγκ, η Β. Κορέα (European Parliamentary Research Service, 2017). Έτσι, ο δείκτης Neet αναφέρεται στον αριθμό των νέων εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό των νέων ανθρώπων.

Η κοινωνική ομάδα των Neets περιλαμβάνει νέους ανθρώπους με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, καθώς εκτός από το εύρος της ηλικίας (από τα 15 έως 29 έτη) μπορούν να υπαχθούν στους Neets νέοι που είναι βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα άνεργοι, νέοι που βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο, νέοι με οικογενειακές ευθύνες, αλλά και άτομα με αναπηρίες ή ιατρικά προβλήματα. Στατιστικά, οι νέες γυναίκες Neets υπερτερούν των νέων αντρών Neets, ενώ η πιθανότητα να είναι κάποιος Neet αυξάνεται με την ηλικία. Ο αριθμός των Neets φαίνεται να είναι αντιστρόφως ανάλογος με το επίπεδο εκπαίδευσης που έχει επιτευχθεί, ενώ διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό και από το ένα κράτος

μέλος στο άλλο. Στις σκανδιναβικές και βόρειες χώρες το ποσοστό των Neets βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα αποτελούμενο από ένα πολύ χαμηλό ποσοστό μακροχρόνια ανέργων και αποθαρρυσμένων πρώην εργαζόμενων και ένα μεγαλύτερο ποσοστό νεαρών ατόμων με αναπηρία (Βέλγιο, Δανία, Γερμανία, Γαλλία, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Αυστρία, Ολλανδία, Σλοβενία, Φινλανδία, Σουηδία και Ηνωμένο Βασίλειο). Στις χώρες της νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Ισπανία, Κροατία, Ιταλία, Κύπρος και Πορτογαλία), αλλά και την Ιρλανδία το ποσοστό των Neets είναι υψηλότερο από τον μέσο όρο της ΕΕ, αποτελούμενο κυρίως από μακροχρόνια ανέργους ή αποθαρρυσμένους πρώην εργαζόμενους. Στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Βουλγαρία, Τσεχική Δημοκρατία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία και Σλοβακία) το ποσοστό των Neets είναι μεγαλύτερο από τον μέσο όρο της ΕΕ, με βασικό όμως λόγο την ύπαρξη αυξημένων οικογενειακών ευθυνών (European Parliamentary Research Service, 2017). Στην αρχή της κρίσης το 2008 το ποσοστό των NEETs στην Ε.Ε. κυμαινόταν στο 10,9%, το 2012 στη μέση της οικονομικής κρίσης έφτασε στο 13,1%, ενώ το 2016 μειώθηκε στο 11,7%, ποσοστό που αντιστοιχεί σε πάνω από 6 εκατομμύρια άτομα (Γράφημα 4.3) (Eurostat, 2017, 2022b).

Δείκτης Neets στην Ε.Ε.

Έτη	2004	2008	2012	2016	2020
15-24 ετών	12,9	10,9	13,1	11,7	11,1
15-29 ετών	15,3	13,1	16	14,5	13,8

Γράφημα 4.3 – Δείκτης Neet στην Ε.Ε. - Πηγή Eurostat (2017), (2022b)

Αξίζει να σημειωθεί ότι και το ποσοστό των NEETs ηλικίας 25-29 ετών είναι σημαντικό καθώς έφτασε το 20% στην Ε.Ε. για το 2011 (Eurostat, 2017). Στην Ε.Ε. υπολογίστηκε ότι, το 2011, 7,5 εκατομμύρια νέοι ηλικίας 15-24 και 5 εκατομμύρια ηλικίας 25-29 βρίσκονταν εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης, συνολικά δηλαδή 12,5 εκατομμύρια νέοι άνθρωποι (Eurofound, 2012), ενώ για το έτος 2015 υπολογίζονται σε 14 εκατομμύρια νέους ηλικίας 15-29 ετών, με τα 5 εκατομμύρια (17,3%) να συγκεντρώνονται στην ηλικιακή ομάδα 20-24 (Eurostat, 2016). Το ποσοστό των Neets όμως ποικίλει από χώρα σε χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Για το έτος 2015, στις χώρες με τα μικρότερα ποσοστά των Neets ανήκουν η Δανία, η Γερμανία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία και η Σουηδία, με λιγότερο από 7%, ενώ αντιθέτως στην Βουλγαρία και στην Ιταλία οι Neets αποτελούν περίπου το 1/5 του πληθυσμού των νέων 15 έως 24 ετών. Ακόμα και στους νέους 15 έως 29 ετών, η Δανία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία και η Σουηδία διατηρούν το ποσοστό των Neets κάτω από 8%, ενώ στην Ελλάδα και την Ιταλία το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται στο 1/4 του νεανικού πληθυσμού (European Parliamentary Research Service, 2017). Η Ελλάδα, η Ιταλία, η Βουλγαρία, η Κροατία και η Ρουμανία αποτελούν τις χώρες της Ε.Ε. με τα μεγαλύτερα ποσοστά Neets που καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Σύμφωνα με έρευνα του Eurofound για τους Neets, στην ομάδα αυτή εντάσσονται οι νέοι που είναι άνεργοι, επειδή δεν βρίσκουν εργασία, ή επειδή δεν ψάχνουν, ή επειδή αφιερώνουν χρόνο σε άλλες δραστηριότητες ή επειδή

αφιερώνουν χρόνο στον εαυτό τους (Eurofound, 2012). Σε πιο πρόσφατη μελέτη του Eurofound οι Neets κατηγοριοποιούνται, ανάλογα με την διάρκεια ανεργίας, τη διαθεσιμότητά τους και τους λόγους μη διαθεσιμότητας, σε βραχυχρόνια άνεργους (29,8%), σε μακροχρόνια άνεργους (22%), σε μη ενεργούς λόγω οικογενειακών ευθυνών (15,4%), σε νέους που πρόκειται σύντομα να ενταχθούν ξανά στην απασχόληση, εκπαίδευση ή κατάρτιση (7,8%), σε μη ενεργούς λόγω αναπηρίας ή ασθένειας (6,8%), σε νέους αποθαρρυσμένους από την εργασία (5,8%), αλλά και σε μη ενεργούς για άγνωστους λόγους (12,5%) (Eurofound, 2012).

Στην Ε.Ε. η υπόθεση Neet είναι γένους θηλυκού καθώς το ποσοστό των Neet γυναικών υπερβαίνει το αντίστοιχο ποσοστό των αντρών, και ειδικότερα στην ηλικιακή ομάδα 15-29 ετών. Εξάλλου, στην Ε.Ε., οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 88% των νέων που δεν απασχολούνται, δεν εργάζονται ούτε εκπαιδεύονται για οικογενειακούς λόγους. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, το 2015 και για την ηλικιακή ομάδα 15-24, η διαφορά μεταξύ γυναικών και αντρών ανήλθε σε μισή ποσοστιαία μονάδα (12,3% και 11,8% αντίστοιχα), ενώ για την ηλικιακή ομάδα 15-29 στο ίδιο έτος η διαφορά ήταν πάνω από 3 ποσοστιαίες μονάδες (16,7% και 13% αντίστοιχα), με σημαντικές ωστόσο τις επιμέρους διαφορές σε κάθε χώρα της Ε.Ε. Στην Κροατία, την Κύπρο, το Λουξεμβούργο και τη Φινλανδία η πλειοψηφία των Neets είναι άνδρες. Φαίνεται ότι η αναλογία των Neets αυξάνεται με την ηλικία. Το 2015, το ποσοστό των νέων ηλικίας 15 έως 19 ετών που δεν ήταν σε απασχόληση, εκπαίδευση ή κατάρτιση, ανήλθε σε 6,3%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τα άτομα ηλικίας 20 έως 24 ετών ανήλθε σε 17,3% και για τα άτομα ηλικίας 25 έως 29 ετών έφτασε το 19,7% (European Parliamentary Research Service, 2017).

Σύμφωνα με σχετικές μελέτες του ΟΟΣΑ και του Eurofound, η πιθανότητα ενός ατόμου να είναι Neet σχετίζεται με το επίπεδο εκπαίδευσής του, με το υψηλό μορφωτικό επίπεδο να αποτελεί για τους νέους μια άμυνα κατά της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο, σύμφωνα με το Eurofound, ενώ στην Ευρώπη οι Neets είναι συνήθως low-skilled, αντίθετα στις χώρες της Ε.Ε. που έχουν

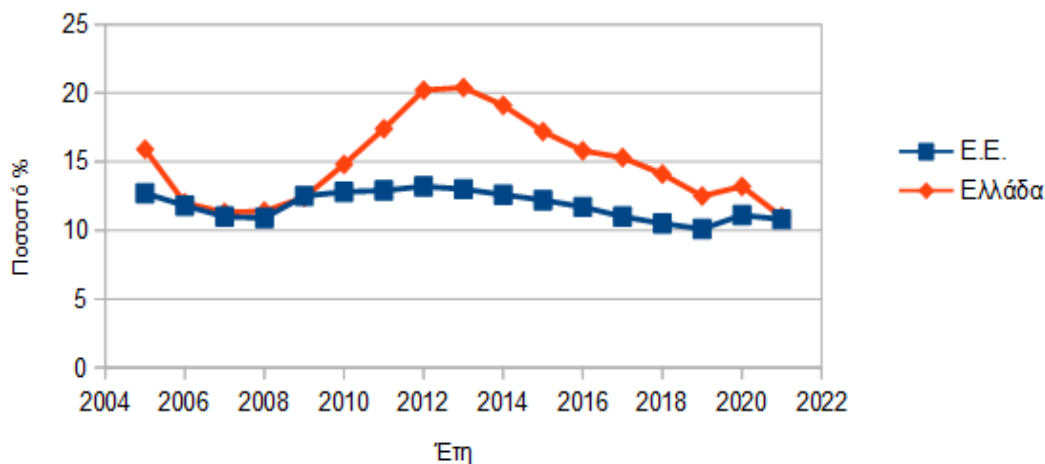
πληγεί περισσότερο από την κρίση, μεταξύ των οποίων η Κύπρος, η Κροατία και η Ελλάδα, το υψηλότερο ποσοστό Neet παρατηρείται στους νέους με τριτοβάθμια εκπαίδευση (Eurofound, 2016), (OECD 2016). Στην Ελλάδα, πάνω από το 25% των Neets είναι απόφοιτοι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Το ποσοστό των Neets στην Ελλάδα σημείωσε μια αύξηση που έφτασε σχεδόν το 50% κατά την περίοδο της κρίσης (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2013), κατέχοντας τις πρώτες θέσεις εντός της Ε.Ε. αναφορικά με τους Neets, καθώς από το 2010 και μετά το ποσοστό των Neets στην Ελλάδα υπερβαίνει κατά πολύ το αντίστοιχο ποσοστό της Ε.Ε. με τη διαφορά τους να αγγίζει ακόμα και τις 7 ποσοστιαίες μονάδες για τα έτη 2012-2014, αναδεικνύοντας την οικονομική κρίση και την αύξηση των ποσοστών νεανικής ανεργίας ως τους βασικούς παράγοντες ανόδου του ποσοστού των Neets στην Ελλάδα. Στη χώρα μας, η ομάδα των Neets καταγράφηκε με ποσοστό 11,4% το 2008, φτάνοντας στο 20,4% το 2013, ενώ το 2018 μειώθηκε στο 14,1% ποσοστό όμως σχεδόν 35% μεγαλύτερο από τον αντίστοιχο μέσο όρο της Ε.Ε. (10,5%) (Eurostat, 2020) (Γράφημα 4.4). Δεν είναι τυχαίο ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά Neets καταγράφονται τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Ε.Ε. τα έτη 2012 και 2013, την εποχή όπου η οικονομική κρίση είχε διεισδύσει πλέον σε όλες τις πτυχές της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας με τις δυσμενείς επιπτώσεις της να πλήττουν κυρίως τους νέους ανθρώπους.

Δείκτης Neets 15-24 ετών

στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα

Έτη	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ε.Ε.	12,7	11,8	11	10,9	12,5	12,8	12,9	13,2	13	12,6	12,2	11,7	11	10,5	10,1	11,1	10,8
Ελλάδα	15,9	12	11,3	11,4	12,4	14,8	17,4	20,2	20,4	19,1	17,2	15,8	15,3	14,1	12,5	13,2	11

Γράφημα 4.4 – Δείκτης Neets στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα 15-24 ετών – Πηγή Eurostat, (2020), (2022b)

Επικεντρώνοντας στα στοιχεία για την ηλικιακή ομάδα 20-24 ετών παρατηρείται ότι για το 2015 το ποσοστό των Neets ανήλθε στο 26,1%, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο από το αντίστοιχο της ηλικιακής ομάδας 15-24 (12%). Η διαφορά αυτή οφείλεται κυρίως στο ότι οι νέοι έως 18 ετών στην Ελλάδα βρίσκονται ακόμα εντός της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς η πλειοψηφία των νέων, μετά την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης του γυμνασίου, εγγράφεται στο επόμενο επίπεδο σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Γενικό ή Επαγγελματικό Λύκειο), ενώ ακόμα και μετά το πέρας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μεγάλο ποσοστό των νέων εγγράφεται και σε σχολές της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλο ποσοστό των Neets στην

Ελλάδα είναι απόφοιτοι της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης σε ποσοστό 28,4% (Παπαδάκης Ν. 2013).

Καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, οι νέοι τελικά δεν αντιμετωπίζουν μόνο δυσκολία στην εύρεση εργασίας και απόκτηση εισοδήματος, αλλά και στη συμμετοχή στις κοινωνικές δομές και σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση στις υπηρεσίες, που στοχεύουν στην εξασφάλιση φυσικής και κοινωνικής ευημερίας και βελτίωσης στο επίπεδο διαβίωσης τους (Παπαδάκης Ν., Κυβέλου Σ., 2014). Τον μεγαλύτερο κίνδυνο διατρέχουν οι νέοι με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, οι νέες γυναίκες, οι νεαροί μετανάστες, τα άτομα με αναπηρία και οι νέοι με σοβαρά προβλήματα ψυχικής ή σωματικής υγείας, ενώ στην Ελλάδα, ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί σημαντικό παράγοντα τόσο οικονομικής όσο και ψυχολογικής στήριξης αυτής της ομάδας των νέων (Papadakis et al, 2017). Οι νέοι που ζουν σε απομακρυσμένες περιοχές ή ανήκουν σε οικογένεια με χαμηλό εισόδημα διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να ενταχθούν στην ομάδα των Neets. Σύμφωνα με την έρευνα της ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ για τους Neets οι βασικότεροι προβλεπτικοί παράγοντες «για την ένταξη των νέων στην ομάδα των Neets» είναι «η μεγαλύτερη ηλικία, η διαμονή με τους γονείς, το ιστορικό εργασίας στο παρελθόν και η χαμηλή υποκειμενική αυτο-αποτελεσματικότητα» (Μπάστα Μ. et al, 2016).

Σε δύο πρωτογενείς έρευνες «Βαρόμετρο Απόντων. Οι Neets» και «NEETs2» (EEA Grants/GR07-3757)²⁷ έγινε μια σημαντική προσπάθεια ανίχνευσης του

---

²⁷ Η έρευνα «Βαρόμετρο Απόντων. Οι Neets» υλοποιήθηκε το 2013 «από το Κέντρο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ) του Πανεπιστημίου Κρήτης, το ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, την GPO (Greek Public Opinion)» και το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ), ενώ έρευνα «NEETs2» (EEA Grants/GR07-3757) διεξήχθη σε πανελλαδικό επίπεδο σε νέους και νέες 15-24 ετών αναφορικά με την κοινωνική ενσωμάτωση της ευάλωτης ομάδας των NEETs και υλοποιήθηκε το 2016 «από το ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ (συντονίζων φορέας), το Κέντρο Πολιτικής Έρευνας & Τεκμηρίωσης (ΚΕΠΕΤ) του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης και το Κέντρο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔΙΚ) του Πανεπιστημίου Κρήτης».

φαινομένου των Neets στην Ελλάδα και αποτύπωσης των χαρακτηριστικών αυτής της κοινωνικά ευπαθούς ομάδας. Στην έρευνα του 2013, η κατανομή του νεανικού πληθυσμού στην Ελλάδα ανέδειξε το ποσοστό των Neets στο 16,9%, αρκετά υψηλότερο από πολλές ευρωπαϊκές χώρες, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό των νέων δήλωσε μαθητής, σπουδαστής, φοιτητής ή ενταγμένος σε πρόγραμμα κατάρτισης (66,9%) και ένα μικρότερο ποσοστό δήλωσε εργαζόμενος (16,2%). Η μεγαλύτερη συγκέντρωση Neets παρουσιάζεται στην Περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας αλλά και στη νησιωτική Ελλάδα, ενώ οι νέοι στις αγροτικές περιοχές είναι πιο πιθανό να ενταχθούν στους Neets, παρόλο που ο μεγαλύτερος αριθμός Neets ζει στις αστικές περιοχές (Δρακάκη Μ. et al, 2013), πιθανότατα λόγω των μειωμένων ευκαιριών εύρεσης εργασίας στην επαρχία ή και της εποχικότητας των προσφερόμενων θέσεων εργασίας (Παπαδάκης Ν., 2013). Όπως προκύπτει από την έρευνα το 66,2% των Neets έχει εργαστεί στο παρελθόν στον τριτογενή τομέα παροχής υπηρεσιών, ενώ το 26,2% βρίσκεται σε μακροχρόνια ανεργία (Παπαδάκης Ν. et al, 2013).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας «Βαρόμετρο Απόντων, Οι Neets» του 2013, το 41,1% των Neets ζει σε οικογένειες με χαμηλά μηνιαία εισοδήματα κάτω των 1.000 ευρώ, ενώ το ποσοστό των Neets που ανήκει σε οικογένειες με μηνιαίο εισόδημα άνω των 2.000 ευρώ είναι μικρό καθώς φτάνει μόλις το 4,8%, γεγονός που επισημαίνει και τον διαγενεακό χαρακτήρα της φτώχειας (Παπαδάκης Ν., 2013). Διαπιστώνεται ότι ο γυναικείος πληθυσμός Neets είναι μεγαλύτερος από τον αντρικό, καθώς οι γυναίκες καταλαμβάνουν το 54,4% των Neets 45,6% για τους άνδρες, γεγονός βέβαια που συνάδει με την γενική κατανομή της πληθυσμιακής ομάδας στην οποία ανήκουν. Σημαντικό εύρημα της έρευνας αποτελεί και το μορφωτικό επίπεδο των Neets όπου καταγράφηκε ότι το 37,5% των Neets είναι απόφοιτοι Λυκείου, το 28,4% είναι απόφοιτοι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, το 26,2% είναι απόφοιτοι Επαγγελματικού Λυκείου ή Τεχνικών Σχολών, ενώ το μικρότερο ποσοστό κατέχουν οι απόφοιτοι της υποχρεωτικής εκπαίδευσης του Γυμνασίου που φτάνει στο 7,9%. Πάντως, το 75% των Neets φαίνεται ότι δεν έχει παρακολουθήσει

κανένα πρόγραμμα κατάρτισης, γεγονός που αναδεικνύει την αμφισβήτηση των νέων για την σύνδεση των προγραμμάτων κατάρτισης με την αγορά εργασίας.

Στην Ελλάδα εντοπίζονται σχετικά χαμηλά ποσοστά πρόωρης σχολικής εγκατάλειψης, καθώς οι νέοι ολοκληρώνουν σε μεγάλο ποσοστό τις σπουδές τους στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αλλά και να συνεχίζουν στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat για το 2015 το ποσοστό σχολικής εγκατάλειψης ανήλθε σε 7,9% στην Ελλάδα και σε 11% στην Ε.Ε. Το μορφωτικό επίπεδο των νέων στην Ελλάδα και ιδιαίτερα των Neets είναι αρκετά υψηλό σε σύγκριση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που συνάδει και με την απότομη αύξηση στον αριθμό των νέων που υπάγονται στην ομάδα Neets που παρατηρείται στην ηλικία περίπου των 22 ετών και μέχρι την ηλικία των 24 ετών, με τη δυσκολία ένταξης στην αγορά εργασίας μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους να γίνεται ακόμα πιο έντονη. Υπολογίζεται ότι το 87,5% των Neets ανήκει στην ηλικιακή ομάδα των 20-24 ετών, ενώ μόνο το 12,5% ανήκει σε μικρότερη ηλικία (Παπαδάκης Ν., 2013). Τα χαμηλά επίπεδα σχολικής διαρροής στην Ελλάδα αναδεικνύουν τόσο τη σημασία του παράγοντα της ανεργίας στην διατήρηση του ποσοστού των Neets σε υψηλά επίπεδα, όσο και την αδυναμία σύνδεσης της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, που εμποδίζει την αποτελεσματική τους ένταξη στην απασχόληση (Κοτρόγιαννος Δ. Et al, 2016).

Η αστικότητα, το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο αλλά και το οικογενειακό εισόδημα αποτελούν τους πιο κρίσιμους παράγοντες για την πιθανότητα υπαγωγής των νέων στην Ελλάδα στην ομάδα των Neets. Η οικογένεια κατέχει σημαντική θέση στη διαμόρφωση και εξέλιξη της ομάδας των Neets, καθώς ο ρόλος της είναι διττός. Από τη μία πλευρά, η ελληνική οικογένεια, παρέχοντας την οικονομική και υλική στήριξη που χρειάζονται τα νεαρά μέλη της, μειώνουν την αυτονομία τους, εμποδίζουν την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και καθυστερούν την εργασιακή και κοινωνική τους ένταξη. Κατά συνέπεια οι νέοι αναπτύσσουν δυσκολότερα κίνητρα αυτοεκπλήρωσης, ενώ δεν νιώθουν την ανάγκη

εγκατάλειψης της οικογενειακής εστίας, μένοντας περισσότερα χρόνια στην πατρική τους θαλπωρή, με αποτέλεσμα να οδηγούνται στην παθητικότητα, «στην περιθωριοποίηση και στον κοινωνικό και εργασιακό αποκλεισμό» (Papadakis et al, 2017). Από την άλλη μεριά, η οικογένεια, εκτός από την οικονομική, παρέχει και την ψυχολογική στήριξη που χρειάζονται οι νέοι για να διαχειριστούν όλες τις προκλήσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν στην πιο κρίσιμη ηλικία της ζωής τους κατά την μετάβαση από την σχολική και οικογενειακή στην κοινωνική και εργασιακή ζωή, ειδικότερα σε μια περίοδο έντονης εργασιακής επισφάλειας.

Στην περίπτωση αυτή, η οικογένεια αποτελεί βασικό θεσμό στήριξης των νέων στις δυσμενείς κοινωνικές και εργασιακές προκλήσεις, δημιουργώντας ένα πλέγμα προστασίας ενάντια στην εκδήλωση διάφορων ψυχικών διαταραχών της νεολαίας, με δεδομένες τις ελλείψεις που υπάρχουν στο κοινωνικό κράτος και στις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας. Η υποστήριξη αυτή που απολαμβάνουν οι Neets από την οικογένειά τους, αλλά και η διεύρυνση του ποσοστού που καταλαμβάνουν πλέον στο σύνολο των νέων, τους βοηθάει να διατηρούν σε χαμηλό επίπεδο το αίσθημα του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ το συντριπτικό ποσοστό των Neets (90,2%) δεν νιώθουν κοινωνικά απομονωμένοι, παρόλο που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης. Η οικογενειακή εισοδηματική κατάσταση κατέχει σημαντικό ρόλο στο αίσθημα της κοινωνικής απομόνωσης των νέων καθώς όσο μικρότερο είναι το εισόδημα τόσο πιο έντονο είναι το αίσθημα του αποκλεισμού (Παπαδάκης N. et al, 2016). Οι Neets που δεν διαθέτουν οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη νιώθουν πιο έντονα τον κοινωνικό αποκλεισμό (σε ποσοστό 15,9%), με συνέπειες που εντοπίζονται σε όλο το φάσμα της κοινωνικής τους ζωής και ιδιαίτερα στην ψυχική τους υγεία (Παπαδάκης N. et al, 2013).

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η ομάδα των Neets αποτελείται από νέους ηλικίας 15-24, ακόμα και ως 29 ετών, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από σημαντική ανομοιογένεια όσον αφορά στα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, δεδομένου ότι και οι παράγοντες που οδηγούν τη νεολαία σε αυτό το κοινωνικό αδιέξοδο είναι

πολλαπλοί και ετερόκλητοι. Συγκεντρώνοντας τις βασικές παραμέτρους που καθιστούν τους νέους ευάλωτους στην ένταξή τους στην κοινωνική και εκπαιδευτική διαδικασία, η σχετική βιβλιογραφία επικεντρώνεται στους νέους με χαμηλά προσόντα και χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, στα άτομα με ειδικές ανάγκες ή κάποιου είδους αναπηρία, στους νέους με χαμηλό οικογενειακό εισόδημα ή σε όσους βρίσκονται στο φάσμα της φτώχειας, στους νέους που διαμένουν σε απομακρυσμένες περιοχές με δυσκολία πρόσβασης στα αστικά κέντρα, στους νέους μετανάστες ή πρόσφυγες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες ένταξης στις κοινωνικές και εκπαιδευτικές δομές, στους νέους που δεν στερούνται της απαραίτητης στήριξης από την οικογένεια τους λόγω μακροχρόνιας ανεργίας ή φτώχειας των γονιών, αλλά και στους νέους που βιώνουν τη διάλυση της οικογένειάς τους και οι οποίοι πλημμυρίζονται από συναισθήματα ανασφάλειας και αβεβαιότητας, με την έλλειψη ευκαιριών ένταξης στις εκπαιδευτικές και κοινωνικές δομές να αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό που συνδέει όλες τις παραπάνω κατηγορίες των νέων (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016). Οι νέοι που προέρχονται από οικογένειες μεταναστών και προσφύγων, φαίνεται ότι καλούνται να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τον κίνδυνο εκπαιδευτικού, κοινωνικού και εργασιακού αποκλεισμού, αλλά και τον κίνδυνο ακραίων ρατσιστικών και ξενοφοβικών επιθέσεων που εκφράζονται από την συνεχώς αυξανόμενη εθνικιστική ιδεολογική συμπεριφορά (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016).

Οι απώλειες που υφίστανται οι κοινωνίες από την αδυναμία αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού των νέων εντοπίζονται τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο. Η οικονομία και τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης επωμίζονται το κόστος της απώλειας της προστιθέμενης αξίας από τη μη συμμετοχή των νέων στην αγορά εργασίας και στις δομές εκπαίδευσης ή ακόμα και από την φυγή τους από τη χώρα. Αλλά και σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο οι επιπτώσεις είναι σημαντικές και μακροχρόνιες, επηρεάζοντας κυρίως τις προοπτικές διαβίωσης, επαγγελματικής και κοινωνικής ένταξης των νέων αλλά και

την ψυχική και πνευματική τους υγεία (Λάβδας Κ., 2016).

4.3.1. Η σωματική και ψυχική υγεία των Neets

Η άποψη που έχουν οι Neets για την σωματική τους υγεία είναι αρκετά καλή, δεδομένου και του νεαρού της ηλικίας τους, ωστόσο δεν ισχύει το ίδιο και για την ψυχική τους υγεία, η οποία εμφανίζεται αρκετά επιβαρυνμένη λόγω της έντονης εργασιακής ανασφάλειας και της οικονομικής δυσχέρειας που αντιμετωπίζουν (Παπαδάκης Ν. et al, 2013). Οι Neets, σε ποσοστό 54,6%, αντιμετωπίζουν το άγχος ως βασική διαταραχή στην ψυχική υγεία τους, ενώ διακατέχονται κυρίως από το αίσθημα της απελπισίας και της απογοήτευσης, κινδυνεύοντας να χάσουν τον προσανατολισμό από τους στόχους τους. Ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Neets, σε ποσοστό 59,1%, διατηρεί σταθερή την αισιοδοξία του για το μέλλον και για την επίτευξη των στόχων επανένταξης στην εργασιακή ή εκπαιδευτική διαδικασία, χωρίς όμως να θεωρείται ευκαταφρόνητο το ποσοστό του 40,9% των Neets που εμφανίζεται απαισιόδοξο για το μέλλον, θεωρεί αυτούς τους στόχους ακατόρθωτους και φλερτάρει με τον εργασιακό και κοινωνικό αποκλεισμό πριν καν ακόμα χαράξει την επαγγελματική και κοινωνική πορεία. Η αδυναμία ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας, η έλλειψη δομών για την αξιοποίηση των ικανοτήτων και των προσόντων τους από τον κρατικό μηχανισμό και εν γένει οι συνολικές δυσμενείς επιπτώσεις τις οικονομικής κρίσης που πλήττουν την ελληνική κοινωνία εδώ και χρόνια, έχουν αναπτύξει στους νέους έντονα τα συναισθήματα ανασφάλειας, άγχους και θυμού, που είναι εμφανή όχι μόνο στην ομάδα των Neets, με ποσοστά 43,4%, 17% και 33,1% αντίστοιχα, αλλά και στο σύνολο των νέων, με ποσοστά 48,6%, 17,2% και 25,8% αντίστοιχα, γεγονός που καταδεικνύει τη γενικότερη απογοήτευση στην οποία έχουν περιέλθει οι νέοι της χώρας (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Το άγχος και το αίσθημα απογοήτευσης που βιώνουν οι Neets δυσκολεύουν την καθημερινότητά τους, οδηγώντας τους στην παραίτηση από την ενεργή δράση, μειώνοντας την επιθυμία να παλέψουν για την αυτοεκπλήρωσή και αναπτύσσοντας συχνά πολλαπλές ψυχικές διαταραχές, όπως κατάθλιψη, ανηδονία, διαταραχές ύπνου και όρεξης και κόπωση. Έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και έντονη ανασφάλεια, ενώ το ποσοστό αυτοκτονικού ιδεασμού είναι αξιόλογο, διατηρούμενο όμως σε μονοψήφιο αριθμό (4,8%). Στην καθημερινότητα των Neets, το άγχος, η ανησυχία και ο εκνευρισμός αποτελούν βασικά συναισθήματα, συνοδευόμενα συνήθως από περιορισμένες κοινωνικές επαφές και χαμηλή αυτο-αποτελεσματικότητα. Οι Neets χαρακτηρίζονται από αυξημένο άγχος, χαμηλό αίσθημα ευεξίας και χαμηλή υποκειμενική αυτο-αποτελεσματικότητα σε μεγαλύτερο βαθμό από τους μη Neets, αναπτύσσοντας ακόμα και αισθήματα ενοχής για την κατάστασή τους. Τα ποσοστά καταθλιπτικής συμπεριφοράς των Neets διατηρούνται σε υψηλά αλλά παρόμοια επίπεδα σε σχέση με τους μη Neets. Παράγοντες όπως, οι συχνές κοινωνικές επαφές, η προστασία της οικογενειακής εστίας, το υψηλό οικογενειακό εισόδημα και το υψηλό επίπεδο σπουδών που θεωρούνται παράγοντες μείωσης του άγχους και της κατάθλιψης και αύξησης του αισθήματος ευεξίας, συμβάλλουν στη διαχείριση του άγχους και της καταθλιπτικής συμπεριφοράς των νέων. Σημαντικά είναι και τα στοιχεία για το κάπνισμα, καθώς το 47,9% των Neets το επιλέγουν ως μια διέξοδο για τη διαχείριση του καθημερινού στρες που βιώνουν, χωρίς όμως επιτυχία, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στους νέους υπολογίζεται στο 33,9%. (Παπαδάκης Ν. et al., 2016).

«Το αίσθημα της απελπισίας και της απογοήτευσης για το εκπαιδευτικό σύστημα» και τις περιορισμένες δυνατότητες που αυτό παρέχει στους νέους, καθώς και η έλλειψη διασύνδεσής του με την αγορά εργασίας, σε συνδυασμό με την ανασφάλεια για το εργασιακό και κοινωνικό τους μέλλον, επιβαρύνουν περαιτέρω την ψυχική υγεία των Neets σε σχέση με το σύνολο των νέων. Το 45,8% των Neets χαρακτηρίζει την κατάσταση την οποία βιώνει δύσκολη και ανυπόφορη, ποσοστό

που στους μη Neets ανέρχεται στο 27,9%. Τα μεγάλα αυτά ποσοστά αναδεικνύουν την επιβαρυσμένη ψυχική υγεία των νέων και ιδιαίτερα της ομάδας των Neets (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Οι νέοι φαίνεται να ακροβατούν σε μια διαρκή εναλλαγή συναισθημάτων από την έμφυτη αισιοδοξία που διαθέτουν λόγω του νεαρού της ηλικίας τους, στην απελπισία και απογοήτευση που νιώθουν λόγω της αδυναμίας ένταξή τους στον κοινωνικό ιστό μέσω της εργασίας, καθιστώντας τους ιδιαίτερα ευάλωτους σε σημαντικές ψυχολογικές μεταπτώσεις με ιδιαίτερα δυσμενείς τις συνέπειες για την ψυχική τους υγεία και τις προσδοκίες για το μέλλον. Η δραματική επιδείνωση του επιπέδου διαβίωσης, τα προβλήματα ψυχικής υγείας και ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελούν τις βασικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης που καλούνται να διαχειριστούν οι νέοι και ειδικότεροι οι Neets (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

4.3.2. Η θέση των Neets στην Κοινωνία της Οικονομικής Κρίσης

Η Κοινωνία

Η ανασφάλεια, ο θυμός και το άγχος είναι τα βασικά συναισθήματα των νέων ανθρώπων απέναντι στην κατάσταση της χώρας, ενώ υπάρχουν και είναι οι νέοι που βλέπουν με αισιοδοξία το μέλλον της χώρας. Η ελλιπής αντιμετώπιση και η ανεπαρκής διαχείριση των δυσμενών κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης οδήγησε τους νέους ανθρώπους, τόσο τους Neets όσο και τους μη Neets, σε άρση της εμπιστοσύνης τους απέναντι στο πολιτικό σύστημα της χώρας, το οποίο και θεωρούν κύριο υπεύθυνο για την κατάστασή τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι πάνω από το 95% των νέων ανθρώπων δεν εμπιστεύονται το ελληνικό δημόσιο και το πολιτικό προσωπικό της χώρας για τη βελτίωση της υφιστάμενης κατάστασης, ενώ ταυτόχρονα φαίνεται ότι μεγάλο ποσοστό των νέων (42,9% των Neets και 38,7% των μη Neets) δεν ταυτίζονται πολιτικά με κάποιο ιδεολογικό άξονα. Παρόλ' αυτά,

το μεγαλύτερο μέρος των νέων που εκφράζουν ιδεολογική τοποθέτηση, αυτό τοποθετείται στην Αριστερά (15,5% στους Neets και 14,2% στους μη Neets) (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Αυξημένος είναι και ο βαθμός συσχέτισης της ιδεολογικής τοποθέτησης των νέων με το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματός τους, καθώς η ομάδα των Neets με χαμηλό διαθέσιμο εισόδημα κάτω των 500€ φαίνεται ότι συγκεντρώνει τα μεγαλύτερα ποσοστά ιδεολογικής τοποθέτησης στην άκρα δεξιά (4,8%) ή άκρα αριστερά (3,6%), αλλά και τα μεγαλύτερα ποσοστά αποχής από την εκλογική διαδικασία, σε σχέση με τους Neets που δηλώνουν μεγαλύτερο οικογενειακό εισόδημα (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Η νέα γενιά εμφορείται από έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στο ελληνικό κράτος και τις κοινωνικές δομές του, επιρρίπτοντας τις ευθύνες σε αυτό για τη δύσκολη κατάσταση που καλείται να αντιμετωπίσει και χάνοντας ταυτόχρονα την αξιακή της κρίση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 92,1% των νέων εκφράζεται αρνητικά απέναντι στο πολιτικό σύστημα και το πολιτικό προσωπικό της χώρας, με το αντίστοιχο ποσοστό στους Neets να είναι ακόμη υψηλότερο φτάνοντας στο 95,3%, ενώ το 53% των νέων και το 61,8% των Neets θεωρεί υπεύθυνο το πολιτικό σύστημα και προσωπικό για τις δυσμενείς καταστάσεις που βιώνουν, και με το 45,2% των Neets, έναντι 36% των μη Neets, να μη δείχνουν ενδιαφέρον για συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία, δηλώνοντας ότι δε θα ψήφιζαν, απαξιώνοντας με αυτόν τον τρόπο το πολιτικό σύστημα (Παπαδάκης Ν. et al., 2016). Η έλλειψη εμπιστοσύνης των νέων στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, τα αισθήματα ανασφάλειας και αβεβαιότητας από τα οποία διακατέχονται, καθώς και «ο κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού» που τους περιβάλλει, οδηγούν τους νέους σε σύγκρουση με την κοινωνία και τους θεσμούς της, χαράσσοντας μία επικίνδυνη πορεία για το μέλλον της κοινωνίας, η οποία αδυνατεί να ανασχέσει την περιθωριοποίηση του σημαντικότερου μέρους του πληθυσμού της, των νέων, οι οποίοι θα κληθούν να ορίσουν και το μέλλον της κοινωνίας (Κοτρόγιαννος Δ. et al, 2016).

Η Εκπαίδευση

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία των μη Neets ενδιαφέρεται περισσότερο για τη συνέχιση των σπουδών και της επιμόρφωσης στο μέλλον (51,6%) και λιγότερο για την εύρεση εργασίας, σε αντίθεση με τους Neets οι οποίοι θέτουν ως προτεραιότητα την εύρεση εργασίας (60,6%), ενώ η συνέχιση των σπουδών, η επιμόρφωση και η κατάρτιση δεν αποτελούν βασικές τους επιλογές. Το μεγαλύτερο ποσοστό των νέων (52,3%) εξετάζει, λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζει ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, είτε την αναζήτηση εργασίας σε τομέα διαφορετικό από το γνωστικό του αντικείμενο, είτε την προοπτική μετανάστευσης στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας, ενώ η μετακόμιση σε σπίτι με χαμηλότερο ενοίκιο ή ακόμα και η επιστροφή στο πατρικό σπίτι και οι περικοπές στις δαπάνες για την διατροφή και την υγεία αποτελούν επιλογές των νέων που πλήττονται από την κρίση (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Οι νέοι θεωρούν γενικότερα απαραίτητη την εκπαίδευσή τους, γι' αυτό και το μορφωτικό επίπεδο των Neets στην Ελλάδα είναι υψηλό, διακατέχονται όμως από μία απογοήτευση για το εκπαιδευτικό σύστημα και τα δομικά του χαρακτηριστικά. Καθώς η εκπαίδευση κινείται περισσότερο σε θεωρητικά πλαίσια, αποσυνδεδεμένη από την αγορά εργασίας, οι νέοι αμφισβητούν την εκπαίδευση ως αρωγό στην παροχή των απαιτούμενων δεξιοτήτων και την προετοιμασία για την ένταξη στην απασχόληση, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζουν ανεπαρκή και ανούσια τη συνέχιση της εκπαίδευσης και κατάρτισής τους και να εστιάζουν περισσότερο στην αναζήτηση δυνατοτήτων για άμεση ένταξη στην αγορά εργασίας. Σε αυτό το σημείο, φαίνεται και η αδυναμία του κοινωνικού κράτους να προσαρμόσει τις δυνατότητες του εκπαιδευτικού συστήματος στις ανάγκες της εποχής, με στόχο την προώθηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των νέων μέσω της ένταξής τους στην αγορά εργασίας, δημιουργώντας έτσι μία συνεχώς αυξανόμενη ομάδα από άνεργους πτυχιούχους (Κοτρόγιαννος Δ. et al, 2016).

Είναι χαρακτηριστικό ότι από το μικρό ποσοστό των Neets (17,7%) που συμμετείχαν σε πρόγραμμα κατάρτισης, η πλειοψηφία τους (67,6%) θεωρεί ότι δεν τους προσέφερε τίποτα ουσιαστικό στην αναζήτηση εργασίας (Κοτρώγιαννος Δ. et al, 2016). Συνεπώς, η παρεχόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση δε φαίνεται να συνεισφέρει στην ένταξη των νέων στην απασχόληση λόγω της αδυναμίας σύνδεσης με την αγορά εργασίας. Οι νέοι αμφισβητούν την αξία της εκπαίδευσης και κατάρτισης επειδή θεωρούν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στοχεύει περισσότερο στην εισαγωγή στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και στην αμιγώς θεωρητική κατάρτιση και ελάχιστα στην παροχή των απαραίτητων δεξιοτήτων και γνώσεων για επαγγελματική κατάρτιση, ενώ και οι προσφερόμενες γνώσεις και η τεχνογνωσία, ακόμα και των καθαρά τεχνικών σχολών, δεν ανταποκρίνονται στις σύγχρονες επαγγελματικές ανάγκες της κοινωνίας. Σε περίπτωση όμως που η εκπαίδευση και τα προγράμματα κατάρτισης αποκτούσαν την απαραίτητη διασύνδεση με την αγορά εργασίας, οι νέοι φαίνεται ότι θα ήταν διατεθειμένοι να επιστρέψουν στην εκπαίδευση και κατάρτιση, προκειμένου να βοηθηθούν στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας (Κονιόρδος Σ. et al, 2016).

Η Απασχόληση

Όμως, το κύριο ενδιαφέρον των Neets εντοπίζεται στην εύρεση εργασίας, καθώς θεωρούν το εκπαιδευτικό σύστημα ασύνδετο με την αγορά εργασίας και την εκπαιδευτική διαδικασία μη αναγκαία για την ένταξή τους στην απασχόληση. Εξάλλου, πολλοί Neets έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, αλλά εξακολουθούν να είναι άνεργοι. Η έλλειψη εμπιστοσύνης στο εκπαιδευτικό σύστημα είναι εμφανής και από την χαμηλή συμμετοχή των Neets στα προγράμματα επιμόρφωσης και κατάρτισης. Η μείωση θέσεων εργασίας ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, η έλλειψη αποτελεσματικών πολιτικών για τη διαχείριση της εργασιακής ανασφάλειας, η αναποτελεσματικότητα των προγραμμάτων επιμόρφωσης και το ασύνδετο με την αγορά εργασίας εκπαιδευτικό σύστημα έχουν συμβάλει στην

ολοένα και μεγαλύτερη αύξηση του ποσοστού των Neets. Έτσι, οι νέοι αποδοκιμάζουν τη δομή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, θεωρώντας ότι τους παρέχει ελλιπή επίτευξη γνώσεων και «δεξιοτήτων για την ομαλή ένταξή τους στην αγορά εργασίας».

Λαμβάνοντας υπόψη την υποχρεωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, η πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης αφορά κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Λύκειο), γενικής και επαγγελματικής κατεύθυνσης. Αν και η επαγγελματική εκπαίδευση θεωρείται πιο κοντά στην αγορά εργασίας απ' ότι η γενική, πολλοί είναι οι νέοι που την εγκαταλείπουν. Οι αιτίες μιας τέτοιας εγκατάλειψης ποικίλουν ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ατόμου, της αγοράς εργασίας αλλά και τα ίδια τα προγράμματα εκπαίδευσης. Η ύπαρξη προγραμμάτων χαμηλής ποιότητας που δεν εμπνέουν τους νέους ή που είναι ασύνδετα με την αγορά εργασίας τα δεδομένα της οποίας συνεχώς μεταβάλλονται, αποθαρρύνουν τους νέους από την εκπαίδευση. Επίσης, οι νέοι που ανήκουν σε κοινωνικά ευάλωτες ομάδες ή διαθέτουν χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο έχουν περισσότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν ακόμα και την επαγγελματική εκπαίδευση (Ψηφίδου Ρ., 2016).

Η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια που εκφράζει την ομάδα των Neets αντανακλάται και στη σχέση τους με την απασχόληση. Οι νέοι προκειμένου να ενταχθούν στην αγορά εργασίας φαίνονται διατεθειμένοι να εργαστούν είτε σε θέσεις χαμηλών οικονομικών και εργασιακών προοπτικών είτε σε θέσεις που δεν αντιστοιχούν στα προσόντα τους, ελλείψει επιλογών, αποδεχόμενοι με αυτόν τον τρόπο τόσο την δυσχερή κοινωνική τους κατάσταση όσο και την αδυναμία τους να αλλάξουν την κοινωνική πραγματικότητα (Κονιόρδος Σ. et al, 2016). Οι νέοι μοιάζουν μουνδιασμένοι και ανήμποροι να αντιδράσουν απέναντι στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην ένταξή τους στην απασχόληση και την κοινωνία, όχι γιατί δεν μπορούν, αλλά γιατί η ίδια η κοινωνία έχει νομιμοποιήσει την δυσμενή κατάστασή τους στο όνομα της κρίσης, και με τον φόβο του κοινωνικού αποκλεισμού, οδηγούνται στην μείωση των προσδοκιών τους και την προσαρμογή

των αναγκών τους στα δεδομένα της εποχής, ενώ για πολλούς νέους η φυγή στο εξωτερικό για αναζήτηση εργασίας αποτελεί μοναδική λύση στο αδιέξοδο που τους προσφέρει η Ελλάδα (Κονιόρδος Σ. et al, 2016). Οι νέοι στην προσπάθειά τους να εισέλθουν σε ένα εργασιακό περιβάλλον που θα τους εξασφαλίζει τις βασικές ανάγκες για την επιβίωσή τους, δηλαδή έναν αξιοπρεπή μισθό με καλές εργασιακές συνθήκες, έβαλαν στην άκρη τις προσωπικές τους φιλοδοξίες, ενδιαφερόμενοι πρώτιστα για την επιβίωσή τους (Μπίρμπου Ε., 2020).

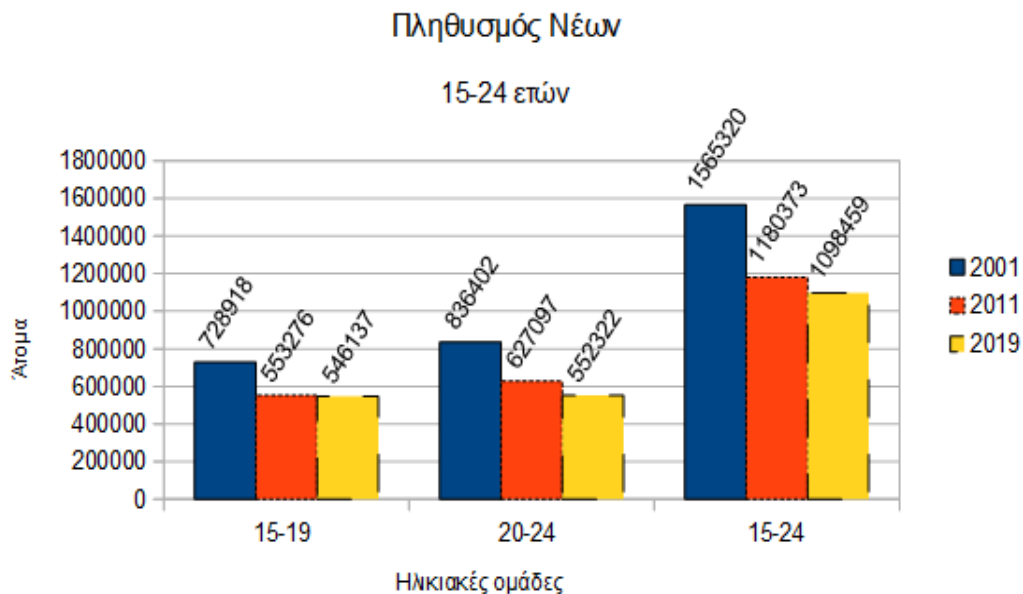
Πρόσφατες σχετικές μελέτες έδειξαν ότι οι νέοι ενδιαφέρονται ολοένα και λιγότερο για την απασχόλησή τους στον δημόσιο τομέα. Τις προηγούμενες δεκαετίες, η εργασία στον δημόσιο τομέα αποτελούσε μία από τις βασικές επιδιώξεις των νέων για την επαγγελματική τους αποκατάσταση, καθώς το κίνητρο της εξασφάλισης μιας σταθερής και μόνιμης θέσης απασχόλησης ήταν ισχυρό. Στα χρόνια της κρίσης οι επαγγελματικές επιλογές των νέων διαφοροποιήθηκαν, καθώς η επιλογή για εργασία στον ιδιωτικό τομέα αλλά και για ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων φαίνεται ότι υπερτερεί της επιλογής για εργασία στον δημόσιο τομέα. Η αλλαγή αυτή στις επιλογές των νέων είναι αποτέλεσμα πολλών ζυμώσεων που έλαβαν χώρα στον τομέα της απασχόλησης κατά την διάρκεια των ετών της κρίσης (Πεχλιβανίδης Η., 2016). Αρχικά, οι προσφερόμενες θέσεις απασχόλησης στον δημόσιο τομέα μειώθηκαν δραματικά με αποτέλεσμα να θεωρείται πλέον δύσκολη η απόκτηση μιας τέτοιας θέσης εργασίας. Προσθέτοντας σε αυτό και την αρνητική εικόνα που έχει διαμορφωθεί πλέον στη σημερινή κοινωνία για τον δημόσιο τομέα, ο οποίος θεωρείται από τους πολίτες ως αναποτελεσματικός και σπάταλος, ανεξάρτητα βέβαια από την ακρίβεια αυτών των απόψεων, φαίνεται ότι η εργασία στον δημόσιο τομέα αποδομείται συνεχώς στη σκέψη των νέων, οι οποίοι αναζητούν άλλες επιλογές απασχόλησης. Αλλά ακόμα και στον ιδιωτικό τομέα, οι νέοι φαίνεται ότι έχουν μειωμένες ευκαιρίες επιλογής για εύρεση εργασίας, λόγω των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στον τομέα της απασχόλησης. Σε πολλές περιπτώσεις, η προσπάθεια για αναζήτηση εργασίας

οδηγεί εντέλει τους νέους εκτός συνόρων, με αποτέλεσμα τη μαζική φυγή των νέων στο εξωτερικό (Πεχλιβανίδης Η., 2016).

Μέσα από τα στοιχεία της πρωτογενούς έρευνας του ΚΕΑΔΙΚ διαπιστώνεται ότι οι Neets εμφανίζουν σε μεγάλο ποσοστό θετική στάση απέναντι στη διαδικασία είτε εσωτερικής μετακίνησης σε άλλη περιοχή της Ελλάδας, σε ποσοστό 44,3%, είτε μετανάστευσης στο εξωτερικό σε ποσοστό 56,8%, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο ένταξής τους στην εργασιακή διαδικασία. Αξίζει να σημειωθεί ότι η τάση μετανάστευσης στο εξωτερικό είναι ακόμα πιο έντονη στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, δηλαδή στους Neets που κατέχουν πανεπιστημιακούς τίτλους σπουδών, οι οποίοι μεταναστεύουν στο εξωτερικό ως εξειδικευμένο προσωπικό, ενισχύοντας το φαινόμενο της φυγής επιστημόνων (brain drain) που αναπτύσσεται με έντονους ρυθμούς στη χώρα μας (Παπαδάκης Ν. et al., 2013). Τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για τους εκτιμώμενους εξερχόμενους μετανάστες κατά φύλο και ομάδες ηλικιών από το 2008 έως το 2018, δείχνουν ότι 181.143 νέοι ηλικίας 15-24 ετών επέλεξαν να φύγουν εκτός Ελλάδος για την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, από τους οποίους 99.784 είναι άρρενες και 81.359 είναι θήλεις (ΕΛΣΤΑΤ, 2018).

Η πλειοψηφία των Neets στην Ελλάδα ανήκουν ήδη στην κατηγορία των μακροχρόνιων ανέργων, γεγονός που επιβεβαιώνει την γενικότερη κατάσταση της απασχόλησης στη χώρα έπειτα από μια επώδυνη οικονομική ύφεση, απομακρύνοντας περαιτέρω τους νέους από την αγορά εργασίας. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας των νέων αναδεικνύουν την αδυναμία αποτελεσματικής μετάβασης των νέων από την εκπαίδευση στην εργασία καθώς και την σταδιακή απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, με τους νέους να οδηγούνται συστηματικά στα μονοπάτια του κοινωνικού αποκλεισμού, της απόγνωσης και της φτώχειας. Είναι παρήγορο βέβαια το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Neets στη χώρα μας, υποστηριζόμενη από την οικογενειακή εστία και λόγω του νεαρού της ηλικίας, δεν νιώθει σε σημαντικό βαθμό τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο συνολικός πληθυσμός στο πιο δυναμικό τμήμα της κοινωνίας, των νέων ηλικίας 15-24 ετών, μειώνεται συνεχώς τα τελευταία χρόνια, και συγκεκριμένα κατά 81.914 άτομα από το 2011 έως το 2019, λόγω κυρίως των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, με τη μεγαλύτερη μείωση να παρατηρείται στους νέους 20 έως 24 ετών (Γράφημα 4.5). Ξεκινώντας ακόμα και πριν την κρίση, την τελευταία 20ετία, ο πληθυσμός των νέων 15-24 ετών φαίνεται να έχει μειωθεί κατά 466.861 άτομα, σε σχέση με το έτος 2001, με τη μεγαλύτερη μείωση να καταγράφεται κυρίως στους νεαρούς άνδρες σε ποσοστό πάνω από 30%, με τις νεαρές γυναίκες να ακολουθούν σε ποσοστό 29% από το 2001 μέχρι το 2019 (Γράφημα 4.6) (ΕΛΣΤΑΤ, 2001, 2011, 2019).

Έτη	15-19	20-24	15-24
2001	728918	836402	1565320
2011	553276	627097	1180373
2019	546137	552322	1098459

Γράφημα 4.5 – Συνολικός Πληθυσμός νέων ανά ηλικία, ΕΛΣΤΑΤ (2001), (2011),

(2019)

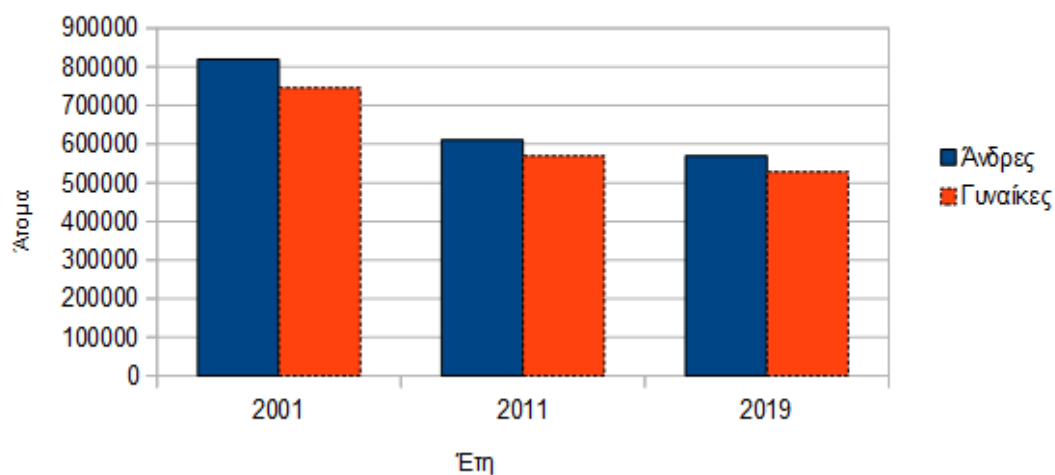
2001	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
15-19	381964	346954	728918
20-24	437659	398743	836402
15-24	819623	745697	1565320

2011	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
15-19	286386	266890	553276
20-24	325127	301970	627097
15-24	611513	568860	1180373

2019	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
15-19	283450	262687	546137
20-24	286472	265850	552322
15-24	569922	528537	1098459

Πληθυσμός νέων 15-24

ανά φύλο

Έτη	Άνδρες	Γυναίκες
2001	819623	745697
2011	611513	568860
2019	569922	528537

Γράφημα 4.6 – Συνολικός Πληθυσμός νέων 15-24 ετών ανά φύλο, ΕΛΣΤΑΤ (2001), (2011), (2019)

4.4. Οι πολιτικές παρεμβάσεις και η νέα γενιά

Η κοινωνική συνοχή, η ανάπτυξη και η κοινωνική ευημερία συνδέονται άμεσα με τις πολιτικές αντιμετώπισης της κοινωνικής αβεβαιότητας και ρευστότητας που βιώνουν οι νέοι στη χώρα. Η απορρύθμιση της εργασίας, η αποδόμηση των εργασιακών σχέσεων, η ύπαρξη και διατήρηση δομικών εκπαιδευτικών ανισοτήτων, η κατάρρευση των κοινωνικών δομών πρόνοιας, αλλά και η αυξανόμενη δυσπιστία των νέων απέναντι στους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς και τους θεσμούς συλλογικής εκπροσώπησης, αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες στην προσπάθεια ένταξης των νέων στις κοινωνικές και εκπαιδευτικές δομές, καθώς και αντιμετώπισης των εν γένει δυσμενών επιπτώσεων της κρίσης, εντείνοντας τον κοινωνικό αποκλεισμό και διαιωνίζοντας τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016).

Αναφορικά με τις ενδεικτικές ευρωπαϊκές πολιτικές για την αντιμετώπιση των μορφών κοινωνικής ευπάθειας που συνδέονται με τους Neets, οι Κυρίδης και Φωτόπουλος (2016) αναφέρονται στον θεσμό της μαθητείας, στην προσπάθεια ενίσχυσης της νεανικής επιχειρηματικότητας, στα προγράμματα πρακτικής άσκησης, απόκτησης εργασιακής εμπειρίας και ανάπτυξης δεξιοτήτων, αλλά και στην ίδρυση κέντρων εξυπηρέτησης νέων για παροχή εκπαιδευτικής και επαγγελματικής πληροφόρησης και συμβουλευτικής κατά την αναζήτηση επαγγελματικής κατεύθυνσης. Όλες αυτές οι πολιτικές οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δεδομένα της χώρας στην οποία εφαρμόζονται, στοχεύοντας σε μια μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή πορεία και όχι σε εφήμερα αποτελέσματα, αλλιώς κινδυνεύουν να αποτελέσουν άλλη μία σειρά

μέτρων χωρίς προοπτική, αλλά εντεταγμένων στην υπηρεσία των ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016).

Παρόλο που οι νέοι στην πλειοψηφία τους δεν νιώθουν έντονα τον κοινωνικό αποκλεισμό, ο κίνδυνος αυτός είναι άμεσος και έντονος στους νέους που βρίσκονται εκτός των κοινωνικών θεσμών, καθώς τα υψηλά επίπεδα ανεργίας των νέων και η αδυναμία του κράτους να λάβει δραστικά μέτρα υποβαθμίζουν τις προοπτικές κοινωνικής ένταξης και στο μέλλον. Στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση οδήγησε σε μείωση των θέσεων εργασίας, ενώ οι πολιτικές για την ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας φαίνονται εκ του αποτελέσματος ελλιπείς, όπως καταδεικνύει το υψηλό ποσοστό (16,4% το 2016) των νέων Neets (Κοτρόγιαννος Δ. et al, 2016).

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, τα μέτρα που στοχεύουν στην ενίσχυση των δεξιοτήτων των νέων είναι βασικοί παράγοντες για την αποκατάσταση των Neets και την επανένταξή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή (Carcillo, S. et al., OECD, 2015). Η ολοένα και μεγαλύτερη απομάκρυνση της νεολαίας από την αγορά εργασίας οδηγεί σε σοβαρές συνέπειες σε οικονομικό, κοινωνικό και ατομικό επίπεδο. Σύμφωνα με το Eurofound, οι οικονομικές απώλειες από την έλλειψη πολιτικής για την διαχείριση των Neets ανήλθαν στην Ε.Ε. σε 162 δις ευρώ για το έτος 2012 (1% του ΑΕΠ της ΕΕ), ενώ η μακρά απουσία από την αγορά εργασίας ή το εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να οδηγήσει μακροπρόθεσμα σε διαρκή κοινωνικό αποκλεισμό. Για το λόγο αυτό, η διαχείριση του φαινομένου των Neets αποτελεί πλέον βασική συνιστώσα της πολιτικής της Ε.Ε., με τη στρατηγική της να δίνει έμφαση στην εκπαίδευση και την προώθηση της απασχόλησης των νέων με στόχο την ομαλότερη κοινωνική τους ένταξη. Ανάλογα με τις ανάγκες κάθε χώρας, η στρατηγική της Ε.Ε. ενθαρρύνει το σχεδιασμό και την εφαρμογή δράσεων για την επανένταξη των ομάδων Neets, με παροχή υψηλής ποιότητας απασχόλησης, συνεχή εκπαίδευση και πρακτική άσκηση και με προτεραιότητα στην αύξηση της πληροφόρησης των νέων, τη βελτίωση των προσόντων τους και τη διευκόλυνση της ένταξής τους στην αγορά εργασίας (Γιώτη, Λ., 2022b). Σημαντικό μέρος των

δράσεων της Ε.Ε. αναφέρεται και στην προώθηση της ισότητας των φύλων, με την ενίσχυση της απασχολησιμότητας των γυναικών, και ιδιαίτερα των νεαρών γυναικών, με τις χώρες της Ε.Ε. να καλούνται να εφαρμόσουν ειδικά μέτρα για τις νεαρές γυναίκες Neets ως μέρος των πολιτικών τους για την καταπολέμηση της φτώχειας και την κοινωνική ένταξη (European Parliamentary Research Service, 2017). Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι συχνότερες δράσεις που υιοθετήθηκαν από πολλές χώρες αφορούσαν κυρίως τους βραχυπρόθεσμα άνεργους νέους καθώς και νέους με αναπηρίες ή ασθένειες, ενώ υπήρξαν ελάχιστα μέτρα για τους μακροχρόνια άνεργους νέους.

Οι επιπτώσεις της κρίσης στους Neets αλλά και εν γένει στους νέους εντοπίζονται κυρίως στην επιδείνωση του βιοτικού τους επιπέδου, στα προβλήματα ψυχικής υγείας, και εν τέλει στον κοινωνικό αποκλεισμό, φαινόμενα που επιτάσσουν τη λήψη και εφαρμογή ολοκληρωμένων παρεμβάσεων για την αποτελεσματική επαναφορά των νέων στον κοινωνικό ιστό και την ένταξή τους στον εργασιακή διαδικασία (Papadakis et al, 2017). Οι Neets στην Ελλάδα απέχουν από την απασχόληση, την εκπαίδευση και την κατάρτιση, περισσότερο εξαιτίας της έλλειψης ευκαιριών και δυνατοτήτων που τους παρέχονται και λιγότερο από δική τους επιλογή. Η πλειοψηφία των Neets συνεχίζει να επιθυμεί την ένταξη σε κάποιο πρόγραμμα απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης, όμως η ανυπαρξία ολοκληρωμένων και στοχευμένων πολιτικών παρεμβάσεων ενισχύει τη δυσπιστία τους στο πολιτικό σύστημα, δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο απογοήτευσης, απελπισίας και αμφισβήτησης των υφιστάμενων προγραμμάτων κατάρτισης και απασχόλησης. Η μόνη τους ελπίδα παραμένει η υποστήριξη που απολαμβάνουν οι Neets από την οικογένειά τους, η οποία υποκαθιστά την απουσία του κοινωνικού κράτους και αποτελεί μια πηγή δύναμης και αισιοδοξίας για τους νέους ανθρώπους (Δρακάκη Μ. et al, 2013).

Την τελευταία δεκαετία εφαρμόστηκαν διάφορες πολιτικές ενίσχυσης της απασχόλησης των νέων, με έμφαση στην ευελιξία της απασχόλησης, του χρόνου

εργασίας και των αποδοχών. Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, το ελαστικό ωράριο και η μείωση των αποδοχών των νέων κάτω των 25 ετών, επιλέχθηκαν ως οι καταλληλότερες πολιτικές για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και τη μείωση του κόστους εργασίας, με απώτερο στόχο την τόνωση της προσφοράς εργασίας (INE/ΓΣΕΕ, 2018). Οι πολιτικές αυτές αμφισβητήθηκαν τα τελευταία χρόνια καθώς όχι μόνο δεν επέφεραν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της μείωσης της νεανικής ανεργίας, αλλά με βασική επιδίωξη τη μείωση του κόστους εργασίας, κατάφεραν να δημιουργήσουν μια κατηγορία εργαζόμενων εξαιρετικά ευέλικτη και χαμηλά αμειβόμενη, δέσμια σε μη τυπικές, άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας και με εισόδημα που κυμαίνεται σε επίπεδα χαμηλότερα από το ελάχιστο όριο διαβίωσης ανά άτομο. Οι δομικές αυτές αλλαγές στην αγορά εργασίας και στις εργασιακές σχέσεις, σε συνδυασμό με τη μείωση των θέσεων απασχόλησης, ενέτειναν τελικά τόσο το πρόβλημα της νεανικής ανεργίας όσο και το φαινόμενο των Neets (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Βέβαια, τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί δράσεις που στοχεύουν στη στενότερη σύνδεση της εκπαίδευσης και κατάρτισης με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, με την αναβάθμιση των επαγγελματικών προσόντων του εργατικού δυναμικού και της δια βίου μάθησης, μέσω οργανισμών όπως ο Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού (Ε.Ο.Π.Π.Ε.Π.), ο Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (Ο.Ε.Ε.Κ.), το Ίδρυμα Νεολαίας και Δια Βίου Μάθησης κ.ά. Με σκοπό τη διευκόλυνση της μετάβασης των νέων από την εκπαίδευση στην εργασία, υιοθετήθηκαν πολιτικές όπως η υλοποίηση προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας για νέους και η προώθηση της αυτοαπασχόλησης με την παροχή επιδοτήσεων και επαγγελματικής κατάρτισης (Deidre Hughes, Tibor Bors Borbely-Pecze, 2012). Παρόλα αυτά, οι νέοι καταλήγουν να θεωρούνται overqualified εργαζόμενοι που φλερτάρουν με την υψηλή ανεργία, που προκαλείται από την ύφεση της οικονομίας και τη συνεχόμενη λιτότητα, αλλά και με τις ευέλικτες μορφές

απασχόλησης (μερική, εποχική, εκ περιτροπής), δημιουργώντας το φαινόμενο του brain loss, κατά το οποίο άτομα με υψηλά προσόντα απασχολούνται σε θέσεις εργασίας χαμηλών προσόντων (Παπαδάκης Ν. et al, 2021). Κι ενώ οι θέσεις εργασίας χαμηλών προσόντων διατίθενται σε άτομα με υψηλό επίπεδο δεξιοτήτων, η εύρεση εργασίας φαίνεται ότι είναι ακόμη πιο δύσκολη «για τα άτομα με χαμηλό επίπεδο δεξιοτήτων, καθώς αυξάνεται ο κίνδυνος παραμονής τους στην ανεργία» (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Η ενίσχυση της συνεργασίας όλων αυτών των φορέων και των κοινωνικών εταίρων που συμμετέχουν στα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, δύναται να συνδράμει στη δυνατότητα επανεκπαίδευσης και επανακατάρτισης των Neets προκειμένου να αναπτύξουν τις δεξιότητες εκείνες που θα τους βοηθήσουν στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας, αλλά και στον επανασχεδιασμό της επαγγελματικής τους πορείας μέσα από προγράμματα συμβουλευτικής επαγγελματικού προσανατολισμού (Γιώτη Λ., 2018). Σημαντικός παράμετρος στην επιτυχή εφαρμογή των εκάστοτε πολιτικών ενίσχυσης επανεκπαίδευσης και επανακατάρτισης αποτελεί η ελεύθερη και απρόσκοπτη πρόσβαση όλων των ενδιαφερόμενων στις δομές εκπαίδευσης, εξασφαλίζοντας έτσι ίσες ευκαιρίες για όλους ανεξαιρέτως τους Neets τόσο στην παρακολούθηση των σχετικών προγραμμάτων όσο και στις απορρέουσες από αυτά πιθανότητες εύρεσης εργασίας (Λάβδας Κ., 2016).

Η μονοδιάστατη εστίαση της εκπαίδευσης στις προσαγές της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας για μεγιστοποίηση του προσδοκώμενου κέρδους και του ανταγωνισμού, απομάκρυνε την παιδεία από την ανάπτυξη των κοινωνικών αρετών και των πνευματικών αξιών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία επιστημόνων, προσανατολισμένων στις αξίες της αγοράς, χωρίς κοινωνικό προβληματισμό, ενσυναίσθηση, κοινωνική δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, ελευθερία και όλες εκείνες τις απαραίτητες κοινωνικές δεξιότητες που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους νέους ανθρώπους να διαχειριστούν με κριτική σκέψη και

αποφασιστικότητα τις συνεχείς μεταβαλλόμενες και δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες αυξημένης ανασφάλειας και ανεργίας στη σημερινή κοινωνία. Η ανάγκη περιφρούρησης και διαφύλαξης των κοινωνικών αρετών και των πνευματικών αξιών φαίνεται και από την ίδια την ιστορική διαδρομή του ανθρώπου, ο οποίος κατάφερε να ανακάμψει από τις εκάστοτε κρίσεις και σκοτεινές περιόδους, με την υιοθέτηση και ενσωμάτωση των διαχρονικών ανθρωπιστικών και πνευματικών αξιών, στις οποίες στηρίχτηκε ο ευρωπαϊκός και ελληνικός πολιτισμός στην ιστορική του πορεία (Πυργιωτάκης Ι., 2016).

Όπως δείχνουν τα στοιχεία, η υψηλότερη ανεργία παρατηρείται στα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, γεγονός που επικυρώνει την πρακτική της διαβίου μάθησης και της ανάγκης απόκτησης περισσότερων προσόντων και δεξιοτήτων (Γιώτη, Λ., 2022b). Λαμβάνοντας υπόψη το επίπεδο εκπαίδευσης, παρατηρείται ότι το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας κατέχουν όσοι έχουν τελειώσει μερικές τάξεις δημοτικού (46,2%), ενώ τα χαμηλότερα ποσοστά παρατηρούνται σε όσους έχουν διδακτορικό ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών (11,3%), αλλά και στους πτυχιούχους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (18,4%) (ΕΛΣΤΑΤ, 2016). Καθώς, οι συνολικές θέσεις εργασίας δεν αυξάνονται, ώστε να αυξηθεί και η απασχόληση, οι νέοι άνθρωποι χρειάζεται να αναπτύξουν δεξιότητες διαχείρισης και προσαρμογής στις εργασιακές συνθήκες και στη μετάβασή τους ανάμεσα στις ευκαιρίες εκπαίδευσης, κατάρτισης και απασχόλησης (Deidre Hughes, Tibor Bors Borbely-Pecze, 2012).

Στις σημερινές συνθήκες εργασιακής ρευστότητας, όπου «οι εργοδότες κατά κύριο λόγο προσλαμβάνουν προσωπικό με σχέση μερικής ή εκ περιτροπής απασχόλησης», κυριαρχεί η ανασφάλεια, «η αβεβαιότητα και ο φόβος για το αύριο». Οι δομικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις, επεκτείνοντας τη μερική και προσωρινή απασχόληση και προτάσσοντας την επισφαλή εργασία ως μία αναγκαία λύση, έπληξαν κυρίως τους νέους, οι οποίοι αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο της ανεργίας και της υποαπασχόλησης επιλέγουν ενίοτε εργασιακές θέσεις που δεν ικανοποιούν τα

κοινωνικά, οικονομικά και γνωστικά τους κριτήρια, με αντίκτυπο στην υγεία και την κοινωνική τους ευημερία (Γουβιάς Δ., Φωτόπουλος Ν., 2015). Η εργασιακή αβεβαιότητα οδηγεί πολλές φορές τους νέους στη διαρκή αναζήτηση μιας πιο ουσιαστικής θέσης απασχόλησης, ενισχύοντας συνεχώς τα προσόντα και τις δεξιότητές τους, με την ελπίδα ότι η εκπαίδευση θα βοηθήσει στην βελτίωση των εργασιακών τους συνθηκών (Πεχτελίδης, Κυριάκης, 2018).

Στα χρόνια της κρίσης η εργοδοσία, με πρόσημα την αντιμετώπιση της ανεργίας, κατάφερε να καταστρατηγήσει τα δικαιώματα των εργαζόμενων. Η νέα γενιά παρόλο που καλείται να αποδεχτεί την καινούρια αυτή κατάσταση εκμετάλλευσης ως έχει, συνεχίζει να αναζητά το δικαίωμα σε μια σταθερή και πλήρη εργασία για την εξασφάλιση μιας αξιοπρεπούς ζωής, ενάντια στους υποκατώτατους μισθούς και την αδήλωτη εργασία. Ο αναπροσανατολισμός των εκπαιδευτικών προσόντων και των επαγγελματικών δεξιοτήτων, με παροχή αναβαθμισμένης, ποιοτικής γνώσης και εξειδίκευσης, και ο σχεδιασμός ενός ευέλικτου και εμπλουτισμένου προγράμματος σπουδών σε σύνδεση με την αγορά εργασίας (Γιώτη Λ., 2019b), θα μπορούσε να αποτελέσει μια αποτελεσματική στρατηγική διαχείρισης της σύνδεσης της εκπαίδευσης με το μεταβαλλόμενο εργασιακό περιβάλλον και του δυναμικού συσχετισμού δεξιοτήτων και θέσεων εργασίας (Γουβιάς Δ., Φωτόπουλος Ν., 2015).

Καθώς η απασχόληση θεωρείται ο βασικότερος άξονας για την ομαλή κοινωνική ένταξη του ατόμου, η ακολουθούμενη στρατηγική για την είσοδο των νέων στην αγορά εργασίας χρειάζεται να στηριχτεί τόσο στην ενίσχυση των κινήτρων και των στόχων των νέων για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, όσο και στην αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος και των κρατικών δομών ώστε να διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την συνεχή υποστήριξη των νέων στην πορεία τους προς την εύρεση εργασίας. Η αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, η αποκατάσταση της αξιοπιστίας του και η σύνδεσή του με την αγορά εργασίας, καθώς και η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους μέσω των

κρατικών δομών με την παροχή εξειδικευμένων προγραμμάτων για ανέργους ή ελκυστικών προγραμμάτων κατάρτισης, προσαρμοσμένων στις ανάγκες των νέων ανθρώπων, θα δημιουργήσουν τα αναγκαία κίνητρα και τις απαραίτητες προϋποθέσεις, παρέχοντας τα κατάλληλα εφόδια, για την στήριξη των ευπαθών κοινωνικά ομάδων, με στόχο την ομαλότερη ένταξη στην αγορά εργασίας και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού (Γιώτη Λ., 2019b). Στο σύγχρονο περιβάλλον, όπου οι ρυθμοί μεταβολής των δεδομένων της αγοράς εργασίας και της απασχόλησης είναι συνεχείς και γρήγοροι, η ενίσχυση της απασχολησιμότητας των νέων δύναται να εξασφαλισθεί μέσα από τη συνεχή ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων προσαρμοσμένων στις ανάγκες της κοινωνίας (Βλαχάκη Φ., 2016).

Η βελτίωση των εργασιακών όρων με την επαναφορά των συλλογικών συμβάσεων εργασίας²⁸, την κατάργηση των υποκατώτατων μισθών και την προστασία των εργαζομένων από τις ομαδικές απολύσεις είναι μόνο μερικές από τις πολιτικές που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στην εργατική νομοθεσία για να μπορέσουν οι νέοι να υποστηριχθούν στην εύρεση και τη διατήρηση μιας ουσιαστικής και σταθερής εργασίας, με αξιοπρεπή μισθό και προοπτικές εξέλιξης, που θα αξιοποιούσε ιδανικά τα προσόντα και τις δεξιότητες τους. Σαφώς, οι όποιες προτεινόμενες πολιτικές, για να έχουν μια αποτελεσματική δυναμική, χρειάζεται να λαμβάνουν υπόψη τους όχι μόνο το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες των νέων.

Σε επίπεδο ευρωπαϊκής πολιτικής για την εκπαίδευση, κατάρτιση και απασχόληση, γίνονται κατά καιρούς προσπάθειες προώθησης προγραμμάτων κατάρτισης των νέων σε εξειδικευμένους τομείς με σκοπό την ενίσχυση της νεανικής επιχειρηματικότητας, αλλά και προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας και ανάπτυξης δεξιοτήτων για νέους, καθώς και βελτίωσης των υπηρεσιών παροχής ενημέρωσης των νέων για την αποτελεσματικότερη ένταξη τους στην αγορά εργασίας (Γιώτη Λ., 2019a). Παρά τις όποιες προσπάθειες, το

---

²⁸ Όπως ίσχυε στο παλαιότερο «καθεστώς των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων του Ν. 1876/1990».

μεγάλο ποσοστό των νεαρών Neets που καταγράφεται, ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό νότο, αναδεικνύει τόσο την πολυπλοκότητα του κοινωνικού αυτού φαινομένου όσο και την αδυναμία των φορέων να το διαχειριστούν αποτελεσματικά και με ακρίβεια, καθώς και την απουσία εμπιστοσύνης των νέων στις υπάρχουσες κοινωνικές δομές και υπηρεσίες για την επανένταξή τους στην εργασία.

Ένα σημαντικό βήμα για την ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας και της κοινωνικής συνοχής, καθώς και για την ένταξη της χώρας σε αναπτυξιακή πορεία, αποτελεί και η προσπάθεια για την ανάσχεση του φαινομένου του brain drain, είτε με εφαρμογή στρατηγικών συγκράτησης των νέων επιστημόνων στη χώρα, ενισχύοντας την απασχόληση των πτυχιούχων, είτε με πολιτικές επαναπατριsmού όσων ήδη ζουν και εργάζονται στο εξωτερικό (return option), αλλά κυρίως με τις δυνατότητες αξιοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου που βρίσκεται στο εξωτερικό, ακόμα και χωρίς τον επαναπατριsmό του (diaspora option). Η ανάπτυξη και διατήρηση της επαφής καθώς και σημαντικών συνεργασιών της χώρας με τους επιστήμονες της διασποράς μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικά οφέλη για την ελληνική κοινωνία, συμβάλλοντας κυρίως στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας καταγωγής, με μεταφορά της επιστημονικής γνώσης, αλλά και με πραγματοποίηση σχετικών επενδύσεων στη χώρα (Meyer et al, 1997).

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας «Neets2», η ανάσχεση και η προσπάθεια εξάλειψης του φαινομένου των Neets μπορεί να βασιστεί σε συγκεκριμένους βασικούς άξονες παρεμβάσεων που περιλαμβάνουν τη σχεδίαση και υλοποίηση προγραμμάτων επανεκπαίδευσης και επανακατάρτισης, δράσεων συμβουλευτικής και επαγγελματικού προσανατολισμού, δράσεων για την προώθηση και υποστήριξη της νεανικής επιχειρηματικότητας, καθώς και δράσεων ψυχολογικής υποστήριξης των Neets. Ειδικότερα, για την βέλτιστη εφαρμογή των δράσεων συμβουλευτικής και επαγγελματικού προσανατολισμού, η δημιουργία κέντρων εξυπηρέτησης των νέων σε όλη την Ελλάδα, για την παροχή υπηρεσιών σε όλους τους ενδιαφερόμενους, αλλά και η ένταξη της συμβουλευτικής και

επαγγελματικού προσανατολισμού στα προγράμματα σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, θα μπορούσαν να αποτελέσουν δομικές παρεμβάσεις στην προσπάθεια αντιμετώπισης του φαινομένου των Neets. Βασική προϋπόθεση για την επιτυχή υλοποίηση όλων των προτεινόμενων δράσεων αποτελεί η περαιτέρω ενίσχυση της συνεργασίας όλων των εμπλεκόμενων φορέων, αλλά και η δυνατότητα εξατομίκευσης των παρεμβάσεων ανάλογα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά κάθε ατόμου της ομάδας των Neets, ιδιαίτερα αφού τα άτομα που ανήκουν στην ομάδα αυτή δεν αποτελούν ένα ομοιογενές σύνολο (Λάβδας Κ., 2016).

Η προσπάθεια ένταξης των νέων στην εκπαίδευση, κατάρτιση και απασχόληση μπορεί να στηριχθεί αποτελεσματικά στην ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης. «Η ανάπτυξη συστημάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης υψηλής ποιότητας», με προγράμματα που αντανakλούν τις σύγχρονες ανάγκες της αγοράς εργασίας και με συνεχή ανατροφοδότηση των δεδομένων για περαιτέρω βελτίωσή τους, καθώς και με ενίσχυση της προσβασιμότητας σε θέσεις εργασίας και της δυνατότητας αξιοποίησης των παρεχόμενων γνώσεων σε επαγγελματικό επίπεδο θα μπορούσαν να επιτύχουν την αποκλιμάκωση της πρόωρης εγκατάλειψης της εκπαίδευσης. Οι νέοι, ακόμα και οι πιο απογοητευμένοι εξ αυτών, θα σκεφτούν να επιστρέψουν στην εκπαίδευση και κατάρτιση αν αντιληφθούν ότι μέσα από αυτή θα καταφέρουν να επιτύχουν την κοινωνική τους ένταξη και την είσοδο τους στην απασχόληση, που είναι απώτερος στόχος και ζητούμενο για την αποδυνάμωση του φαινομένου των Neets (Ψηφίδου Ρ., 2016).

Το ζήτημα των Neets όμως καθίσταται σημαντικό όχι μόνο λόγω της απουσίας των νέων από την αγορά εργασίας, την εκπαίδευση και τις δομές κατάρτισης, αλλά και λόγω της εν γένει απουσίας τους από το σύνολο των κοινωνικών δομών και διεργασιών, απειλώντας με αυτό τον τρόπο την εν δυνάμει συνοχή της κοινωνίας και επηρεάζοντας τη διαμόρφωση των ψυχοκοινωνικών

χαρακτηριστικών των νέων ανθρώπων. Επομένως, στα πλαίσια της διαμόρφωσης «μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής για την κοινωνική ένταξη των Neets», η κοινωνική υποστήριξη που χρειάζεται να λάβουν οι νέοι θα πρέπει να εξετάζει και να περιλαμβάνει πολιτικές όχι μόνο για τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό, αλλά και για τους κοινωνικούς, ψυχολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που δρουν καθοριστικά στη ζωή και τις αποφάσεις των νέων, εναρμονίζοντας πάντα την απασχόληση με την εκπαίδευση, την κατάρτιση και τη δια βίου μάθηση (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016).

Για την διαμόρφωση όλων των απαιτούμενων στρατηγικών παρεμβάσεων υποστήριξης της, ολοένα και αυξανόμενης και σημαντικής για την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη της χώρας, ομάδας των Neets στην κοινωνική τους ένταξη, και την μελλοντική ανάσχεση του φαινομένου, καθίσταται σημαντικό να εξεταστούν σε βάθος όλοι εκείνοι οι παράγοντες που επηρεάζουν τους Neets στην καθημερινότητά τους, σύμφωνα με τους οποίους διαμορφώνουν την αυτοαντίληψή τους και τις προσδοκίες τους για την κοινωνική, εκπαιδευτική και επαγγελματική τους πορεία καθόλη τη διάρκεια των δύσκολων χρόνων της οικονομικής κρίσης. Επίσης, οι νέοι θα πρέπει να ενισχυθούν και στην υιοθέτηση των απαραίτητων αλλαγών στη ζωή τους, μέσα από την προσωπική τους ανάπτυξη και την καλλιέργεια των απαραίτητων κοινωνικών δεξιοτήτων, με σκοπό την επίτευξη της κοινωνικής τους ένταξης σε προσωπικό, επαγγελματικό και πολιτικό επίπεδο, κατανοώντας και αντιμετωπίζοντας εκείνους τους παράγοντες και τα δεδομένα που τους οδήγησαν στο κοινωνικό περιθώριο αρχικά (Παυλή-Κορρέ Μ. et al, 2016).

«Η παροχή κινήτρων στους εργαζομένους με υψηλό ανθρώπινο κεφάλαιο και στους ερευνητές να παραμείνουν και να εργαστούν στην Ελλάδα», με ταυτόχρονη προσέλκυση των Ελλήνων επιστημόνων της διασποράς, η ανάπτυξη «και η δημιουργία νέων ερευνητικών προγραμμάτων στα πανεπιστήμια» σε συνδυασμό με την «μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος για την ενίσχυση της επαγγελματικής κατάρτισης» και τη στήριξη της καινοτομίας δύναται να

βοηθήσουν στην ανάσχεση της εκροής «ανθρώπινου δυναμικού υψηλών ικανοτήτων και δυνατοτήτων προς το εξωτερικό», δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για συγκράτηση της ύφεσης και ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας (Παπαπέτρου Ε., 2014).

4.5. Η αυτοαντίληψη και οι προσδοκίες των νέων

Μέσα από την βιβλιογραφική ανασκόπηση της οικονομικής κρίσης που έπληξε την ελληνική κοινωνία τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, αλλά και την ανάλυση των επιμέρους οικονομικών και κοινωνικών μεγεθών που επηρέασαν τη ζωή των πολιτών, αναδείχθηκαν οι πολύπλευρες επιπτώσεις που διαμόρφωσαν την κοινωνική πραγματικότητα στην διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Παρόλο που η οικονομική κρίση επηρέασε το σύνολο της κοινωνίας, οι νέοι άνθρωποι ήταν η ομάδα των ατόμων που επηρεάστηκε πολύπλευρα από αυτές τις επιπτώσεις, ενώ αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές κοινωνικές ομάδες – αν όχι την πιο σημαντική – καθώς σηματοδοτεί το μέλλον και την εξέλιξη της εκάστοτε κοινωνίας και χώρας. Οι νέοι άνθρωποι στην Ελλάδα αναγκάστηκαν να αναδιπλωθούν και να αναθεωρήσουν τα όνειρά τους και τα σχέδια τους για το μέλλον πριν καν ακόμα προλάβουν να ενταχθούν στην κοινωνική και εργασιακή ζωή.

Συμπερασματικά, μέσα από τα βιβλιογραφικά ευρήματα που σχετίζονται με τις επιπτώσεις της κρίσης στην κοινωνία και συγκεκριμένα με την παραπάνω πληθυσμιακή ομάδα των Neets, εντοπίζονται τα δεδομένα τα οποία διαμορφώνουν και τα ερευνητικά ερωτήματα. Έτσι, ζητήματα όπως η μεγάλη αύξηση της ανεργίας τους, αλλά και η αύξηση της μερικής απασχόλησης και της αδήλωτης εργασίας, φαίνεται ότι οδηγεί τους νέους σε αναπροσαρμογή των μελλοντικών τους σχεδίων επηρεάζοντας τις καθημερινές τους συνήθειες, τη διάθεσή τους και την αισιοδοξία τους, την ψυχοσωματική τους υγεία, αλλά και την αυτοαντίληψή τους. Η συνεχής

αύξηση της ηλικίας αποχώρησης των νέων από το πατρικό σπίτι παρέχει από τη μία ένα αίσθημα ασφάλειας και στήριξης από την οικογένεια, αλλά από την άλλη έρχεται σε αντιδιαστολή με τη φυσική κοινωνική εξέλιξη του ανθρώπου.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία οι νέοι Neets συμμετέχουν στην αύξηση του συνολικού πληθυσμού που αντιμετωπίζει τον κίνδυνο φτώχειας, ενώ οι σημαντικότερες στερήσεις που υφίστανται οι νέοι σχετίζονται με την πληρωμή έκτακτων αναγκών, τις διακοπές, τα χόμπι και τις δραστηριότητες αναψυχής, την πληρωμή δανείων και πιστωτικών καρτών, την πληρωμή ενοικίου, αλλά ακόμα και με την θέρμανση και τη διατροφή τους (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Η ανεργία, οι υλικές στερήσεις και αδυναμία εκπλήρωσης των στόχων τους, φαίνεται να επηρεάζουν την συναισθηματική και ψυχική τους υγεία, με αποτέλεσμα οι ψυχικές διαταραχές, όπως η κατάθλιψη και η αυτοκτονικότητα, παρατηρούνται αυξημένες στις νεαρές ηλικίες. Παρόλα αυτά, στην πλειονότητά τους, οι νέοι φαίνεται να διατηρούν μια καλή σωματική υγεία. Επίσης, οι νέοι Neets φαίνεται ότι προσπαθούν να διατηρήσουν την αισιοδοξία τους για το μέλλον και για την επίτευξη των στόχων επανένταξης στην εργασιακή ή εκπαιδευτική διαδικασία, παλεύοντας όμως συγχρόνως με συναισθήματα ανασφάλειας, άγχους και θυμού (Παπαδάκης Ν. et al, 2016), και αναπτύσσοντας συχνά ψυχικές διαταραχές, όπως κατάθλιψη, διαταραχές ύπνου και όρεξης και κόπωση, καταστάσεις που επηρεάζουν τελικά όμως την αισιοδοξία τους, το αξιακό τους σύστημα, το αίσθημα της ενοχής τους, αλλά και τη συχνότητα εμφάνισης ψυχοσωματικών συμπτωμάτων. Η αύξηση της παραβατικότητας των νέων φαίνεται να σχετίζεται με την ανεργία και τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης, καθώς ο κίνδυνος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν πολλοί νέοι λόγω της οικονομικής κρίσης, σε συνδυασμό με ένα προβληματικό οικογενειακό περιβάλλον μπορεί να ωθήσει τον νέο σε παραβατικές συμπεριφορές (Κωνσταντακόπουλος Γ. et al, 2018).

Φαίνεται ότι οι νέοι Neets στην πλειοψηφία τους δεν νιώθουν έντονα τον κοινωνικό αποκλεισμό, ενώ απέχουν από την απασχόληση, την εκπαίδευση και την

κατάρτιση, περισσότερο εξαιτίας της έλλειψης παρεχόμενων ευκαιριών και λιγότερο από δική τους επιλογή, με την πλειοψηφία των Neets να συνεχίζει να επιθυμεί την ένταξή του σε κάποιο πρόγραμμα απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης. Η απουσία όμως στοχευμένων πολιτικών παρεμβάσεων ενισχύει τη δυσπιστία τους και την απομάκρυνσή τους από το κοινωνικό και εκπαιδευτικό σύστημα (Δρακάκη Μ. et al, 2013). Πολλοί νέοι θα καταλήξουν να εργάζονται σε θέσεις χαμηλών οικονομικών και εργασιακών προοπτικών, αποδεχόμενοι την δυσχερή κοινωνική τους κατάσταση και την αδυναμία τους να αλλάξουν την κοινωνική πραγματικότητα (Κονιόρδος Σ. et al, 2016). Σημαντική είναι και η αναζήτηση των κινήτρων που θα ωθούσαν τους νέους Neets στην έξοδο από αυτήν την κατάσταση και στην ένταξή τους στην κοινωνία και την αγορά εργασίας με παροχή ευκαιριών για βελτίωση των προοπτικών και των προσδοκιών τους, αλλά και η σχέση της αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των ανέργων σε σχέση με τα κίνητρα για εύρεση εργασίας.

Σημαντική παράμετρος στη μελέτη αποτελεί η εξέταση για το πόσο εύκολα αυτοί οι νέοι θα αναζητούσαν εργασία στο εξωτερικό, καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία υπήρξε έντονη αύξηση του φαινομένου της φυγής των επιστημόνων (brain drain) στα χρόνια της κρίσης (Λαμπριανίδης Λ., 2015), λόγω κυρίως της έντονης μείωσης των θέσεων απασχόλησης στην εγχώρια αγορά εργασίας. Οι Neets, και ειδικότερα αυτοί που έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, εμφανίζουν σε μεγάλο ποσοστό θετική στάση απέναντι στη διαδικασία είτε εσωτερικής μετακίνησης σε άλλη περιοχή της Ελλάδας, είτε μετανάστευσης στο εξωτερικό, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο ένταξής τους στην εργασιακή διαδικασία.

Τα σχετικά στοιχεία αναδεικνύουν ένα γενικότερο προβληματισμό σχετικά με το αναδυόμενο «φαινόμενο των Neets (Not in Education, Employment or Training)» που αναδεικνύεται πλέον σε μείζον κοινωνικό ζήτημα. Στην πορεία της έρευνας θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η κοινωνική ομάδα των Neets περιλαμβάνει νέους ανθρώπους με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και

σημαντική ανομοιογένεια όσον αφορά στα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, δεδομένου ότι και οι παράγοντες που οδηγούν τη νεολαία σε αυτό το κοινωνικό αδιέξοδο είναι πολλαπλοί (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016). Τέλος, μέσα από τη συλλογή και την επεξεργασία των δεδομένων για τις προσδοκίες και την αυτοαντίληψη των ανέργων νεαρής ηλικίας, μπορούν να αναπτυχθούν οι κατάλληλες πολιτικές και κοινωνικές παρεμβάσεις ώστε να υποστηριχθούν οι νέοι στην καίρια και επιτακτική ένταξη τους στην κοινωνική, εκπαιδευτική και εργασιακή ζωή, καθώς και στην αποτροπή του κοινωνικού αποκλεισμού τους. Οι νέοι πρέπει τώρα να αγωνιστούν για το μέλλον τους, να διεκδικήσουν τη θέση τους στη ζωή και την κοινωνία, ακόμα κι αν δεν ευθύνονται οι ίδιοι για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Έχοντας υποστεί στην πιο τρυφερή ηλικία τις μεγαλύτερες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, τόσο σε επαγγελματικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, οι νέοι άνθρωποι, δεν χρειάζεται να το βάζουν κάτω, αλλά οφείλουν να συνεχίσουν να μάχονται και να βρίσκουν λύσεις, με όπλο την ελπίδα τους για ένα καλύτερο μέλλον.

ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

5. Το Ερευνητικό μέρος

5.1. Ο Σκοπός και η Πρωτοτυπία της έρευνας

Ο σκοπός της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η διερεύνηση της αυτοαντίληψης και των προσδοκιών των νέων ατόμων της χώρας που βρίσκονται εκτός εργασίας, αλλά και εκτός εκπαίδευσης και κατάρτισης (Neets), μία συνεχώς αυξανόμενη ομάδα νέων ατόμων η οποία βρέθηκε στο κοινωνικό περιθώριο τα τελευταία χρόνια στα πλαίσια των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης.

Όπως αναφέρθηκε στο τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της διατριβής, η πληθυσμιακή ομάδα των νέων που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης έχει αυξηθεί σημαντικά στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, θέτοντας σε αμφισβήτηση τις εκάστοτε πολιτικές διαχείρισης της κρίσης. Η αύξηση της ανεργίας, αλλά και η αύξηση της μερικής απασχόλησης και της αδήλωτης εργασίας, φαίνεται ότι οδηγεί τους νέους σε αναπροσαρμογή των μελλοντικών τους σχεδίων επηρεάζοντας τις καθημερινές τους συνήθειες, τη διάθεσή τους και την αισιοδοξία τους, την ψυχοσωματική τους υγεία, αλλά και την αυτοαντίληψη και τις προσδοκίες τους. Η ανεργία, οι υλικές στερήσεις και αδυναμία εκπλήρωσης των στόχων τους, φαίνεται ότι επηρεάζουν την συναισθηματική και ψυχική τους υγεία, οδηγώντας στον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού.

Στην Ελλάδα, η ανάγκη για αποτελεσματική διαχείριση αυτής της ευάλωτης

και έντονα αυξημένης πληθυσμιακής ομάδας έχει δημιουργήσει έντονο προβληματισμό σε ερευνητικό στάδιο. Συγκεκριμένα, οι έρευνες που έχουν διενεργηθεί μέχρι στιγμής αφορούν σε μια σημαντική προσπάθεια ανίχνευσης του φαινομένου των Neets στην Ελλάδα και αποτύπωσης των χαρακτηριστικών αυτής της κοινωνικά ευπαθούς ομάδας. Η πρωτοτυπία της εν λόγω έρευνας αφορά στο γεγονός ότι επιχειρεί να ερευνήσει τη συσχέτιση του συναισθηματικού υπόβαθρου της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, που διαμορφώθηκε εν μέσω σημαντικών κοινωνικοοικονομικών αλλαγών που έγιναν κατά τη διάρκεια της κρίσης, με τα κίνητρα για εύρεση εργασίας, αλλά και με σημαντικές παραμέτρους του κοινωνικού τους περιβάλλοντος που μπορεί να επηρεάζουν τις προσδοκίες και τις αντιλήψεις τους, όπως η ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης, το οικογενειακό τους εισόδημα, η επιθυμία τους για συνέχιση των σπουδών τους αλλά και η σκέψη τους για μετανάστευση, τα έτη ανεργίας, καθώς και οι επιθυμίες τους για συγκεκριμένους τομείς και μορφές απασχόλησης. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να βοηθήσει στην προσπάθεια οικοδόμησης κατάλληλων στρατηγικών υποστήριξης των Neets με σκοπό την ομαλή ένταξή τους στην αγορά εργασίας, αξιοποιώντας τις δικές τους προσδοκίες και αντιλήψεις.

Με αξιοποίηση ερωτηματολογίων ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας που αναφέρονται στα κίνητρα εύρεσης εργασίας, την αισιοδοξία και την ψυχοπαθολογία, έγινε προσπάθεια προσέγγισης μιας διαφορετικής οπτικής των νέων εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης που κατοικούν και δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα. Αρχικά, είναι πρωτοποριακή επειδή προσεγγίζει με νέα οπτική ένα σχετικά νέο και με ένταση φαινόμενο στην Ελλάδα, εξελιγμένο πρόσφατα λόγω της οικονομικής κρίσης, αυτό των Neets. Συνεισφέρει ερευνητικά στο πεδίο της καταγραφής των προσδοκιών και των αντιλήψεων που έχουν διαμορφώσει οι νέοι κατά τη διάρκεια της κρίσης εξετάζοντας τη σχέση της αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των Neets σε σχέση με τα κίνητρα για εύρεση εργασίας. Η ερευνήτρια, αξιοποιώντας τα αποτελέσματα διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφίας σχετικά με το φαινόμενο των Neets στην

Ελλάδα, κομίζει μια έρευνα που οραματίζεται την αντιμετώπιση του φαινομένου των Neets και την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας, καθώς και την παραμονή τους στη χώρα, θέτοντας τις βάσεις για την ανάπτυξη και υιοθέτηση πιο στοχευμένων και αποτελεσματικών στρατηγικών υποστήριξης, δεδομένου ότι οι νέοι άνθρωποι αποτελούν το μέλλον κάθε κοινωνίας.

5.2. Τα Ερευνητικά Ερωτήματα

Καθώς παραδοσιακά το μέλλον μιας χώρας εξαρτάται από τους νέους, οι νέοι της χώρας μας επλήγησαν σημαντικά από την οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας, έχοντας τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας. Ουσιαστικά βρέθηκαν στο περιθώριο της κοινωνίας, γεγονός που αναδεικνύει τη σημασία μελέτης της αυτοαντίληψης και των προσδοκιών των Neets για την κοινωνική τους πορεία, που έχουν διαμορφώσει υπό τις δύσκολες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που βιώνουν κατά τη διάρκεια των χρόνων της οικονομικής κρίσης αλλά και της μετέπειτα πορείας τους, με κύριο στόχο την δυνατότητα αξιοποίησης των αποτελεσμάτων αυτών στην προσπάθεια διαμόρφωσης όλων των απαιτούμενων στρατηγικών παρεμβάσεων υποστήριξης της ομάδας των Neets στην κοινωνική τους ένταξη σε προσωπικό, επαγγελματικό και πολιτικό επίπεδο, αλλά και την μελλοντική ανάσχεση του φαινομένου με ανάπτυξη των απαραίτητων πολιτικών για την ενίσχυση της προσωπικής τους ανάπτυξης και της καλλιέργειας των απαραίτητων κοινωνικών δεξιοτήτων, μέσα από την κατανόηση και την αντιμετώπιση των παραγόντων που τους οδήγησαν στο κοινωνικό περιθώριο (Παυλή-Κορρέ Μ. et al, 2016).

Η ερευνητική υπόθεσή μας είναι ότι η αύξηση του φαινομένου των Neets στην ελληνική κοινωνία επηρεάστηκε από την οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας, ενώ η αυξημένη και παρατεταμένη ανεργία που κλήθηκαν να

διαχειριστούν οι νέοι εκτός εργασίας, εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ελλάδα φαίνεται να επηρεάζει τις προσδοκίες τους και την αυτοαντίληψή τους. Οι στόχοι μας αναλύονται σε ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία στην παρούσα εργασία διατυπώνονται σε 144 ερωτήσεις, η πλειοψηφία των οποίων θα απαντηθεί σε κλίμακα likert 4 ή 6 βαθμών, ωστόσο υπάρχουν κάποιες ανοιχτές ερωτήσεις, αλλά και ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής. Τα ερευνητικά ερωτήματα της ποσοτικής έρευνας είναι εκείνα τα οποία καθορίζονται από τις μεταβλητές της έρευνας. Προκειμένου να ορίσουμε τα ερευνητικά μας ερωτήματα θα ορίσουμε και θα εξετάσουμε τις ανεξάρτητες και εξαρτημένες μεταβλητές της έρευνας προκειμένου να εντοπίσουμε αν και κατά πόσον οι ανεξάρτητες μεταβλητές της έρευνας επηρεάζουν τις εξαρτημένες μεταβλητές. Η έρευνα αποσκοπεί στην ανάπτυξη συναφών αληθινών προτάσεων και στον εντοπισμό αιτιωδών σχέσεων που διέπουν τις μεταβλητές. Κατόπιν του διαχωρισμού σε ανεξάρτητες και εξαρτημένες μεταβλητές, θα διερευνήσουμε τυχόν σχέσεις που συνδέουν τις μεταβλητές της έρευνας, με την ένταξή τους σε ερευνητικά ερωτήματα.

Στην παρούσα έρευνα οι ανεξάρτητες μεταβλητές είναι: το επίπεδο σπουδών του συμμετέχοντα, η ηλικία του συμμετέχοντα, η οικογενειακή κατάσταση, ο τόπος κατοικίας, το φύλο του συμμετέχοντα, το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα και τα μηνιαία προσωπικά έξοδα του συμμετέχοντα, καθώς και τα έτη ανεργίας. Τα στοιχεία συλλέγονται στο ερωτηματολόγιο δημογραφικών χαρακτηριστικών. Ως ανεξάρτητη μεταβλητή ορίζονται και τα κίνητρα για εύρεση εργασίας που αποτυπώνονται στο αντίστοιχο ερωτηματολόγιο. Τα ερωτήματά μας αφορούν στο αν και κατά πόσο οι προαναφερόμενες ανεξάρτητες μεταβλητές επηρεάζουν τις εξαρτημένες μεταβλητές της έρευνας που αποτυπώνονται στα ερωτηματολόγια της αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, αλλά και στην τάση φυγής των νέων στο εξωτερικό.

Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία διαμορφώθηκαν μέσα από τα βιβλιογραφικά ευρήματα που σχετίζονται με την παραπάνω ομάδα του

πληθυσμού, εντοπίζονται κυρίως στην αναζήτηση του βαθμού που οι διαμορφωμένες συνθήκες στη ζωή τους από την οικονομική κρίση και ιδιαίτερα η αποχή τους από την απασχόληση και την εκπαίδευση έχουν επηρεάσει τις καθημερινές τους συνήθειες, τη διάθεσή τους και την αισιοδοξία τους, την ψυχοσωματική τους υγεία, αλλά και την αυτοαντίληψή τους. Ουσιώδης παράμετρος είναι η αναζήτηση των κινήτρων που θα ωθούσαν τους νέους Neets στην έξοδο από αυτήν την κατάσταση και στην ένταξή τους στην κοινωνία και την αγορά εργασίας με παροχή ευκαιριών για βελτίωση των προοπτικών και των προσδοκιών τους, αλλά και η σχέση της αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των ανέργων σε σχέση με τα κίνητρα για εύρεση εργασίας καθώς και με σημαντικές παραμέτρους του κοινωνικού τους περιβάλλοντος που μπορεί να επηρεάζουν τις προσδοκίες και τις αντιλήψεις τους. Επιπλέον, σημαντική παράμετρος στη μελέτη αποτελεί η εξέταση για το πόσο εύκολα αυτοί οι νέοι θα αναζητούσαν εργασία στο εξωτερικό, καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία υπήρξε έντονη αύξηση του φαινομένου της φυγής των επιστημόνων (brain drain) στα χρόνια της κρίσης (Λαμπριανίδης Λ., 2015), λόγω κυρίως της έντονης μείωσης των θέσεων απασχόλησης στην εγχώρια αγορά εργασίας. Ειδικότερα, τα σχετικά ερευνητικά ερωτήματα που εύλογα προκύπτουν από τον καθορισμό των παραπάνω μεταβλητών είναι ενδεικτικά:

- ◆ Ποιος είναι ο βαθμός κινήτρων για εργασία;
- ◆ Ποιος είναι ο βαθμός αισιοδοξίας;
- ◆ Ποιος είναι ο βαθμός καταθλιπτικής συμπτωματολογίας;
- ◆ Υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση των κινήτρων για εργασία με την αισιοδοξία;
- ◆ Υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση της αισιοδοξίας με την καταθλιπτική συμπτωματολογία;

- ◆ Υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση της τάσης φυγής των νέων στο εξωτερικό με την αισιοδοξία ή καταθλιπτική συμπτωματολογία τους;
- ◆ Επηρεάζεται η αισιοδοξία ή η ψυχοπαθολογία των νέων της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας από μεταβλητές όπως η ηλικία, το φύλο, το επίπεδο σπουδών, ο τόπος κατοικίας, το οικογενειακό εισόδημα ή η οικογενειακή κατάστασή τους, τον τύπο και τον τομέα απασχόλησης;
- ◆ Επηρεάζει η επιθυμία για μερική ή αδήλωτη απασχόληση την αισιοδοξία ή την ψυχοπαθολογία τους;
- ◆ Επηρεάζουν τα έτη ανεργίας την αισιοδοξία ή την ψυχοπαθολογία τους;
- ◆ Επηρεάζει το χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας την αισιοδοξία ή την ψυχοπαθολογία τους;
- ◆ Επηρεάζουν τα κίνητρα εργασίας την ψυχοπαθολογία τους;
- ◆ Επηρεάζεται η τάση φυγής των νέων στο εξωτερικό από το επίπεδο σπουδών τους;
- ◆ Οι νέοι θεωρούν ότι η συνέχιση των σπουδών τους θα τους βοηθούσε στην εύρεση εργασίας; Θα επιθυμούσαν τη συνέχιση των σπουδών τους;
- ◆ Για ποιους λόγους δεν βρίσκουν εργασία; Για ποιους λόγους δεν ψάχνουν εργασία;
- ◆ Θα σκέφτονταν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας; Κι αν ναι, γιατί δεν το έχουν ήδη κάνει; Τι τους κρατάει στην Ελλάδα;

5.3. Η Μεθοδολογία

5.3.1. Το Δείγμα της Έρευνας – Οι Συμμετέχοντες

Το αντιπροσωπευτικό δείγμα της έρευνας υπολογίστηκε στον σχεδιασμό της έρευνας να ανέρχεται σε πανελλαδικό επίπεδο στα 350 άτομα νεαρής ηλικίας από 15 έως 25 ετών που βρίσκονται εκτός εργασίας, εκπαίδευσης και κατάρτισης κατά τη στιγμή συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων. Μετά τη διεξαγωγή της έρευνας οι συμμετέχοντες ανήλθαν συνολικά σε 360 άτομα της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, 160 άντρες και 200 γυναίκες.

5.3.2. Η Ερευνητική Διαδικασία Συλλογής Δεδομένων

Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν εθελοντική. Η ενημέρωση για την έρευνα έγινε κυρίως μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων έγινε κυρίως ηλεκτρονικά αλλά και χειρόγραφα όπου χρειάστηκε, με προσπάθεια συλλογής δείγματος από διάφορες οικιστικές περιοχές της χώρας. Επίσης, έγινε προσπάθεια ενημέρωσης για την έρευνα και διάχυσης του ερωτηματολογίου μέσω σχετικών φορέων (ΟΑΕΔ, ΓΣΕΕ, Ένωσης Ανέργων Ελλάδας), μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου αλλά και με την προσωπική παρουσία της ερευνήτριας. Ο μέσος χρόνος συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου υπολογίζεται στα 20 λεπτά. Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να συλλέξει δεδομένα από τον πληθυσμό των Neets στην Ελλάδα. Επειδή, δεν είναι εφικτό να εντοπιστεί το δειγματολογικό πλαίσιο του συγκεκριμένου πληθυσμού, καθώς δεν υπάρχει προσβασιμότητα σε κάποιου είδους λίστα των στοιχείων αυτής της ιδιαίτερης

πληθυσμιακής ομάδας, το είδος της δειγματοληψίας ήταν η βολική δειγματοληψία (μη πιθανοτική κατηγορία δειγματοληψίας) ή αλλιώς «η δειγματοληψία ευκολίας ή ευχέρειας», στην «οποία σύμφωνα με τον Ζαφειρόπουλο (2005), το δείγμα σχηματίζεται με βάση την ευκολία και τη διαθεσιμότητα των ατόμων που το αποτελούν». Πιο συγκεκριμένα, δημιουργήθηκε μια ψηφιακή μορφή του ερωτηματολογίου μέσω της εφαρμογής Google Form, το οποίο και προωθήθηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στα e-mails των κατά τόπους ΟΑΕΔ της χώρας, με σκοπό να συλλεχθεί ένα όσο το δυνατόν μεγάλο δείγμα.

5.3.3. Τα Ερευνητικά Εργαλεία

Η παρούσα διδακτορική διατριβή έχει σχεδιαστεί με απώτερο σκοπό να αναδείξει τις επιπτώσεις της νεανικής ανεργίας σε έφηβους πολίτες και σε πρώιμους ενήλικες που βρίσκονται εκτός δομής εκπαίδευσης και εργασίας στην Ελλάδα της κρίσης. Γι' αυτό το λόγο το ερευνητικό σχέδιο έρευνας που επιλέχθηκε είναι το συγχρονικό. Ειδικότερα, στο συγχρονικό σχέδιο συλλέγονται δεδομένα από ένα δείγμα σε ορισμένο χρονικό σημείο, με σκοπό να συλλεχθούν είτε ποσοτικά είτε ποσοτικοποιημένα δεδομένα για μια σειρά από μεταβλητές, έτσι ώστε να προκύψουν διάφοροι συνδυασμοί συσχετίσεων (Bryman, 2017).

Στη διάρκεια του σχεδιασμού της έρευνας, η ερευνήτρια καλείται να διαλέξει «εκτός από τη μέθοδο συλλογής των δεδομένων και το εργαλείο μέσω του οποίου θα γίνει η συλλογή των» στοιχείων «και η διεξαγωγή της έρευνας. Το ερωτηματολόγιο αποτελεί ένα δημοφιλές ερευνητικό εργαλείο». «Τα ερωτηματολόγια παρέχουν έναν σχετικά φθηνό, γρήγορο και αποτελεσματικό τρόπο απόκτησης μεγάλου όγκου πληροφοριών από ένα μεγάλο δείγμα ανθρώπων».

Η ερευνητική μεθοδολογία που προτείνεται για την διερεύνηση των επιπτώσεων της νεανικής ανεργίας είναι η ποσοτική προσέγγιση. Η ποσοτική

έρευνα αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα των κοινωνικών φαινομένων ως κάτι αντικειμενικό και ρεαλιστικό. Ειδικότερα, η αφετηρία για την ποσοτική προσέγγιση αποτελεί η ύπαρξη της θεωρίας, δηλαδή το προϋπάρχον θεωρητικό υπόβαθρο για ένα κοινωνικό ζήτημα. Από τη θεωρία προκύπτει μια υπόθεση, η οποία μέσα από την ποσοτική προσέγγιση θα επαναληφθεί για να ελεγχθούν τα αποτελέσματα της. Ως εκ τούτου, η ποσοτική προσέγγιση προσεγγίζει τη γνώση μέσα από το παραγωγικό παράδειγμα, δηλαδή από κάτι γενικό (θεωρία) σε κάτι ειδικό (έλεγχος υπόθεσης) (Babbie, 2011). Μέσα από την ποσοτική αυτή έρευνα «καθίσταται δυνατή η παρακολούθηση και η αξιολόγηση μετρήσιμων δεδομένων, τα οποία θα προκύψουν από την συλλογή αριθμητικών δεδομένων με τη χρήση ερωτηματολογίου. Μέσω της ποσοτικής έρευνας δίνονται εξηγήσεις, αποκαλύπτονται ή επιβεβαιώνονται σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών, οδηγώντας σε γενίκευση των αποτελεσμάτων και ταυτόχρονα συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της βιβλιογραφίας» (Creswell, 2016).

Στόχοι της ποσοτικής προσέγγισης είναι η εγκυρότητα των γεγονότων, οι εκτιμήσεις, οι συσχετίσεις ή και οι προβλέψεις. Ως προς το είδος της ποσοτικής έρευνας αυτή μπορεί να είναι περιγραφική ή και αιτιώδης. Η επιλογή της δίνει τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων της στον ευρύτερο πληθυσμό, εφόσον χρησιμοποιηθεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα. Τέλος, η εξαγωγή των συμπερασμάτων των αριθμητικών δεδομένων προκύπτει μέσα από στατιστικές αναλύσεις. Οι συμμετέχοντες στην ποσοτική έρευνα θα συμπληρώσουν δομημένα ερωτηματολόγια, τα οποία λόγω της αυστηρής και δομημένης μορφής τους με τη χρήση κλειστών ερωτήσεων (επιδέχονται δηλαδή μια απάντηση) καθιστούν την έρευνα αξιόπιστη, καθώς όλοι οι συμμετέχοντες απαντούν στις ίδιες ακριβώς ερωτήσεις (Cohen, Manion & Morrison, 2008). Στην ποσοτική δειγματοληπτική έρευνα ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα με τη χρήση ενός τυποποιημένου ερωτηματολογίου προσφέρει τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων στο γενικό πληθυσμό. Επιπλέον, η δυνατότητα συλλογής ενός μεγάλου δείγματος επιτρέπει όχι μόνο περιγραφικές αναλύσεις, αλλά και ερμηνευτικές, μέσω των

συσχετίσεων πολλών μεταβλητών. Επίσης, οι δειγματοληπτικές έρευνες θεωρούνται ευέλικτες, καθώς μέσω των ερωτηματολογίων οι συμμετέχοντες μπορούν να απαντήσουν σε ένα ευρύ φάσμα ερωτήσεων (Babbie, 2011).

Η επιτυχία της έρευνας εξαρτάται σημαντικά από την κατάλληλη δομή του ερωτηματολογίου. Έτσι, ένα ερωτηματολόγιο θα πρέπει να είναι πλήρες και να καλύπτει κάθε πτυχή του προς μελέτη χαρακτηριστικού, σαφή και κατανοητή διατύπωση των ερωτημάτων, να είναι όσο το δυνατόν συντομότερο, ενώ ταυτόχρονα να παρέχονται η απαραίτητη καθοδήγηση και οι συνοπτικές οδηγίες για την συμπλήρωσή του. «Ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου σχετίζεται στενά με την ποιότητα των δεδομένων που συλλέγονται. Η επιλογή της διατύπωσης, η σειρά των ερωτήσεων, το μήκος του ερωτηματολογίου και η σειρά των απαντήσεων για ερωτήσεις κλειστού τύπου επηρεάζουν όλα την ποιότητα των δεδομένων» (Fowler, 1995).

Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις δίνονται κατά περίπτωση είτε σε κλίμακα, ή με πολλαπλή επιλογή, ή με ανοιχτή απάντηση. Τα ερωτηματολόγια διαμοιράστηκαν από την αρχή της άνοιξης μέχρι και το τέλος του καλοκαιριού του 2022, είτε σε έντυπη μορφή από χέρι σε χέρι, είτε σαν ηλεκτρονική φόρμα μέσω ιστοσελίδων κοινωνικής δικτύωσης και e-mails. Λόγω της ιδιαιτερότητας της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας αλλά και της δυσκολίας εύρεσης του δείγματος απαιτήθηκε αρκετός χρόνος για τη συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων. Στη συνέχεια, τα δεδομένα αναλύθηκαν με το SPSS Statistics, το πακέτο λογισμικού που χρησιμοποιείται για στατιστική ανάλυση. Το εν λόγω ερωτηματολόγιο δημιουργήθηκε με αξιοποίηση τυποποιημένων ερωτηματολογίων από τη διεθνή βιβλιογραφία, τα οποία είναι ήδη ελεγμένα για την εγκυρότητα και την αξιοπιστία τους, με σκοπό να προσθέσει στην προηγούμενη έρευνα, φωτίζοντας πτυχές που σχετίζονται με τους Neets, ένα κοινωνικό φαινόμενο που φαίνεται ότι ταλανίζει τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Συγκεκριμένα το ερωτηματολόγιο του Β' μέρους δηλαδή των κινήτρων για

την εργασία έχει ελεγχθεί από τους Τσουνή Α. και Σαράφη Π. (2018), οι οποίοι έκαναν την προσαρμογή της κλίμακας στον ελληνικό πληθυσμό (Tsounis A., Sarafis P., 2018). «Το Ερωτηματολόγιο Job Satisfaction Survey θεωρείται ένα ιδιαίτερα αξιόπιστο εργαλείο με υψηλή αξιοπιστία και εγκυρότητα». «Το 2018 οι Τσουνής και Σαράφης προχώρησαν στην μετάφραση του ερωτηματολογίου στην ελληνική γλώσσα και στον έλεγχο της αξιοπιστίας και των ψυχομετρικών του ιδιοτήτων» στον ελληνικό πληθυσμό. «Η αξιοπιστία εσωτερικής συνοχής (συντελεστής Cronbach's alpha) υπολογίστηκε για κάθε υποκατηγορία και τη συνολική κλίμακα. Το καθένα ήταν πάνω από το ελάχιστο 0.50, αλλά δύο ήταν πάνω από 0,70 και η συνολική κλίμακα ήταν 0,91 (Spector, 1985)». Το ερωτηματολόγιο του Γ' μέρους δηλαδή της αισιοδοξίας έχει προσαρμοστεί στα ελληνικά από τους Μουστάκη Μ. και Σταλικά Α. (2012), «έχει χρησιμοποιηθεί σε διάφορες μελέτες στον τομέα της υγείας και της ψυχολογίας της προσωπικότητας και έχει συνδεθεί με την ψυχολογική και τη σωματική ευεξία. Η εσωτερική συνέπεια του συνόλου του ερωτηματολογίου είναι ικανοποιητική, $\alpha = 0,74$, όπως και οι αντίστοιχοι δείκτες για κάθε παράγοντα, αισιοδοξία 0,73 και απαισιοδοξία 0,63» (Μουστάκη Μ., Σταλίκας Α., 2012).

Το Δ' μέρος, η κλίμακα ψυχοπαθολογίας, έχει σταθμιστεί από τους Ντώνια, Καραστεργίου και Μάνο (1991). «Η Κλίμακα Ψυχοπαθολογίας έχει μεταφραστεί στα ελληνικά μέσω της διαδικασίας της αντίστροφής μετάφρασης και έχει προσαρμοστεί στο ελληνικό δείγμα από όπου προέκυψε πως έχει ικανοποιητική εγκυρότητα κριτηρίου καθώς και συγκλίνουσα εγκυρότητα» (Ντώνιας Σ., Καραστεργίου Α., Μάνος Ν., 1991). Το ενιαίο ερωτηματολόγιο το οποίο επιλέχθηκε για την έρευνα και το οποίο παρατίθεται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας αποτελείται από τέσσερα μέρη και ειδικότερα:

A Μέρος: Ερωτηματολόγιο προσωπικών δεδομένων

Το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου της παρούσας μελέτης αφορά τα δημογραφικά δεδομένα του δείγματος, τα οποία έχουν φανεί πως συσχετίζονται με τους νέους που βρίσκονται τόσο εκτός δομής εκπαίδευσης, όσο και εκτός εργασίας. Ειδικότερα, θα εξεταστούν οι εξής δημογραφικές μεταβλητές: φύλο, ηλικία, επίπεδο σπουδών, επιθυμία για συνέχιση σπουδών, οικογενειακή κατάσταση, μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα, προσωπικά έξοδα, τόπος κατοικίας, εργασία σε διάφορους οικονομικούς τομείς, ανεύρεση εργασίας, είδος επιθυμητής απασχόλησης, σκέψη για μετανάστευση και έτη ανεργίας.

B Μέρος: Ερωτηματολόγιο κινήτρων για την εργασία

Προκειμένου να εξεταστούν τα κίνητρα για την εύρεση εργασίας χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα επαγγελματικής ικανοποίησης του Paul Spector. «Το Ερωτηματολόγιο για την Έρευνα Επαγγελματικής Ικανοποίησης (Job Satisfaction Survey [JSS-36]) κατασκευάστηκε το 1985 από τον Spector, καθηγητή του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου της Νότιας Φλόριντα. Η δημιουργία του JSS είχε ως σκοπό την διερεύνηση της εργασιακής ικανοποίησης των εργαζομένων» (Spector, 1985). Πρόκειται για μια κλίμακα που περιλαμβάνει συνολικά 36 δηλώσεις, οι οποίες είναι διαμοιρασμένες σε συνολικά 9 παράγοντες. Στην παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιηθούν μόνο οι πέντε από τους εννιά παράγοντες, οι οποίοι έχουν βρεθεί από το θεωρητικό υπόβαθρο πως αποτελούν σημαντικά κίνητρα για την επιλογή μιας επαγγελματικής προοπτικής. Οι παράγοντες που θα χρησιμοποιηθούν «είναι ο μισθός, η προαγωγή, οι παροχές, η φύση της εργασίας» και η επίτευξη-αναγνώριση. Τον παράγοντα του μισθού αξιολογούν οι ερωτήσεις 1, 6, 11 και 17. Ο παράγοντας της προαγωγής αναφέρεται στις ερωτήσεις 2, 7, 12, 18 και 21. Ο παράγοντας των

παροχών αξιολογείται στις ερωτήσεις 3, 8, 13 και 19. Τους παράγοντες της επίτευξης-αναγνώρισης αξιολογούν οι ερωτήσεις 4, 9, 14 και 20. Τον παράγοντα που αναφέρεται στη φύση της εργασίας αναλύεται στις ερωτήσεις 5, 10, 15, 16, 19 και 22. Η συγκεκριμένη κλίμακα αξιολογεί τις δηλώσεις των συμμετεχόντων μέσω μιας εξάβαθμης κλίμακας, η οποία είναι η εξής: 1=Διαφωνώ πολύ επιρροή, 2=Διαφωνώ αρκετά, 3=Διαφωνώ λίγο, 4=Συμφωνώ λίγο, 5=Συμφωνώ αρκετά και 6=Συμφωνώ πολύ.

Γ Μέρος: Ερωτηματολόγιο αισιοδοξίας

Το «Τεστ Προσανατολισμού στη Ζωή» (Scheier, Carver & Bridges, 1994) αποτελεί ένα ερωτηματολόγιο που αξιολογεί το επίπεδο της αισιοδοξίας σε νέα άτομα. «Το Ερωτηματολόγιο Αισιοδοξίας (Life Orientation Test [LOT-10]) κατασκευάστηκε για πρώτη φορά το 1985 από τους Scheier and Carver και έπειτα αναδημοσιεύτηκε το 1994. Σκοπός των ερωτήσεων ήταν να μετρήσουν τον βαθμό αισιοδοξίας και απαισιοδοξίας στο άτομο». Περιλαμβάνει δέκα συνολικά δηλώσεις, στις οποίες τα άτομα καλούνται να δηλώσουν τον βαθμό διαφωνίας ή συμφωνίας μέσα σε μια πεντάβαθμη κλίμακα. Η κλίμακα έχει δημιουργηθεί ως εξής: 0=Διαφωνώ απόλυτα, 1=Διαφωνώ, 2=Ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ, 3=Συμφωνώ και 4=Συμφωνώ απόλυτα.

Δ Μέρος: Κλίμακα Ψυχοπαθολογίας

Η κλίμακα ψυχοπαθολογίας Symptom Checklist-90-Revised (SCL-90-R, Derogatis et al, 1973) αποτελεί μια αυτοαναφορική κλίμακα μέτρησης των υποκείμενων ενοχλημάτων και της συμπτωματικής συμπεριφοράς των αρρώστων σε διάφορες διαστάσεις της ψυχοπαθολογίας. Η Κλίμακα Ψυχοπαθολογίας

(Symptom Checklist 90-R [SCL-90]) αναπτύχθηκε από τον Derogatis (1977) και επικεντρώνεται στην καταγραφή της ήδη υπάρχουσας ψυχοπαθολογίας. Σκοπός της Κλίμακας Ψυχοπαθολογίας ήταν να καταγράψει την παρουσιαζόμενη ψυχοπαθολογία, μέσω προτάσεων αναφοράς που περιγράφουν συμπεριφοριστικές, ψυχολογικές και σωματικές αιτιάσεις (Ντώνιας Σ., Καραστεργίου Α., Μάνος Ν., 1991). Η συγκεκριμένη κλίμακα αποτελείται από εννέα υποκλίμακες, οι οποίες περιλαμβάνουν συνολικά 90 ερωτήματα, τα οποία είναι διατεταγμένα σε πέντε κατηγορίες. Ειδικότερα, ο συμμετέχων καλείται να επιλέξει τον βαθμό ενόχλησης του προβλήματος, κατά τη διάρκεια των τελευταίων εβδομάδων. Οι απαντήσεις που μπορεί να επιλέξει κάποιος έχουν την εξής μορφή διάταξης: 0=καθόλου, 1=λίγο, 2=μέτρια, 3=πολύ και 4=πάρα πολύ. Η τελική βαθμολογία προκύπτει από το άθροισμα των παραπάνω τιμών και κυμαίνεται από 0-360. Στην συνέχεια περιγράφονται οι εννέα υποκλίμακες.

Η πρώτη υποκλίμακα αφορά τη «Σωματοποίηση» (Somatization), η οποία αποτελείται από 12 ερωτήματα, τα οποία αφορούν τη σωματική δυσλειτουργία. Αυτή η υποκλίμακα περιγράφει την αγωνία που προκύπτει εξαιτίας σωματικών ενοχλήσεων που βιώνει το άτομο στο καρδιαγγειακό, γαστρεντερικό και αναπνευστικό σύστημα. Πολλά από αυτά τα συμπτώματα περιλαμβάνονται σε επίσημα διαγνωστικά κριτήρια των διαταραχών του άγχους και έχουν υψηλά επίπεδα επιπολασμού σε διαταραχές με προτεινόμενη αιτιολογία. Φυσικά, πολλά από αυτά μπορούν να είναι ενδείξεις μιας σωματικής ασθένειας.

Η δεύτερη υποκλίμακα αφορά τη «Ψυχαναγκαστικότητα-Καταναγκαστικότητα» (Obsessive-Compulsive), η οποία αποτελείται από 10 ερωτήματα, τα οποία αφορούν τα τυπικά συμπτώματα μιας ιδεοψυχαναγκαστικής διαταραχής, όπου το άτομο εστιάζει σε σκέψεις, παρορμήσεις και δράσεις που βιώνονται ως ακαταμάχητες. Σε αυτή την υποκλίμακα περιγράφονται εμπειρίες εξασθένισης γνωστικών διαδικασιών.

Η τρίτη υποκλίμακα αφορά την «Διαπροσωπική ευαισθησία» (Interpersonal

Sensitivity), η οποία περιλαμβάνει εννέα ερωτήματα. Τα ερωτήματα εστιάζουν σε αισθήματα προσωπικής ανεπάρκειας, κατωτερότητας και αυτό-υποτίμησης σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους.

Η τέταρτη υποκλίμακα αφορά την «Κατάθλιψη» (Depression), η οποία αποτελείται από δεκατρία ερωτήματα. Τα ερωτήματα αφορούν αισθήματα δυσφορίας και απελπισίας, καθώς επίσης και έλλειψης ενδιαφέροντος για τη ζωή, έλλειψης κινήτρων και σημάδια απόσυρσης και απώλειας της ζωτικής ενέργειας. Επιπλέον, κάποια ερωτήματα αφορούν τη δυσλειτουργία γνωστικών διαδικασιών, σκέψεων και αυτοκτονίας.

Η πέμπτη υποκλίμακα αφορά το «Άγχος» (Anxiety), η οποία περιλαμβάνει 10 ερωτήματα. Πρόκειται για ερωτήματα που αναφέρονται σε μια τυπική αγχώδη διαταραχή. Νευρικότητα, τρόμος, ένταση, και συναισθήματα τρόμου και πανικού περιγράφονται σε αυτή την υποκλίμακα.

Η έκτη υποκλίμακα αφορά την «Επιθετικότητα» (Hostility), η οποία αποτελείται από έξι ερωτήματα. Τα ερωτήματα αυτά περιγράφουν αρνητικές σκέψεις και συναισθήματα που επιδεινώνουν τον θυμό που βιώνει το άτομο, οδηγώντας τον σε ευερεθιστότητα, οργή και αγανάκτηση.

Η έβδομη υποκλίμακα αφορά το «Φοβικό άγχος» (Phobic Anxiety) και αποτελείται από επτά ερωτήματα. Αφορά στη διαταραχή του πανικού και της αγοραφοβίας. Ως φοβικό άγχος ορίζεται μια επίμονη αντίδραση φόβου σε ένα πρόσωπο, τόπο, αντικείμενο ή κατάσταση, η οποία περιγράφεται ως παράλογη και δυσανάλογη σε ένα ερέθισμα.

Η όγδοη υποκλίμακα αφορά τον «Παρανοειδή ιδεασμό» (Paranoid ideation) και αποτελείται από έξι ερωτήματα. Τα ερωτήματα αφορούν έναν διαταραγμένο τρόπο σκέψης με πιο συχνή την ανάκλαση σε αυταπάτες. Περιγράφονται προβολικές σκέψεις, ιδέες μεγαλείου, καταδίωξη, φόβος απώλειας αυτονομίας, εχθρικότητα και καχυποψία.

Η ένατη υποκλίμακα τον «Ψυχωτισμό» (Psychoticism), η οποία αποτελείται από δέκα ερωτήματα. Τα ερωτήματα αφορούν τη σχιζοφρένεια και την αλλοτρίωση και την απόσταση από τους άλλους. Η απόσυρση, η απομόνωση, οι παραισθήσεις και ο σχιζοειδής τρόπος σκέψης ανήκουν στην υποκλίμακα αυτή.

Τέλος, κάποια επιπλέον ερωτήματα (7) περιγράφουν και κάποιες άλλες διαστάσεις. Ειδικότερα, ερωτήματα που αφορούν την όρεξη, τον ύπνο, την πρωινή αφύπνιση, διαταραχές ύπνου και τροφής, σκέψεις για τον θάνατο και αίσθημα ενοχής συμπεριλαμβάνονται στην κλίμακα και συμβάλλουν στην τελική διαμόρφωση των δεικτών.

5.3.4. Οι Ερευνητικές Υποθέσεις

Η ολοένα και μεγαλύτερη απουσία της νεολαίας από την αγορά εργασίας έχει σοβαρές συνέπειες σε οικονομικό, κοινωνικό και ατομικό επίπεδο. Η έντονη αύξηση της ανεργίας ωθεί τους νέους στην αναζήτηση διεξόδων απασχόλησης στο εξωτερικό με αποτέλεσμα τη φυγή των νέων ανθρώπων και ειδικότερα πολλών επιστημόνων από την Ελλάδα αποστερώντας τη χώρα από εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και τροφοδοτώντας έτσι τον φαύλο κύκλο των δυσμενών κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης. Εικάζεται ότι μεγάλο ποσοστό των νέων θα έχουν σκεφτεί τη φυγή στο εξωτερικό. Βέβαια, οι έντονοι οικογενειακοί δεσμοί που αναπτύσσονται στην Ελλάδα (Paradakis N. et al, 2017), πιθανόν να αποτελέσουν έναν από τους πιο δημοφιλείς ανασταλτικούς παράγοντες εγκατάλειψης της χώρας.

Ταυτόχρονα, οι δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης των νέων σε συνδυασμό με την αποσύνδεση της εκπαίδευσης και των προγραμμάτων κατάρτισης από την αγορά εργασίας, απομακρύνει τους νέους από την εκπαίδευση, οδηγώντας τους άνεργους νέους εκτός εκπαίδευσης και κατάρτισης (Neets) με το ποσοστό τους να

αυξάνεται σημαντικά (Κονιόρδος Σ. et al, 2016), ενώ η μακρά απουσία από την απασχόληση ή το εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να τους ωθήσει μακροπρόθεσμα σε διαρκή κοινωνικό αποκλεισμό. Το κλειδί για ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης βρίσκεται στην προσπάθεια επανόδου των νέων ατόμων στην απασχόληση και την εκπαίδευση μέσα από την προώθηση στοχευμένων πολιτικών με επίκεντρο τον άνθρωπο και την επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας ταυτόχρονα με την προσπάθεια ανάπτυξης της οικονομίας, αλλά και της σύνδεσης της εκπαίδευσης με το μεταβαλλόμενο εργασιακό περιβάλλον και του δυναμικού συσχετισμού δεξιοτήτων και θέσεων εργασίας (Γουβιάς Δ., Φωτόπουλος Ν., 2015). Εικάζεται ότι η ανάγκη για εύρεση εργασίας και η ήδη σχετικά υψηλή εκπαιδευτική κατάρτιση των νέων στην Ελλάδα σε συνδυασμό με την απουσία σχετικών θεσμικών κινήτρων θα αποθαρρύνει τους νέους από ενδεχόμενη συνέχιση των σπουδών τους. Βέβαια, η έντονη εργασιακή επισφάλεια μπορεί να οδηγήσει τους νέους ανθρώπους είτε στη διαρκή αναζήτηση μιας πιο ουσιαστικής θέσης απασχόλησης, είτε στην προσπάθεια ενίσχυσης των προσόντων και δεξιοτήτων τους, με την ελπίδα της βελτίωσης των εργασιακών συνθηκών (Πεχτελίδης Ι., Κυριάκης Κ., 2018). Επομένως, εικάζεται ότι αν και θεωρούν την εκπαίδευση ασύνδετη πλέον από την αγορά εργασίας, θα σκέφτονται ακόμα θετικά τη συνέχιση των σπουδών τους μέχρι την εύρεση εργασίας.

Δεδομένης της έντονης οικονομικής και ψυχολογικής στήριξης αυτής της ομάδας των νέων (Papadakis N. et al, 2017) από τον σημαντικό θεσμό της οικογένειας, αλλά και την ύπαρξη μιας εν γένει καλής υγείας των νέων αλλά και της τάσης για δημιουργικότητα που έχουν οι νέοι λόγω ηλικίας εικάζεται ότι θα αναδειχθεί μια χαμηλή έως μέτρια ψυχοπαθολογία στους νέους, με θετικά ποσοστά αισιοδοξίας για το μέλλον. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι τη δεδομένη στιγμή της πραγματοποίησης της έρευνας η παγκόσμια κοινότητα ζει στο έλεος της πανδημίας Covid-19, η οποία για δύο χρόνια έχει επηρεάσει την κοινωνικοοικονομική ζωή των ανθρώπων με την ανάλογη επιρροή και στους νέους.

Εκτιμάται λοιπόν ότι τα αποτελέσματα της έρευνας θα έχουν επηρεαστεί και από την υγειονομική κρίση των τελευταίων δύο ετών η οποία ουσιαστικά ενισχύει την οικονομική κρίση επηρεάζοντας τους νέους σε κοινωνικό, οικονομικό και επαγγελματικό επίπεδο και δημιουργώντας μεγαλύτερα προσχώματα στην ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας. Επίσης, δεδομένης της πολύμηνης αναστολής λειτουργίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων λόγω της πανδημίας είναι ακόμα πιο πιθανή η απομάκρυνση των νέων από την διαδικασία της εκπαίδευσης. Παρόλα αυτά, επισημαίνεται ότι η έρευνα επικεντρώνεται στην ομάδα των Neets η οποία αναδείχθηκε στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης καθώς και στην αυτοαντίληψη και τις προσδοκίες τους όπως διαμορφώθηκαν μέσα από τις επιπτώσεις της ανεργίας τους.

Κατά κύριο λόγο ο τομέας απασχόλησης που προτιμούν οι Neets εικάζεται ότι θα είναι ο τριτογενής ή τεταρτογενής τομέας, τόσο λόγω της συγκέντρωσης του πληθυσμού στα αστικά κέντρα όσο και στο γεγονός ότι η πλειοψηφία των Neets φαίνεται ότι έχει εργαστεί στο παρελθόν στον τριτογενή τομέα παροχής υπηρεσιών (Παπαδάκης Ν., 2013). Όμως, οι νέοι αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο της ανεργίας και της υποαπασχόλησης επιλέγουν συχνά την απασχόληση σε επισφαλείς θέσεις εργασίας (Γουβιάς Δ., Φωτόπουλος Ν., 2015). Έτσι, εικάζεται ότι πολλοί είναι αυτοί που θα δεχόντουσαν να εργαστούν με συμβάσεις μερικής απασχόλησης ή ακόμα και με αδήλωτη εργασία, όπως φαίνεται και από την αύξηση της αδήλωτης εργασίας στη χώρα (INE/ΓΣΕΕ, 2014-2015). Παρόλα αυτά, η εργασιακή αυτή ανασφάλεια οδηγεί πολλές φορές τους νέους στη διαρκή αναζήτηση μιας πιο ουσιαστικής θέσης απασχόλησης (Πεχτελίδης Ι., Κυριάκης Κ., 2018). Εικάζεται λοιπόν ότι η πλειοψηφία των νέων θα συνεχίζει να επιθυμεί την εργασία με πλήρη απασχόληση, διατηρώντας την ελπίδα για ένα καλύτερο εργασιακά μέλλον. Σε αυτά τα πλαίσια, η αποτύπωση και η επεξεργασία των κινήτρων για αναζήτηση και εύρεση εργασίας μπορεί να αποδειχτούν πολύ σημαντικά στην παρακίνηση των νέων για την ενεργοποίηση της διαδικασίας ένταξής τους στην αγορά εργασίας. Η

πολιτεία οφείλει να δημιουργήσει τις κατάλληλες και επιθυμητές από τους νέους συνθήκες για την ομαλή ένταξή τους στον κοινωνικό ιστό. Άλλωστε, η δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων και η παροχή των αναγκαίων κινήτρων μπορεί να διαμορφώσει το επιθυμητό περιβάλλον για την ενίσχυση της απασχόλησης των νέων.

Τα στοιχεία στην Ελλάδα δείχνουν ότι το ποσοστό των Neets είναι σημαντικά υψηλότερο για την ηλικιακή ομάδα 20-24 ετών από το αντίστοιχο της ηλικιακής ομάδας 15-24. Επίσης, καθώς οι νέοι έως 18 ετών στην Ελλάδα βρίσκονται ακόμα εντός της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ένα μεγάλο ποσοστό των Neets στην Ελλάδα είναι απόφοιτοι της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Παπαδάκης Ν. 2013). Επιπλέον, μεγάλο ποσοστό των Neets ζει σε οικογένειες με χαμηλά μηνιαία εισοδήματα, ενώ από τη βιβλιογραφία φαίνεται ότι ο πληθυσμός των γυναικών Neets είναι μεγαλύτερος από τον αντρικό (Παπαδάκης Ν. 2013). Έτσι, εικάζεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος θα είναι νέοι άνω των 20 ετών, με χαμηλό οικογενειακό εισόδημα, υψηλό επίπεδο σπουδών και γένους θηλυκού.

Οι Neets φαίνεται ότι αντιμετωπίζουν ως βασική διαταραχή στην ψυχική υγεία τους, ενώ διακατέχονται από άγχος και από το αίσθημα της απελπισίας και της απογοήτευσης. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι η πλειοψηφία τους διατηρεί σταθερή την αισιοδοξία για το μέλλον και για την επίτευξη των στόχων επανένταξης στην εργασιακή ή εκπαιδευτική διαδικασία, με αυξημένο όμως και το ποσοστό των Neets που χαρακτηρίζεται απαισιόδοξο για το μέλλον. Η αδυναμία ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας και η έλλειψη στήριξής τους από τον κρατικό μηχανισμό φαίνεται ότι έχουν αναπτύξει στους νέους έντονα τα συναισθήματα ανασφάλειας, άγχους και θυμού (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Έτσι, εικάζεται ότι το δείγμα της παρούσας έρευνας θα διατηρεί ένα καλό επίπεδο αισιοδοξίας, με μέτρια όμως τα επίπεδα ψυχοπαθολογίας, που επηρεάζονται από τις συνεχείς προκλήσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν στην καθημερινότητά τους οι νέοι.

Οι νέοι φαίνεται ότι έχουν αναθεωρήσει τα δεδομένα σχετικά με τις

προσδοκίες τους για την επαγγελματική και προσωπική τους εξέλιξη λόγω των αλλαγών που υφίσταται η κοινωνική τους πραγματικότητα από την οικονομική κρίση. Οι νέοι αποτέλεσαν την ομάδα των ανέργων με το υψηλότερο και συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό ανεργίας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στη χώρα, αναδεικνύοντας το κρίσιμο φαινόμενο των ανέργων νεαρής ηλικίας (youth unemployment). Έπειτα από την βιβλιογραφική ανασκόπηση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα, κατά την οποία οι νέοι άνθρωποι που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (Neets) αναδείχθηκαν ως η πιο πληττόμενη από την κρίση ομάδα του πληθυσμού, και σε συνδυασμό με την διαχρονικά σημαντική θέση των νέων ανθρώπων για την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη μιας χώρας, κρίθηκε σημαντική η εστίαση της έρευνας στην συγκεκριμένη ομάδα των νέων και ιδιαίτερα στη μελέτη των προσδοκιών τους για το μέλλον και την αυτοαντίληψή τους, όπως διαμορφώνεται μέσα από τις ιδιαίτερες συνθήκες μιας τέτοιας έκτασης οικονομικής κρίσης. Στις σημερινές συνθήκες, οι νέοι εκτός από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης που έζησαν την προηγούμενη δεκαετία, έχουν να αντιμετωπίσουν και τη νέα πρόκληση στην καθημερινότητά τους που ονομάζεται πανδημία Covid-19 και η οποία έρχεται να επηρεάσει με τη σειρά της τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες τις οποίες καλούνται να διαχειριστούν οι νέοι τόσο στον προσωπικό όσο και στον επαγγελματικό τομέα.

5.3.5. Τα Εργαλεία Στατιστικής Ανάλυσης

Σε αυτή την έρευνα, ακολουθείται η ποσοτική έρευνα, μέσα από την οποία καθίσταται δυνατή η παρακολούθηση και η αξιολόγηση μετρήσιμων δεδομένων, τα οποία θα προκύψουν από την συλλογή αριθμητικών δεδομένων με τη χρήση ερωτηματολογίου (Creswell, 2016). «Η ποσοτική έρευνα αφορά την εύρεση έγκυρων μαθηματικών αναπαραστάσεων για εμπειρικά φαινόμενα. Στις

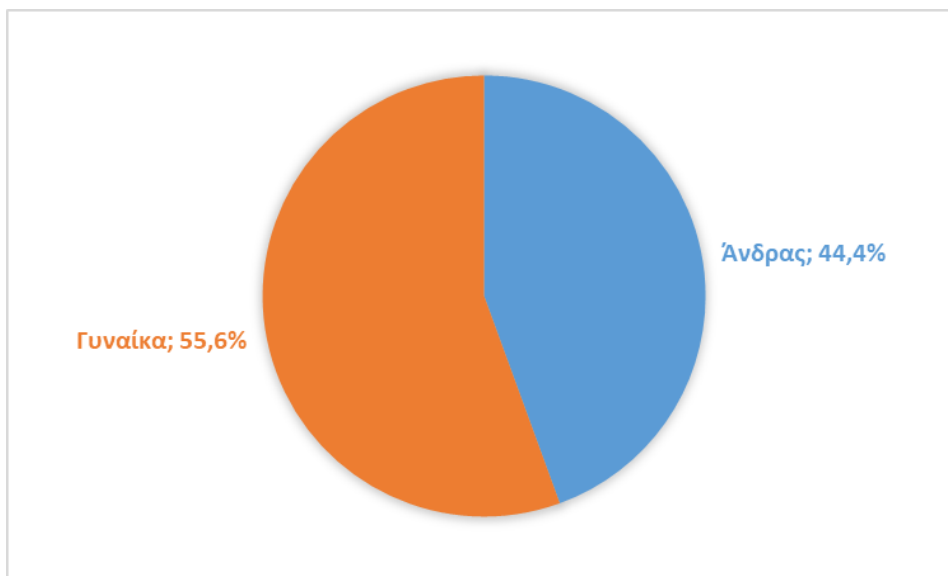
περισσότερες περιπτώσεις, αυτές οι μαθηματικές αναπαραστάσεις έχουν τη μορφή λειτουργικών σχέσεων μεταξύ ενός συνόλου μεταβλητών». Μια σημαντική πρόκληση της ποσοτικής μοντελοποίησης συνίσταται στην κατασκευή έγκυρων μέτρων για αυτές τις μεταβλητές. «Τυπικά, η μέτρηση μιας μεταβλητής σημαίνει την κατασκευή μιας αριθμητικής αναπαράστασης της υποκείμενης εμπειρικής σχεσιακής δομής» (Krantz et al., 1971).

Τα αποτελέσματα που εξήχθησαν παρουσιάζονται με τη βοήθεια εργαλείων περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής. Τα εργαλεία περιγραφικής στατιστικής που αξιοποιήθηκαν είναι βασικά μέτρα θέσης και διασποράς, όπως οι συχνότητες (f), οι μέσοι όροι (Μ.Ο) και οι τυπικές αποκλίσεις (Τ.Α). Αναφορικά με την επαγωγική στατιστική, για την διερεύνηση ύπαρξης διαφορών μεταξύ των διαφορετικών ομάδων χρησιμοποιήθηκε έλεγχος μονοπαραγοντικής ανάλυσης διακύμανσης (ANOVA). «Οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους συμμετέχοντες παρουσιάζονται σε διαγράμματα, όπου αναγράφονται η συχνότητα των απαντήσεων που δόθηκαν, εκφρασμένη και σε ποσοστό επί τοις % του δείγματος. Επίσης, σε άλλον πίνακα παρουσιάζονται τα μέτρα θέσης και διασποράς που υπολογίστηκαν για το δείγμα». Επιπλέον, αναφορικά με την επαγωγική στατιστική, χρησιμοποιήθηκε χ^2 έλεγχος ανεξαρτησίας και ανάλυση συσχέτισης Pearson. Η ανάλυση, απεικόνιση των δεδομένων και η εξαγωγή των αποτελεσμάτων έγινε με τη χρήση του SPSS.

5.4. Τα Αποτελέσματα της Έρευνας

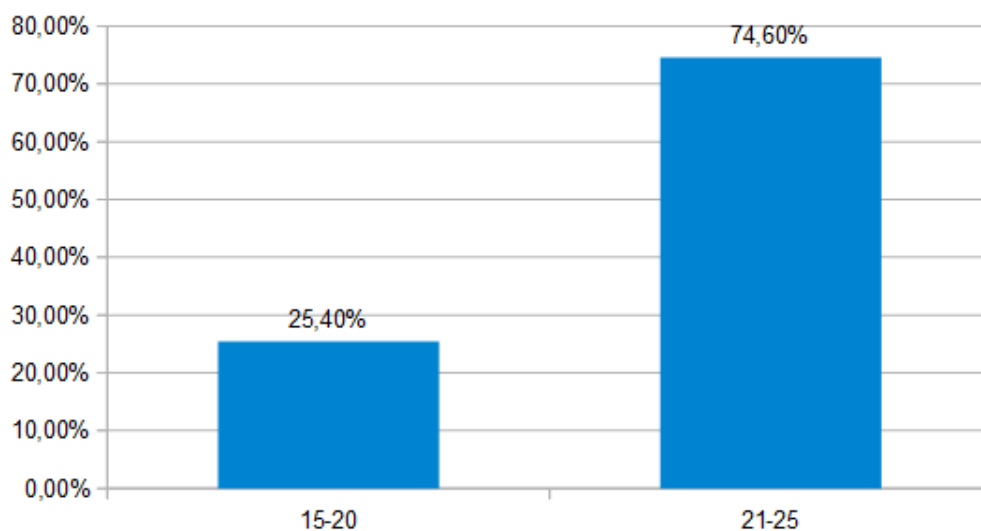
A Μέρος: Δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Το ερευνητικό δείγμα αποτελείται από 360 άτομα. Η Εικόνα 5.1 παρουσιάζει τους συμμετέχοντες της έρευνας ως προς το φύλο. Ειδικότερα, από τα 360 άτομα που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα, τα 160 ήταν άνδρες (44,4%) και τα 200 ήταν γυναίκες (55,6%).

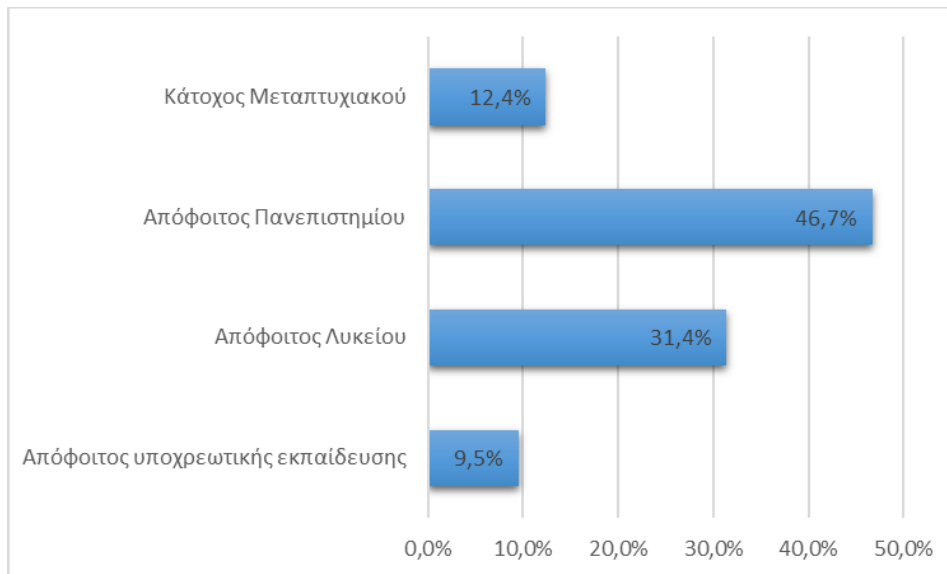
Εικόνα 5.1. Κατανομή δείγματος ως προς το Φύλο

Αναφορικά με την ηλικία των συμμετεχόντων παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα ανήκει στην ηλικιακή ομάδα των 21-25 ετών (74,6%). Επίσης, το 25,4% των συμμετεχόντων έχει ηλικία από 15 έως 20 ετών. Στην Εικόνα 5.2 φαίνεται η ηλικιακή κατανομή των συμμετεχόντων στην έρευνα.

Εικόνα 5.2. Κατανομή δείγματος ως προς την Ηλικία

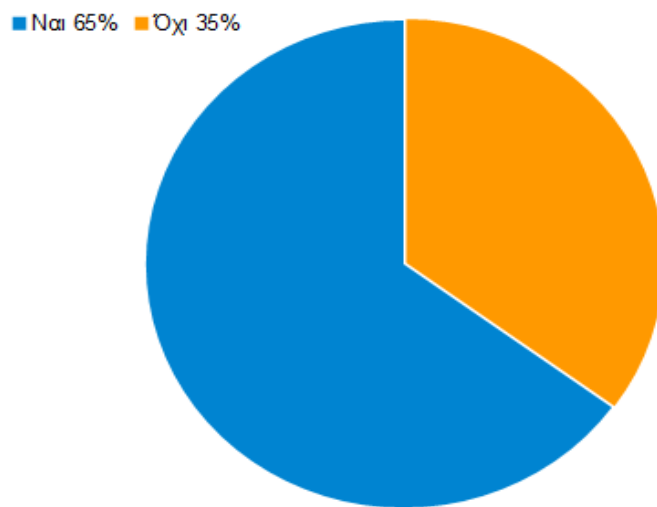
Αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης των συμμετεχόντων, παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα αυτών είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου (46,7%). Υψηλό επίσης είναι το ποσοστό των αποφοίτων Λυκείου (31,4%), ενώ σε χαμηλότερα επίπεδα κινείται η κατανομή του δείγματος ως προς τα υπόλοιπα επίπεδα σπουδών, ήτοι το 12,4% είναι κάτοχοι Μεταπτυχιακού διπλώματος και το 9,5% είναι απόφοιτοι υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Εικόνα 5.3).

Εικόνα 5.3. Κατανομή του δείγματος ως προς το Επίπεδο Εκπαίδευσης

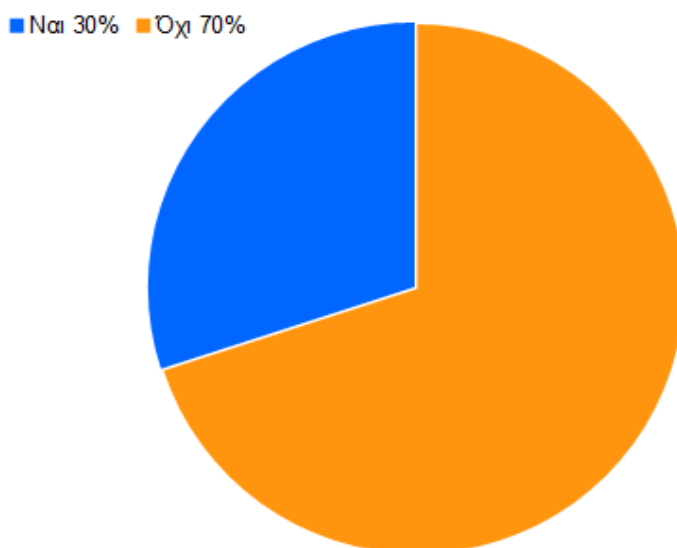
Στη συνέχεια οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν σχετικά με το αν σκέφτονται να συνεχίσουν τις σπουδές τους μέχρι να βρουν εργασία. Το 65,0% απάντησε θετικά στην σχετική ερώτηση, ενώ το υπόλοιπο 35,0% απάντησε αρνητικά (Εικόνα 5.4).

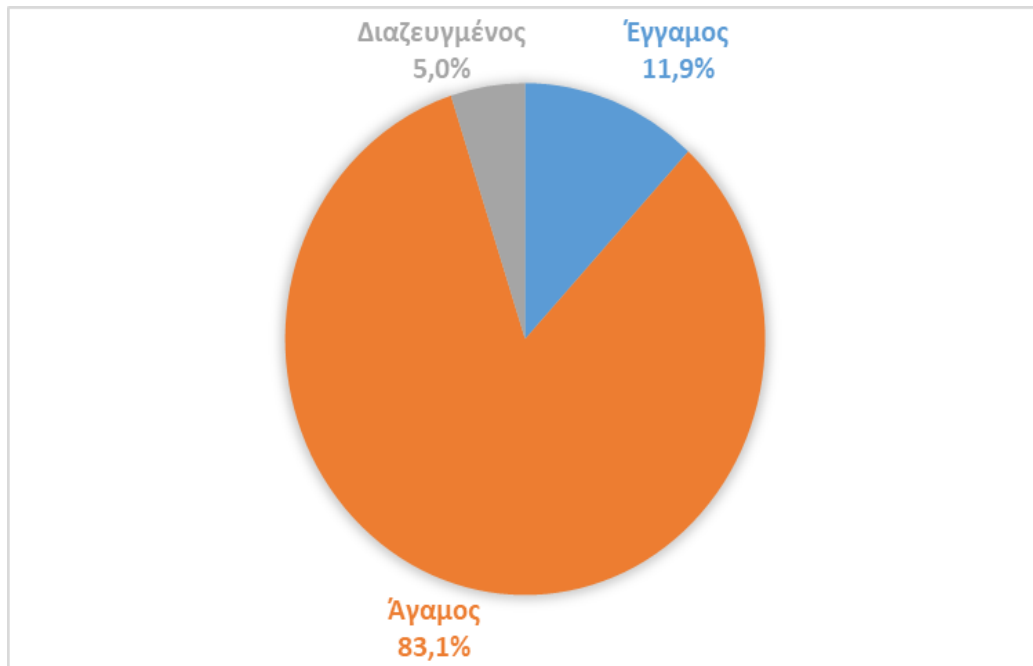
Εικόνα 5.4. Συνέχιση σπουδών έως ότου βρεθεί εργασία

Παρόλα αυτά, στην επόμενη ερώτηση σχετικά με το αν πιστεύουν ότι η συνέχιση των σπουδών τους θα τους βοηθούσε στην ανεύρεση εργασίας, το 70,0% απάντησε αρνητικά ενώ μόλις το 30,0% απάντησε καταφατικά (Εικόνα 5.5).

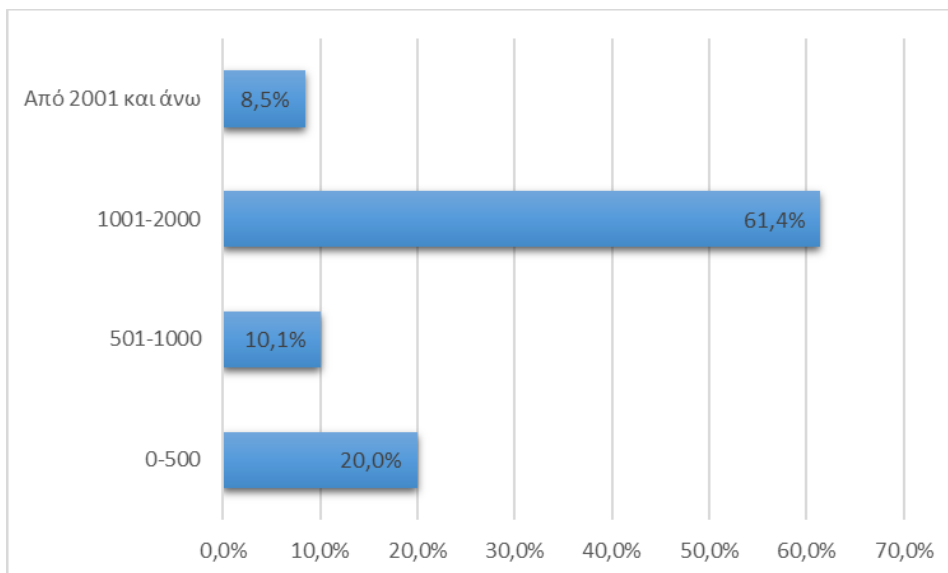
Εικόνα 5.5. Συνέχιση σπουδών για εύρεση εργασίας

Αναφορικά με την οικογενειακή τους κατάσταση, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων, ήτοι το 83,1% δήλωσε ότι είναι άγαμος/η, το 11,9% δήλωσε ως οικογενειακή κατάσταση έγγαμος/η και μόλις το 5,0% δήλωσε διαζευγμένος/η, όπως φαίνεται και στην Εικόνα 5.6.

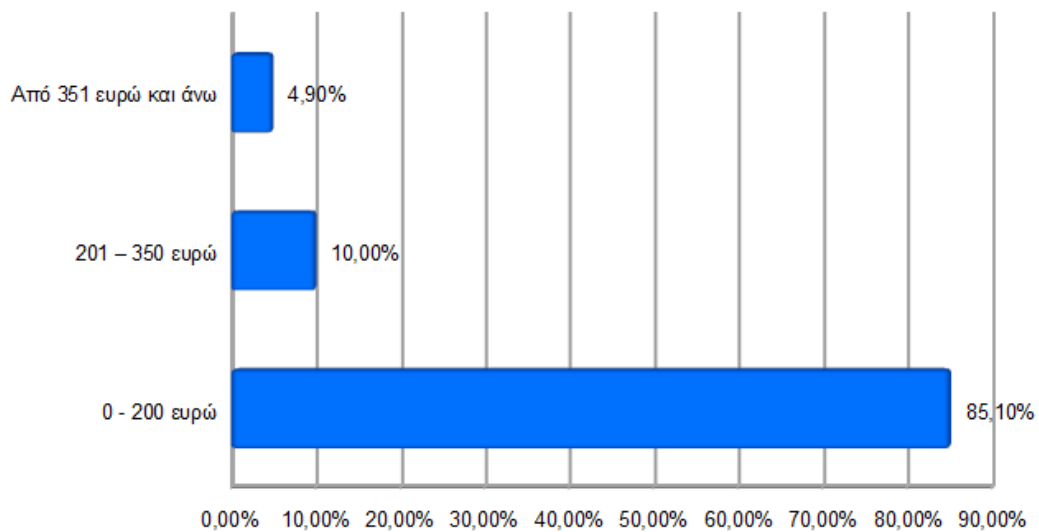
Εικόνα 5.6. Οικογενειακή κατάσταση συμμετεχόντων

Ακολούθως, οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν σχετικά με το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημά τους. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων, ήτοι το 61,4% δήλωσε μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα από 1001 έως 2000 ευρώ. Το 8,5% δήλωσε μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα πάνω από 2001 ευρώ, το 10,1% δήλωσε μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα από 501 έως 1000 ευρώ και το 20,0% δήλωσε μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα λιγότερο από 500 ευρώ (Εικόνα 5.7).

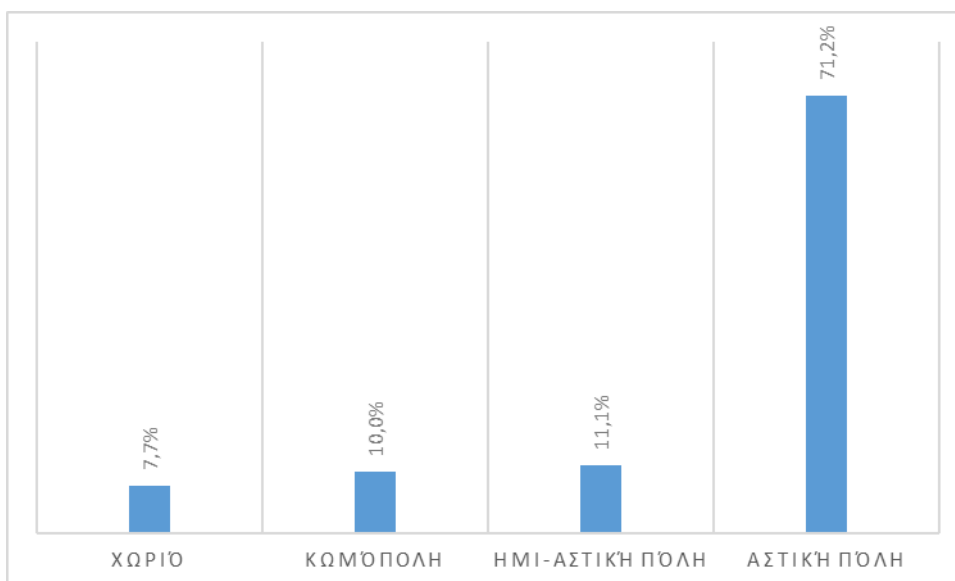
Εικόνα 5.7. Μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα συμμετεχόντων

Σε συνέχεια της προηγούμενης ερώτησης, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να απαντήσουν σχετικά με τα προσωπικά τους έξοδα σε μηνιαία βάση. Το 85,1% των συμμετεχόντων ηλικίας 15 – 25 ετών απάντησε ότι κάθε μήνα δαπανά έως 200 ευρώ για τα προσωπικά του έξοδα, το 10,0% δαπανά μηνιαίως από 201 έως 350 ευρώ ενώ μόλις το 4,9% των συμμετεχόντων δαπανά πάνω από 351 ευρώ (Εικόνα 5.8).

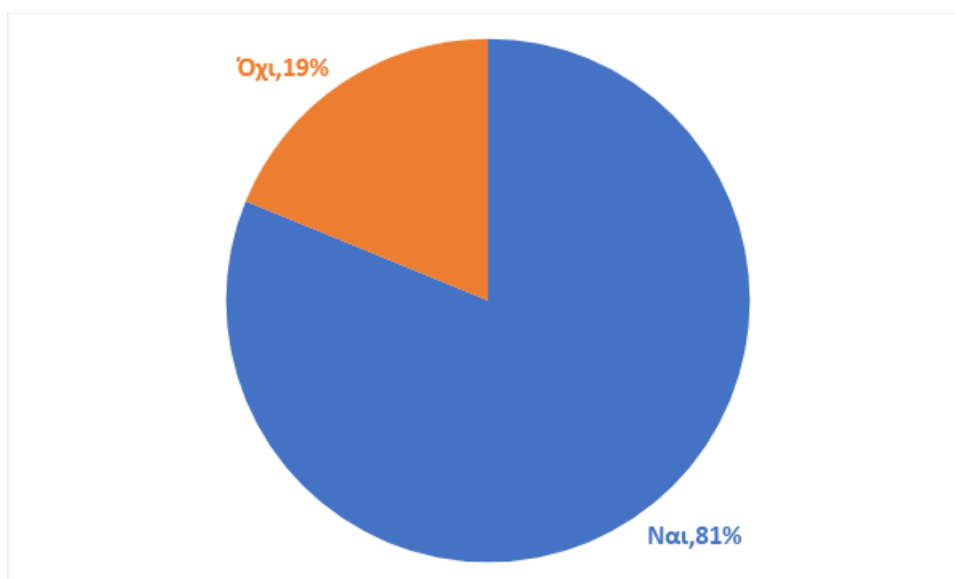
Εικόνα 5.8. Μηνιαία προσωπικά έξοδα συμμετεχόντων

Αναφορικά με τον τόπο κατοικίας των συμμετεχόντων παρατηρήθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό (71,2%) των συμμετεχόντων διαμένει σε κάποια αστική πόλη της Ελλάδας, το 11,1% διαμένει σε ημι-αστική πόλη, το 10,0% διαμένει σε κωμόπολη και το 7,7% διαμένει σε χωριό (Εικόνα 5.9).

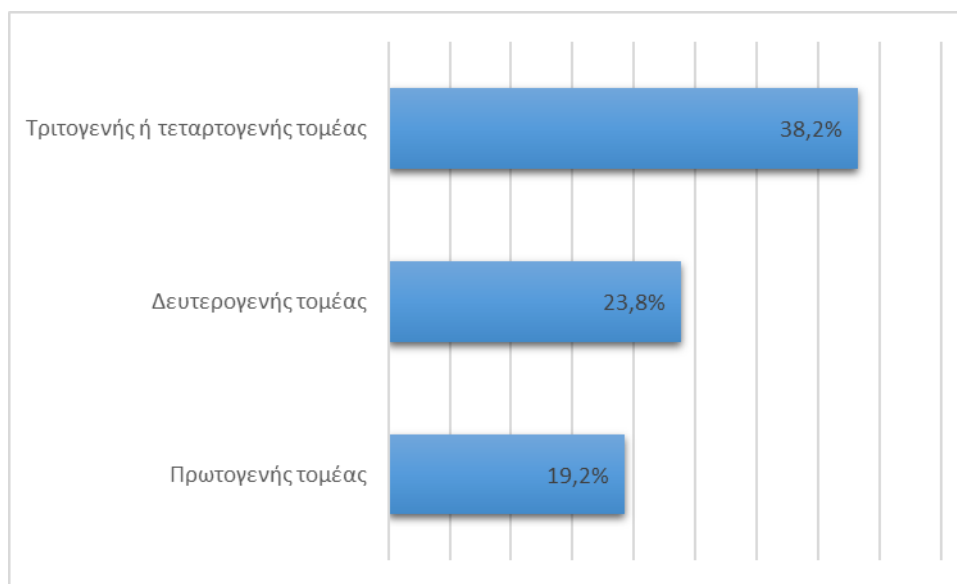
Εικόνα 5.9. Τόπος κατοικίας συμμετεχόντων

Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν στην ερώτηση αν έχουν εργαστεί στο παρελθόν. Παρατηρήθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων (81,2%) έχει εργαστεί κατά το παρελθόν ενώ το 18,8% των νέων ηλικίας 15 -25 ετών που συμμετείχαν στην έρευνα δεν έχει εργαστεί κατά το παρελθόν, όπως φαίνεται στην Εικόνα 5.10.

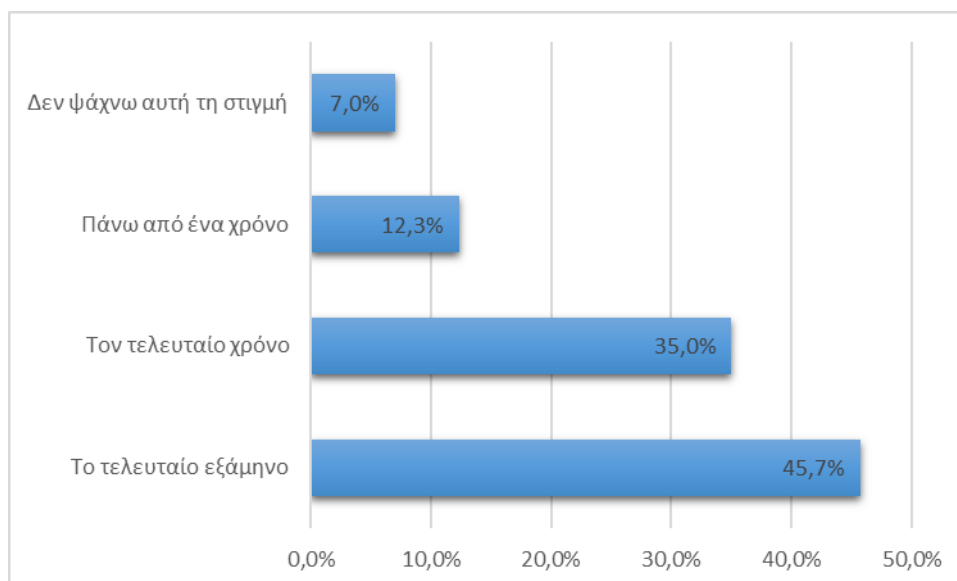
Εικόνα 5.10. Εργασία στο παρελθόν

Εξειδικεύοντας τις απαντήσεις στην επόμενη ερώτηση, παρατηρήθηκε ότι από τα άτομα (81,2%) που έχουν εργαστεί κατά το παρελθόν, το 19,2% των συμμετεχόντων έχουν εργαστεί στον πρωτογενή τομέα, το 23,8% έχει εργαστεί στον δευτερογενή τομέα και το 38,2% έχει εργαστεί στον τριτογενή ή τεταρτογενή τομέα (Εικόνα 5.11). Κατά μέσο όρο, ο χρόνος εργασίας σε κάθε τομέα είναι τα 2 έτη (Τ.Α. = 0,5).

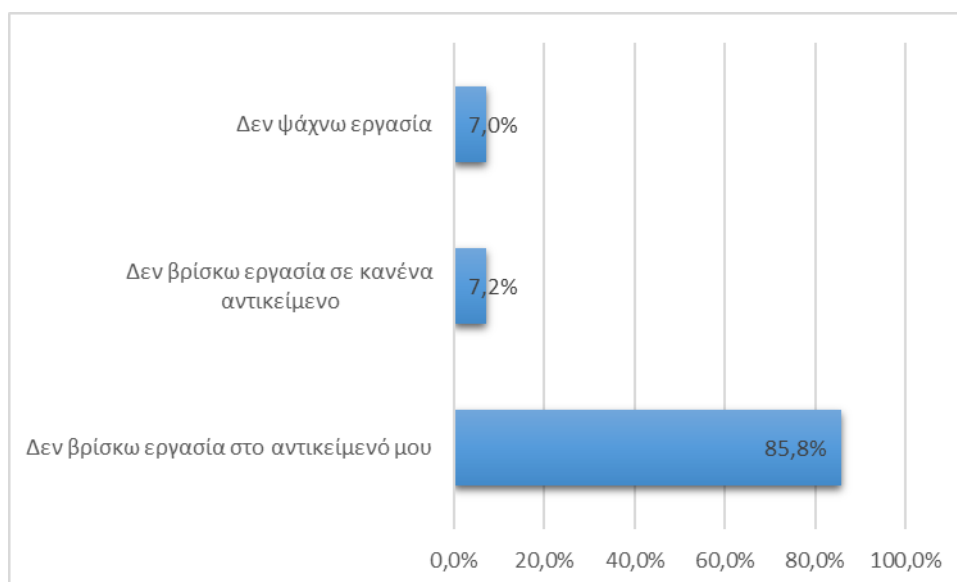
Εικόνα 5.11. Τομέας εργασίας κατά το παρελθόν

Η επόμενη ερώτηση αναφέρεται στο χρονικό διάστημα που οι συμμετέχοντες ψάχνουν να βρουν εργασία. Σύμφωνα με τις απαντήσεις τους, αναφορικά με το χρονικό διάστημα που ψάχνουν να βρουν εργασία, παρατηρήθηκε ότι το 45,7% αναζητά εργασία το τελευταίο εξάμηνο, το 35,0% αναζητά εργασία τον τελευταίο χρόνο, το 12,3% αναζητά εργασία πάνω από ένα χρόνο και το 7,0% δεν αναζητά εργασία αυτό το διάστημα (Εικόνα 5.12).

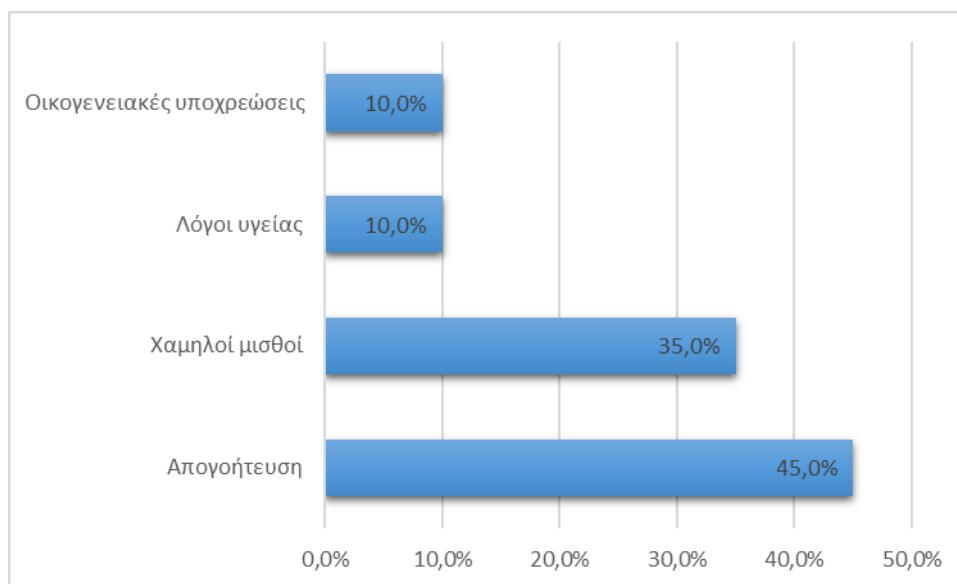
Εικόνα 5.12. Χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασία

Η Εικόνα 5.13 παρουσιάζει σε ποσοστό τους λόγους για τους οποίους οι συμμετέχοντες δεν βρίσκουν εργασία. Το 85,8% των ατόμων ηλικίας 15 με 25 ετών που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα δήλωσε ότι δεν βρίσκει εργασία στο αντικείμενο του, το 7,2% δήλωσε ότι δεν βρίσκει εργασία σε κανένα αντικείμενο και το 7,0% δήλωσε ότι το παρόν χρονικό διάστημα δεν αναζητά να εργαστεί.

Εικόνα 5.13. Λόγοι μη εύρεσης εργασία

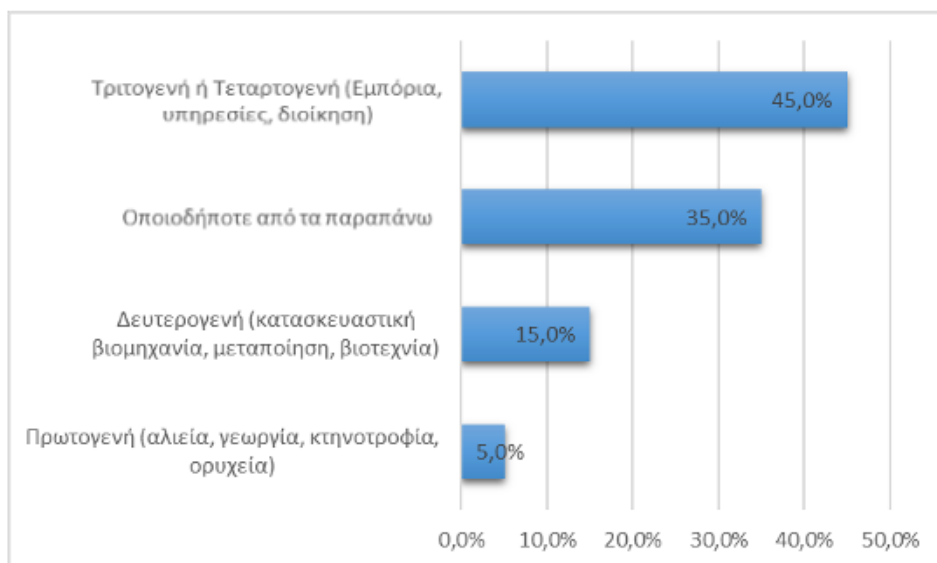
Στην επόμενη ερώτηση που αφορούσε όσους δεν ψάχνουν εργασία αυτή τη στιγμή, σχετικά με τους λόγους για τους οποίους δεν αναζητούν εργασία αυτό το χρονικό διάστημα, δήλωσαν ότι οι λόγοι που θεωρούν ότι είναι πιο αποτρεπτικοί είναι η απογοήτευση (45,0%), οι χαμηλοί μισθοί (35,0%), οι λόγοι υγείας (10,0%), αλλά και οι οικογενειακές υποχρεώσεις (10,0%), όπως φαίνεται και στην Εικόνα 5.14.

Εικόνα 5.14. Αποτρεπτικοί λόγοι στην αναζήτηση εργασίας

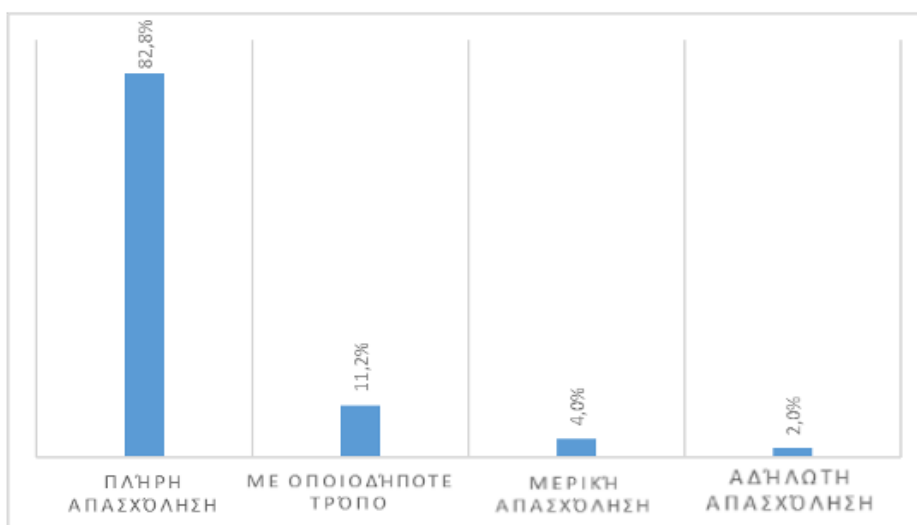
Στην επόμενη ερώτηση σχετικά με τον τομέα που θα ήθελε κάποιος από τους συμμετέχοντες να εργαστεί, παρατηρήθηκε ότι η πλειοψηφία (45,0%) επιθυμεί να εργαστεί στον τριτογενή ή τεταρτογενή τομέα, το 35,0% επιθυμεί να βρει εργασία σε οποιονδήποτε τομέα, το 15,0% επιθυμεί να εργαστεί στον δευτερογενή τομέα και μόλις το 5,0% επιθυμεί να εργαστεί στον πρωτογενή τομέα (Εικόνα 5.15).

Εικόνα 5.15. Προτίμηση τομέα εργασίας στο μέλλον

Στην επόμενη ερώτηση, αναφορικά με την προτίμηση του τύπου απασχόλησης στο μέλλον, το 82,8% των συμμετεχόντων δήλωσε πως θα προτιμούσε να βρει εργασία πλήρους απασχόλησης, το 11,2% θα εργαζόταν κάτω από οποιονδήποτε τρόπο, το 4,0% θα προτιμούσε να εργαστεί με μερική απασχόληση, ενώ μόλις το 2,0% θα επιθυμούσε να εργαστεί με αδήλωτη απασχόληση (Εικόνα 5.16).

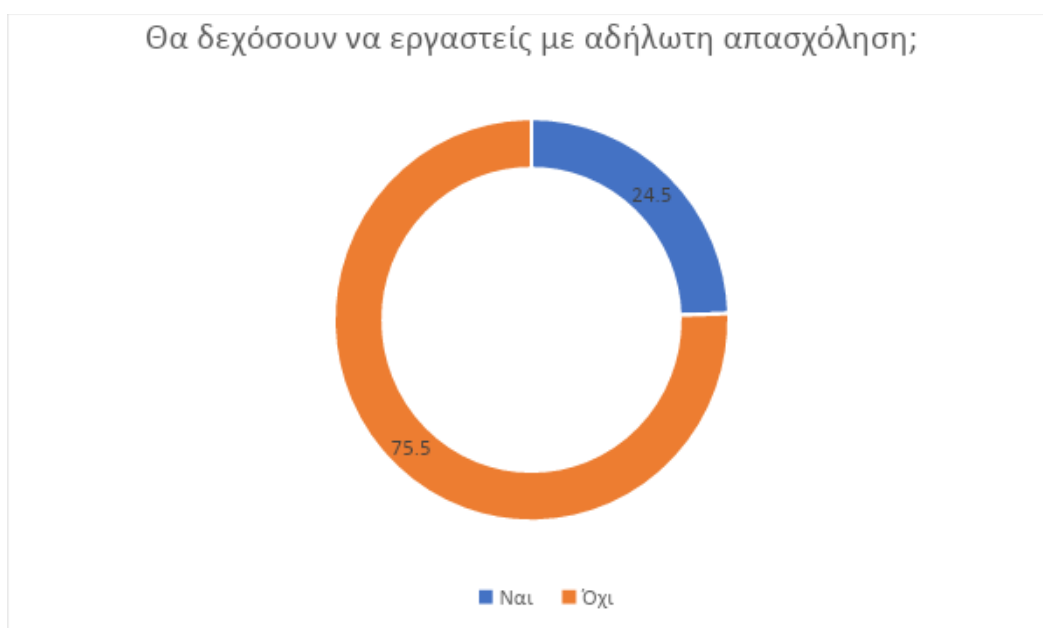

Εικόνα 5.16. Προτίμηση τύπου απασχόλησης στο μέλλον

Σε συνέχεια της παραπάνω ερώτησης, το 69,8% απάντησε θετικά στην ερώτηση αν θα δεχόταν να εργαστεί με μερική απασχόληση (Εικόνα 5.17). Αντίθετα, το 24,5% δήλωσε ότι θα δεχόταν να εργαστεί και με αδήλωτη απασχόληση (Εικόνα 5.18).

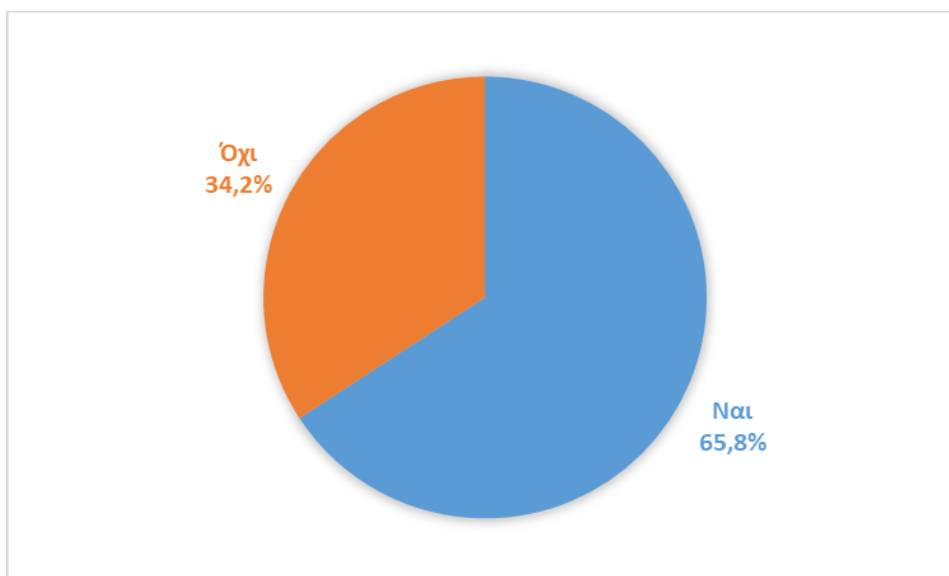

Εικόνα 5.17. Εργασία με μερική απασχόληση

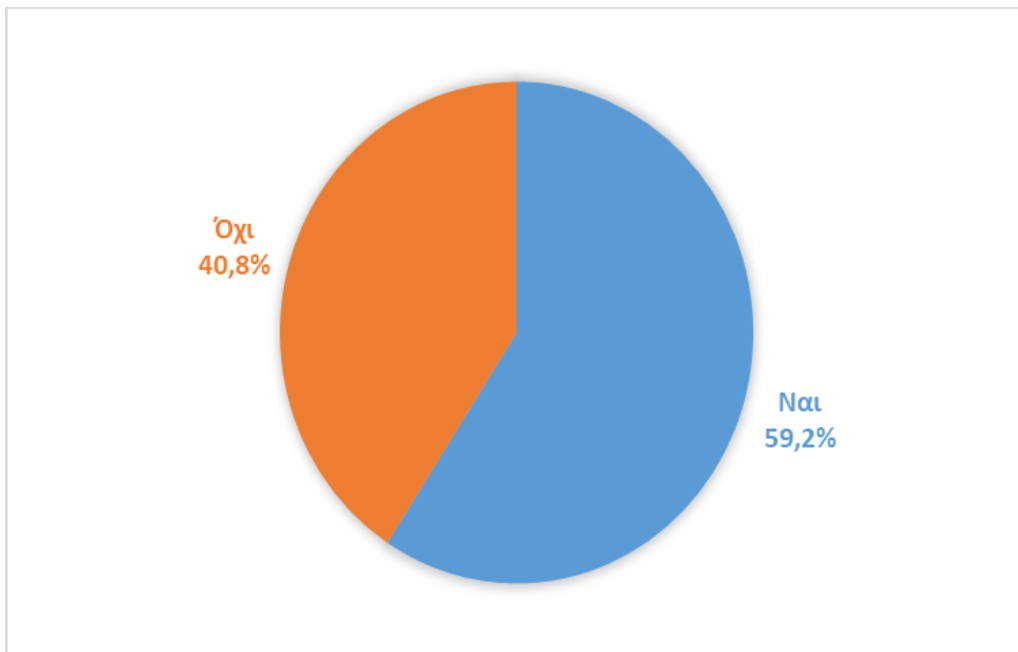
Εικόνα 5.18. Εργασία με αδήλωτη απασχόληση

Στην επόμενη ερώτηση οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν εάν έχουν σκεφτεί να μεταναστεύσουν για εργασία στο εξωτερικό για ένα καλύτερο οικονομικά μέλλον. Το 65,8% απάντησε θετικά (Εικόνα 5.19).

Εικόνα 5.19. Σκέψη για μετανάστευση στο εξωτερικό

Από το 65,8% των ατόμων που σκέφτονται την εργασιακή μετανάστευση, στην ερώτηση εάν έχουν σκοπό να φύγουν από τη χώρα στο άμεσο μέλλον, το 59,2% των συμμετεχόντων απάντησε καταφατικά ενώ το 40,8% απάντησε πως δεν έχει σκοπό να φύγει στο άμεσο μέλλον (Εικόνα 5.20). Σύμφωνα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων, οι κυριότεροι λόγοι που οι νέοι παραμένουν στην Ελλάδα ενώ σκέφτονται να φύγουν για εργασία στο εξωτερικό είναι κατά γενική ομολογία οικογενειακοί λόγοι ή προβλήματα υγείας.

Εικόνα 5.20. Μετανάστευση στο εξωτερικό στο άμεσο μέλλον

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της τελευταίας ερώτησης των δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος, σχετικά με τα έτη ανεργίας, κατά μέσο όρο οι νέοι

ηλικίας 15 με 25 ετών που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα είναι άνεργοι 2,3 έτη (T.A. = 1,21).

B Μέρος: Αποτελέσματα ερωτηματολογίου κινήτρων για την εργασία

Στον παρακάτω Πίνακα 5.1 εμφανίζονται τα περιγραφικά στοιχεία της κλίμακας JSS του Spencer (1985) για τα κίνητρα της εργασίας. Παρατηρείται ότι οι συμμετέχοντες δίνουν μεγάλη σημασία στις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου που αφορούν στον μισθό (M.O. = 20,1; T.A = 5,6) και τις παροχές της εργασίας τους (M.O. = 20,8; T.A = 3,9), αλλά και τις συνθήκες λειτουργίας (M.O. = 20,3; T.A = 3,8) ενώ φαίνεται ότι η αναγνώριση και η προαγωγή δεν αποτελούν στον ίδιο τουλάχιστον βαθμό εξίσου σημαντικά κίνητρα για την επιλογή της εργασίας, καθώς σύμφωνα με τα αποτελέσματα η υποκλίμακα της αναγνώρισης στην εργασία κυμαίνεται πιο χαμηλά (M.O. = 12,6; T.A = 6,8), όπως επίσης και η υποκλίμακα που αναφέρεται στις προοπτικές προαγωγής στην εργασία (M.O. = 13,2; T.A = 6,5).

Πίνακας 5.1. Περιγραφικά στοιχεία του δείγματος για τα κίνητρα εργασίας

Κλίμακα	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση	Εύρος	Cronbach's alpha
Αναγνώριση	12,6	6,8	4-24	0,98
Προαγωγή	13,2	6,5	4-24	0,95
Μισθός	20,1	5,6	4-24	0,98
Παροχές	20,8	3,9	5-24	0,93
Συνθήκες λειτουργίας	20,3	3,8	4-24	0,92
Συνολική ικανοποίηση	19,5	4,8	4-24	0,96

Γ Μέρος: Αποτελέσματα ερωτηματολογίου αισιοδοξίας

Στον Πίνακα 5.2, παρουσιάζονται τα περιγραφικά στοιχεία του δείγματος για τον βαθμό αισιοδοξίας ως στοιχείο της προσωπικότητας του ατόμου. Όπως προκύπτει, τα άτομα φαίνεται να είναι σε μεγάλο ποσοστό αισιόδοξα (Μ.Ο. = 22,6; Τ.Α = 4,6). Πιο συγκεκριμένα, προκύπτει ότι το 85,0% των συμμετεχόντων διατηρούν την αισιοδοξία τους για το μέλλον, το 10,5% αισθάνεται μέτρια αισιοδοξία ενώ μόλις το 4,5% αισθάνεται χαμηλή αισιοδοξία.

Πίνακας 5.2. Περιγραφικά στοιχεία του δείγματος για τον βαθμό αισιοδοξίας

Κλίμακα	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση	Εύρος	Cronbach's alpha
Αισιοδοξία	22,6	4,6	4-24	0,84

Δ Μέρος: Αποτελέσματα ερωτηματολογίου ψυχοπαθολογίας

Στο Δ' μέρος του ερωτηματολογίου, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήσεις για την αξιολόγηση και εκτίμηση της γενικής ψυχολογικής καταπόνησής τους. Ο Πίνακας 5.3 παρουσιάζει τους μέσους όρους και τις τυπικές αποκλίσεις του ερωτηματολογίου της κατάθλιψης. Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα οι υποκλίμακες κυμαίνονται σε μέτρια επίπεδα. Όπως παρατηρείται από τα παρακάτω αποτελέσματα του πίνακα 3, οι κλίμακες της ψυχοπαθολογίας εμφανίζουν υψηλή αξιοπιστία (Cronbach's alpha > 0,84). Επίσης, τα άτομα που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα παρουσιάζουν μέτρια προς χαμηλά επίπεδα σωματοποίησης (Μ.Ο. = 7,40), άγχους (Μ.Ο. = 7,32),

διαπροσωπικής ευαισθησίας (Μ.Ο. = 8,36) και ιδεοψυχαναγκασμού (Μ.Ο. = 9,49). Σε χαμηλότερα επίπεδα βρίσκεται το φοβικό άγχος (Μ.Ο. = 2,51), η επιθετικότητα (Μ.Ο. = 5,08), ο ψυχωτισμός (Μ.Ο. = 6,09) και ο παρανοειδής ιδεασμός (Μ.Ο. = 6,13). Αντίθετα, παρατηρείται μία αυξημένη τάση στα επίπεδα της κατάθλιψης σε σχέση με τις υπόλοιπες υποκλίμακες, αν και τα επίπεδα της κατάθλιψης (Μ.Ο. = 15,34) κυμαίνονται κι αυτά σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Ως εκ τούτου παρατηρείται ότι οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα, άτομα ηλικίας 15-25 ετών, παρουσιάζουν χαμηλή ψυχοπαθολογία, με μέτριο προς χαμηλό επίπεδο αρνητικών συναισθημάτων. Παρόλα αυτά, δεδομένης της νεαρής ηλικίας των συμμετεχόντων, φαίνεται ανησυχητική η αυξημένη δυναμική κάποιων από τις παραπάνω υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της ψυχοπαθολογίας, όπως το άγχος και η κατάθλιψη.

Πίνακας 5.3. Περιγραφικά στοιχεία του δείγματος για την ψυχοπαθολογία

Κλίμακα	Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση	Εύρος	Cronbach's alpha
Σωματοποίηση	7,40	7,06	6-48	0,97
Ιδεοψυχαναγκασμός	9,49	6,50	5-40	0,89
Διαπροσωπική Ευαισθησία	8,36	6,24	6-64	0,86
Κατάθλιψη	15,34	8,75	13-52	0,92
Άγχος	7,32	6,61	6-40	0,91
Επιθετικότητα	5,08	5,04	4-24	0,87
Φοβικό άγχος	2,51	3,69	2-28	0,88
Παρανοειδής Ιδεασμός	6,13	4,43	4-24	0,90
Ψυχωτισμός	6,09	6,83	5-40	0,91
Γενικός δείκτης συμπτωμάτων	0,74	0,56	0-1	0,88
Δείκτης Θετικών	1,58	0,53	0-3	0,84

συμπτωμάτων				
Δείκτης Ενόχλησης Θετικών Συμπτωμάτων	38,04	20,21	5-180	0,92

Αποτελέσματα συσχετίσεων μεταξύ των μεταβλητών

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.4 η επίδραση ηλικίας στην καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων βρέθηκε στατιστικά σημαντική για την κατάθλιψη ($F = 4,145$; $p = 0,002$), το άγχος ($F = 3,169$; $p = 0,003$) και τον ψυχωτισμό ($F = 3,470$; $p = 0,001$). Προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανή επίδραση της ηλικίας στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε ανάλυση Ανοva. Χρησιμοποιώντας προσαρμογή κατά Bonferroni για τον αριθμό των συγκρίσεων, σημαντική διαφορά ($p < 0,05$) βρέθηκε ότι τα άτομα ηλικίας 23 με 25 ετών εμφανίζουν αυξημένα επίπεδα άγχους, κατάθλιψης και ψυχωτισμού. Επιπλέον, η επίδραση της ηλικίας στον βαθμό αισιοδοξίας βρέθηκε στατιστικά σημαντική ($F = 3,751$; $p = 0,001$). Χρησιμοποιώντας προσαρμογή κατά Bonferroni για τον αριθμό των συγκρίσεων, σημαντική διαφορά ($p < 0,05$) βρέθηκε ότι τα άτομα ηλικίας 15-17 ετών και 18-20 ετών εμφανίζουν αυξημένη αισιοδοξία σε σύγκριση με τα άτομα ηλικίας άνω των 21 ετών.

Πίνακας 5.4. Επίδραση της ηλικίας στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας

Κλίμακα	F-value	p-value
Σωματοποίηση	0,082	0,163
Ιδεοψυχαναγκασμός	0,096	0,152

Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,054	0,256
Κατάθλιψη	4,145	0,002
Άγχος	3,169	0,003
Επιθετικότητα	0,087	0,187
Φοβικό άγχος	0,245	0,098
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,151	0,103
Ψυχωτισμός	3,470	0,001
Αισιοδοξία	3,751	0,002

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.5 η επίδραση της μεταβλητής φύλο δεν είναι στατιστικώς σημαντική (p -value > 0,05). Επομένως, προκύπτει ότι οι διαφορές στους μέσους όρους καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και αισιοδοξίας ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες δεν είναι στατιστικώς σημαντικές.

Πίνακας 5.5. Επίδραση του φύλου στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας

Κλίμακα	F-value	p-value
Σωματοποίηση	0,085	0,163
Ιδιοψυχαναγκασμός	0,097	0,152
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,054	0,256
Κατάθλιψη	0,145	0,102
Άγχος	0,169	0,085
Επιθετικότητα	0,078	0,187
Φοβικό άγχος	0,255	0,098
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,125	0,103
Ψυχωτισμός	0,455	0,101

Αισιοδοξία	0,477	0,112
------------	-------	-------

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.6 παρατηρείται ότι η επίδραση της μεταβλητής οικογενειακή κατάσταση δεν είναι στατιστικώς σημαντική ($p\text{-value} > 0,05$). Επομένως, προκύπτει ότι οι διαφορές στους μέσους όρους καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και αισιοδοξίας ανάμεσα στα άτομα διαφορετικής οικογενειακής κατάστασης δεν είναι στατιστικώς σημαντικές.

Πίνακας 5.6. Επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας

Κλίμακα	F-value	p-value
Σωματοποίηση	0,074	0,151
Ιδεοψυχαναγκασμός	0,092	0,142
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,074	0,247
Κατάθλιψη	0,125	0,104
Άγχος	0,149	0,098
Επιθετικότητα	0,068	0,181
Φοβικό άγχος	0,233	0,099
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,121	0,101
Ψυχωτισμός	0,356	0,099
Αισιοδοξία	0,368	0,113

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.7 παρατηρείται ότι η επίδραση της μεταβλητής τόπος κατοικίας δεν είναι στατιστικώς σημαντική ($p\text{-value} > 0,05$). Επομένως, προκύπτει ότι οι διαφορές στους μέσους όρους καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και αισιοδοξίας ανάμεσα στα άτομα που διαμένουν σε χωριό, κωμόπολη, ημι-αστική πόλη ή αστική πόλη δεν είναι

στατιστικώς σημαντικές.

Πίνακας 5.7. Επίδραση του τόπου κατοικίας στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας

Κλίμακα	F-value	p-value
Σωματοποίηση	0,074	0,151
Ιδιοψυχαναγκασμός	0,092	0,142
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,074	0,247
Κατάθλιψη	0,125	0,104
Άγχος	0,149	0,098
Επιθετικότητα	0,068	0,181
Φοβικό άγχος	0,233	0,099
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,121	0,101
Ψυχωτισμός	0,356	0,099
Αισιοδοξία	0,368	0,113

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Πίνακα 5.8, η επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης στην καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων βρέθηκε στατιστικά σημαντική για την κατάθλιψη ($F = 3,115$; $p = 0,002$) και το άγχος ($F = 4,144$; $p = 0,003$). Προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανή επίδραση του επιπέδου σπουδών στην καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε ανάλυση Anova. Χρησιμοποιώντας προσαρμογή κατά Bonferroni για τον αριθμό των συγκρίσεων, σημαντική διαφορά ($p < 0,05$) βρέθηκε στα άτομα που είναι κάτοχοι Μεταπτυχιακού διπλώματος και στα άτομα που είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου ή απόφοιτοι Λυκείου. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες με μεταπτυχιακό δίπλωμα βιώνουν μεγαλύτερο άγχος και κατάθλιψη σε σχέση με τα άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Επιπλέον, η επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης στον βαθμό αισιοδοξίας βρέθηκε στατιστικά

σημαντική ($F = 4,441$; $p = 0,006$). Προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανή επίδραση του επιπέδου σπουδών στην αισιοδοξία των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε ανάλυση Ανοva. Χρησιμοποιώντας προσαρμογή κατά Bonferroni για τον αριθμό των συγκρίσεων, σημαντική διαφορά ($p < 0,05$) βρέθηκε στα άτομα που είναι κάτοχοι Μεταπτυχιακού διπλώματος και στα άτομα που είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου ή απόφοιτοι Λυκείου. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες με μεταπτυχιακό δίπλωμα έχουν χαμηλότερο το αίσθημα της αισιοδοξίας σε σχέση με τα άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου.

Πίνακας 5.8. Επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας

Κλίμακα	F-value	p-value
Σωματοποίηση	0,087	0,151
Ιδεοψυχαναγκασμός	0,104	0,142
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,086	0,247
Κατάθλιψη	3,115	0,002
Άγχος	4,144	0,003
Επιθετικότητα	0,068	0,174
Φοβικό άγχος	0,234	0,101
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,157	0,098
Ψυχωτισμός	0,356	0,084
Αισιοδοξία	4,441	0,006

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Πίνακα 5.9, η επίδραση του οικογενειακού εισοδήματος στην καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων βρέθηκε στατιστικά σημαντική για την κατάθλιψη ($F = 3,124$; $p = 0,002$), το άγχος ($F = 4,112$; $p = 0,001$) και τον ιδεοψυχαναγκασμό ($F = 5,104$; $p = 0,001$). Προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανή επίδραση του οικογενειακού

εισοδήματος στην καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε ανάλυση Ανονα. Χρησιμοποιώντας προσαρμογή κατά Bonferroni για τον αριθμό των συγκρίσεων, σημαντική διαφορά ($p < 0,05$) βρέθηκε στα άτομα που έχουν μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα είτε κάτω από 500 ευρώ είτε μεταξύ 501 και 1000 ευρώ σε σύγκριση με τα υπόλοιπα άτομα. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες με χαμηλότερο οικογενειακό εισόδημα (κάτω από 1000 ευρώ) εμφανίζουν περισσότερο άγχος, κατάθλιψη και ιδεοψυχανασισμό σε σχέση με τα άτομα με υψηλότερο μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα (πάνω από 1001 ευρώ). Επιπλέον, η επίδραση του μηνιαίου οικογενειακού εισοδήματος στον βαθμό αισιοδοξίας βρέθηκε στατιστικά σημαντική ($F = 4,452$; $p = 0,003$).

Προκειμένου να διερευνηθεί η πιθανή επίδραση του οικογενειακού εισοδήματος στην αισιοδοξία των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε ανάλυση Ανονα. Χρησιμοποιώντας προσαρμογή κατά Bonferroni για τον αριθμό των συγκρίσεων, σημαντική διαφορά ($p < 0,05$) βρέθηκε στα άτομα που έχουν μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα είτε κάτω από 500 ευρώ είτε μεταξύ 501 και 1000 ευρώ σε σύγκριση με τα υπόλοιπα άτομα. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες με χαμηλότερο οικογενειακό εισόδημα (κάτω από 1000 ευρώ) εμφανίζουν χαμηλότερο αίσθημα αισιοδοξίας σε σχέση με τα άτομα με υψηλότερο μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα (πάνω από 1001 ευρώ).

Πίνακας 5.9. Επίδραση του οικογενειακού εισοδήματος στον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας

Κλίμακα	F-value	p-value
Σωματοποίηση	2,387	0,005
Ιδεοψυχαναγκασμός	5,104	0,001
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,085	0,217
Κατάθλιψη	3,124	0,002
Άγχος	4,112	0,001

Επιθετικότητα	0,074	0,174
Φοβικό άγχος	0,231	0,101
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,147	0,098
Ψυχωτισμός	0,588	0,084
Αισιοδοξία	4,452	0,003

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.10 παρατηρείται ότι τα έτη ανεργίας επηρεάζουν το αίσθημα αισιοδοξίας καθώς επίσης και την ψυχοπαθολογία του ατόμου. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στα έτη ανεργίας και το αίσθημα αισιοδοξίας ($r = -0,751$), το οποίο υποδεικνύει ότι όσο περισσότερα είναι τα έτη ανεργίας τόσο πιο πολύ μειώνεται το αίσθημα αισιοδοξίας του ατόμου. Θετική συσχέτιση εμφανίζεται ανάμεσα στα έτη ανεργίας και το άγχος ($r = 0,745$), την κατάθλιψη ($r = 0,769$) και τον ψυχωτισμό ($r = 0,687$), το οποίο υποδεικνύει ότι όσο περισσότερα είναι τα έτη ανεργίας ενός ατόμου τόσο μεγαλώνει το αίσθημα άγχους, κατάθλιψης και ψυχωτισμού.

Πίνακας 5.10. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς τα έτη ανεργίας

Κλίμακα	Pearson's r
Σωματοποίηση	0,182
Ιδιοψυχαναγκασμός	0,096
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,154
Κατάθλιψη	0,745**
Άγχος	0,769**
Επιθετικότητα	0,087

Φοβικό άγχος	0,045
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,051
Ψυχωτισμός	0,687**
Αισιοδοξία	-0,751**

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε έλεγχος συσχέτισης ανάμεσα στα κίνητρα εργασίας και τον βαθμό αισιοδοξίας των ατόμων. Από τα αποτελέσματα της συσχέτισης προκύπτει ότι ο βαθμός αισιοδοξίας των συμμετεχόντων εμφανίζει στατιστικά θετική συσχέτιση με τον μισθό ($r = 0,734$), την προαγωγή ($r = 0,728$), την αναγνώριση ($r = 0,762$), τις παροχές ($r = 0,774$) και τις συνθήκες λειτουργίας ($r = 0,684$) στην εργασία. Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν ότι τα άτομα που έχουν υψηλά κίνητρα εργασίας παρουσιάζουν και υψηλό βαθμό αισιοδοξίας. Και ως εκ τούτου φαίνεται πως όσο υψηλή είναι η αισιοδοξία, τόσο πιο υψηλά κίνητρα για την εργασία έχουν οι εργαζόμενοι (Πίνακας 5.11).

Πίνακας 5.11. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας ως προς τα κίνητρα εργασίας

Κλίμακα	Pearson's r
Μισθός	0,734**
Προαγωγή	0,728**
Αναγνώριση	0,762**
Παροχές	0,774**
Συνθήκες Λειτουργίας	0,684**

Ανάλυση συσχέτισης πραγματοποιήθηκε και μεταξύ του βαθμού αισιοδοξίας και της ψυχοπαθολογίας του ατόμου. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι ο βαθμός αισιοδοξίας μειώνεται όσο αυξάνεται το άγχος ($r = -0,876$), η κατάθλιψη ($r = -0,789$), η επιθετικότητα ($r = -0,587$), το φοβικό άγχος ($r = -0,952$), ο παρανοειδής ιδεασμός ($r = -0,669$) και ο ψυχωτισμός ($r = -0,774$). Ως εκ τούτου φαίνεται πως όσο υψηλή είναι η αισιοδοξία, τόσο πιο χαμηλά τα επίπεδα κατάθλιψης (Πίνακας 5.12).

Πίνακας 5.12. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας του ατόμου

Κλίμακα	Pearson's r
Κατάθλιψη	-0,789**
Άγχος	-0,876**
Επιθετικότητα	-0,587**
Φοβικό άγχος	-0,952**
Παρανοειδής Ιδεασμός	-0,669**
Ψυχωτισμός	-0,774**

Προκειμένου να διερευνηθεί εάν το επίπεδο σπουδών επηρεάζει την απόφαση των συμμετεχόντων να φύγουν από την χώρα στο άμεσο μέλλον, πραγματοποιήθηκε χ^2 έλεγχος ανεξαρτησίας. Τα αποτελέσματα του ελέγχου ($\chi^2 = 113,540$; $p\text{-value} = 0,000$) υποδεικνύουν ότι το επίπεδο σπουδών των συμμετεχόντων επηρεάζει σημαντικά την απόφαση τους να φύγουν για το εξωτερικό. Πιο συγκεκριμένα, το 45,0% των ατόμων που σκοπεύουν να φύγουν στο άμεσο μέλλον είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος ή απόφοιτοι

πανεπιστημίου.

Έπειτα, για την διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της μεταβλητής που περιγράφει την επιθυμία φυγής στο εξωτερικό και της αισιοδοξίας αλλά και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας χρησιμοποιήθηκε ανάλυση συσχέτισης Pearson. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης υποδεικνύουν ότι δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική συσχέτιση ($p - \text{value} > 0,05$). Συνεπώς, η επιθυμία φυγής στο εξωτερικό δεν φαίνεται να επηρεάζει το αίσθημα αισιοδοξίας ή την καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων (Πίνακας 5.13).

Πίνακας 5.13. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς την επιθυμία φυγής στο εξωτερικό

Κλίμακα	Pearson's r
Σωματοποίηση	0,247
Ιδεοψυχαναγκασμός	0,086
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,143
Κατάθλιψη	0,114
Άγχος	0,265
Επιθετικότητα	0,411
Φοβικό άγχος	0,046
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,091
Ψυχωτισμός	0,146
Αισιοδοξία	-0,255

Για την διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της μεταβλητής που περιγράφει τον

τύπο εργασίας που επιθυμούν να εργαστούν (πλήρης απασχόληση, αδήλωτη και μερική απασχόληση) και της αισιοδοξίας αλλά και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας χρησιμοποιήθηκε ανάλυση συσχέτισης Pearson. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης υποδεικνύουν ότι δεν παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική συσχέτιση ($p - \text{value} > 0,05$). Συνεπώς, η επιθυμία αδήλωτης και μερικής απασχόλησης δεν επηρεάζει το αίσθημα αισιοδοξίας ή την καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων (Πίνακας 5.14).

Πίνακας 5.14. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς την προτίμηση τύπου απασχόλησης

Κλίμακα	Pearson's r
Σωματοποίηση	0,231
Ιδεοψυχαναγκασμός	0,106
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,173
Κατάθλιψη	0,136
Άγχος	0,231
Επιθετικότητα	0,119
Φοβικό άγχος	0,123
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,108
Ψυχωτισμός	0,178
Αισιοδοξία	-0,232

Επιπλέον, το αίσθημα αισιοδοξίας και η καταθλιπτική συμπτωματολογία εξετάστηκε σε σχέση με τον τομέα εργασίας που επιθυμούν να εργαστούν στο μέλλον. Από τα αποτελέσματα της ανάλυσης συσχέτισης Pearson (Πίνακας 5.15) διαπιστώθηκε ότι η προτίμηση συγκεκριμένων τομέων εργασίας (πρωτογενής, δευτερογενής και τριτογενής ή τεταρτογενής τομέας) δεν επηρεάζει στατιστικά σημαντικά το αίσθημα αισιοδοξίας και την καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων ($p - \text{value} > 0,05$).

Πίνακας 5.15. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς την προτίμηση τομέων εργασίας

Κλίμακα	Pearson's r
Σωματοποίηση	0,252
Ιδεοψυχαναγκασμός	0,201
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,178
Κατάθλιψη	0,196
Άγχος	0,133
Επιθετικότητα	0,210
Φοβικό άγχος	0,121
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,107
Ψυχωτισμός	0,098
Αισιοδοξία	-0,234

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε έλεγχος συσχέτισης ανάμεσα στο χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας και τον βαθμό αισιοδοξίας των ατόμων (Πίνακας 5.16). Από τα αποτελέσματα της συσχέτισης προκύπτει ότι ο βαθμός αισιοδοξίας των συμμετεχόντων εμφανίζει στατιστικά αρνητική συσχέτιση. Καταδεικνύεται ότι το αίσθημα αισιοδοξίας των συμμετεχόντων μειώνεται για αυτούς που αναζητούν εργασία πάνω από ένα έτος, αλλά και για αυτούς που δεν αναζητούν καθόλου εργασία κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας. Ανάλυση συσχέτισης πραγματοποιήθηκε και μεταξύ της ψυχοπαθολογίας του ατόμου και του χρονικού διαστήματος αναζήτησης εργασίας. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι όσο αυξάνεται το χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας τόσο αυξάνεται και το άγχος ($r = 0,778$), η κατάθλιψη ($r = 0,741$) και ο ψυχωτισμός ($r = 0,795$). Επίσης, από τα αποτελέσματα του Πίνακα 5.16 προκύπτει στατιστικά θετική συσχέτιση μεταξύ της ψυχοπαθολογίας και αυτών που δεν αναζητούν καθόλου εργασία κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας, δηλαδή παρατηρείται μία τάση αύξησης της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας για όσους δεν ψάχνουν καθόλου εργασία αυτή τη στιγμή.

Πίνακας 5.16. Συντελεστής συσχέτισης Pearson για τον βαθμό αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ως προς το χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας

Κλίμακα	Pearson's r
Σωματοποίηση	0,188
Ιδεοψυχαναγκασμός	0,099
Διαπροσωπική Ευαισθησία	0,155
Κατάθλιψη	0,741**
Άγχος	0,778**
Επιθετικότητα	0,087

Φοβικό άγχος	0,045
Παρανοειδής Ιδεασμός	0,051
Ψυχωτισμός	0,795**
Αισιοδοξία	-0,751**

5.5 Συζήτηση – Σύνδεση με θεωρία

Μέσα από τη συγκεκριμένη ενότητα επιχειρείται να γίνει η σύνδεση των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας και της θωρητικής προσέγγισης που παρουσιάζεται στο βιβλιογραφικό μέρος της διατριβής με σκοπό να επιβεβαιωθούν ή να αμφισβητηθούν οι διάφορες μεταβλητές και οι παράγοντες που σχετίζονται με την αυτοαντίληψη και τις προσδοκίες των ανέργων νεαρής ηλικίας, των επονομαζόμενων Neets, καθώς επίσης και να εξαχθούν ποικίλα και ενδιαφέροντα προς περαιτέρω επεξεργασία και ανάλυση συμπεράσματα. Το αυξανόμενο ποσοστό των Neets, αναδεικνύει ένα φαινόμενο της κοινωνίας που αξίζει περαιτέρω διερεύνηση με σκοπό την αποτελεσματική αντιμετώπισή του. Εξάλλου, η Ελλάδα, μαζί με την Ιταλία, τη Βουλγαρία, την Κροατία και τη Ρουμανία, ανήκει στις χώρες της Ε.Ε. με τα μεγαλύτερα ποσοστά Neets που καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Μέσα από την βιβλιογραφική μελέτη της οικονομικής κρίσης που έπληξε την ελληνική κοινωνία τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, καθώς και την ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών δεικτών που επηρέασαν τη ζωή των πολιτών, αναδείχθηκαν οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις που διαμόρφωσαν την ελληνική πραγματικότητα στην διάρκεια της οικονομικής κρίσης, και οι οποίες επηρέασαν κυρίως τους νέους. Οι νέοι άνθρωποι στην Ελλάδα αναγκάστηκαν να αναδιπλωθούν και να αναθεωρήσουν τις προσδοκίες τους για το εργασιακό και κοινωνικό τους περιβάλλον.

A Μέρος: Δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Η κοινωνική ομάδα των Neets περιλαμβάνει νέους ανθρώπους με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και σημαντική ανομοιογένεια όσον αφορά στα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, δεδομένου ότι είναι πολλοί οι παράγοντες που οδηγούν τους νέους σε αυτό το κοινωνικό αδιέξοδο (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016). Αρχικά, μέσα από αποτελέσματα των δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος της παρούσας έρευνας παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα του δείγματος αποτελείται από άτομα του γυναικείου φύλου. Παρόλο που η κοινωνική ομάδα των Neets περιλαμβάνει νέους ανθρώπους με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, στατιστικά, οι νέες γυναίκες Neets υπερτερούν των νέων αντρών Neets. Φαίνεται επίσης ότι και στην Ε.Ε. η υπόθεση Neet είναι γένους θηλυκού με το ποσοστό των Neet γυναικών να υπερβαίνει το αντίστοιχο ποσοστό των αντρών, και ειδικότερα στην ηλικιακή ομάδα 15-29 ετών (Eurostat, 2017, 2022b). Οι νέες γυναίκες καλούνται να ανταπεξέλθουν σε ένα έντονα ανταγωνιστικό κοινωνικό περιβάλλον που τις αποδίδει ταυτόχρονα πολλούς και ποικίλους ρόλους στο οικογενειακό, κοινωνικό και εργασιακό περιβάλλον. Φαίνεται ότι αυτή η έντονη πίεση στην προσπάθεια των νέων γυναικών να ανταπεξέλθουν σε όσο το δυνατόν περισσότερους ρόλους μπορεί να τους οδηγήσει στην απομάκρυνση από το εργασιακό περιβάλλον σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους νέους άντρες. Μαζί φυσικά και με άλλες κατηγορίες νέων, οι νέες γυναίκες φαίνεται ότι διατρέχουν τον μεγαλύτερο κίνδυνο να ενταχθούν στην ομάδα των Neets (Papadakis et al, 2017), καθώς ο γυναικείος πληθυσμός Neets είναι μεγαλύτερος από τον αντρικό (Παπαδάκης Ν., 2013). Εξάλλου, οι γυναίκες χαρακτηρίζονται ιστορικά από μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας, ενώ απασχολούνται κυρίως σε άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας. Στα χρόνια της κρίσης φαίνεται ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη ανεργία, ενώ η πλειοψηφία όσων εργάζονται με μερική απασχόληση αποτελείται κυρίως από γυναίκες (Nikolakaki Μ., 2020a).

Φαίνεται ότι η αναλογία των Neets αυξάνεται με την ηλικία. Αναφορικά με την ηλικία των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα ανήκει στην ηλικιακή ομάδα άνω των 21 ετών, αποτέλεσμα που συνάδει με τα αυξημένα ποσοστά Neets που έχουν καταγραφεί σε ηλικίες άνω των 20 ετών, και σε πολλές έρευνες και άνω των 25 ετών (European Parliamentary Research Service, 2017). Επομένως, η πιθανότητα να είναι κάποιος Neet αυξάνεται με την ηλικία. Στην Ε.Ε. καταγράφονται επίσης αυξημένα ποσοστά στους Neets ηλικίας άνω των 25 ετών την τελευταία δεκαετία (Eurostat, 2017). Εξάλλου, σύμφωνα με έρευνα της ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ για τους Neets, η μεγαλύτερη ηλικία αποτελεί έναν από τους βασικότερους προβλεπτικούς παράγοντες για την ένταξη των νέων στην ομάδα των Neets (Μπάστα Μ. et al, 2016).

Παρόλο που στην Ευρώπη ο αριθμός των Neets φαίνεται να είναι επίσης αντιστρόφως ανάλογος με το επίπεδο εκπαίδευσης που έχει επιτευχθεί, η σχέση αυτή διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό και από το ένα κράτος μέλος στο άλλο (European Parliamentary Research Service, 2017). Καθώς στην Ελλάδα εντοπίζονται σχετικά χαμηλά ποσοστά πρόωρης σχολικής εγκατάλειψης, φαίνεται ότι οι νέοι ολοκληρώνουν σε μεγάλο ποσοστό τις σπουδές τους στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με πολλούς να συνεχίζουν και στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, γεγονός με διττή ανάγνωση, καθώς όχι μόνο συνάδει με τη μεγαλύτερη ηλικία που παρατηρείται στους Neets, αλλά και με το σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο που διαπιστώνεται στους Neets στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας «Βαρόμετρο Απόντων, Οι Neets» του 2013 αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο των Neets, καταγράφηκε ότι η πλειοψηφία των Neets είναι απόφοιτοι Λυκείου, Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, απόφοιτοι Επαγγελματικού Λυκείου ή Τεχνικών Σχολών, ενώ ένα μικρό ποσοστό κατέχουν οι απόφοιτοι της υποχρεωτικής εκπαίδευσης του Γυμνασίου (Παπαδάκης Ν., 2013). Ενώ στην Ευρώπη οι Neets είναι συνήθως low-skilled, αντίθετα στις χώρες της Ε.Ε. που επλήγησαν περισσότερο από την κρίση, όπως η Ελλάδα, το υψηλότερο ποσοστό Neet παρατηρείται στους νέους

με τριτοβάθμια εκπαίδευση (Eurofound, 2016), (OECD 2016).

Το μορφωτικό επίπεδο των νέων στην Ελλάδα και ιδιαίτερα των Neets είναι αρκετά υψηλό σε σύγκριση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που συνάδει και με την απότομη αύξηση στον αριθμό των νέων που υπάγονται στην ομάδα Neets που παρατηρείται στην ηλικία περίπου των 22 ετών και μέχρι την ηλικία των 24 ετών, με τη δυσκολία ένταξης στην αγορά εργασίας μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους να γίνεται ακόμα πιο έντονη και με την συντριπτική πλειοψηφία των Neets να ανήκει στην ηλικιακή ομάδα των 20-24 ετών (Παπαδάκης Ν., 2013). Στα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης των συμμετεχόντων, παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα αυτών είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου, ενώ υψηλό επίσης είναι το ποσοστό των αποφοίτων Λυκείου, γεγονός που συνάδει με τα βιβλιογραφικά ευρήματα τόσο για την ηλικιακό επίπεδο της πλειοψηφίας των Neets όσο και για το μορφωτικό επίπεδο των Neets στην Ελλάδα.

Αναφορικά με την εκπαίδευση των νέων, ένα από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας αποτέλεσε η θετική απάντηση της μεγάλης πλειοψηφίας των ερωτηθέντων στη σκέψη για συνέχιση των σπουδών τους μέχρι να βρουν εργασία. Η σχέση των νέων στην Ελλάδα με την εκπαίδευση φαίνεται τόσο μέσα από τα καταγεγραμμένα χαμηλά επίπεδα σχολικής διαρροής της χώρας όσο και από το υψηλό επίπεδο σπουδών της πλειοψηφίας των νέων. Σύμφωνα με τα βιβλιογραφικά ευρήματα η πλειοψηφία των Neets θέτει ως προτεραιότητα την εύρεση εργασίας και όχι τη συνέχιση των σπουδών τους και την επιμόρφωσή τους στο μέλλον (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Επίσης, η αδυναμία εύρεσης εργασίας, μπορεί να ωθήσει πολλούς νέους στην επιμήκυνση των σπουδών τους πολλές φορές μόνο και μόνο για την κάλυψη αυτού του κενού, δηλαδή για να ασχολούνται με κάτι, να μην νιώθουν άνεργοι. Εντούτοις, οι νέοι θεωρούν ακόμα απαραίτητη την εκπαίδευσή τους, γι' αυτό και το μορφωτικό επίπεδο των Neets στην Ελλάδα είναι υψηλό, αλλά τείνουν να διακατέχονται από μία απογοήτευση για το εκπαιδευτικό

σύστημα και τα δομικά του χαρακτηριστικά.

Η εκπαίδευση κινείται περισσότερο σε θεωρητικά πλαίσια, αποσυνδεδεμένη από την αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα οι νέοι να αμφισβητούν την εκπαίδευση ως αρωγό στην παροχή των απαιτούμενων δεξιοτήτων και την προετοιμασία για την ένταξη στην απασχόληση. Δημιουργείται έτσι η επιτακτική ανάγκη του κοινωνικού κράτους να προσαρμόσει τις δυνατότητες του εκπαιδευτικού συστήματος στις ανάγκες της εποχής, με στόχο την προώθηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των νέων μέσω της ένταξής τους στην αγορά εργασίας (Κοτρόγιαννος Δ. et al, 2016). Η παρεχόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση δε φαίνεται να συνεισφέρει στην ένταξη των νέων στην απασχόληση λόγω της αδυναμίας σύνδεσης με την αγορά εργασίας (Κοτρόγιαννος Δ. et al, 2016). Οι νέοι αμφισβητούν την αξία της εκπαίδευσης και κατάρτισης επειδή θεωρούν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στοχεύει περισσότερο στην θεωρητική κατάρτιση, ενώ και οι προσφερόμενες γνώσεις και τεχνογνωσία δεν ανταποκρίνονται συνήθως στις σύγχρονες επαγγελματικές ανάγκες της κοινωνίας. Από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας φαίνεται ότι οι νέοι θα ήταν διατεθειμένοι να επιστρέψουν στην εκπαίδευση και κατάρτιση, προκειμένου να βοηθηθούν στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας, στην περίπτωση που η εκπαίδευση και τα προγράμματα κατάρτισης αποκτούσαν την απαραίτητη διασύνδεση με την αγορά εργασίας (Κονιόρδος Σ. et al, 2016).

Όμως, καθώς ενώ πολλοί Neets έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, εξακολουθούν να είναι άνεργοι, το κύριο ενδιαφέρον των Neets εντοπίζεται στην εύρεση εργασίας, θεωρώντας το εκπαιδευτικό σύστημα ασύνδετο με την αγορά εργασίας. Η έλλειψη εμπιστοσύνης στο εκπαιδευτικό σύστημα είναι εμφανής και μέσα από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, καθώς η πλειοψηφία των συμμετεχόντων θεωρούν ότι η συνέχιση των σπουδών τους δε θα τους βοηθούσε στην ανεύρεση εργασίας. Με αυτό τον τρόπο φαίνεται ότι οι νέοι αποδοκιμάζουν την δομή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, θεωρώντας ότι τους παρέχει ελλιπή επίτευξη γνώσεων και δεξιοτήτων για την ομαλή ένταξή τους στην αγορά

εργασίας. Η ύπαρξη προγραμμάτων χαμηλής ποιότητας που δεν εμπνέουν τους νέους ή που είναι ασύνδετα με την αγορά εργασίας, απομακρύνουν τους νέους από την εκπαίδευση. Επίσης, οι νέοι που ανήκουν σε κοινωνικά ευάλωτες ομάδες ή διαθέτουν χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο έχουν περισσότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν την εκπαίδευση (Ψηφίδου Ρ., 2016). Εντούτοις, τα χαμηλά επίπεδα σχολικής διαρροής στην Ελλάδα αναδεικνύουν τόσο τη σημασία του παράγοντα της ανεργίας στην διατήρηση του ποσοστού των Neets σε υψηλά επίπεδα, όσο και την αδυναμία σύνδεσης της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας, που εμποδίζει την αποτελεσματική τους ένταξη στην απασχόληση (Κοτρόγιαννος Δ. Et al, 2016).

Αναφορικά με την οικογενειακή τους κατάσταση, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα, δήλωσε ότι είναι άγαμος/η, γεγονός που συνάδει με το νεαρό της ηλικίας τους καθώς και με τα βιβλιογραφικά ευρήματα που αναδεικνύουν τη συνεχή αύξηση της ηλικίας αποχώρησης των νέων από το πατρικό σπίτι το οποίο παρέχει από τη μία ένα αίσθημα ασφάλειας και στήριξης από την οικογένεια, αλλά από την άλλη έρχεται σε αντιδιαστολή με τη φυσική κοινωνική εξέλιξη του ανθρώπου, μια αποχώρηση που υπερβαίνει πλέον τα 27 έτη για τις γυναίκες και τα 30 έτη για τους άντρες (ΕΛΣΤΑΤ, 2018).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας «Βαρόμετρο Απόντων, Οι Neets» του 2013, οι νέοι που ανήκουν σε οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να ενταχθούν στην ομάδα των Neets, καθώς η πλειοψηφία των Neets φαίνεται ότι ζει σε οικογένειες με χαμηλά μηνιαία εισοδήματα, γεγονός που επισημαίνει και τον διαγενεακό χαρακτήρα της φτώχειας (Παπαδάκης Ν., 2013). Στα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας επιβεβαιώνεται η εισοδηματική αυτή παράμετρος για τους Neets, καθώς η πλειοψηφία των συμμετεχόντων δήλωσε μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα κάτω από 2000 ευρώ. Σε συνέχεια του αποτελέσματος σχετικά με το οικογενειακό εισόδημα ενδεικτική για τις συνθήκες διαβίωσης των νέων είναι και το αποτέλεσμα σχετικά με τα προσωπικά τους έξοδα

σε μηνιαία βάση. Η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων δήλωσε ότι κάθε μήνα δαπανά έως 200 ευρώ για τα προσωπικά του έξοδα, γεγονός που αναδεικνύει τη δραματική επιδείνωση του επιπέδου διαβίωσης που καλούνται να διαχειριστούν οι Neets, ωθούμενοι εν τέλει στον κοινωνικό αποκλεισμό (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Σύμφωνα με τα βιβλιογραφικά δεδομένα φαίνεται πως εκτός από το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο αλλά και το οικογενειακό εισόδημα, και η αστικότητα αποτελεί έναν από τους κρίσιμους παράγοντες για την πιθανότητα υπαγωγής των νέων στην Ελλάδα στην ομάδα των Neets. Οι νέοι που διαμένουν στα αστικά κέντρα διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο ένταξης στην πληθυσμιακή ομάδα των Neets (Δρακάκη Μ. et al, 2013). Έτσι, επιβεβαιώνοντας τα βιβλιογραφικά δεδομένα, αναφορικά με τον τόπο κατοικίας των συμμετεχόντων, στην παρούσα έρευνα, παρατηρήθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων διαμένει σε κάποια αστική πόλη της Ελλάδας, γεγονός που συνάδει τόσο με τη γενικότερη συσπείρωση του νεανικού πληθυσμού στα αστικά κέντρα, όσο και με το δεδομένο ότι στην επαρχία η δυνατότητα που παρέχεται στους νέους για αγροτικές εργασίες μπορεί να τους βοηθήσει στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Σχετικά με την προηγούμενη εμπειρία στον τομέα της εργασίας, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα δήλωσε ότι έχει εργαστεί στο παρελθόν με κάποια μορφή απασχόλησης. Σύμφωνα με το θεωρητικό υπόβαθρο όντως στις χώρες της νότιας Ευρώπης, όπως και στην Ελλάδα, το ποσοστό των Neets είναι υψηλότερο από τον μέσο όρο της ΕΕ, αποτελούμενο κυρίως από μακροχρόνια ανέργους ή αποθαρρυσμένους πρώην εργαζόμενους. Αντίθετα, στις σκανδιναβικές και βόρειες χώρες το ποσοστό των Neets βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα αποτελούμενο από ένα πολύ χαμηλό ποσοστό μακροχρόνια ανέργων και αποθαρρυσμένων πρώην εργαζόμενων και ένα μεγαλύτερο ποσοστό νεαρών ατόμων με αναπηρία, ενώ στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, το ποσοστό των Neets είναι μεγαλύτερο από τον μέσο όρο της ΕΕ, με βασικό όμως λόγο την

ύπαρξη αυξημένων οικογενειακών ευθυνών (European Parliamentary Research Service, 2017).

Εξειδικεύοντας τα αποτελέσματα της έρευνας και ενισχύοντας τα παραπάνω συμπεράσματα σχετικά με την αστικότητα και τον τόπο κατοικίας των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα, παρατηρήθηκε ότι η πλειοψηφία όσων είχαν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία έχει εργαστεί στον τριτογενή ή τεταρτογενή τομέα, ενώ ένα μικρότερο ποσοστό έχει εργαστεί στον πρωτογενή ή δευτερογενή τομέα, με τον χρόνο εργασίας σε κάθε τομέα να είναι κατά μέσο όρο 2 έτη, και τον μέσο όρο ανεργίας να είναι πάνω από 2 έτη, αναδεικνύοντας τη μακροχρόνια ανεργία σημαντικό παράγοντα ευαλωτότητας των νέων για την πιθανότητα υπαγωγής τους στην ομάδα των Neets. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, από την αρχή της οικονομικής κρίσης όλοι οι τομείς της οικονομικής δραστηριότητας έχασαν σημαντικό κομμάτι του εργατικού δυναμικού λόγω αύξησης της ανεργίας (ΕΛΣΤΑΤ, 2016, 2021). Από το 2008 φαίνεται ότι μειώθηκε σημαντικά η κατανομή των απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα στην Ελλάδα κυρίως λόγω της συμπίεσης των επιχειρήσεων του κλάδου υπό το βάρος των συνεπειών της κρίσης, ενώ ο τριτογενής τομέας φαίνεται να κυριαρχεί στην κατανομή των απασχολούμενων, με τον πρωτογενή τομέα να διατηρεί ένα μικρό αλλά σταθερό ποσοστό εργαζομένων (ΕΛΣΤΑΤ, 2016, 2021).

Σχετικά με το χρονικό διάστημα που οι συμμετέχοντες ψάχνουν να βρουν εργασία, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων αναζητά εργασία το τελευταίο εξάμηνο ή τον τελευταίο χρόνο ή πάνω από ένα χρόνο, ενώ είναι πολύ μικρό το ποσοστό αυτών που δεν αναζητούν καθόλου εργασία κατά το διάστημα της έρευνας. Το συγκεκριμένο εύρημα επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για την πορεία της μακροχρόνιας ανεργίας των νέων, καθώς και από το αυξημένο ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων επί του συνόλου των ανέργων κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (ΕΛΣΤΑΤ, 2019).

Χαρακτηριστικό στοιχείο των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας είναι ο λόγος μη εύρεσης εργασίας, όπου η πλειοψηφία των συμμετεχόντων δήλωσε αδυναμία εύρεσης εργασίας στο επιθυμητό για εκείνους αντικείμενο. Φαίνεται, ότι οι νέοι έχοντας υψηλό μορφωτικό επίπεδο κινδυνεύουν να βρεθούν στο κοινωνικό περιθώριο ενταγμένοι στην πληθυσμιακή ομάδα των Neets, προσπαθώντας να βρουν εργασία στο επιθυμητό γι' αυτούς αντικείμενο, ελπίζοντας να αξιοποιήσουν τις δυνατότητές τους. Σε αυτή τη ακραία κατάσταση που βιώνουν οι νέοι και λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, φαίνεται να εξετάζουν είτε την πιθανότητα αναζήτησης εργασίας σε τομέα διαφορετικό από το γνωστικό τους αντικείμενο, είτε την πιθανότητα μετανάστευσης στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας, ενώ η μετακόμιση σε σπίτι με χαμηλότερο ενοίκιο ή ακόμα και η επιστροφή στο πατρικό σπίτι και οι μειώσεις στις δαπάνες για την διατροφή και την υγεία αποτελούν κάποιες από τις βασικές ενέργειες των νέων που πλήττονται από την κρίση (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι μέσα από τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται ότι παρόλο που η πλειοψηφία των συμμετεχόντων επιθυμεί να εργαστεί στον τριτογενή η τεταρτογενή τομέα, ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό των συμμετεχόντων φαίνεται διατεθειμένο να βρει εργασία σε οποιονδήποτε τομέα δραστηριοτήτων.

Σχετικά με το μικρό ποσοστό όσων δεν ψάχνουν εργασία τη στιγμή που διεξήχθη η παρούσα έρευνα, παρατηρείται ότι οι λόγοι που θεωρούνται πιο αποτρεπτικοί είναι η απογοήτευση, οι χαμηλοί μισθοί, οι λόγοι υγείας, αλλά και οι οικογενειακές υποχρεώσεις. Οι μισθολογικές εξελίξεις, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, και οι νέοι όροι διαμόρφωσης των αποδοχών στην εποχή της οικονομικής κρίσης δημιούργησαν ανισορροπίες στον εργασιακό τομέα που έπληξαν ιδιαίτερα τους νέους με την υιοθέτηση κατώτατων και υποκατώτατων μισθών αλλά και τη σημαντική αύξηση των επισφαλών μορφών εργασίας (Καψάλης Α., Τριανταφύλλου Χ., 2013). Επίσης, όπως αναφέρθηκε και στο θεωρητικό μέρος, η κοινωνική ομάδα των Neets περιλαμβάνει νέους ανθρώπους με σημαντικές

διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, καθώς εκτός από το εύρος της ηλικίας (από τα 15 έως 29 έτη) μπορούν να υπαχθούν στους Neets νέοι που είναι βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα άνεργοι, νέοι που βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο, νέοι με οικογενειακές ευθύνες, αλλά και άτομα με αναπηρίες ή ιατρικά προβλήματα (European Parliamentary Research Service, 2017). Από τα αποτελέσματα, συμπεραίνεται ότι η πλειοψηφία των νέων φαίνεται ότι επιθυμεί και ψάχνει να βρει εργασία, ενώ ένα μικρό μόνο ποσοστό δεν ψάχνει καθόλου εργασία και αυτό για συγκεκριμένους λόγους και όχι γιατί δεν θέλει να εργαστεί.

Στην παρούσα έρευνα, η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων αναφορικά με την προτίμηση του τύπου απασχόλησης στο μέλλον, δήλωσε πως θα προτιμούσε να βρει εργασία πλήρους απασχόλησης, ενώ ένα μικρό ποσοστό θα ήθελε να εργαστεί κάτω από οποιονδήποτε τρόπο και ελάχιστοι είναι όσοι θα προτιμούσαν να εργαστούν με μερική ή αδήλωτη απασχόληση. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, οι περισσότεροι εργαζόμενοι επιλέγουν επισφαλείς μορφές εργασίας διότι δεν μπόρεσαν να βρουν πλήρη απασχόληση, ενώ ελάχιστοι είναι αυτοί που τις επιλέγουν για άλλους προσωπικούς ή οικογενειακούς λόγους (ΕΛΣΤΑΤ, 2016).

Υπό το πρόσχημα της τόνωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, προωθήθηκαν αρκετές αλλαγές στην εργατική νομοθεσία με την εφαρμογή διαφορετικών νομοθετικών ρυθμίσεων που αφορούσαν μεταξύ άλλων και στην αύξηση της μερικής απασχόλησης (Αναστασίου Σ. et al, 2016). Στον απόηχο της υψηλής ανεργίας καταγράφηκε σημαντική αύξηση της μερικής απασχόλησης έναντι της πλήρους απασχόλησης, με τους εργαζόμενους να δέχονται χαμηλά αμειβόμενες θέσεις, σε μη τυπικές, άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας, ενώ πολλοί είναι αυτοί που αναγκάζονται να δεχτούν θέσεις χωρίς ασφάλιση. Επίσης, η νεανική απασχόληση στα χρόνια της κρίσης φαίνεται ότι παρουσίασε αύξηση στις θέσεις μερικής απασχόλησης (ΕΛΣΤΑΤ, 2019). Οι μετασχηματισμοί στην αγορά εργασίας οδήγησαν στην αύξηση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών εργασίας

(Σπυριδάκης Μ., 2018), που οδήγησαν στην υποβάθμιση του ρόλου της πλήρους και σταθερής απασχόλησης και την ενίσχυση της μη τυπικής και ευέλικτης εργασίας (Κουζής, 2011).

Το μεγαλύτερο ποσοστό των ανέργων αναζητά πλήρη απασχόληση, αλλά είναι διατεθειμένο να εργαστεί και με μερική απασχόληση προκειμένου να ενταχθεί στην αγορά εργασίας. Η επιλογή της μερικής απασχόλησης γίνεται κυρίως λόγω της έλλειψης θέσεων πλήρους απασχόλησης, ενώ ειδικά οι νέοι άνθρωποι, που πλήττονται από υψηλή ανεργία, επιδιώκοντας την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, μειώνουν πολλές φορές τις προσδοκίες τους και αποδέχονται πιο εύκολα μία εργασία υπό το καθεστώς μερικής απασχόλησης (ΕΛΣΤΑΤ, 2016). Οι ατομικές συμβάσεις εργασίας ευέλικτης απασχόλησης ενισχύθηκαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης ξεπερνώντας σε ποσοστά τις συμβάσεις πλήρους απασχόλησης αλλά και τις συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2016). Σημαντικά είναι και τα στοιχεία που παρατηρούνται στην Ελλάδα σχετικά με την αδήλωτη εργασία, η οποία εκτοξεύτηκε στη διάρκεια της κρίσης, υπό την απειλή των υψηλών ποσοστών ανεργίας και την έλλειψη νέων θέσεων εργασίας, παράγοντες που οδηγούν στην εκμετάλλευση εκ μέρους της εργοδοσίας των νέων κυρίως ατόμων που δέχονται να εργαστούν ακόμα και χωρίς ασφάλιση, για την επιβίωσή τους (Καψάλης Α., 2015).

Εντούτοις, η ενίσχυση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης αντί να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και την προσέλκυση νέων επενδύσεων, όπως διαδόθηκε από τους υποστηρικτές της, αντιθέτως, κατάφερε μόνο να λειτουργεί αρνητικά στην παραγωγικότητα των εργαζομένων, που δουλεύουν υπό συνθήκες εργασιακής ανασφάλειας (Ευστράτογλου Α., 2015). Τα στοιχεία για την εξέλιξη της απασχόλησης στα χρόνια της οικονομικής κρίσης δείχνουν ότι η ανεργία παραμένει σε υψηλά επίπεδα, ιδίως για τους νέους, και με τις νέες θέσεις εργασίας να στηρίζονται κυρίως σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης, χωρίς να εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης για τους

εργαζόμενους. Η επιβεβαίωση των παραπάνω βιβλιογραφικών δεδομένων φαίνεται και στην παρούσα έρευνα, καθώς η πλειοψηφία των ερωτηθέντων δήλωσε ότι θα δεχόταν να εργαστεί με μερική απασχόληση, αλλά και ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό απάντησε ότι θα δεχόταν να εργαστεί και με αδήλωτη απασχόληση. Η αποδοχή της αδήλωτης απασχόλησης δεν αποτελεί επιλογή βέβαια μόνο μίας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, φαίνεται όμως ότι επικρατεί περισσότερο στους νέους οι οποίοι με αυτή τους την επιλογή προσπαθούν να αποφύγουν την οικονομική εξαθλίωση, την ανεργία, την φτώχοποίηση και εν γένει τον κοινωνικό αποκλεισμό (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Καθώς, οι επιπτώσεις των επισφαλών μορφών εργασίας δεν περιορίζονται μόνο στο βραχυπρόθεσμο πλαίσιο απασχόλησης και ένταξης στην αγορά εργασίας, αλλά και σε βαθύτερες μακροπρόθεσμες κοινωνικές συνθήκες, που σχετίζονται με τις προοπτικές διαβίωσης και επαγγελματικής σταδιοδρομίας ιδιαίτερα των νέων ανθρώπων (Παπαδάκης Ν. et al, 2021), φαίνεται από την παρούσα έρευνα ότι η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων έχουν σκεφτεί να μεταναστεύσουν για εργασία στο εξωτερικό για ένα καλύτερο οικονομικά μέλλον. Η οικονομική κρίση περιόρισε τις προοπτικές απασχόλησης με αποτέλεσμα η μερική απασχόληση να καθίσταται πλέον βασική επιλογή των νέων για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας (Παπαδάκης Ν. et al, 2021). Οι νέοι λοιπόν είναι διατεθειμένοι να εργαστούν με μερική απασχόληση υπό τον κίνδυνο της ανεργίας, αν και θα προτιμούσαν να εργαστούν με πλήρη απασχόληση, όμως είναι λιγότερο πρόθυμοι να εργαστούν με αδήλωτη εργασία.

Με τη νεανική ανεργία να βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, τη συνεχή διεύρυνση της μερικής απασχόλησης και την αντίστοιχη συρρίκνωση της πλήρους εργασίας, αλλά και με τις προσφερόμενες θέσεις στους κλάδους της εστίασης και του τουρισμού που αποτελούν μία ελπίδα στη ζήτηση εργασίας για τους νέους στην Ελλάδα να είναι συνήθως εποχικού χαρακτήρα, προσφέροντας προσωρινή απασχόληση και χαμηλές αμοιβές, φαίνεται ότι, υπό αυτές τις συνθήκες της

εργασιακής αβεβαιότητας για τους νέους στην Ελλάδα, ενισχύεται το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων, νέων επιστημόνων που καταφεύγουν πλέον, μετά το πέρας των σπουδών τους, στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας (Λαμπριανίδης, 2011). Κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης εντοπίστηκε αυτό το φαινόμενο της ροής των Ελλήνων επιστημόνων προς άλλες πιο εύρωστες χώρες, με σκοπό την αναζήτηση εργασίας αξιοποιώντας την επιστημονική τους εκπαίδευση (Λαμπριανίδης, 2011).

Η ύπαρξη πολλών αδυναμιών της ελληνικής πραγματικότητας, μεταξύ των οποίων η έντονη αύξηση της ανεργίας το χαμηλό επίπεδο εισοδήματος, αλλά και η αδυναμία αξιοποίησης των προσόντων του επιστημονικού δυναμικού φαίνεται να ενισχύει την πρόθεση φυγής των νέων κυρίως ανθρώπων στο εξωτερικό, αναζητώντας όχι μόνο καλύτερες εργασιακές συνθήκες και προοπτικές, αλλά και εργασιακή σταθερότητα (Λαμπριανίδης Λ., Πρατσινάκης Μ., 2015). Η πλειοψηφία των νέων που μεταναστεύουν στο εξωτερικό είναι πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, κυρίως άτομα με μεταπτυχιακές σπουδές και απόφοιτοι ιατρικών σχολών και Πολυτεχνείου (Λαμπριανίδης, 2015). Επίσης, δεν είναι τυχαία η μεγάλη διαφορά που παρατηρείται στο ποσοστό απασχόλησης των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα (49,9% για το 2015) σε σύγκριση με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο (81,9%) (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Λόγω κυρίως της έντονης μείωσης των θέσεων απασχόλησης στην εγχώρια αγορά εργασίας, οι Neets στην Ελλάδα, και ειδικότερα αυτοί με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, εμφανίζουν σε μεγάλο ποσοστό θετική στάση απέναντι στη διαδικασία είτε εσωτερικής μετακίνησης σε άλλη περιοχή της Ελλάδας, είτε μετανάστευσης στο εξωτερικό, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο ένταξής τους στην εργασιακή διαδικασία (Λαμπριανίδης Λ., 2015).

Σύμφωνα με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, ενώ η οριακή πλειοψηφία των ατόμων που σκέφτονται την εργασιακή μετανάστευση έχουν σκοπό να φύγουν από τη χώρα στο άμεσο μέλλον, εντούτοις ένα σημαντικό ποσοστό των συμμετεχόντων απάντησε πως δεν έχει σκοπό να φύγει στο άμεσο μέλλον, κυρίως

λόγω οικογενειακών θεμάτων ή προβλημάτων υγείας, σύμφωνα με τις απαντήσεις τους. Οι νέοι στην Ελλάδα διατηρούν σημαντικούς δεσμούς με τα μέλη της οικογένειάς τους και η απομάκρυνση από αυτό τον δεσμό είναι δύσκολη απόφαση, ιδίως όταν πρόκειται για μετανάστευση στο εξωτερικό. Εξάλλου, η οικογένεια κατέχει σημαντική θέση στη διαμόρφωση και την εξέλιξη της ομάδας των Neets, καθώς παρέχει την οικονομική και υλική στήριξη που χρειάζονται τα νεαρά μέλη της, απαλύνοντας τις δυσμενείς συνέπειες της ανεργίας και παρέχοντας ένα επίπεδο προστασίας στους νέους από τον κοινωνικό αποκλεισμό, κατορθώνοντας να διατηρήσουν τη χαμένη τους αξιοπρέπεια. Εντούτοις, η παρατεταμένη προσκόλληση στην οικογενειακή θαλπωρή ελοχεύει τον κίνδυνο της μείωσης της αυτονομίας των νέων, ενώ μπορεί να εμποδίσει την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και να καθυστερήσει την εργασιακή και κοινωνική τους ένταξη, με αποτέλεσμα οι νέοι που δεν νιώθουν την ανάγκη εγκατάλειψης της οικογενειακής τους εστίας, να κινδυνεύουν να οδηγηθούν στην παθητικότητα, την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό και εργασιακό αποκλεισμό (Paradakis et al, 2017).

Παρόλο που η πλειοψηφία των νέων σκέφτονται να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό για εύρεση καλύτερης εργασίας, δεν σκέφτονται να το πράξουν βραχυπρόθεσμα, αλλά θεωρούν ότι θα είναι η έσχατη λύση όταν θα έχουν εξαντληθεί οι προσπάθειές τους για εύρεση εργασίας (Παπαδάκης N. et al, 2021). Ωστόσο, πολλοί είναι και οι νέοι που σκέφτονται σοβαρά να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό λόγω της δυσμενούς κατάστασης που επικρατεί στην Ελλάδα στον τομέα της απασχόλησης είτε για εύρεση μιας καλά αμειβόμενης και σταθερής εργασίας είτε για απόκτηση της απαραίτητης εργασιακής εμπειρίας και ενίσχυση των προσόντων τους με στόχο την παραμονή στο εξωτερικό ή ακόμα και την επιστροφή στην Ελλάδα (Παπαδάκης N. et al, 2021).

B Μέρος: Αποτελέσματα ερωτηματολογίου κινήτρων για την εργασία

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας σχετικά με το ερωτηματολόγιο για τα κίνητρα στην εργασία, παρατηρήθηκε ότι οι συμμετέχοντες κατά την αναζήτηση εργασίας ενδιαφέρονται εξίσου για τις παροχές της εργασίας, τις συνθήκες λειτουργίας της εργασίας, καθώς και για τον μισθό τους, ενώ λιγότερο αλλά σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν για την αναγνώριση στην εργασία και τις προοπτικές προαγωγής τους.

Σύμφωνα με τη θεωρία των αναγκών του ψυχολόγου Abraham Maslow (1908- 1970), οι ανθρώπινες ανάγκες μπορούν να ιεραρχηθούν ως κίνητρο στην «Πυραμίδα των αναγκών», η οποία περιλαμβάνει, με τη σειρά από κάτω προς τα πάνω, από τις ανάγκες δηλαδή στη βάση της πυραμίδας προς τις ανάγκες στην κορυφή της πυραμίδας, πρώτα τις «φυσιολογικές (βιολογικές) ανάγκες, οι οποίες αποτελούν τη βάση της πυραμίδας του και αφορούν στο αίσθημα πρωταρχικής επιβίωσης, την τροφή, το νερό, την ένδυση, τη στέγη, ενώ αν το άτομο, δεν ικανοποιήσει τις ανάγκες αυτές, δεν μπορεί να κινηθεί προς την ικανοποίηση των αναγκών ανώτερων επιπέδων. Έπειτα, υπάρχουν οι ανάγκες ασφάλειας, που αφορούν στην ικανοποίηση του αισθήματος ασφάλειας, όπως εξασφάλιση σταθερής και βέβαιης εργασίας, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, αίσθημα σιγουριάς για αντιμετώπιση πιθανού κινδύνου, οι κοινωνικές ανάγκες, που καλύπτουν την επιθυμία για κοινωνικές επαφές, συναναστροφή, αποδοχή και παραδοχή, αμοιβαία εκτίμηση, οι ανάγκες αναγνώρισης, όπου το άτομο επιθυμεί την αναγνώριση, τη δημιουργία φήμης, την επιβεβαίωση της δύναμής του» και τέλος στο ανώτερο επίπεδο της πυραμίδας βρίσκονται οι ανάγκες αυτοπραγμάτωσης, που αφορούν στην «ολοκλήρωση της προσωπικότητας του ανθρώπου, την κατάκτηση του οράματος και του ιδανικού». Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, «η κάθε ανάγκη δεν έχει την ίδια βαρύτητα για κάθε άνθρωπο», ενώ όταν καλύπτεται μία ανάγκη μειώνεται η δύναμή της απέναντι στην

επόμενη. Έτσι, υφίσταται «μία αντιστρόφως ανάλογη σχέση μεταξύ του επιπέδου ικανοποίησης της ανάγκης και της έντασης της παρακίνησης, καθώς όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο κάλυψης της ανάγκης τόσο περισσότερο μειώνεται η ένταση της παρακίνησης» (Maslow, A. H., 1970).

5.21. Η ιεράρχηση αναγκών κατά τον Maslow

Η πυραμίδα των αναγκών του Maslow έχει εφαρμοστεί σε πολλές περιπτώσεις και στον τομέα της απασχόλησης στην προσπάθεια αναζήτησης και ιεράρχησης των κινήτρων των εργαζομένων, με στόχο την αξιοποίηση των δυνατοτήτων των εργαζόμενων, δίνοντας προτεραιότητα στις βασικές τους ανάγκες, έως ότου φτάσουν στα υψηλότερα επίπεδα αυτοπραγμάτωσης. Η υιοθέτηση της θεωρία του Maslow περί ιεράρχησης των αναγκών στον τομέα της απασχόλησης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο κατώτερο επίπεδο, των βασικών αναγκών, αντιστοιχίζονται οι ανάγκες της μισθοδοσίας και των παροχών της εργασίας. Ο μισθός πρέπει να καταφέρνει να ικανοποιήσει τις βασικές ανάγκες του εργαζομένου, με την προοπτική και για μελλοντική αύξηση. Στη δεύτερη ομάδα της

ασφάλειας, περιλαμβάνεται η δημιουργία ενός περιβάλλοντος εργασίας που να εξασφαλίζεται η ασφάλεια και η ακεραιότητα του εργαζομένου, οι ομαλές και ανθρώπινες συνθήκες λειτουργίας, χωρίς τον φόβο της απόλυσης ή την απώλεια των παροχών. Το επόμενο επίπεδο της κοινωνικότητας σχετίζεται με την ένταξη του εργαζομένου στην εργασιακή ομάδα και την αξιοποίηση των παροχών της εργασίας αλλά και των κατάλληλων συνθηκών λειτουργίας. Στο επίπεδο της εκτίμησης «και του σεβασμού, ο εργαζόμενος νιώθει ικανοποίηση όταν τον εμπιστεύονται και του αναθέτουν πιο σοβαρά και σημαντικά project, όταν συμμερίζονται την άποψή του και τον ωθούν προς την επιτυχία, ενώ, τέλος στο υψηλότερο επίπεδο βρίσκονται οι ανάγκες για αυτοπραγμάτωση, οι οποίες ικανοποιούνται όταν το άτομο έχει το αίσθημα της προσωπικής εξέλιξης, της επιτυχίας» και της προαγωγής (Μπίρμπου Ε., 2020).

Στην περίοδο μιας οικονομικής κρίσης οι θεωρητικές προσεγγίσεις πολλές φορές αναθεωρούνται και μπαίνουν σε αμφισβήτηση. Στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης, με την έντονη αύξηση της ανεργίας, την κοινωνική αναταραχή και τις εργασιακές αλλαγές που συνέβησαν, οι εργαζόμενοι έχασαν κεκτημένα δικαιώματα χρόνων, αναγκάστηκαν να υποβαθμίσουν τις εργασιακές τους προσδοκίες και αναθεώρησαν τα κίνητρα εργασίας τους. Με κυρίαρχο το αίσθημα του φόβου της ανεργίας, οι Έλληνες και ιδιαίτερα οι νέοι φαίνεται ότι αναθεώρησαν τα κίνητρα εργασίας τους. Ξεκινώντας πάλι από τα βασικά κίνητρα της απασχόλησης, ο μισθός, οι παροχές και οι συνθήκες λειτουργίας φαίνεται ότι κερδίζουν έδαφος έναντι της αναγνώρισης και της προαγωγής. Οι νέοι ενδιαφέρονται να εισέλθουν αρχικά σε ένα εργασιακό περιβάλλον που θα τους εξασφαλίζει τις βασικές ανάγκες για την επιβίωσή τους, δηλαδή έναν αξιοπρεπή μισθό υπό καλές εργασιακές συνθήκες. Οι βασικές αυτές ανάγκες κατά την διάρκεια της οικονομικής κρίσης σταμάτησαν να θεωρούνται πλέον δεδομένες από τους εργαζόμενους και ιδιαίτερα από τους άνεργους της χώρας. Οι νέοι βάζοντας στην άκρη τις προσωπικές τους φιλοδοξίες ενδιαφέρονται πρώτιστα για την επιβίωσή τους. Υπό αυτό το πρίσμα, είναι

δεδομένο ότι και η παρακίνηση των εργαζομένων χρειάζεται συνεχή προσαρμογή στα ισχύοντα κοινωνικά και εργασιακά δεδομένα. Μέσα από αυτή την ανάλυση της θεωρίας των αναγκών προσαρμοσμένη στον τομέα της απασχόλησης φαίνονται ότι επιβεβαιώνονται και τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας σχετικά με τα κίνητρα για εργασία και τις προτεραιότητες που θέτουν οι νέοι άνθρωποι κατά την αναζήτηση απασχόλησης.

Σε συνδυασμό με το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο αλλά και το οικογενειακό εισόδημα που αποτελούν κρίσιμους παράγοντες για την πιθανότητα υπαγωγής των νέων στην Ελλάδα στην ομάδα των Neets, οι νέοι φαίνεται ότι αναπτύσσουν δυσκολότερα κίνητρα αυτοεκπλήρωσης, καθώς με τη στήριξη που απολαμβάνουν από την οικογένειά τους, αποκτούν πολλές φορές μειωμένη αυτονομία, καθυστερούν την εργασιακή και κοινωνική τους ένταξη και να οδηγούνται στην παθητικότητα, στην περιθωριοποίηση και στον κοινωνικό και εργασιακό αποκλεισμό (Paradakis et al, 2017). Οι νέοι φαίνονται διατεθειμένοι να εργαστούν ακόμα και σε θέσεις χαμηλών οικονομικών και εργασιακών προοπτικών είτε σε θέσεις που δεν αντιστοιχούν στα προσόντα τους, καθώς περιβάλλονται από αβεβαιότητα και ανασφάλεια για το εργασιακό τους μέλλον (Κονιόρδος Σ. et al, 2016). Σε μια κοινωνία όπου στο όνομα της κρίσης, η ανασφάλεια των νέων αποτελεί πλέον μια αποδεκτή και συνηθισμένη κανονικότητα, οι νέοι μειώνουν τις εργασιακές τους προσδοκίες, προσαρμόζουν τις ανάγκες τους στα δεδομένα της εποχής ή οδηγούνται στη φυγή στο εξωτερικό για αναζήτηση εργασίας (Κονιόρδος Σ. et al, 2016). Οι Neets εμφανίζουν θετική στάση απέναντι στη διαδικασία είτε εσωτερικής μετακίνησης σε άλλη περιοχή της Ελλάδας, είτε μετανάστευσης στο εξωτερικό, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο ένταξής τους στην εργασιακή διαδικασία.

Οι νέοι υπό τον φόβο αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και μη έχοντας εναλλακτικές συχνά συναινούν σε επισφαλείς θέσεις εργασίας όπου κυριαρχούν παράτυπες εργασιακές νόρμες και καταχρηστικές πρακτικές (Παπαδάκης Ν. et al,

2021). Η οικονομική κρίση δημιούργησε νέες εργασιακές συνθήκες και επηρέασε τις προοπτικές απασχόλησης και ανέδειξε τη μερική αλλά και την αδήλωτη απασχόληση, ως βασικές επιλογές των νέων για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας (Παπαδάκης Ν. et al, 2021). Η μεγάλη αύξηση της ανεργίας, αλλά και η αύξηση της μερικής απασχόλησης και της αδήλωτης εργασίας, φαίνεται ότι οδηγεί τους νέους σε αναπροσαρμογή των μελλοντικών σχεδίων επηρεάζοντας τόσο τα κίνητρα για εύρεση εργασίας όσο και τις καθημερινές συνήθειες, τη διάθεση και την αισιοδοξία, την ψυχοσωματική υγεία, αλλά και την αυτοαντίληψή τους.

Άλλωστε, ακόμα και για ένα μεγάλο ποσοστό του εργατικού δυναμικού στην Ε.Ε., ο μισθός, οι εργασιακές συνθήκες και το περιβάλλον εργασίας αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες εργασιακής ικανοποίησης. Δεν είναι τυχαίο που οι βασικοί άξονες του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων βασίζονται στην κοινωνική προστασία και ένταξη, στους ίσους όρους εργασίας και στις ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας, με στόχο τη βελτίωση των όρων και των συνθηκών εργασίας στην Ε.Ε. και την ισότιμη πρόσβαση στα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Γ Μέρος: Αποτελέσματα ερωτηματολογίου αισιοδοξίας

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου της αισιοδοξίας της παρούσας έρευνας, διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων διατηρούν ένα καλό βαθμό αισιοδοξίας. Γενικά, η άποψη που έχουν οι Neets για την σωματική τους υγεία είναι σχετικά καλή, με δεδομένο και το νεαρό της ηλικίας τους, ωστόσο δεν ισχύει το ίδιο και για την ψυχική τους υγεία, η οποία εμφανίζεται αρκετά επιβαρυσμένη λόγω της εργασιακής ανασφάλειας και της οικονομικής δυσχέρειας που αντιμετωπίζουν (Παπαδάκης Ν. et al, 2013). Το άγχος, η ανασφάλεια, η απελπισία και η απογοήτευση αποτελούν μερικά από τα κυρίαρχα

συναισθήματα των νέων. Παρόλο που η ομάδα των Neets φλερτάρει με τον εργασιακό και κοινωνικό αποκλεισμό, ωστόσο, η πλειοψηφία των Neets διατηρεί σταθερή την αισιοδοξία του για το μέλλον και για την επίτευξη των στόχων ένταξης στην εργασιακή ή εκπαιδευτική διαδικασία (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Τα αποτελέσματα σχετικά με την αισιοδοξία των νέων αναδεικνύονται και από το γεγονός ότι οι νέοι Neets στην πλειοψηφία τους δεν νιώθουν έντονα τον κοινωνικό αποκλεισμό, με την πλειοψηφία τους να συνεχίζει να επιθυμεί την ένταξή του σε κάποιο πρόγραμμα απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης. Η απουσία όμως κατάλληλων πολιτικών παρεμβάσεων αυξάνει τη δυσπιστία τους για το κοινωνικό και εκπαιδευτικό σύστημα (Δρακάκη Μ. et al, 2013). Ακόμα και με υψηλό το αίσθημα της αισιοδοξίας, πολλοί είναι οι νέοι που θα καταλήξουν να εργάζονται σε θέσεις χαμηλών οικονομικών και εργασιακών προοπτικών, αποδεχόμενοι τη δύσκολη κοινωνική τους κατάσταση και την αδυναμία τους να αλλάξουν την κοινωνική πραγματικότητα την οποία ζουν (Κονιόρδος Σ. et al, 2016).

Οι νέοι προσπαθούν να κρατούν την αισιοδοξία τους για το μέλλον παρόλη την δυσμενή κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα (Παπαδάκης Ν. et al, 2021). Παρά τις δυσκολίες, εκφράζουν ένα αίσθημα αισιοδοξίας προσπαθώντας ταυτόχρονα να διαχειριστούν την κατάσταση που αντιμετωπίζουν, αναπροσαρμόζοντας πολλές φορές τα μελλοντικά τους σχέδια. Όμως, είναι πολλές οι περιπτώσεις νέων που η κατάσταση αυτή της αβεβαιότητας και της ύφεσης τους προκαλεί συναισθήματα ανασφάλειας και φόβο τόσο σε επαγγελματικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο επηρεάζοντας σημαντικά την ψυχολογία τους καθώς και το σχεδιασμό τους για το μέλλον τους (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Δ Μέρος: Αποτελέσματα ερωτηματολογίου ψυχοπαθολογίας

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας σχετικά με το ερωτηματολόγιο ψυχοπαθολογίας, οι συμμετέχοντες παρουσιάζουν μέτρια προς χαμηλά επίπεδα σωματοποίησης, άγχους, διαπροσωπικής ευαισθησίας και ιδεοψυχαναγκασμού. Σε χαμηλότερα επίπεδα βρίσκεται το φοβικό άγχος, η επιθετικότητα, ο ψυχωτισμός και ο παρανοειδής ιδεασμός. Αντίθετα, παρατηρείται μία αυξημένη τάση στα επίπεδα της κατάθλιψης σε σχέση με τις υπόλοιπες υποκλίμακες, αν και τα επίπεδα της κατάθλιψης κυμαίνονται κι αυτά σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Παρατηρείται ότι οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα, άτομα δηλαδή ηλικίας 15-25 ετών, παρουσιάζουν χαμηλή ψυχοπαθολογία, με μέτριο προς χαμηλό επίπεδο αρνητικών συναισθημάτων. Παρόλα αυτά, δεδομένης της νεαρής ηλικίας των συμμετεχόντων, φαίνεται ανησυχητική η αυξημένη δυναμική κάποιων από τις παραπάνω υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της ψυχοπαθολογίας, όπως το άγχος και η κατάθλιψη.

Σύμφωνα με τα βιβλιογραφικά ευρήματα, το άγχος και το αίσθημα απογοήτευσης που βιώνουν οι Neets δυσκολεύουν την καθημερινότητά τους, οδηγώντας τους στην παραίτηση από την ενεργό δράση, μειώνοντας την επιθυμία να παλέψουν για την αυτοεκπλήρωσή τους και αναπτύσσοντας συχνά ψυχικές διαταραχές, όπως κατάθλιψη, διαταραχές ύπνου και όρεξης και κόπωση. Επίσης, έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και έντονη ανασφάλεια, ενώ το ποσοστό αυτοκτονικού ιδεασμού είναι αξιόλογο, παρόλο που κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα. Στην καθημερινότητα των Neets, το άγχος, η ανησυχία και ο εκνευρισμός αποτελούν βασικά συναισθήματα, συνοδευόμενα συνήθως από περιορισμένες κοινωνικές επαφές και χαμηλή αυτο-αποτελεσματικότητα. Οι Neets χαρακτηρίζονται από αυξημένο άγχος, χαμηλό αίσθημα ευεξίας και χαμηλή υποκειμενική αυτο-αποτελεσματικότητα σε μεγαλύτερο βαθμό από τους μη Neets, αναπτύσσοντας ακόμα και αισθήματα ενοχής για την κατάστασή τους. Πολλοί παράγοντες όπως, οι

συχνές κοινωνικές επαφές, η προστασία της οικογενειακής εστίας, το υψηλό οικογενειακό εισόδημα και το υψηλό επίπεδο σπουδών που θεωρούνται παράγοντες μείωσης του άγχους και της κατάθλιψης και αύξησης του αισθήματος ευεξίας, μπορεί να βοηθήσουν στην διαχείριση του άγχους και της καταθλιπτικής συμπεριφοράς των νέων (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Το αίσθημα της απελπισίας και της απογοήτευσης για το εκπαιδευτικό σύστημα και τις περιορισμένες δυνατότητες που αυτό παρέχει στους νέους, καθώς και η έλλειψη διασύνδεσής του με την αγορά εργασίας, σε συνδυασμό με την ανασφάλεια για το εργασιακό και κοινωνικό τους μέλλον, επιβαρύνουν περαιτέρω την ψυχική υγεία των Neets (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Οι νέοι φαίνεται να υπόκεινται σε μια διαρκή εναλλαγή συναισθημάτων από την αισιοδοξία που διαθέτουν λόγω του νεαρού της ηλικίας τους, στην απελπισία και απογοήτευση που νιώθουν λόγω της αδυναμίας ένταξής τους στον κοινωνικό και εργασιακό περιβάλλον. Η επιδείνωση του επιπέδου διαβίωσης, τα προβλήματα ψυχικής υγείας και ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελούν βασικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης που καλούνται να διαχειριστούν οι νέοι (Παπαδάκης Ν. et al, 2016), που οδηγούνται σε σημαντικές ψυχολογικές μεταπτώσεις με ιδιαίτερα δυσμενείς τις συνέπειες για την ψυχική τους υγεία. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία οι νέοι Neets συμμετέχουν στην αύξηση του συνολικού πληθυσμού που αντιμετωπίζει τον κίνδυνο φτώχειας (ΕΛΣΤΑΤ, 2018), ενώ η ανεργία, οι υλικές στερήσεις και αδυναμία εκπλήρωσης των στόχων τους, φαίνεται να επηρεάζουν την συναισθηματική και ψυχική τους υγεία, με αποτέλεσμα οι ψυχικές διαταραχές, όπως η κατάθλιψη και η αυτοκτονικότητα, παρατηρούνται αυξημένες στις νεαρές ηλικίες, παρόλο που στην πλειονότητά τους, οι νέοι φαίνεται να διατηρούν μια καλή σωματική υγεία.

Οι νέοι Neets φαίνεται ότι προσπαθούν να διατηρήσουν την αισιοδοξία τους για το μέλλον στην προσπάθεια επανένταξης στην εργασιακή ή εκπαιδευτική διαδικασία, παλεύοντας όμως συγχρόνως με συναισθήματα ανασφάλειας, άγχους

και θυμού που τους δημιουργούν οι αβέβαιες προοπτικές για το μέλλον (Παπαδάκης N. et al, 2016), και αναπτύσσοντας συχνά ψυχικές διαταραχές, όπως κατάθλιψη, διαταραχές ύπνου και όρεξης και κόπωση, καταστάσεις που επηρεάζουν τελικά όμως την αισιοδοξία τους, το αίσθημα της ενοχής τους, αλλά και τη συχνότητα εμφάνισης ψυχοσωματικών συμπτωμάτων.

Αποτελέσματα Συσχετίσεων Μεταβλητών

Κατά την αναζήτηση των κινήτρων που θα οδηγούσαν τους νέους Neets στην ένταξή τους στην κοινωνία και την αγορά εργασίας με τη βελτίωση των προοπτικών και των προσδοκιών τους, ουσιαστικό ρόλο θα διαδραματίσουν και τα δεδομένα που θα αναδειχθούν μέσα από την εξέταση των σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών της αισιοδοξίας, της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και των κινήτρων για εύρεση εργασίας.

Ηλικία και Αισιοδοξία - Καταθλιπτική Συμπτωματολογία

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των συσχετίσεων, η μεταβλητή της ηλικίας φαίνεται να επηρεάζει τον βαθμό της αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των Neets. Φαίνεται ότι τα νεαρά άτομα μεγαλύτερης ηλικίας άνω των 23 ετών εμφανίζουν αυξημένα επίπεδα άγχους, κατάθλιψης και ψυχωτισμού, ενώ τα άτομα κάτω των 20 ετών εμφανίζουν αυξημένη αισιοδοξία σε σύγκριση με τα άτομα ηλικίας άνω των 21 ετών. Διαπιστώνεται λοιπόν στην παρούσα έρευνα ότι όσο μεγαλώνουν οι Neets νιώθουν λιγότερο αισιόδοξοι για το μέλλον τους, ενώ αναπτύσσουν περισσότερο άγχος για την κατάστασή τους. Το συμπέρασμα αυτό αναδεικνύει την κοινωνική πίεση που νιώθουν οι νέοι κατά την αναζήτηση εργασίας η οποία και μεγαλώνει όσο περνάει ο καιρός, ενώ οι προσπάθειες ένταξής τους στο εργασιακό περιβάλλον αποτυγχάνουν, ωθώντας

τους όλο και πιο κοντά στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Επίπεδο Εκπαίδευσης και Αισιοδοξία - Καταθλιπτική Συμπτωματολογία

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, διαπιστώνεται ότι η μεταβλητή του επιπέδου εκπαίδευσης των Neets επηρεάζει το βαθμό αισιοδοξίας και καταθλιπτικής συμπτωματολογίας τους. Η επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης στην καταθλιπτική συμπτωματολογία των συμμετεχόντων φαίνεται ότι συσχετίζεται με την κατάθλιψη και το άγχος στους Neets. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες με μεταπτυχιακό δίπλωμα βιώνουν μεγαλύτερο άγχος και κατάθλιψη σε σχέση με τα άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες με μεταπτυχιακό δίπλωμα έχουν χαμηλότερο το αίσθημα της αισιοδοξίας σε σχέση με τα άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Το επίπεδο σπουδών σε συνδυασμό με την ηλικία των Neets φαίνεται ότι επηρεάζει την αισιοδοξία και την καταθλιπτική συμπτωματολογία τους. Οι νέοι που έχουν ήδη ολοκληρώσει ένα επίπεδο σπουδών και δεν μπορούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας νιώθουν πιο έντονα τον φόβο του κοινωνικού αποκλεισμού, την αδυναμία αξιοποίησης των προσόντων τους και την πίεση της ηλικίας, μία πίεση που εντείνεται καθώς περνάει ο χρόνος και μεγαλώνουν, παραμένοντας για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ίδια κατάσταση. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε στην Ελλάδα το μεγαλύτερο ποσοστό των Neets έχει υψηλό επίπεδο σπουδών, πάνω από το 25% των Neets είναι απόφοιτοι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Παπαδάκης Ν. et al, 2016), ενώ η πλειοψηφία των Neets χαρακτηρίζει την κατάσταση την οποία βιώνει δύσκολη και ανυπόφορη, γεγονός που αναδεικνύει την επιβαρυσμένη ψυχική υγεία τους (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Οικογενειακό Εισόδημα και Αισιοδοξία - Καταθλιπτική Συμπτωματολογία

Ένας ακόμα παράγοντας που φαίνεται ότι σχετίζεται με τον βαθμό αισιοδοξίας και καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των Neets είναι το οικογενειακό εισόδημα. Πιο συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες με χαμηλότερο οικογενειακό εισόδημα (κάτω από 1000 ευρώ) φαίνεται ότι εμφανίζουν περισσότερο άγχος,

κατάθλιψη και ιδεοψυχαγκανασμό σε σχέση με τα άτομα με υψηλότερο μηναίο οικογενειακό εισόδημα (πάνω από 1001 ευρώ), ενώ οι συμμετέχοντες με χαμηλότερο οικογενειακό εισόδημα (κάτω από 1000 ευρώ) εμφανίζουν χαμηλότερο αίσθημα αισιοδοξίας σε σχέση με τα άτομα με υψηλότερο μηναίο οικογενειακό εισόδημα (πάνω από 1001 ευρώ). Η μεταβλητή του εισοδήματος επηρεάζει την ψυχολογική κατάσταση όλων των ανθρώπων, πόσο μάλλον των νέων που βρίσκονται στο περιθώριο της εργασιακής και κοινωνικής ζωής, που εξαρτώνται από το εισόδημα των γονέων τους για την προσωπική τους ζωή και αδυνατούν να εκπληρώσουν τις καθημερινές τους ανάγκες, να χρηματοδοτήσουν τα χόμπι τους ή να πραγματοποιήσουν τα σχέδιά τους. Η επιδείνωση του επιπέδου διαβίωσης και ο κοινωνικός αποκλεισμός των Neets αποτελούν βασικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Άλλωστε, οι νέοι Neets συμμετέχουν στην αύξηση του συνολικού πληθυσμού που αντιμετωπίζει τον κίνδυνο φτώχειας, με τις βασικές στερήσεις τους να αφορούν στην πληρωμή έκτακτων αναγκών, τις διακοπές, τα χόμπι και τις δραστηριότητες αναψυχής, την πληρωμή δανείων και πιστωτικών καρτών, την πληρωμή ενοικίου, αλλά ακόμα και με την θέρμανση και τη διατροφή τους (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Η οικογενειακή εισοδηματική κατάσταση κατέχει σημαντικό ρόλο στο αίσθημα της κοινωνικής απομόνωσης των νέων καθώς όσο μικρότερο είναι το εισόδημα τόσο πιο έντονο είναι το αίσθημα του αποκλεισμού (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Έτη Ανεργίας και Αισιοδοξία - Καταθλιπτική Συμπτωματολογία

Τα έτη ανεργίας φαίνεται ότι επηρεάζουν το αίσθημα αισιοδοξίας καθώς επίσης και την ψυχοπαθολογία του ατόμου. Όσο περισσότερα είναι τα έτη ανεργίας τόσο πιο πολύ μειώνεται το αίσθημα αισιοδοξίας του ατόμου, ενώ μεγαλώνει το αίσθημα άγχους, κατάθλιψης και ψυχωτισμού. Οι νέοι που βιώνουν μακροχρόνια τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και φλερτάρουν πιο έντονα με τον κοινωνικό αποκλεισμό, μακροχρόνια δεν δυσκολεύονται μόνο στην εύρεση εργασίας και απόκτηση εισοδήματος, αλλά και στη συμμετοχή στις κοινωνικές δομές και σε

τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση στις υπηρεσίες, που στοχεύουν στην εξασφάλιση φυσικής και κοινωνικής ευημερίας (Παπαδάκης Ν., Κυβέλου Σ., 2014), αντιμετωπίζοντας έτσι πολύπλευρες επιπτώσεις στο επίπεδο διαβίωσή τους, γεγονός που τους κάνει πιο ευάλωτους σε ψυχολογικές μεταπτώσεις.

Κίνητρα Εργασίας και Αισιοδοξία

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, τα άτομα που έχουν υψηλά κίνητρα εργασίας παρουσιάζουν και υψηλό βαθμό αισιοδοξίας και ως εκ τούτου φαίνεται πως όσο υψηλή είναι η αισιοδοξία, τόσο πιο υψηλά κίνητρα για εργασία έχουν οι νέοι. Οι νέοι που διατηρούν σε υψηλά επίπεδα την αισιοδοξία τους σχεδιάζουν το επαγγελματικό τους μέλλον πιο ενεργητικά και με μεγαλύτερη ευελιξία, αναζητώντας θέσεις εργασίας με βάση την αντιστοιχία με τα προσόντα, τις δεξιότητες και τις ικανότητές τους, αλλά και τα ενδιαφέροντα τους και την προσωπικότητά τους, καθώς και θέσεις εργασίας που θα τους παρέχουν όχι μόνο ικανοποιητικό μισθό και συνθήκες εργασίας, αλλά και περισσότερη σταθερότητα, ασφάλεια και προοπτικές επαγγελματικής επιτυχίας (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Αισιοδοξία και Καταθλιπτική Συμπτωματολογία

Ένα αναμενόμενο αποτέλεσμα που επιβεβαιώθηκε στην παρούσα έρευνα είναι η αρνητική συσχέτιση του βαθμού αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των Neets. Ο βαθμός αισιοδοξίας μειώνεται όσο αυξάνεται το άγχος, η κατάθλιψη, η επιθετικότητα, το φοβικό άγχος, ο παρανοειδής ιδεασμός και ο ψυχωτισμός, ενώ όσο πιο υψηλή είναι η αισιοδοξία, τόσο πιο χαμηλά είναι τα επίπεδα κατάθλιψης. Οι νέοι που διατηρούν την αισιοδοξία τους εμφανίζουν μειωμένο βαθμό ψυχοπαθολογίας. Στην Ελλάδα, ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί σημαντικό παράγοντα τόσο οικονομικής όσο και ψυχολογικής στήριξης των Neets (Papadakis et al, 2017). Οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί που διατηρούν οι Neets στην Ελλάδα έχουν βοηθήσει τους νέους στην ψυχολογική τους ευημερία ταυτόχρονα με

την οικονομική τους στήριξη, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν περισσότερη αισιοδοξία για το μέλλον. Η οικογένεια δημιουργεί ένα πλέγμα προστασίας ενάντια στην εκδήλωση διάφορων ψυχικών διαταραχών της νεολαίας και αποτελεί το βασικότερο θεσμό στήριξης των νέων στις κοινωνικές και εργασιακές προκλήσεις, βοηθώντας τους να διατηρούν σε χαμηλό επίπεδο το αίσθημα του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι Neets που δεν διαθέτουν οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη από την οικογένεια νιώθουν πιο έντονα τον κοινωνικό αποκλεισμό (Papadakis et al, 2013).

Επίπεδο Εκπαίδευσης και Μετανάστευση

Το επίπεδο σπουδών των Neets φαίνεται ότι επηρεάζει σημαντικά την απόφαση τους να φύγουν για το εξωτερικό, με την πλειοψηφία των ατόμων που σκοπεύουν να φύγουν στο άμεσο μέλλον να είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος ή απόφοιτοι πανεπιστημίου, όμως η επιθυμία φυγής στο εξωτερικό δεν φαίνεται να επηρεάζει το αίσθημα αισιοδοξίας ή την καταθλιπτική συμπτωματολογία τους. Οι νέοι στην Ελλάδα διαθέτουν στην πλειοψηφία τους υψηλό επίπεδο σπουδών ενώ η στάση τους απέναντι στην εκπαίδευση και την κατάρτιση είναι θετική σε ό,τι αφορά την απόκτηση γνώσεων, όμως θεωρούν ελλειμματική τη σύνδεση του εκπαιδευτικού συστήματος με την αγορά εργασίας (Παπαδάκης N. et al, 2021). Από τη μία, οι νέοι εμφανίζουν μια τάση αμφισβήτησης της αποτελεσματικότητας των υφιστάμενων προγραμμάτων σπουδών και της επαγγελματικής κατάρτισης στην Ελλάδα, καθώς και της σύνδεσής τους με την απασχόληση, στην προσπάθεια ένταξής τους στην αγορά εργασίας (Παπαδάκης N. et al, 2021), από την άλλη όμως αναγνωρίζουν ότι χωρίς την επαγγελματική κατάρτιση και την απόκτηση γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων δεν δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις στην προσπάθεια εύρεσης εργασίας και την επιτυχία των επαγγελματικών τους σχεδίων. Η πλειοψηφία των Neets στην Ελλάδα είναι νέοι άνω των 22 ετών με ολοκληρωμένες ήδη σπουδές που αδυνατούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, γεγονός που μπορεί να τους οδηγεί πιο εύκολα στη σκέψη

αναζήτησης εργασίας στο εξωτερικό όπου θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν καλύτερα τα αυξημένα προσόντα τους.

Αναζήτηση Εργασίας και Αισιοδοξία - Καταθλιπτική Συμπτωματολογία

Το αίσθημα αισιοδοξίας των Neets μειώνεται για αυτούς που αναζητούν εργασία πάνω από ένα έτος, αλλά και για αυτούς που δεν αναζητούν καθόλου εργασία κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας. Όσο αυξάνεται το χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας τόσο αυξάνεται και το άγχος, η κατάθλιψη και ο ψυχωτισμός, ενώ παρατηρείται και μία τάση αύξησης της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας για όσους δεν ψάχνουν καθόλου εργασία αυτή τη στιγμή. Παρόλο που μέχρι το 2019 παρατηρήθηκε μία βελτίωση στην κατάσταση ανεργίας των νέων έως 24 ετών σε σχέση με τις συνθήκες εύρεσης εργασίας, συγκριτικά με τα προηγούμενα χρόνια, καθώς το 79,53% των νέων βρισκόταν σε κατάσταση ανεργίας για διάστημα μικρότερο του ενός έτους το 2019 (Παπαδάκης N. et al, 2021), φαίνεται ότι οι επιπτώσεις της πανδημίας τα τελευταία χρόνια επιδείνωσαν την κατάσταση. Οι νέοι αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη δυσκολία στην εύρεση εργασίας με το χρονικό διάστημα αναζήτησης εργασίας να υπερβαίνει το 1 έτος. Η αβεβαιότητα σε επίπεδο εργασιακών συνθηκών παραμένει ακόμα σε ανησυχητικά επίπεδα λόγω της «οικονομικής αστάθειας και της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας που προκάλεσε η οικονομική ύφεση» και ενίσχυσαν οι πολυετείς επιπτώσεις της πανδημίας (Παπαδάκης N. et al, 2021), επιβαρύνοντας περαιτέρω το αίσθημα αισιοδοξίας ή την καταθλιπτική συμπτωματολογία των νέων.

Λοιπές Μεταβλητές και Αισιοδοξία - Καταθλιπτική Συμπτωματολογία

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας δεν βρέθηκε επίδραση του φύλου των συμμετεχόντων στον βαθμό αισιοδοξίας και καταθλιπτικής συμπτωματολογίας. Τόσο οι γυναίκες όσο και οι άντρες Neets έχουν πληγεί από την δυσμενή αυτή κατάσταση αντιμετωπίζοντας τις δυσκολίες με

παρόμοιο βαθμό αισιοδοξίας ή καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, παρόλο που οι γυναίκες Neets φαίνεται ότι υπερτερούν σε αριθμό των αντρών Neets.

Δε βρέθηκε επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στον βαθμό αισιοδοξίας και καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, καθώς η πλειοψηφία των Neets είναι άγαμοι και οι περισσότεροι ζουν ακόμα στο πατρικό τους σπίτι, στηριζόμενοι οικονομικά και ηθικά από την οικογένειά τους (Paradakis et al, 2017).

Δεν προέκυψε επίδραση ούτε του τύπου κατοικίας στον βαθμό αισιοδοξίας και καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, δηλαδή ανάμεσα στα άτομα που διαμένουν σε χωριό, κωμόπολη, ημι-αστική πόλη ή αστική πόλη, αν και σύμφωνα με τα βιβλιογραφικά δεδομένα φαίνεται πως η αστικότητα αποτελεί έναν από τους κρίσιμους παράγοντες για την πιθανότητα υπαγωγής των νέων στην Ελλάδα στην ομάδα των Neets, με τους νέους που διαμένουν στα αστικά κέντρα να διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο ένταξης στην πληθυσμιακή ομάδα των Neets (Δρακάκη Μ. et al, 2013). Αυτό πιθανόν να έγκειται στο γεγονός ότι έτσι κι αλλιώς οι περισσότεροι Neets εντοπίζονται στον αστικό κορμό της κοινωνίας καθώς λιγότεροι είναι αυτοί που ζουν σε αγροτικές περιοχές. Ενώ, οι νέοι που δραστηριοποιούνται στην επαρχία ασχολούνται συνήθως στον αγροτικό ή τουριστικό τομέα, με αποτέλεσμα να είναι λιγότεροι αυτοί που ανήκουν στην ομάδα των Neets.

Η μεταβλητή που περιγράφει τον τύπο εργασίας που επιθυμούν να εργαστούν (πλήρης απασχόληση, αδήλωτη και μερική απασχόληση) δεν φαίνεται να επηρεάζει τον βαθμό της αισιοδοξίας και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των Neets, ενώ ούτε και η προτίμηση συγκεκριμένων τομέων εργασίας (πρωτογενής, δευτερογενής και τριτογενής ή τεταρτογενής τομέας) δεν φαίνεται να επηρεάζει το αίσθημα αισιοδοξίας ή την καταθλιπτική συμπτωματολογία τους. Ήδη, οι περισσότεροι νέοι ειδικά όσοι δραστηριοποιούνται στις αστικές περιοχές ενδιαφέρονται για την εργασιακή τους ένταξη στον τριτογενή ή τεταρτογενή τομέα και με προτίμηση τις θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης, ενώ η αποδοχή επισφαλών θέσεων εργασίας γίνεται ελλείψει εναλλακτικών και όχι από επιλογή.

Η επισφαλής εργασία είναι ένα φαινόμενο που συναντάται πλέον σε όλους τους τομείς εργασίας συνιστώντας μια ευρύτερη τάση στην αγορά εργασίας, την οποία καλούνται να διαχειριστούν οι νέοι, καθώς αναδεικνύεται μια ευρύτερη τάση διεύρυνσης και «κανονικοποίησης» των μορφών επισφαλούς εργασίας αναφορικά με τη νέα γενιά, τόσο μέσω του συνδυασμού δηλωμένης και αδήλωτης εργασίας, όσο και της αποκλειστικά αδήλωτης εργασίας, αλλά και της ελαστικοποίησης των ορών εργασίας (Παπαδάκης Ν. et al, 2021). Συμπερασματικά, ο βαθμός αισιοδοξίας ή καταθλιπτικής συμπτωματολογίας που βιώνουν οι Neets φαίνεται ότι δεν σχετίζεται με μεταβλητές όπως το φύλο, ο τόπος κατοικίας, ο τομέας ή ο τύπος απασχόλησης που επιλέγουν για εργασία.

5.6. Συμπεράσματα – Επίλογος

Στην συγκεκριμένη έρευνα επιχειρήθηκε η αποτύπωση των αντιλήψεων και των προσδοκιών των νέων που βρίσκονται εκτός απασχόλησης εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ελλάδα με στόχο την πληρέστερη κατανόηση της πληθυσμιακής ομάδας των Ελλήνων Neets, καθώς και η συμβολή της παρούσας έρευνας στις περαιτέρω μελέτες και έρευνες με σκοπό την αναζήτηση των δυνατοτήτων ανάσχεσης της νεανικής ανεργίας και των δυνητικών τρόπων ένταξης και επανένταξης των νέων στην αγορά εργασίας. Είναι κρίσιμη η αναζήτηση των κινήτρων που θα ωθούσαν τους νέους Neets στην έξοδο από αυτήν τη δυσμενή κατάσταση και στην ένταξή τους στην κοινωνία και την αγορά εργασίας με παροχή ευκαιριών για βελτίωση των προοπτικών και των προσδοκιών τους.

Το ποσοστό των NEETs έχει αυξηθεί σημαντικά στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, οδηγώντας ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό νέων σε κοινωνικό και εργασιακό αποκλεισμό. Η έντονη αύξηση των ποσοστών της νεανικής ανεργίας που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης συνέβαλε με τη σειρά της και στην αύξηση του πληθυσμού των Neets στην Ε.Ε. και ειδικότερα στην Ελλάδα

(Παπαδάκης Ν. et al, 2016), ενώ η κατάσταση φαίνεται ότι επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας που διαδέχθηκε την οικονομική ύφεση, εντείνοντας περαιτέρω τις κοινωνικές ανισότητες.

Το έτος 2022 στα μέσα του οποίου διεξήχθη η παρούσα έρευνα, έπειτα από τις επιπτώσεις μιας δεκαετούς οικονομικής ύφεσης και μιας διετούς πανδημίας με την προσθήκη των επιπτώσεων μιας σημαντικής ενεργειακής κρίσης σε παγκόσμιο επίπεδο, συνθέτοντας ένα κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο το οποίο φαίνεται ότι θα απασχολήσει τα επόμενα χρόνια σε πολλά επίπεδα τόσο την οικονομία της χώρας όσο και την παγκόσμια οικονομία, με σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις, όπως την ραγδαία αύξηση του πληθωρισμού, της περαιτέρω φτωχοποίησης του πληθυσμού, αλλά και το ενδεχόμενο μιας σοβαρής επισιτιστικής κρίσης. Οι συγκεκριμένες εξελίξεις δεν φαίνεται να βοηθούν την ήδη επιβαρυσμένη οικονομική και κοινωνική κατάσταση, με τους νέους που βρίσκονται στα πρόθυρα του κοινωνικού αποκλεισμού και της οικονομικής εξαθλίωσης να απειλούνται ακόμα πιο έντονα και να χάνουν ακόμα περισσότερο την ελπίδα τους για το μέλλον. Εκ των δεδομένων προκύπτει ότι επιχειρείται μία νέα τάξη πραγμάτων στην παγκόσμια κοινωνία με συνακόλουθη συνέπεια τη διαρκή φτωχοποίηση πληθυσμών υπό το βάρος συνεχών παγκόσμιων κρίσεων. Είναι κρίσιμο σε επόμενο ερευνητικό βήμα να αναζητηθούν τα στοιχεία εκείνα που ενισχύουν το μέλλον της κοινωνίας, και ειδικά τους νέους ανθρώπους, λαμβάνοντας υπόψη τις επιπτώσεις όχι μόνο της οικονομικής ύφεσης της προηγούμενης δεκαετίας αλλά και της πανδημίας και της ενεργειακής κρίσης.

Αποτελεί επιτακτική ανάγκη η ενίσχυση της εισόδου των νέων στην αγορά εργασίας τόσο μέσα από την ανάδειξη κινήτρων και στόχων για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Η αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος και των κρατικών δομών αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο διαμόρφωσης των κατάλληλων συνθηκών για τη συνεχή υποστήριξη των νέων στην πορεία τους προς την εύρεση εργασίας.

Το ποσοστό των Neets στην Ελλάδα σημείωσε μια αύξηση που έφτασε σχεδόν το 50% κατά την περίοδο της κρίσης (ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, 2013), αναδεικνύοντας την οικονομική κρίση και την αύξηση των ποσοστών νεανικής ανεργίας ως τους βασικούς παράγοντες ανόδου του ποσοστού των Neets στην Ελλάδα. Παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των Neets αφορά στους άνω των 18 ετών, καθώς οι νέοι έως 18 ετών στην Ελλάδα βρίσκονται ακόμα εντός της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Μεγάλο ποσοστό των Neets στην Ελλάδα είναι απόφοιτοι της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Παπαδάκης Ν. 2013). Οι νέοι δεν αντιμετωπίζουν μόνο δυσκολία στην εύρεση εργασίας και στην απόκτηση εισοδήματος, αλλά και στη συμμετοχή στις κοινωνικές δομές και σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση στις υπηρεσίες, που συμβάλλουν στην κοινωνική ευημερία και στη βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης (Παπαδάκης Ν., Κυβέλου Σ., 2014). Σύμφωνα με την έρευνα της ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ για τους Neets οι βασικοί προβλεπτικοί παράγοντες για την ένταξη των νέων στην ομάδα των Neets είναι η μεγαλύτερη ηλικία, η διαμονή με τους γονείς, το ιστορικό εργασίας στο παρελθόν και η χαμηλή υποκειμενική αυτο-αποτελεσματικότητα (Μπάστα Μ. et al, 2016). Το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο αλλά και το οικογενειακό εισόδημα αποτελούν κρίσιμους παράγοντες για την πιθανότητα υπαγωγής των νέων στην Ελλάδα στην ομάδα των Neets, με την οικογένεια να κατέχει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ομάδας των Neets, μέσα από την οικονομική και ψυχολογική στήριξη που τους παρέχει, μειώνοντας το αίσθημα του κοινωνικού αποκλεισμού τους (Papadakis et al, 2017).

Η ομάδα των Neets αποτελείται από νέους ηλικίας 15-24, ακόμα και ως 29 ετών, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από σημαντική ανομοιογένεια όσον αφορά στα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, δεδομένου ότι και οι παράγοντες που οδηγούν τη νεολαία σε αυτό το κοινωνικό αδιέξοδο είναι πολλαπλοί (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016). Οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις από την από την αδυναμία αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού των νέων είναι σημαντικές και μακροχρόνιες, επηρεάζοντας κυρίως τις προοπτικές διαβίωσης, επαγγελματικής και

κοινωνικής ένταξης των νέων, καθώς επίσης και την ψυχική και πνευματική τους υγεία, αλλά και το κοινωνικό κράτος και τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης (Λάβδας Κ., 2016).

Οι Neets διατηρούν μια καλή σωματική υγεία λόγω και του νεαρού της ηλικίας τους, όμως η ψυχική τους υγεία εμφανίζεται αρκετά επιβαρυσμένη μη συνάδοντας με την αναμενόμενη ανεμελιά της ηλικίας τους, λόγω της έντονης εργασιακής ανασφάλειας και της οικονομικής δυσχέρειας που αντιμετωπίζουν (Παπαδάκης Ν., 2013). Οι Neets αντιμετωπίζουν συχνά με αισθήματα ανασφάλειας, άγχους και θυμού την κατάστασή τους, με την πλειοψηφία τους όμως να διατηρεί σταθερή την αισιοδοξία για το μέλλον και για την επίτευξη των στόχων επανένταξης στην εργασιακή ή στην εκπαιδευτική διαδικασία (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Παράγοντες όπως, οι συχνές κοινωνικές επαφές, η προστασία της οικογενειακής εστίας, το υψηλό οικογενειακό εισόδημα και το υψηλό επίπεδο σπουδών που θεωρούνται παράμετροι μείωσης του άγχους και αποφυγής της κατάθλιψης. Σε αντιδιαστολή με την κατάσταση που επικρατεί στην οικονομία και στην αγορά εργασίας, οι νέοι φαίνεται ότι συνεχίζουν να κάνουν σχέδια για το μέλλον τους (Παπαδάκης Ν. et al, 2021).

Από την άλλη, το αίσθημα της απογοήτευσης για το εκπαιδευτικό σύστημα και της περιορισμένης διασύνδεσής του με την αγορά εργασίας, συνεπικουρούμενο από την ανασφάλεια για το εργασιακό και κοινωνικό τους μέλλον επιβαρύνοντας περαιτέρω την ψυχική υγεία των Neets (Παπαδάκης Ν. et al, 2016). Η απουσία στοχευμένων πολιτικών παρεμβάσεων ενισχύει τη δυσπιστία τους και την απομάκρυνσή τους από το κοινωνικό και εκπαιδευτικό σύστημα (Δρακάκη Μ. et al, 2013).

Οι νέοι διακατέχονται από έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στο επίσημο κράτος και τις κοινωνικές δομές του, θεωρώντας το υπεύθυνο για τη δύσκολη κατάσταση που καλούνται να αντιμετωπίσουν (Παπαδάκης Ν. et al., 2016). Προκειμένου να ενταχθούν στην αγορά εργασίας εμφανίζονται διατεθειμένοι να

εργαστούν σε θέσεις χαμηλών προοπτικών ή σε θέσεις που δεν αντιστοιχούν στα προσόντα τους, ελλείψει επιλογών, αποδεχόμενοι με αυτόν τον τρόπο την δυσχερή κοινωνική τους κατάσταση (Κονιόρδος Σ. et al, 2016). Σε πολλές περιπτώσεις, η προσπάθεια για αναζήτηση εργασίας οδηγεί τους νέους εκτός συνόρων, με αποτέλεσμα τη μαζική φυγή των νέων στο εξωτερικό (Πεχλιβανίδης Η., 2016). Οι Neets, και ειδικότερα αυτοί που έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, εμφανίζουν θετική στάση απέναντι στη διαδικασία είτε εσωτερικής είτε εξωτερικής μετανάστευσης, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο ένταξής τους στην απασχόληση.

Οι επιπτώσεις της κρίσης στους Neets εντοπίζονται κυρίως στην επιδείνωση του βιοτικού τους επιπέδου, στα προβλήματα ψυχικής υγείας και στον κοινωνικό αποκλεισμό, φαινόμενα που επιβάλλουν τη λήψη μέτρων για την αποτελεσματική επανένταξη των νέων στον κοινωνικό ιστό (Papadakis et al, 2017). Οι Neets στην Ελλάδα απέχουν από την απασχόληση, την εκπαίδευση και την κατάρτιση, λιγότερο από επιλογή και περισσότερο λόγω έλλειψης ευκαιριών και δυνατοτήτων. Η πλειοψηφία των Neets συνεχίζει να επιθυμεί την ένταξή του σε κάποιο πρόγραμμα απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης, όμως η αποσύνδεση του εκπαιδευτικού συστήματος από την αγορά εργασίας ενισχύει τη δυσπιστία τους. Η πλειοψηφία των Neets στην Ελλάδα ανήκουν ήδη στην κατηγορία των μακροχρόνιων ανέργων, ενώ τα υψηλά ποσοστά ανεργίας αναδεικνύουν την αδυναμία αποτελεσματικής μετάβασης των νέων από την εκπαίδευση στην εργασία σφυρηλατώντας τη σταδιακή απορρύθμιση της αγοράς εργασίας.

Η διαχείριση του φαινομένου των Neets πρέπει να αποτελέσει βασική επιδίωξη της πολιτικής των χωρών της Ε.Ε., με έμφαση στην εκπαίδευση και την προώθηση της απασχόλησης των νέων με στόχο την κοινωνική τους ένταξη. Οι πολιτικές επανένταξης χρειάζεται να στοχεύουν σε μια μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή πορεία με μόνιμα αποτελέσματα στην διαδικασία επανένταξης των νέων στην αγορά εργασίας διασφαλίζοντας την αξιοποίηση των δεξιοτήτων και των

προσόντων των νέων, ενισχύοντας ταυτόχρονα το βιοτικό τους επίπεδο και τις μακροχρόνιες επαγγελματικές τους προοπτικές και παρέχοντας υψηλής ποιότητας απασχόλησης (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016).

Οι υφιστάμενες πολιτικές για την απασχόληση των νέων που στηρίχθηκαν σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης, όχι μόνο δεν επέφεραν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της μείωσης της νεανικής ανεργίας, αλλά κατάφεραν να δημιουργήσουν εργαζόμενους με εξαιρετικά χαμηλούς μισθούς, δέσμιους σε μη τυπικές, άτυπες και επισφαλείς μορφές εργασίας. Τελικά, «η δραματική αύξηση της μερικής απασχόλησης σε βάρος της πλήρους ήταν αποτέλεσμα της κρίσης» (Παπαδάκης Ν. et al, 2021). Με τη συνεργασία όλων των αρμόδιων φορέων και την ανάπτυξη στοχευμένων πολιτικών, θα μπορούσε να επιτευχθεί η ομαλότερη ένταξη των Neets στην αγορά εργασίας. Ειδικά για την Ε.Ε., η διαχείριση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης αποτελεί διακύβευμα για όσους απασχολούνται σε επισφαλείς μορφές εργασίας (Παπαδάκης Ν. et al, 2016).

Το ζήτημα των Neets καθίσταται σημαντικό όχι μόνο λόγω της απουσίας των νέων από την αγορά εργασίας, την εκπαίδευση και τις δομές κατάρτισης, αλλά και λόγω της απουσίας τους από το σύνολο των κοινωνικών δομών και διεργασιών, επηρεάζοντας τη διαμόρφωση των ψυχοκοινωνικών χαρακτηριστικών των νέων ανθρώπων. Επομένως, στα πλαίσια της διαμόρφωσης μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής για την κοινωνική ένταξη των Neets, η κοινωνική υποστήριξη που χρειάζεται να λάβουν οι νέοι οφείλει να αναζητά και να περιλαμβάνει πολιτικές όχι μόνο για τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό, αλλά και για τους κοινωνικούς, ψυχολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που καθορίζουν τη ζωή των νέων (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016).

Σε μια εποχή συνεχόμενων κρίσεων, η απασχολησιμότητα των νέων αποτελεί διακύβευμα αλλά και παράγοντα που καθορίζει τις προοπτικές ένταξής τους στην αγορά εργασίας λαμβάνοντας υπόψη και τους κοινωνικούς κινδύνους που ελοχεύουν σε περίπτωση αδυναμίας προσαρμογής στις νέες συνθήκες

(Παπαδάκης Ν. et al, 2021). Οι παράγοντες που επηρεάζουν το βαθμό αισιοδοξίας και καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των νέων, καθώς και τα κίνητρα που σχετίζονται με την αναζήτηση εργασίας στους νέους, διαμορφώνουν τα απαραίτητα δεδομένα, η μελέτη των οποίων μπορεί να συνεισφέρει στην ανάπτυξη των κατάλληλων πολιτικών για την παροχή των αναγκαίων κινήτρων που στοχεύουν στη δημιουργία του ευκαταίου περιβάλλοντος ενίσχυσης της απασχόλησης των νέων Neets και επανένταξής τους στο κοινωνικό και εργασιακό περιβάλλον. Η ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης βρίσκεται στην προσπάθεια επανεισόδου των νέων ατόμων στην απασχόληση και την εκπαίδευση μέσα από την προώθηση στοχευμένων πολιτικών με επίκεντρο τον άνθρωπο (Γουβιάς Δ., Φωτόπουλος Ν., 2015). Έτσι, ο επαναπροσδιορισμός των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών δεξιοτήτων και ο σχεδιασμός ενός ευέλικτου προγράμματος σπουδών σε σύνδεση με την αγορά εργασίας, θα μπορούσε να οδηγήσει στη σύνδεση της εκπαίδευσης με το εργασιακό περιβάλλον (Γουβιάς Δ., Φωτόπουλος Ν., 2015).

Οι νέοι διατηρούν στην πλειοψηφία τους την αισιοδοξία τους για το μέλλον τους, συνεχίζοντας να κάνουν σχέδια, έχοντας υψηλά κίνητρα στην αναζήτηση εργασίας και επιθυμώντας την πλήρη απασχόλησή τους σε τομείς ενδιαφέροντός τους, καθώς και τη συνέχιση της κατάρτισής τους σε προγράμματα συνδεδεμένα με την αγορά εργασίας. Η μείωση των προσδοκιών τους αλλά και η σκέψη μετανάστευσής τους γίνεται κυρίως για βιοποριστικούς λόγους και ελλείψει άλλων εναλλακτικών. Η αβεβαιότητα και η μείωση της αισιοδοξίας βασίζεται κυρίως στο φόβο της μακροχρόνιας ανεργίας, στο χαμηλό επίπεδο εισοδήματος, αλλά και στην αδυναμία αξιοποίησης των υψηλών προσόντων τους. Παρά την εν γένει αισιοδοξία τους, οι νέοι παρουσιάζουν αυξημένα επίπεδα άγχους και κατάθλιψης, λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν, τα οποία φαίνεται ότι μειώνονται όσο διατηρούν σε υψηλό επίπεδο τα κίνητρα για εύρεση εργασίας. Μέσα από την αξιοποίηση των δικών τους αντιλήψεων και προσδοκιών δύναται να επιτευχθεί η ενίσχυση των προσπάθειών διαμόρφωσης όλων των απαιτούμενων στρατηγικών παρεμβάσεων

υποστήριξης της ομάδας των Neets αναφορικά με την κοινωνική ένταξη, αλλά και τη μελλοντική ανάσχεση του φαινομένου με ανάπτυξη των απαραίτητων θετικών πολιτικών ενίσχυσης (Παυλή-Κορρέ Μ. et al, 2016). Για την διαμόρφωση των στρατηγικών παρεμβάσεων υποστήριξης της ομάδας των Neets στην κοινωνική ένταξη καθίσταται σημαντικό να εξεταστούν όλοι εκείνοι οι παράγοντες που επηρεάζουν τους Neets στην καθημερινότητά τους, σύμφωνα με τους οποίους διαμορφώνουν την αυτοαντίληψή τους και τις προσδοκίες τους για την κοινωνική, εκπαιδευτική και επαγγελματική τους πορεία.

Το κοινωνικό αυτό φαινόμενο της πληθυσμιακής ομάδας των Neets αποτελεί ένα ζήτημα κοινωνικής ευαλωτότητας όπως αντικατοπτρίζεται στη σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία αλλά και στις ενεργές πρακτικές της εφαρμοσμένης κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής (Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., 2016). Εντούτοις, οι νέοι μπορούν να πάρουν την τύχη τους στα χέρια τους και μέσα από την προσέγγιση της κριτικής συνείδησης να αλλάξουν ριζικά τις υλικές συνθήκες της κοινωνίας τους. Με βάση τις αρχές της κριτικής παιδαγωγικής, σύμφωνα με το «Pedagogy of hope: Reliving pedagogy of the oppressed» του Paulo Freire, τα μέλη της κοινότητας έχουν την ευκαιρία να αλλάξουν τον εαυτό τους μέσω της κριτικής συνείδησης (Freire P., 1994). Μελετώντας τις αρχές της απελευθερωτικής αγωγής του Paulo Freire, μπορούμε να αντιληφθούμε τους νεαρούς Neets στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης ως τους σύγχρονους καταπιεζόμενους που «καταδικάζονται στην αφάνεια και την αδράνεια, καθώς δεν συμμετέχουν ενεργά στο κοινωνικό γίνεσθαι», αλλά μπορούν να διεκδικήσουν την κοινωνική δικαιοσύνη που τους αξίζει μέσα από την στήριξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας και την ανάπτυξη των κατάλληλων κινήτρων (Freire P., 2001).

Μέσα από την περαιτέρω μελέτη και ανάλυση των βιβλιογραφικών αλλά και των ερευνητικών δεδομένων σχετικά με τις προσδοκίες και την αυτοαντίληψη των ανέργων νεαρής ηλικίας, μπορούν να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη στοχευμένων πολιτικών και κοινωνικών στρατηγικών παρεμβάσεων

ώστε να υποστηριχθούν οι νέοι τόσο στην διαδικασία ένταξής τους στην κοινωνική, εκπαιδευτική και εργασιακή ζωή, όσο και στην αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι νέοι πρέπει τώρα περισσότερο από ποτέ να αγωνιστούν για το μέλλον τους και για τη θέση τους στη ζωή και την κοινωνία, με οδηγό την ελπίδα τους για ένα καλύτερο μέλλον και με τη στήριξη ολόκληρης της κοινωνίας. Όπως αναφέρει άλλωστε και ο Βραζιλιάνος παιδαγωγός Paulo Freire (1996) «το μέλλον γεννιέται από το παρόν, από τις αντιφατικές δυνατότητες, από την πάλη των δυνάμεων», επομένως δεν μπορούμε να το θεωρούμε δεδομένο αλλά σε συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης (Παυλή-Κορρέ Μ. et al, 2016), (Paulo Freire, 1996).

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αγοραστάκης Μ., (2009), *Η εξέλιξη της θνησιμότητας στην Ελλάδα (1991-2006)*, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, ΕΔΚΑ, Μάρτιος-Απρίλιος 2009.

Αρχηγείο Ελληνικής Αστυνομίας, (2018), *Έκθεση Για Το Σοβαρό & Οργανωμένο Έγκλημα Στην Ελλάδα έτους 2017*, Κλάδος Ασφαλείας, Διεύθυνση Δημόσιας Ασφάλειας, Α.Ε.Α./Κ.Α./Δ.Δ.Α. Οκτώβριος 2018, http://www.astynomia.gr/images/stories/2018/prokirikseis18/2017-ekthesi_organomenou_egklimatos.pdf

Αναγνωστόπουλος Δ.Κ., Σουμάκη Ε., (2012), *Οι επιπτώσεις της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία παιδιών και εφήβων*, Ψυχιατρική 23 (1), Τριμηνιαία έκδοση της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας.

Αναγνώστου Γαρυφάλλος, (2013), *Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία και η θετική επίδραση της άσκησης*, 12ο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου. <https://enallaktikidراسi.com/2013/05/oi-epiptoseis-tis-oikonomikis-krisis-sti-psixiki-ygeia-kai-i-thetiki-epidras-tis-askisis/>

Αναστασίου Σ., Σιασιάκος Κ., Τούντας Κ., Φιλλιπίδης Κ., (2016), *Αγορά Εργασίας και Απασχόληση κατά την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης στην Ελλάδα*, Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Έρευνα και Τεχνολογική Ανάπτυξη, Καινοτομία και Οικονομία, 1, 398-408.

https://www.researchgate.net/publication/317107593_Agora_Ergasias_kai_Apascholese_kata_ten_Periodo_tes_Oikonomikes_Krises_sten_Ellada

Ασημακόπουλος Χ., (2012), *Οικονομική Κρίση, Ψυχική Υγεία και Κοινωνική Εργασία*, Κοινωνική Εργασία, Τεύχος 107.

Βαβούρας Γ., Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., Μίνογλου Θ., Σταμάτης Γ., (1990), *Οικονομική Κρίση και Κρατική Πολιτική: η νεοφιλελεύθερη – συντηρητική στροφή στην Ελλάδα σήμερα*, Εκδόσεις Κριτική, Επιστημονική Βιβλιοθήκη.

Βαρουφάκης Γ., (2011), *Κρίσης Λεξιλόγιο, Οι οικονομικοί όροι που μας καταδυναστεύουν*, εκδόσεις Ποταμός.

Βαρουφάκης Γ., Halevi J., Θεοχαράκη Ν., (2011), *Modern Political Economics: Making Sense of the post-2008 World*, εκδόσεις Routledge.

Βαρουφάκης Γ., Πατώκος Τ., Τσερκέζης Λ., Κουτσοπέτρος Χ., Δεκέμβριος (2011), *Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη το 2011*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες (Studies)/17, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Βαρουφάκης Γιάννης, (2012), *Παγκόσμιος Μινώταυρος, οι πραγματικές αιτίες της κρίσης*, Εκδόσεις Λιβάνης.

Βαρουφάκης Γιάννης, (2014), *Μιλώντας στην κόρη μου για την οικονομία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Βαρουφάκης Γιάννης, (2014), *Η γένεση της Μνημονιακής Ελλάδας, Ένα χρονικό της κρίσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.

Βατικιώτης Λ., Βεργόπουλος Κ., Γκίβαλος Μ., Ζέρβας Μ., Κουζής Γ., Λαπαβίτσας Κ., Μαυρουδέας Σ., Παπακωνσταντίνου Π., Τόλιος Γ., (2010), *Ο χάρτης της κρίσης: Το*

τέλος της αυταπάτης, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα.

Βεργόπουλος Κ., (2011), *Μετά το τέλος, Η οικονομία της καταστροφής και η επόμενη μέρα*, εκδόσεις Λιβάνη.

Βιτσιλάκη, Χ., Γουβιάς, Δ. (επιμ.) (2018). *Εκπαίδευση & Κοινωνία στην Εποχή της Κρίσης*. Αθήνα: Gutenberg.

Βλαχάκη Φ., (2016), *Συμβουλευτική Σταδιοδρομίας Νέων ηλικίας 15-29 ετών εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (Neets)*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Β, Προτάσεις Πολιτικής και τα Συστατικά Στοιχεία μιας Ολοκληρωμένης Παρέμβασης, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Βλάχου Α. (2009). *Πολιτική Οικονομία του Καπιταλισμού*. Εκδόσεις Κριτική. pp 21, 390-402.

Γεωργόπουλος Θ., (2012), *Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική*, Εκδόσεις Μπένου.

Γιαννάτος Δ., (2017), *Το φαινόμενο των Neets στην Ελλάδα, Οι άνεργοι νέοι της κρίσης, Κοινωνία*, Ρήξη φ.135, 17-07-2017, διαθέσιμο στο: <http://ardini-rixi.gr/archives/204914>

Γιατροί του Κόσμου Ελλάδας, (2018) *OPEN MINDS*, Προωθώντας την ψυχική υγεία και την ευζωία στην κοινότητα Ενημερωτικό σημείωμα για την ψυχική υγεία στην Ελλάδα – Η εμπειρία των Γιατρών του Κόσμου Ελλάδας. https://mdmgreece.gr/app/uploads/2018/09/FactSheet_GR_TY.pdf

Γιωτάκος Ο., Καράμπελας Δ., Καύκας Α., (2011), *Επίπτωση της Οικονομικής Κρίσης στην Ψυχική Υγεία στην Ελλάδα*, *Ψυχιατρική*, 22:109-119.

Γιωτάκος Ο., (2010), *Οικονομική Κρίση και Ψυχική Υγεία*, *Ψυχιατρική*, 21:195-204.

Γιώτη, Λ. (2022a). *Οι κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση ενηλίκων στην εποχή της κρίσης*. Στο Γ. Γρόλλιος, Γ. Κατσιαμπούρα, Ε. Ντρενογιάννη & Κ. Σκορδούλης, (Επιμ.) *Η Κριτική Εκπαίδευση για την Κοινωνική Δικαιοσύνη* (σσ.36-55). Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κριτικής Εκπαίδευσης, 5-7 Απριλίου 2019, Αθήνα. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: Εκδ. Προπομπός. ISBN: 978-618-5036-91-1.

Γιώτη, Λ.(2022b). *Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση*. Στο Θ. Καραλής, & Π. Λιντζέρης, *Λεξικό εκπαίδευσης ενηλίκων*, (σσ. 265-270). Αθήνα: Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων. ISBN 978-618-86329-1-2.

Γιώτη, Λ. (2019a). *Οι ευρωπαϊκές πολιτικές για την εκπαίδευση ενηλίκων στο σύγχρονο φιλελεύθερο τοπίο*. Στο Γ. Κατσιαμπούρα, Τ. Λιάμπας & Π. Παυλίδης (Επιμ.) *Η Κριτική Εκπαίδευση για το Σχολείο των Κοινωνικών Αναγκών*, (σσ. 161-178). Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κριτικής Εκπαίδευσης, 20-22 Απριλίου 2018, Θεσσαλονίκη. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. ISBN: 978-960-243-719-3.

Γιώτη, Λ. (2019b). *Η μετασχηματίζουσα μάθηση των ενηλίκων και η χειραφέτηση της καθημερινής συνείδησης μέσα από τα κοινωνικά κινήματα στην εποχή της κρίσης*. Στο Π. Γούναρη, Τ. Λιάμπας, Ε. Ντρενογιάννη & Π. Παυλίδης (Επιμ.) *Κριτικοί Αναστοχασμοί για τον Νεοφιλελευθερισμό στην Εκπαίδευση – Rethinking Alternatives to Neoliberalism in Education*, Τόμος II, (σσ. 420-433). Πρακτικά 7ου

Διεθνούς Συνεδρίου για την Κριτική Εκπαίδευση. ISBN: 978-960-243-712-4.
<http://www.eled.auth.gr>.

Γιώτη Λ.(2018). *Η Διαμόρφωση του Πεδίου της Εκπαίδευσης Ενηλίκων*. Πολιτικές, Παιδαγωγικές Θεωρίες και Πρακτικές. Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρη. ISBN 978-960-612-172-2. ΣΤ2.Σ1.

Γουβιάς Δ., Φωτόπουλος Ν., (2015), *Διά βίου Μάθηση & σύγχρονα εργασιακά περιβάλλοντα: Ερμηνείες και προεκτάσεις με αφορμή τα στοιχεία της «Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας»*, ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ.

Γούλας, Χ. Ζάγκος, Χ. Κατσή, Α. Κόκκινος, Γ. Κορδάτος, Π. Μπουκουβάλας, Κ. Παληός, Ζ. Πανδής, Π. Φωτόπουλος, Ν., (2013), *Κατάρτιση, Απασχόληση, Εκπαιδευτική Πολιτική, Διερεύνηση της σύνδεσης της επαγγελματικής κατάρτισης με την απασχόληση*, ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ.

Δαλαμάγκας Β., (2010), *Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική*, Εκδόσεις Κριτική.

Δαρδανός Γ., (2002), *Η Κρίση στην Αγορά Εργασίας, Οι Αναδιαρθρώσεις της Παραγωγής*, Τόμος Β', εκδ. Τυπηθήτω.

Δαφέρμος Γ., Παπαθεοδώρου Χ., (2013), *Η συμβολή του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική μεγέθυνση*, Μελέτες (Studies)/26, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Deidre Hughes, Tibor Bors Borbely-Pecze, (2012), *Ανεργία των νέων: Μια κρίση ανάμεσά μας. Ο ρόλος των πολιτικών της δια βίου συμβουλευτικής και του Επαγγελματικού Προσανατολισμού για την αντιμετώπιση της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας*, European Lifelong Guidance Policy Network, Ελληνική Έκδοση,

ΕΟΠΠΕΠ.

Διαμιανάνκης Νικόλαος-Μάριος Ι., (2018), *Η Ανεργία ως Οικονομικοπολιτικό Φαινόμενο και Οι Ψυχολογικές-Κοινωνικές Επιπτώσεις*, Δημήτρης Μπάτσης, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Σειρά Δημοσιεύσεων Οικονομικού Τμήματος Αρ. 68.

Δημουλάς Κ., Κολλιός Γ., Μπάγκαβος Χ., Τζανετάκη Θ., (2015), *Εργασία και προβλήματα υγείας στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/46.

Δοξιάδης Α., (2013), *Το άορατο ρήγμα, Θεσμοί και Συμπεριφορές στην Ελληνική οικονομία*, εκδόσεις Ίκαρος.

Δρακάκη Μ., Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Παπαργύρης Α., (2013), *Το προφίλ του ΝΕΕΤ στην Ελλάδα*, στο ν. Παπαδάκης (επιμ.), Βαρόμετρο Απόντων: οι Neets στην Ελλάδα, Αθήνα: Ι.Σιδέρης.

Ελληνική Ένωση Τραπεζών, (2017), *Στοιχεία Τεκμηρίωσης σχετικά με τη λειτουργία του Ελληνικού Τραπεζικού Συστήματος*, Φεβρουάριος 2017, https://www.hba.gr/UplDocs/HBA_GreekBankingSystem_January2017F2n.pdf

ΕΛΣΤΑΤ, (2022) *Εβδομαδιαία Στοιχεία Θανάτων: Περίοδος 1η έως 47 η εβδομάδα, 2021* ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ <https://www.statistics.gr/documents/20181/9abed92b-bc3b-c93d-4ece-b21af917d5c2>

ΕΛΣΤΑΤ, (2019), (2021) *Υπολογιζόμενος Πληθυσμός και Μεταναστευτικές Ροές της Χώρας, Μεταναστευτική Κίνηση*, Δελτίο Τύπου, <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPO15/->, <https://www.statistics.gr/documents/20181/0dab1fe7-e6ef-ee87-0abc-030a11b74d27>

ΕΛΣΤΑΤ, (2019), (2021). *Κίνδυνος Φτώχειας*, Δελτίο Τύπου,
<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/2018>
<https://www.statistics.gr/documents/20181/e944c120-8160-e879-8ca6-203c8f298156>

ΕΛΣΤΑΤ, (2018), *Οι νέοι στην Ελλάδα*.
https://www.statistics.gr/documents/20181/12044283/elstat_publication_young_2018_gr.pdf

ΕΛΣΤΑΤ, (2018), *Διαπραχθέντα αδικήματα/2018*,
<http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJU03/2018>

ΕΛΣΤΑΤ, (2018), *Φυσική Κίνηση Πληθυσμού Έτος 2017, ΈΡΕΥΝΑ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ: Ιούλιος 2018, ΟΔΙΚΑ ΤΡΟΧΑΙΑ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ ΕΤΟΥΣ 2016, ΔΕΛΤΙΑ ΤΥΠΟΥ*.

ΕΛΣΤΑΤ, (2017),(2015), *Παρακολούθηση του έργου των Μονάδων Κοινωνικής Φροντίδας και Προστασίας: έτους 2017, Έρευνα Μονάδων Κοινωνικής Φροντίδας 2015, ΔΕΛΤΙΑ ΤΥΠΟΥ*,
<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE27/2017>
<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE27/2015>

ΕΛΣΤΑΤ, (2016), *Προσδόκιμο Υγείας 2013, ΕΡΕΥΝΑ ΥΓΕΙΑΣ: Έτος 2014, ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ: Έτος 2014, ΔΕΛΤΙΑ ΤΥΠΟΥ*.

ΕΛΣΤΑΤ, (2020), (2016), (2015), *Συνθήκες Διαβίωσης στην Ελλάδα*.
<https://www.statistics.gr/living-conditions-in-greece>
https://www.statistics.gr/documents/20181/16865455/LivingConditionsInGreece_120.pdf/43cabd4c-6a7a-f4e2-a70a-945cc7839bdf

ΕΛΣΤΑΤ, (2015), (2019), (2021) *Ελλάς με αριθμούς*.

ΕΛΣΤΑΤ, (2019), *Κατανάλωση, Δαπάνες Νοικοκυριών*,
https://www.statistics.gr/documents/20181/16786229/ΚΑΤΑΝΑΛΟΤΗΣ_2019pdf.pdf/9837f8d9-4963-fe21-765e-f35591dfa72f?t=1567515415034

ΕΛΣΤΑΤ, (2018), *Εισόδημα και Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών*, Δελτία Τύπου,
<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/2018>

ΕΛΣΤΑΤ, (2019), *ΕΡΕΥΝΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ, ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΒΑΘΜΙΔΑ) ΤΩΝ ΕΤΩΝ 2012, 2013, 2014, 2015, 2016 ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ*,
<https://www.statistics.gr/documents/20181/d3c252b2-8a6f-94e9-d705-4c1771a01943>

ΕΛΣΤΑΤ, (2015),(2017), *Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας – Πρόνοιας*, Δελτία Τύπου,
<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE27/->

ΕΛΣΤΑΤ, (2012),(2017), *Ευρωπαϊκό Σύστημα Ολοκληρωμένων Στατιστικών Κοινωνικής Προστασίας (ESSPROS) - Κοινωνική Προστασία – Δαπάνες - Καθαρές Παροχές*, Δελτία Τύπου,
<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE24/->
<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE29/->

ΕΛΣΤΑΤ, (2010),(2019), *Δύναμη Ελληνικού Εμπορικού Στόλου*, ΔΕΛΤΙΑ ΤΥΠΟΥ.

ΕΛΣΤΑΤ, (2015),(2016), (2021) *Η Ελληνική Οικονομία*.

ΕΛΣΤΑΤ, (2015), *Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών 2015:*

κίνδυνος φτώχειας.

ΕΛΣΤΑΤ, (2015), *Προσδόκιμο Ζωής και Υγείας 2012*, ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ.

ΕΛΣΤΑΤ, (2014), *ΟΔΙΚΑ ΤΡΟΧΑΙΑ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ: Νοέμβριος 2013*, ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ.

ΕΛΣΤΑΤ, (2011), *ΕΘΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΥΓΕΙΑΣ: Έτος 2009*, ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ, “Δημογραφικά Χαρακτηριστικά”, “Μετανάστευση”.

ΕΛΣΤΑΤ, (2001), *Δημογραφικά Χαρακτηριστικά*.

ΕΛΣΤΑΤ, (2021) *Υλική Στέρση και Συνθήκες Διαβίωσης*, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2020, ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ, <https://www.statistics.gr/documents/20181/edef2f25-a673-9456-4fac-8887911f8b31>

Εμμανουήλ Σ., (2019) Η 4η βιομηχανική επανάσταση, τα νέα επαγγέλματα και η Ελλάδα (naftemporiki.gr) <https://m.naftemporiki.gr/story/1459894>

ΕΕΚΠ – Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, (2016), *Κοινωνική Πολιτική*, Επιστημονικό Ηλεκτρονικό Περιοδικό, Τεύχος 6, Ιούνιος 2016.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή/ΕΑΚΕΑ/Δίκτυο Ευρυδίκη/Cedefop, (2014), *Αντιμετωπίζοντας την Πρόωρη Εγκατάλειψη της Εκπαίδευσης και της Κατάρτισης στην Ευρώπη: Στρατηγικές, Πολιτικές και Μέτρα*, Έκθεση του δικτύου Ευρυδίκη και του Cedefop, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Επιτροπή Επαφών Ε.Ε., (2018), *Επιτομή Ελέγχου: Νεανική ανεργία και ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας*, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2018,

doi:10.2865/953236

Ευθυμίου Κ., Αργαλιά Ε., Κασκαμπά Ε., Μακρή Α., (2013), *Οικονομική Κρίση και Ψυχική Υγεία. Τι γνωρίζουμε για τη σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα;* Εγκέφαλος 50, 22-30.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Οικονομικών και Νομισματικών Υποθέσεων, (2010), *Το πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα*, Occasional Papers 61, Brussels, June, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2010/pdf/ocp61_el.pdf.

EU-OSHA (2019) *Η Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση και η Κοινωνική Καινοτομία στον Χώρο Εργασίας*, Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Ασφάλεια και την Υγεία στην Εργασία, Βρυξέλλες EU-OSHA.

Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (ΕΜΙΑΝ), Συλλογικό Έργο, (2016), *Νεολαία και Οικονομικές Κρίσεις στην Ελλάδα, 1929 και 2008*, Εκδόσεις Gutenberg-Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, Αθήνα.

Ευστράτογλου Ά., (Ιούλιος 2018), *Πρόσφατες εξελίξεις στην απασχόληση και παραγωγικό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας*, ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2018/07/keimeno-paremvasis-2_.pdf

Ευστράτογλου Ά., (2015), *Οικονομική κρίση, παραγωγικότητα και ευέλικτες μορφές απασχόλησης*, Κείμενα Πολιτικής (Policy Briefs)/10, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών Και Κοινωνικών Εξελίξεων, Νοέμβριος 2015, Ερευνητική Μονάδα Απασχόλησης Και Εργασιακών Σχέσεων, <https://www.inegsee.gr/wp->

content/uploads/2015/12/Policy-brief-10.pdf

Ευστράτογλου Ά., (Οκτώβριος 2015), *Οικονομική κρίση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης και παραγωγικότητα στους κλάδους της ελληνικής οικονομίας*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες (Studies)/36, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Ευστράτογλου Ά., (2018), *Απασχόληση Και Επαγγέλματα Τον Νέο Αιώνα Στην Ελλάδα*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ζαγκότας Β., (2010), *Ιστορία της Ειδικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Διδακταλείο, https://www.academia.edu/6085425/Η_ειδική_εκπαίδευση_στην_Ελλάδα (accessed August 2019).

Ζαφειρόπουλος Κ. (2005). *Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, Αθήνα 2005, Εκδόσεις Κριτική- 2 η έκδοση 2015.

Ζωγόπουλος, Κ. & Γιώτη, Λ. (2022). *Η επιμόρφωση και κατάρτιση των εκπαιδευτικών στο πεδίο της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης*. *Adult Education: Critical Issues*, vol. 2(1), 45-69 (e-ISSN: 2732964x).

Fine B. et al., (2011), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας (Ε.Π.Π.Ο.), Συλλογικό Έργο, Εκδόσεις Gutenberg-Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, Αθήνα.

Grant R.G., (2004), *Ιδέες του σύγχρονου κόσμου – Καπιταλισμός*, Εκδόσεις Σαββάλας.

Θερμανός Κ., Φωτόπουλος Ν. (2014) *Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών*, Β' τάξη

Γενικού Λυκείου: Ομάδα Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων - Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

ICAP Group, (2018), *Brain Drain & Gain – 2018*, Αποτελέσματα Έρευνας, ICAP People Solutions,
https://dir.icap.gr/mailimages/promos/2019/5th_HCS/G.ILIOPOULOU_BRAIN_DRAIN_5th%20HCS_06_06_2019.pdf

ΙΕΛΚΑ, (2018), *Παγκόσμια Ημέρα Διατροφής (16/10/2018): Σημαντικότερες αλλαγές στη διατροφή των Ελλήνων καταναλωτών την τελευταία δετία*, Ινστιτούτο Έρευνας Λιανεμπορίου Καταναλωτικών Αγαθών, <http://www.ielka.gr/?p=2450>.

ΙΝΣΕΤΕ, (2016), *Ελληνικός Τουρισμός: Εξελίξεις-Προοπτικές*, Τεύχος 1, Ιούλιος 2016,
https://sete.gr/media/5444/periodiki-meleti-ellinikos-tourismos_teyhos-1.pdf

Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ (2020) *Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικοί Δείκτες 2015-2019*, Ομάδα Κοινωνικών Αναλύσεων ΕΝΑ1, Νοέμβριος 2020
https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2020/11/ENA_Koinoniki-Politiki-k-Koinonikoi-Deiktes-1.pdf

ΙΠΕ/Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, (2015), *Υλοποίηση δράσεων για την εκπλήρωση της θεματικής της εκ των προτέρων αιρεσιμότητας 10.1 – Παρατηρητήριο για τα θέματα καταγραφής και αντιμετώπισης της μαθητικής διαρροής, Σχέδιο πρότασης.*

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, (2014), (2016), (2017), (2018), *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

INE/ΓΣΕΕ, (2019), *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση* Ετήσια Έκθεση 2019 ISBN: 978-960-7402-60-8, <https://www.tovima.gr/wp-content/uploads/2019/05/14/INE.pdf>

INE/ΓΣΕΕ, (2019), *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, Βασικά συμπεράσματα και εμπειρικά ευρήματα της Έκθεσης* Ετήσια Έκθεση 2019, https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2019/05/Basika_Symperasmata_Etisis_Ekthesis_INEGSEE_2019.pdf

INE-ΓΣΕΕ, (2015), *Η αγορά εργασίας και οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα*. Ενημέρωση, Τ.225, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος.

IOBE, (Ιούλιος 2017), *Τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Επιπτώσεις της κρίσης και προκλήσεις*, Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών.

IOBE, (Ιανουάριος 2018), *Αποτελέσματα Ερευνών Οικονομικής Συγκυρίας*, Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών.

IOBE, (Μάρτιος 2019), *Εκπαίδευση στην Ελλάδα: Κρίση και εξέλιξη της δημόσιας και ιδιωτικής δαπάνης*, ΙΔΡΥΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, http://iobe.gr/docs/research/RES_05_F_14032019_REP.pdf

Κακλαμάνη Σ., Καρακιουλάφη Χ., Κάτσας Γ., Σπυριδάκης Μ., Τσιώλης Γ., (2013), *Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια – όψεις ενός εμμένου κινδύνου*, Αλεξάνδρεια.

Καμινιώτη Ο., (2012), *Τα δεδομένα της αγοράς εργασίας εν μέσω οικονομικής κρίσης*, ΕΙΕΑΔ – Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού, Άρθρα και Μελέτες

5.

Καψάλης Α., Τριανταφύλλου Χ., (2013), *Συλλογικές διαπραγματεύσεις, νέοι όροι διαμόρφωσης των αποδοχών και μισθολογικές εξελίξεις στην εποχή των μνημονίων*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/40.

Καρακιουλάφη Χ., Σπυριδάκης Μ., Γιαννακοπούλου Ε., Καραλής Δ., Σώρος Γ., (Οκτώβριος 2014), *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια, Διαστάσεις και Επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες (Studies)/31, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ ΚΑΙ ΚΕΑΔΙΚ (2013). *Έργο: Βαρόμετρο απόντων*. Ανίχνευση, κατηγοριοποίηση και εμπειρική θεμελίωση προτάσεων πολιτικής για την καταπολέμηση μιας νέας μορφής κοινωνικής ευπάθειας: οι NEETs (YoungPeopleNotinEducation, EmploymentorTraining). Παραδοτέο 4.4b: Report με τελικά ευρήματα και συμπεράσματα (της ποιοτικής έρευνας) και ταξινομικές κατηγορίες.

ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, (2015), (2016) *Τα βασικά σημεία της εκπαίδευσης: Η ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση*.

ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, (2015), (2016) *Τα βασικά σημεία της εκπαίδευσης: Η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση*.

ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, (2017), *Η επαγγελματική εκπαίδευση/κατάρτιση και η αγορά εργασίας των νέων στην Ελλάδα – Υποτιμήσεις και διλλήματα*, Ετήσιες Εκθέσεις για την Εκπαίδευση. https://www.gsee.gr/wp-content/uploads/2017/09/3083_PRESENTATION-1-KANEP-GSEE.pdf

Καρούλια Σ., Γάκη Ε., Λαγός Δ., (2013), *Η επίδραση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στον τουρισμό: μια συγκριτική μελέτη*
http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/52_karoulia_et_al_ersagr13.pdf

Κασιμάτης Γ., (2015), *Το Απάνθρωπο Καθεστώς Δανεισμού της Ελλάδας, Η ελληνική εμπειρία ενός ευρωπαϊκού προβληματισμού με παγκόσμιες διαστάσεις*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη.

Κασίμης Χ., Ζωγραφάκης Σ., (2014), *Κρίση και επιστροφή στη γεωργία*, στο βιβλίο με επιμέλεια Ζαμπάρλουκου, Σ. και Κούση, Μ. “Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα”, σελ. 135-170, Εκδόσεις ΠΕΔΙΟ.

Καψάλης Α., (2015), *Η αδήλωτη εργασία στην Ελλάδα, Αξιολόγηση των σύγχρονων μέτρων καταπολέμησης του φαινομένου*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/43.

Κορδής Ν., (2016), *Οι Επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση*, Εισήγηση στο 11ο Συνέδριο ΟΛΜΕ, <https://www.esos.gr/arthra/47111/oi-epiptoseis-tis-krisis-stin-ekpaideysi>

Κότιος Α., Παυλίδης Γ., (2012) *Διεθνείς Οικονομικές Κρίσεις, Κρίσεις του Συστήματος ή της Πολιτικής;*, Rosili.

Κονιόρδος Σ., Καμαριανός Γ., Τσιούμης Κ., Χριστοδούλου Α., Πανδής Π., Ζάγκος Χ., (2016), *Οι Neets στην Ελλάδα: Κοινωνικά χαρακτηριστικά, εκπαίδευση και προφίλ δεξιοτήτων*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Α, Η Έρευνα για τους Neets και τη νέα γενιά, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης,

Αθήνα.

Κοντός Δ., (2009), *Υπόθεση Εργασία*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης.

Κορρέ-Παυλή Μ., Παπαγερίδου Δ., Βαμβακίδου Ι., (2016), *Αναμενόμενα μαθησιακά αποτελέσματα από το πρόγραμμα reskilling για τους Neets*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Β, Προτάσεις Πολιτικής και τα Συστατικά Στοιχεία μιας Ολοκληρωμένης Παρέμβασης, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Κοτζαμάνης Β., (2018), *Ελλάδα, δημογραφικές προκλήσεις*, Δημογραφικά Νέα, Τεύχος 32, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, ΕΔΚΑ.

Κοτζιάς Ν., (2013), *Ελλάδα αποικία χρέους, Ευρωπαϊκή αυτοκρατορία και γερμανική πρωτοκαθεδρία*, εκδόσεις Πατάκη.

Κοτρόγιαννος Δ., Τζαγκαράκης Σ.Ι., (2016), *Neets και κοινωνικό κράτος*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Α, Η Έρευνα για τους Neets και τη νέα γενιά, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Κούγιας Κ., (2016), *Ευέλικτη Απασχόληση στην Ελλάδα της Κρίσης: Σκέψεις και Διαπιστώσεις*, Κοινωνική Πολιτική, 6, 85-109, https://www.researchgate.net/publication/318677504_Euelikte_Apascholese_sten_Ellada_tes_Krises_Skepseis_kai_Diapistoseis

Κουγιού Σαράντης, (2016), *Η διεθνής συνεργασία στην έρευνα και στην καινοτομία με την αξιοποίηση της Ομογένειας Μετατρέποντας το “brain drain” σε “brain gain”*, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ), <http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2016/03/No-25-H-διεθνής-συνεργασία-στην-έρευνα-και-στην-καινοτομία-.pdf>

Κουζής, Γ., (2017), *Η Κρίση και τα Μνημόνια Ισοπεδώνουν την Εργασία*, Κοινωνική Πολιτική, 6, 7-20. doi:<https://doi.org/10.12681/sp.10878>

Κουζής Ι., (2011), *Το εργασιακό τοπίο στην Ελλάδα μετά το μνημόνιο*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ, Τεύχος 181, Μάρτιος, Αθήνα.

Κουκιάδης Ι. , (2012), *Ατομικό Εργατικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Κουτσογιάννης Δ., (2017), *Πλαίσιο αρχών για τη δημιουργική αξιοποίηση των ψηφιακών μέσων στην εκπαίδευση*, Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Επιστημονικό Συμβούλιο επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών για την παιδαγωγική αξιοποίηση των ψηφιακών Τεχνολογιών στην Εκπαίδευση, available at <https://e-pimorfosi.cti.gr/articles-projects> (accessed August 2019).

Κουφάρης Γ., (2010), *Η παγκόσμια οικονομική κρίση και οι χρηματιστηριακές αγορές*, Περιοδικό Χρήμα, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2010.

Κυπριανός Π., (2011), *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1974-2000)*, Δελτίο Σχολής Παναγιωτόπουλου, https://www.academia.edu/13053905/Κυπριανός_Π._2011_Εκπαιδευτικές_μεταρρυθμίσεις_στην_πρωτοβάθμια_και_δευτεροβάθμια_εκπαίδευση_1974-2000_Δελτίο_Σχολής_Παναγιωτόπουλου_τχ._46_Άνοιξη_Καλοκαίρι_9-13?auto=download (accessed August 2019).

Κυρίδης Α., (2014), *Ευπαθείς Ομάδες και Δια Βίου Μάθηση*, Αθήνα: GUTENBERG.

Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., (2016), *Διαστάσεις της Κοινωνικής Ευπάθειας και της Παρέμβασης για την κοινωνική ενσωμάτωση των Neets*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Β, Προτάσεις Πολιτικής και τα Συστατικά Στοιχεία μιας Ολοκληρωμένης Παρέμβασης, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Κυρίδης, Α. et al. (2016). *Έρευνα και ολοκληρωμένη παρέμβαση για την κοινωνική ενσωμάτωση μιας μείζονος κοινωνικά ευάλωτης ομάδας: ψυχολογικό προφίλ/ ψυχοπαθολογία, προφίλ δεξιοτήτων, διάγνωση αναγκών και ανάπτυξη προγραμμάτων για την κατάρτιση-reskilling και την ψυχολογική υποστήριξη προς την επαν-ενσωμάτωση των «νέων ανθρώπων εκτός εκπαίδευσης, κατάρτισης και απασχόλησης» (NEETs)* IKEERPT-2016-007 Available at: https://ikee.lib.auth.gr/record/286108/files/Neets_Pamphlet.pdf , <http://neets2.soc.uoc.gr/>

Κωνσταντακόπουλος Γ., Τσούβελος Γ., Κονταξάκης Β., (2018), *Υπάρχει επίδραση της οικονομικής ύφεσης στην εγκληματικότητα; Αναλύοντας τα δεδομένα από την πρόσφατη διεθνή και ελληνική κρίση*, Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 2018, 35 (Συμπλ.1):36-45.

Κωνσταντέλλος Ν., (2015), *Talent management, from drain to gain. Παρουσίαση αποτελεσμάτων εξειδικευμένης πρωτογενούς έρευνας της ICAP Group: Young Talented Greeks working abroad*, στο 1ο Ετήσιο Human Capital Summit, (πρόσβαση 2020) <http://dir.icap.gr/mailimages/NKonstantellosICAPGroup.pdf>

Λάβδας Κ., (2016), *Προτάσεις Πολιτικής: Κίνδυνοι, Δυνατότητες, Περιορισμοί*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Β, Προτάσεις Πολιτικής και τα Συστατικά Στοιχεία μιας Ολοκληρωμένης Παρέμβασης, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Λαζαρέτου Σοφία, (2016), *Φυγή ανθρωπίνου κεφαλαίου: σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης*, στην Έκθεση της Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, Τεύχος 43, σελ.33-58, <https://www.bankofgreece.gr/Publications/oikodelt201607.pdf>

Λακασάς Δ., (2021) *Άνθρωπος 4.0 – Για μια σοφή διαχείριση της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης*, Κλειδάριθμος.

Λαμπριανίδης Λότης, (2018), *Brain drain: Μύθοι και αλήθειες*, 18.08.2018, Huffington Post, <https://www.knowledgebridges.gr/sites/knowledgebridges/files/testimonials/files/huff.pdf>

Λαμπριανίδης Λότης, (2011), *Επενδύοντας στη φυγή: η διαρροή επιστημόνων από την Ελλάδα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Κριτική.

Λαμπριανίδης Λότης, Πρατσινάκης Μανώλης, (2015), *Η νέα εξερχόμενη μετανάστευση από την Ελλάδα, το προφίλ του Έλληνα μετανάστη στα χρόνια της κρίσης*, Ενθέματα, 6.12.2015, (πρόσβαση 2020): <https://enthemata.wordpress.com/2015/12/06/profile/>

Λαμπριανίδης Λόης, (2015), *Εξωτερική μετανάστευση από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης*, The Huffington Post, 10.11.2015, (πρόσβαση 2020): http://www.huffingtonpost.gr/lois-labrianidis/-_2408_b_8520596.html?utm_hp_ref=greece

Λαπαβίτσας Κ., Μαριόλης Θ., Γαβριηλίδης Κ. (2017) *Η αποτυχία της Ευρωζώνης. Προτάσεις οικονομικής πολιτικής για την ανάκαμψη της Ελλάδας*, Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ερευνών Κοινωνικής και Οικονομικής Πολιτικής, DOI - 10.13140/RG.2.2.16386.38083

Λιανός Θ., Παπαβασιλείου, Α. και Χατζηανδρέου Α. (2013). *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας*. Εκδόσεις ΙΤΥΕ Διόφαντος. Pp 163-165.

Λιανός Θ., Γεωργακόπουλος Θ., Μπένος Θ., Χατζηπροκοπίου Μ., Χρήστου Γ. και Τσεκούρας, Γ. (2007). *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία*. Εκδόσεις Μπένου. pp 434-440.

Λιαρόπουλος, (2010), *Οργάνωση Υπηρεσιών και Συστημάτων Υγείας*, Διεθνή Συστήματα Υγείας, Β τόμος, Εκδόσεις Βήτα medical arts, Αθήνα.

Μαζέτας Δ., Γκούβα Μ., Κοτριώτσιου Ε., Χλέτσος Μ., (2015), *Η Επίδραση της Ανεργίας στην Ψυχική Υγεία και η διασύνδεσή τους με την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας*, Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας, Τόμος 7, Τεύχος 3, 128-137.

Μαλλιάρου Μ., Σαράφης Π., (2012), *Οικονομική κρίση. Τρόπος επίδρασης στην υγεία των πολιτών και στα συστήματα υγείας*, Το Βήμα του Ασκληπιού, Τόμος 11ος, Τεύχος 1ο, Τριμηνιαίο επιστημονικό ηλεκτρονικό περιοδικό του τμήματος Νοσηλευτικής Α', Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Αθηνών.

Μανιάτης Θ., (2013) *Συσσώρευση Κεφαλαίου και Κρίση στην Παγκόσμια και την Ελληνική Οικονομία: Μια Μαρξιστική Ανάλυση*, στο Ο Μαρξισμός και η Ελληνική Οικονομική Κρίση, Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών, Επιμέλεια Σταύρος Μαυρουδέας, Εκδόσεις Gutenberg.

Μαριόλης Θ., (2012), *Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Ένωση και Οικονομική Κρίση*, Εκδόσεις Matura, Αθήνα.

Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., (1965) *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. Παπακώστα, Αθήνα 1965.

Μαυρουδέας Σ., Μανιάτης Θ., (2013) *Η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση, το ελληνικό πρόβλημα και ο μαρξισμός: ένα περίγραμμα ανάλυσης και συζήτησης*, στο Ο Μαρξισμός και η Ελληνική Οικονομική Κρίση, Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών, Επιμέλεια Σταύρος Μαυρουδέας, Εκδόσεις Gutenberg.

Μηλιός Γ., Δημούλης Δ., Οικονομάκης Γ., (2005), *Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό: Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα.

Μητράκος, Σαρρής, (2003), *Χαρακτηριστικά και διάρθρωση των ελληνικών αγροτικών νοικοκυριών: Εισοδήματα, καταναλωτικά πρότυπα και διαστάσεις της ανισότητας και φτώχειας*, στο Σαρρής, Α. (επιμ.) Προς μια Στρατηγική του Ελληνικού Αγροτικού Τομέα, Κεφάλαιο 2, σελ 25-163, Υπουργείο Γεωργίας και Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Δεκέμβριος 2003.

Μουστάκη, Μ., Σταλίκας, Α. (2012). *Ερωτηματολόγιο Αισιοδοξίας (Life Orientation TestLOT)*. Στο Α. Σταλίκας, Σ. Τριλίβα, & Π. Ρούσση (Επιμ.), Τα ψυχομετρικά εργαλεία

στην Ελλάδα (σ.28). Αθήνα, Πεδίο.

Μπαγκαβός Χ., (2017), Μια ψύχραιμη ματιά για τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα: συμπεράσματα και προβληματισμοί από τις εργασίες του Συνεδρίου: *Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης*, Δημογραφικά Νέα, Τεύχος 29, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, ΕΔΚΑ.

Μπάγκαβος Χ., Παπαδοπούλου Δ., (2014), *Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική*, ΙΝΕ/Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Μελέτες/15. https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/MELETH_15.pdf

Μπάστα Μ., Δαφέρμος Β., Παπαργύρης Α., Δρακάκη Μ., Παπαδάκης Ν., (2016), *Το Ψυχολογικό Προφίλ των Neets στην Ελλάδα σήμερα*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Α, Η Έρευνα για τους Neets και τη νέα γενιά, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Μπελεγρή – Ρομπόλη, Α., Μαρκάκη, Μ., Μαρίνος Θ., Κρητικίδης, Γ. (2015). *Ανεργία και Εμβάθυνση της Κρίσης*. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.

Μπελεγρίνος Σ., Ζάχαρης Θ., Φραδέλος Ε., (2014), *Η αυτοκτονία ως κοινωνικό και ψυχολογικό φαινόμενο*, Επιστημονικά Χρονικά, 2014; 19 (4): 370-379.

Μπέλλος Η., (2017). *Η κρίση ενίσχυσε την ελληνική ναυτιλία*, <https://www.kathimerini.gr/916489/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/h-krish-enisxyse-thn-ellhnikh-naytilia>

Μπένος Β., (1991). *Μέθοδοι και Τεχνικές Δειγματοληψίας*. Εκδόσεις Σταμούλης, Πειραιάς.

Μπίρμπου Ε., (2020) *Πολυδιάστατες οι ανάγκες των εργαζομένων - Πυραμίδα του Maslow* - Business Review <https://businessrev.gr/2020/09/22/polydiastates-oi-anagkes-ton-ergazomenon-pyramida-toy-maslow/>

Μπούρας, Γ., Λύκουρας, Λ., (2011), *Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην ψυχική υγεία*, *Εγκέφαλος*, τ. 48, σελ. 54-61.

Narotzky Susana, Σπυριδάκης Μάνος, Γκιάλης Στέλιος, Κορωναίου Αλεξάνδρα, Σακελλαρίου Αλέξανδρος, Μπιθυμήτρης Γιώργος, Πέτρου Μιχάλης, κ.ά., (2017), *Κοινωνία, ανεργία και κοινωνική αναπαραγωγή*, Συλλογικό έργο, επιμέλεια Χριστίνα Καρακιουλάφη, Μάνος Σπυριδάκης, μετάφραση Παναγιώτης Καρλαγάνης, κ.ά. - 1η έκδ. - Αθήνα: Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.

Nikolaidis, G., Ntinapogias, A., & Stavrou, M. (2017). Rapid Assessment of Mental Health and Psychosocial Needs and Service Response to Unaccompanied Children (UAC) in Greece. Athens: Institute of Child Health.

Νικολακάκη Μ., (2022) *Η Μεγάλη Επανεκκίνηση και η Εκπαίδευση*, *Ανιχνεύσεις* (anixneuseis.gr) <https://www.anixneuseis.gr/η-μεγάλη-επανεκκίνηση-και-η-εκπαίδευση/>

Νικολακοπούλου-Στεφάνου Η., (2008), *Ελληνικές και Ευρωπαϊκές προτεραιότητες πολιτικής για τον έλεγχο της παράνομης μετανάστευσης*, στο Καβουνίδη Τ., Κόντης Α., Λιανός Θ., Φακιολάς Ρ., (επιμέλεια), 2008, *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Τόμος Α', Εκδόσεις Ι.ΜΕ.ΠΟ., Αθήνα.

Ντολιοπούλου, (2015). Οι επιπτώσεις της φτώχειας γενικότερα και στα παιδιά ειδικότερα και πιθανοί τρόποι παρεμβάσεων για την πρόληψη και τη μείωσή της. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 3, 97-123. doi:<https://doi.org/10.12681/hjre.8849>

Ντώνιας Σ., Καραστεργίου Α., Μάνος Ν. (1991) *Στάθμιση της κλίμακας ψυχοπαθολογίας Symptom Checklist-90-R σε ελληνικό πληθυσμό*. *Ψυχιατρική* 1991; 2: 42-48.

Οικονόμου Μ., Χαρίτση Μ., Πέππου Λ.Ε., Διέτη Ε., Σουλιώτης Κ., (2018), *Η ψυχική υγεία στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης: Κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστές της κατάθλιψης*, *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 35 (Συμπλ 1):17-26.

Οικονόμου Μ., Παπασλάνης Θ., Χαρίτση Μ., Διέτη Ε., Σουλιώτης Κ., (2018), *Αυτοκτονικότητα και οικονομική ύφεση: διεθνή και Ελληνικά δεδομένα*, *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 35(Συμπλ 1):27-35.

ΟΟΣΑ, (2011), *Καλύτερες Επιδόσεις και Επιτυχείς Μεταρρυθμίσεις στην Εκπαίδευση, Συστάσεις για την Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα*. SBN 978-92-64-11957-4 (έντυπο) ISBN 978-89-26-411958-1 (PDF)

Παϊζης Ν., (2017), *Η επαγγελματική εκπαίδευση/κατάρτιση και η αγορά εργασίας των νέων στην Ελλάδα – Υποτιμήσεις και διλλήματα*, Ετήσιες Εκθέσεις για την Εκπαίδευση. ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ https://www.kanep-gsee.gr/wp-content/uploads/2019/09/eisigisi_PAIZIS.pdf

Παλαιολόγος Ν., (2006) *Εργασία και Συνδικάτα στον 21ο Αιώνα*, Μελέτες 24, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.

Παπαδάκης Ν., Δρακάκη Μ., Σαριδάκη Σ., (2021), *Ο Βαθμός Απελπισίας*, Αθήνα,

Ι.Σιδέρης.

Παπαδάκης Ν., (2013), *Οι Neets στην Ευρώπη: Συγκλίσεις, αποκλίσεις και οι ερμηνευτικά επισκέψιμες όψεις του φαινομένου*, στο Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Βαρόμετρο Απόντων: Οι Neets στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ι.Σιδέρης: 15-75.

Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Παπαργύρης Α., (2013), *Έργο: Βαρόμετρο Απόντων. Οι Neets, τα βασικά πορίσματα της έρευνας*, ΚΕΑΔΙΚ, ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, ΓΡΟ, ΙΤΕ, https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https://www.kanep-gsee.gr/sitefiles/files/Neets_presentation_1.pps&wdOrigin=BROWSELINK

Παπαδάκης Ν., (2013). *Βαρόμετρο Απόντων: οι NEETs (Young People Not in Education, Employment or Training) στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Σιδέρη.

Παπαδάκης Ν., Κυβέλου Σ., (2014), *Φτώχεια, Νεανική Ανεργία, Κοινωνική Ευπάθεια και η πρόκληση για ευημερία χωρίς αποκλεισμούς σε παράκτιες και νησιωτικές περιοχές: όψεις του προβλήματος και προτάσεις πολιτικής*, International EPSON-on-the-Road Conference: “Blue Growth and land-sea interaction: Realities and Perspectives in Europe and in Greece”, Piraeus, 10-12 November 2014.

Παπαδάκης Ν., (2016), *Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση για τους Neets και τη νεανική ανεργία: Το Έργο “Neets2” και το φαινόμενο του dis-engaged self*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Α, Η Έρευνα για τους Neets και τη νέα γενιά, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Παπαδάκης Ν., Παπαργύρης Α., Δαφέρμος Β., Δρακάκη Μ., Πλυμάκης Σ., (2016), *Ζητήματα βιοτικής τροχιάς, στρατηγικές επιβίωσης, δημόσια εμπιστοσύνη και*

πολιτική συμπεριφορά των Neets στην Ελλάδα σήμερα, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Α, Η Έρευνα για τους Neets και τη νέα γενιά, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Παπαδοπούλου Ε., Καραγιάννη Ε., Καρναβάς Β., Κουτίδου Ε., Καπετανάκης Ι., (2017), *Η μαθητική διαρροή στην ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: περίοδος αναφοράς 2013-2016* – Παρατηρητήριο για τα θέματα καταγραφής και αντιμετώπισης της μαθητικής διαρροής, Επιτελική Σύνοψη, ΙΠΕ/Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Παπαϊωάννου Α., Μπεργιαννάκη Ι.Δ., (2016), *Οικονομική κρίση και Ψυχική Υγεία στην Ελλάδα*, Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής 2016, 33 (6):739-750.

Παπανίκος Γ., (2014), *Η Οικονομική Κρίση της Ελλάδος: Μια Ταξική Ανάλυση Υπέρ των Μνημονίων*, Αθηναϊκό Ινστιτούτο Εκπαίδευσης και Έρευνας, Αθήνα.

Παπαπέτρου Ε., (2014), *Η ελληνική αγορά εργασίας στα χρόνια της κρίσης: πρόσφατες εξελίξεις και προοπτικές στο ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής*, Ελληνική Ένωση Τραπεζών, Πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 2014, Δ. Κοινωνική Υποδομή, σελ. 353-380.

<https://www.hba.gr/5Ekdosis/UplPDFs/sylltomos14/353-380%20Papapetrou%202014.pdf>

Παπαργύρης Α., (2013), *Παρουσίαση και ανάλυση αποτελεσμάτων ποσοτικής έρευνας*, στο Παπαδάκης Ν. (επιμ.), Βαρόμετρο Απόντων: Οι Neets στην Ελλάδα, Αθήνα, Ι.Σιδέρης: 121-173.

Παρασκευόπουλος Σ., (2009), *Η παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση και οι συνέπειες της*, Εισήγηση στο 21ο Συνέδριο της Ομοσπονδίας Ελληνικών Κοινοτήτων στην Φρανκφούρτη, 30/05/2009.

Παρατηρητήριο Αυτοκτονιών (2018) *Δίκτυο Πληροφόρησης & Καταγραφής Κέντρου για την Πρόληψη της Αυτοκτονίας: Αυτοκτονίες σε σημεία υψηλής επικινδυνότητας 2012-20/8/2018*, Klimaka <https://www.klimaka.org.gr/παρατηρητήριο-αυτοκτονιών-hotspots-klimaka/>

Παυλόπουλος Β., (2014), *Κρίση Αξιών ή οι Αξίες της Κρίσης: Σταθερότητα και μεταβολή προσωπικών και πολιτικών αξιών στην Ελλάδα της ύφεσης*, *Ψυχολογία*, 21 (3), 334-353, http://users.uoa.gr/~vpanlop/memo/journals/2014_Psychologia_21_3.pdf

Πεχλιβανίδης Η., (2016), *Αντιμετώπιση της Νεανικής Ανεργίας και Δημόσιος Τομέας: Η περίπτωση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Β, Προτάσεις Πολιτικής και τα Συστατικά Στοιχεία μιας Ολοκληρωμένης Παρέμβασης, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Πεχτελίδης Γ., Κυριάκης Κ. (2018), *(Επ)εκπαίδευση στα χρόνια της κρίσης: η περίπτωση των σπουδαστών/τριών των Δημοσίων Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης*.
https://www.academia.edu/37495054/_Επαν_εκπαι_δευση_στα_χρο_νια_της_κρι_σης_Gutenberg.pdf

Πυργιωτάκης Ι., (2016), *Παιδεία-Κοινωνία-Νέα Γενιά: Τάσεις και αντιστάσεις*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του

Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Α, “Η Έρευνα για τους Neets και τη νέα γενιά, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Ρομπόλης Σ., (2013), *Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος*, Κοινωνική Πολιτική, 1, 1-14,

file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/Oikonomike_Krise_kai_Koinoniko_Kratos%20(1).pdf

Σκαλή Θ., (2020) *Ψυχική μέριμνα στο αίσθημα του αβοήθητου, Κορωνοϊός SARS-Cov-2, Παιδιά και Έφηβοι*, Συστημική Σκέψη & Ψυχοθεραπεία-Τεύχος 17 Οκτώβρης 2020.

Σκαπινάκης Π., (2011), *Επιδημιολογία Ψυχικών Διαταραχών στην Ελλάδα*, 1η Πανελλήνια Έρευνα Ψυχικής Υγείας, στο 21ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχιατρικής, 5-8 Μαΐου 2011, Αθήνα, <http://pskapinakis.posterous.com/panellinia-epidimiologiki-erevna>

Smith A., (1766), *Έρευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

Σπινέλλη Δ. Καλλιόπη, (2016), *Οικονομική κρίση και εγκληματικότητα: Τρεις αφηγήσεις*, Έγκλημα και Κρίση, Τιμητικός Τόμος Νέστορα Κουράκη.

Σπυριδάκης Μ., (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες Ευαλωτότητας στην Κρίση*. Αθήνα, Πεδίο.

Στεργίου Ε., (2022) *Ελλάδα και Μνημόνια: Ήταν 2010 όταν... - Τι σημαίνει η έξοδος από την ενισχυμένη εποπτεία* | in.gr

<https://www.in.gr/2022/06/17/economy/oikonomikes-eidiseis/ellada-kai-mnimonia-itan-2010-otan-ti-simainei-eksodos-apo-tin-enisxymeni-eropteia/>

Συκάς Θεοδ., (2013), *Η επίδραση της οικονομικής ύφεσης σε συγκεκριμένα εκπαιδευτικά μεγέθη και η σημασία των «σημαντικών άλλων» για την εκπαιδευτική πορεία των μαθητών*, Τα εκπαιδευτικά, Τεύχος 107-108, σελ. 253-266.

Σφακιανάκης Μ.Κ., (1998), *Διοικητική κρίσεων*, Εκδόσεις Έλλην, Αθήνα.

Ταλιούρης Ε., (2016), *Πολιτικές Ανάπτυξης, Ευπάθεια και Διακυβέρνηση: Το ζήτημα της κοινωνικής ευθύνης και ο στρατηγικός ρόλος των επιχειρήσεων στην κοινωνική συνοχή και την αειφόρο ανάπτυξη*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Β, Προτάσεις Πολιτικής και τα Συστατικά Στοιχεία μιας Ολοκληρωμένης Παρέμβασης, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Τράπεζα της Ελλάδος (2011) *Συμβόλαια ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης (Credit Default Swaps-CDSs)*, Βιβλιοθήκη, Ιανουάριος 2011/ Τεύχος 7, https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments/Συμβόλαια_ανταλλαγής_πιστωτικής_αθετησης.pdf

Τράπεζα της Ελλάδας, (2017) *Νομισματική Πολιτική, Ενδιάμεση Έκθεση 2017*, σελ.81, ([bankofgreece.gr](https://www.bankofgreece.gr)) https://www.bankofgreece.gr/Publications/Inter_NomPol2017.pdf

Τσακαλώτος Ε., Λάσκος Χ., (2011), *Χωρίς Επιστροφή, από τον Κένυς στη Θάτσερ: Καπιταλιστικές κρίσεις, κοινωνικές ανάγκες, σοσιαλισμός*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα.

Τσακαλώτος Ε., Λάσκος Χ., (2012), *22 Πράγματα που μας λένε για την ελληνική κρίση και δεν είναι έτσι*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα.

Τσουκαλάς Κ., (2021). *Το μέλλον της εργασίας στην 4η βιομηχανική επανάσταση* Η Εφημερίδα των Συντακτών (efsyn.gr)
https://www.efsyn.gr/stiles/aporseis/293567_mellon-tis-ergasias-stin-4i-biomihaniki-epanastasi

Τσούνης, Α., (2013), *Η σχέση της ανεργίας με την κατάθλιψη και τις αυτοκτονίες: η «κλινική» αντανάκλαση της οικονομικής κρίσης*, Τετράδια Ψυχιατρικής 122, σελ. 24-32.

Τσούνης, Α., (2012), *Η Όξυνση των Ψυχοκοινωνικών Προβλημάτων στην Ελλάδα στην Εποχή Αποδόμησης του Κοινωνικού Κράτους*, Τετράδια Ψυχιατρικής 119, σελ. 4-10.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας Και Θρησκευμάτων, (2020) *Η στρατηγική της Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, 2016 – 2020*.

UNICEF, (2014), *Η Κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα - Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά*, ΕΚΘΕΣΗ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ.

Woods Alan (2014) *Εισαγωγή στις Θεμελιώδεις Ιδέες του Μαρξισμού*, επιμέλεια Σταμάτης Καραγιαννόπουλος, Εκδόσεις Μαρξιστική Φωνή.

ΦΕΚ Τεύχος Γ' 1289/19.08.2020, Διορισμός 3445 εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, Πηγή: www.especial.gr
<https://www.especial.gr/wp-content/uploads/2020/08/fek-dioristewn-ekpaideftikwn-eae.pdf>

Φωτάκης Κ., Σελίμης Α., (2018) *Η Ελλάδα Μπροστά στην 4η Βιομηχανική Επανάσταση*, 4ΒΕ (enainstitute.org), Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών, <https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2018/11/4BE-3.pdf>

Φωτόπουλος Ν., (2010), *Το Φαινόμενο που σαρώνει σε Ελλάδα, Ευρώπη. Οι Απόκληροι της Εκπαίδευσης – Μαθητική Διαρροή και πρόωρη σχολική εγκατάλειψη σε Ελλάδα και Ευρώπη*, εφημ. Η Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 16.02.2010. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=132384>

Φωτόπουλος Ν., (2013), *Το πρόβλημα των Neets και η ελληνική πραγματικότητα, Αναζητώντας λύσεις στην Ελλάδα του Μνημονίου*, στο Ν. Παπαδάκης (επιμ.), Βαρόμετρο Απόντων: Οι Neets στην Ελλάδα, Αθήνα, Ι. Σιδέρης: 241-263.

Χατζηδάκης Α., (2015), *Τάσεις της Τουριστικής Κίνησης 2008-2015*, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, Εθνικό Τυπογραφείο, http://www.gnto.gov.gr/sites/default/files/files_basic_pages/Xatzidakis_2015.pdf

Χαρδούβελης Γ.Α., (2009), *Η χρηματοοικονομική κρίση και το μέλλον της παγκόσμιας οικονομίας*, Eurobank EFG Economic Research: Η κρίση του 2007-2009: Τα αίτια, η αντιμετώπιση και οι προοπτικές, Vol. 4, No 8, pp. 19-43.

Χρυσανθόπουλος Ν., Νάτσικα Ε., Κουρκούτα Λ., (2016), *Επιπτώσεις της Φτώχειας στην Υγεία*, Επιστημονικά Χρονικά 2016; 21 (1): 26-34.

Ψηφίδου Ρ., (2016), *Αντιμετωπίζοντας την πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης και κατάρτισης: Ποια είναι τα επόμενα βήματα στην Ευρώπη;*, στο Νέα Γενιά και Neets στην Ελλάδα της Κρίσης, οι Επείγουσες Διαστάσεις του Προβλήματος, Έρευνα και Ολοκληρωμένη Παρέμβαση, μέρος Β, Προτάσεις Πολιτικής και τα Συστατικά

Στοιχεία μιας Ολοκληρωμένης Παρέμβασης, Πρακτικά Συνεδρίου ΓΣΕΕ, 2 Δεκεμβρίου 2016, επιμέλεια Παπαδάκης Ν., Κυρίδης Α., Φωτόπουλος Ν., Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Ξένη Βιβλιογραφία

Albo Greg, Gindin Sam, Panitch Leo, (2010), *In And Out of Crisis: The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, PM Press. Oakland, CA.

Andrew Powell, (2018), *NEET: Young People Not in Education, Employment or Training*, Briefing Paper, Number SN 06705, House of Commons, Library.

Arslan, C. et al, (2014), *A New Profile of Migrants in the Aftermath of the Recent Economic Crisis*, OECD Social, Employment and Migration Working Papers, αρ. 160, OECD Publishing, μέσω του <http://dx.doi.org/10.1787/5jxt2t3nnjr5-en> (16/02/2020)

Babbie E. ,(2011) *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα* (Κ. Ζαφειρόπουλος ,Επιμ., Γ. Βογιατζής,Μτφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Beck, A. T., & Beamesderfer, A. (1974). *Assessment of depression: the depression inventory*. In Psychological measurements in psychopharmacology (Vol. 7, pp. 151-169). Karger Publishers.

Boshier, R. (1977). *Motivational orientations re-visited: Life-space motives and the education participation scale*. *Adult education*,27(2), 89-115.

Brücker H., Capuano, S. and Marfouk, A., (2013), *Education, gender and international migration: insights from a panel-dataset 1980-2010*, mimeo.

Bryman, A. (2017). *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*. Μετ. Π. Σακελλαρίου, Επιμ. Α.

Αϊδίνης. Αθήνα: Gutenberg.

Carcillo, S. et al., OECD, (2015), *NEET Youth in the Aftermath of the Crisis: Challenges and Policies*, OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 164,

Carrington William, Detragiache Enrica, (1998), *How Big is the Brain Drain?*, International Monetary Fund, <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/30/How-Big-is-the-Brain-Drain-2677>

Cohen, L., Manion, L., & Morrison K., (2008). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Creswell, J. (2016). *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση. Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*. (Χ. Τσομπατζούδης, επιστ. επιμ., Ν. Κουβαράκου, μτφ.). Αθήνα: Ίων (Β' ελληνική έκδοση).

Crouch, C. (2016). *The march towards post-democracy, ten years on*, The Political Quarterly, vol. 87, no.1, 2016, pp. 71.

Davis Elizabeth, (2015), *We've toiled without end: Publicity, Crisis, and the Suicide "Epidemic" in Greece*. Comparative Studies in Society and History 2015;57(4):1007–1036. 0010-4175/15, Society for the Comparative Study of Society and History 2015 doi:10.1017/S0010417515000420.

Demos, Ian Wybron, Simone Vibert, Josh Smith, (May 2017). *NEXT GENERATION UK*, Demos.

Derogatis LR. (2000) *Symptom Checklist-90-Revised*. in Handbook of psychiatric measures. American Psychiatric Association 2000; 81-84.

De Vogli, R., Marmot, M., & Stuckler, D. (2012). *Excess suicides and attempted suicides in Italy attributable to the great recession*. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 67(4), 378.1–379. doi:10.1136/jech-2012-201607.

Drakaki M., Papadakis N., Kyridis A., Papargyris A., (2014), *Who's The Greek Neet? Neets Profile in Greece: Parameters, Trends and Common Characteristics of a Heterogeneous Group*, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 4, No 6: April 2014.

Economou M., Madianos M., Theleritis C., et al., (2011), *Increased suicidality amid economic crisis in Greece*, *Lancet* 2011, 378: 1459.

Elisabeth Hovdhaugen, Andrea Kottmann, Liz Thomas, (2015), *Dropout and Completion in Higher Education in Europe*, *Literature Review, Annex 1, Cheps – Nifu*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Erol M., Apak S., Atmaca M. & Öztürk S., (2011), *Management measures to be taken for the enterprises in difficulty during times of global crisis: An empirical study*, Published by Elsevier, *Procedia Social and Behavioral Sciences* 24, pp.16–32.

Eurofound, (2016), *Exploring the diversity of NEETs*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available online at: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1602en.pdf

Eurofound, (2012), *NEETs. Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available online at:

http://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2012/54/en/1/EF1254EN.pdf.

Eurofound, (2012), *Young people and NEETs in Europe: First findings*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, (σσ. 1-8). Dublin: Publications Office.

Eurofound, (2019), *Casual work: Characteristics and implications, New forms of employment series*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef18044en.pdf

Eurofound, (2018), *Overview of new forms of employment – 2018 update*, Working Conditions, Publications Office of the European Union, Luxembourg. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef18050en.pdf

Eurofound, (2015), *New forms of employment*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1461en.pdf

European Commission, (2011), *Tackling early school leaving: A key contribution to the Europe 2020 Agenda*. Διαθέσιμο στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0018:FIN:EN:PDF>

European Commission, (2018), *Effective outreach to NEETs, Experience from the ground*, Social Europe, written by Ruth Santos-Brien, doi: 10.2767/788210

European Commission, (2015), *Employment and Social Developments in Europe 2014*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available online at: <http://ec.europa.eu/social/keyDocuments.jsp?advSearchKey=Employment+and+Social+Developments+in+Europe+a+2014&mode=advancedSubmit&langId=en&policyArea=&type=0&country=0&year=0>.

European Commission, (2016), *Education and Training Monitor 2016*. Available online at: https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2016_en.pdf.

European Parliamentary Research Service, (March 2017), *NEETs: who are they? Being young and not in employment, education or training today*, EPRS, European Parliamentary Research Service, Author: Lecerf Marie, Members' Research Service EN PE 599.360.

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599360/EPRS_BRI\(2017\)599360_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599360/EPRS_BRI(2017)599360_EN.pdf)

European Commission, (2011a). *Reducing early school leaving*. Διαθέσιμο στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SEC:2011:0096:FIN:EN:PDF>

European Commission, (2011b). *Tackling early school leaving: A key contribution to the Europe 2020 Agenda*. Διαθέσιμο στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0018:FIN:EN:PDF>

Eurostat, (2015), *Eurostat, newsrelease – Euroindicators, 76/2015 - 30 April 2015*. Available online at: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6807651/3-30042015-AP-EN.pdf/c619bed7-7d9d-4992-95c3f84e91bfcc1d>.

Eurostat, (2016), *Youth neither in employment nor in education and training (NEET)*

rate, age group 15-24. Available online at:
[http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?
tab=table&init=1&language=en&pcode=tesem150&plugin=1.](http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tesem150&plugin=1)

Eurostat, (2016), *Young people neither in employment nor in education and training by sex and NUTS 2 regions (NEET rates)*. Available online at:
[http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfse_22&lang=en.](http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfse_22&lang=en)

Eurostat, (2017), *Eurostat, newsrelease – Euroindicators, 145/2017* Available online at:
[http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8266821/3-02102017-AP-
EN.pdf/be6fb31a-cc00-44fa-994439b4616e81.](http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8266821/3-02102017-AP-EN.pdf/be6fb31a-cc00-44fa-994439b4616e81)

Eurostat, (2017), *Harmonised unemployment rate by sex - age group 15-24*. Available online at:
[http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?
tab=table&init=1&language=en&pcode=teilm021&plugin=1.](http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teilm021&plugin=1)

Eurostat, (2020), *Young people neither in employment nor in education and training by sex (tesem150)*. Available online at: [http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?
tab=table&init=1&language=en&pcode=tesem150&plugin=1.](http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tesem150&plugin=1)

Eurostat, (2022a) *Youth unemployment rate by sex, age and NUTS 2 regions* , Available online at:
[https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/yth_empl_110/default/table?
lang=en](https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/yth_empl_110/default/table?lang=en)

Eurostat, (2022b) *Young people neither in employment nor in education and training by sex, age and labour status (NEET rates)*, Available online at:
[https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EDAT_LFSE_20_custom_3164328/
default/table?lang=en](https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EDAT_LFSE_20_custom_3164328/default/table?lang=en)

Eurydice, (2010), *Organization of the educational system in Greece 2009/2010*, European Commission. http://kesyp-ampel.att.sch.gr/greek_ed_syst_euridice_0910.pdf (accessed August 2019).

Eurydice, (2019), *Primary Education*, European Commission, https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/primary-education-20_el (accessed August 2019).

Eurydice, (2019), *Organisation of Primary Education*, European Commission, https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/organisation-primary-education-20_el (accessed August 2019).

Eurydice, (2019), *National Reforms in School Education*, European Commission, https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/national-reforms-school-education-27_el (accessed August 2019).

Flouri, E., Ereky-Stevens, K., (2008). *Urban neighbourhood quality and school leaving age: Gender differences and some hypotheses*. Oxford Review of Education, 34 (2), pp. 203-216.

Fowler, F. J., Jr. (1995). *Improving survey questions: Design and evaluation*. Sage Publications, Inc.

Freire, P. (1994). *Pedagogy of hope: Reliving pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.

Freire P., (1996), *Letters to Cristina: Reflections on my life and work*, Trans. Donaldo Macedo. New York: Routledge, 1996, <https://libcom.org/files/paulo-freire-letters-to->

cristina-reflections-on-my-life-and-work-1.pdf

Freire P., (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. Penguin.

Freire, P. (2001). *Pedagogy of the freedom: Ethics, democracy, and civic courage*.
Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Harvey David, (2015), *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Profile Books
Ltd, United Kingdom.

Harvey David, (2011), *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books
Ltd, United Kingdom.

Human Development Report Office, HDRO ,(2019), *Human Development Report 2019 –
"Human Development Indices and Indicators"*, United Nations Development
Programme. http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2019_overview_-_english.pdf

Impetus, (2014), *Make NEETs history in 2014*, Private Equity Foundation.

Ifanti A, Argyriou A., Kalofonou F., Kalofonos H., (2014), *Physicians' brain drain in
Greece: A perspective on the reasons why and how to address it*, Health Policy,
<http://dx.doi.org/10.1016/j.healthpol.2014.03.014>

International Monetary Fund, (2014), *Fifth Review under the extended arrangement
under the extended fund facility, and request for waiver of nonobservance of
performance criterion and rephasing of access; staff report; press release; and
statement by the executive director for Greece* IMF, Country Report No. 14/151,
Ιούλιος 2014.

- Kentikelenis A., Karanikolos M., Papanicolas I., Basu S., McKee M., Stuckler D., (2011), *Health Effects of financial crisis: omens of a Greek Tragedy*, *Lancet*, 2011, 378: 1457-1458.
- Kotroyannos Dimitrios, (2015), *An Individuality in Parenthesis? Social Vulnerability, Youth and the Welfare State in Crisis: On the Case of Neets, In Greece, Within the European Context*, *Studies in Social Sciences and Humanities*, σσ. 268-279.
- Krantz, D.H., Luce, R.D., Suppes, P. and Tversky, A. (1971), (1989). *Foundations of Measurement*. Vol. 1, New York: Academic Press.
- Lapavitsas, Costas (2018) *Political Economy of the Greek Crisis*. *Review of Radical Political Economics*, 51 (1). pp. 31-51.
- Lundberg Mattias and Wuermli Alice, (2012), *Children and Youth in Crisis – Protecting and Promoting Human Development in Times of Economic Shocks*, International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Mackenbach, J.P., W.J. Meerding, and A.E. Kunst, (2007), *Economic Implications of Socioeconomic Inequalities in Health in the European Union*, *Health and Consumer*.
- Mankiw, G. and Taylor, M.P., (2010), *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας, τόμ. 2: Συμπλήρωμα για τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2009*, Αθήνα: Gutenberg.
- Madianos MG., (2013) *Economic crisis, mental health and psychiatric care: what happened to the 'psychiatric reform' in Greece?* *Psychiatriki*; 24: 13–6.
- Maslow, A. H., (1970) *Motivation and Personality*, Harper and Row, (2nd ed.), New York.

McKinsey&Company, (2011), *Η Ελλάδα 10 χρόνια μπροστά: Προσδιορίζοντας το νέο Εθνικό Μοντέλο Ανάπτυξης – Σύνοψη*, Σεπτέμβριος 2011, Μελέτη, σελ. 17-18. (http://www.sev.org.gr/Uploads/pdf/Greece_10_Years_Ahead_Executive_summary_Greek_version_small.pdf)

Meyer Jean-Baptiste, Charum Jorge, Bernal Dora, Gaillard Jacques, Granés José, Leon John, Montenegro Alvaro, Morales Alvaro, Murcia Carlos, Narvaez-Berthelemot Nora, Stella Luz, (1997), *Turning Brain Drain into Brain Gain: the Colombian experience of the Diaspora Option*, *Science Technology & Society*, 2(2):285-315, DOI: 10.1177/097172189700200205

Michael Christodoulou & Manos Spyridakis, (2016), *Upwardly mobile working-class adolescents: a biographical approach on habitus dislocation*, *Cambridge Journal of Education*, DOI: 10.1080/0305764X.2016.1161729 (<http://dx.doi.org/10.1080/0305764X.2016.1161729>)

Morrell S., Taylor R., Quine S., Kerr C., Western J., (1994), *A cohort study of unemployment as a cause of psychological disturbance in Australian youth*, *Social Science & Medicine*, 38(11):1553-64.

Nikolakaki, M. (2021). *The Anatomy of Neoliberalism and Education*. Greenwich, USA: IAP

Nikolakaki M., (2020a) *The Greek Crisis and the gender gap: Reinforcing connections between education and women's empowerment in Sheila Macrine*, Silvia Edling (ed). (2020). *Transnational Feminist Politics, Education and Social Justice: Post Democracy and Post Truth*, Bloomsbury Editions.

Nikolakaki, M. (2020b). Post-Covid-19 and EU: Education for what citizenship? *Rethinking Critical Pedagogy*, 1(2), 1-18.

OECD (2019). *Society At A Glance*. Διαθέσιμο στο: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/008fcef3-en.pdf?expires=1586502327&id=id&accname=guest&checksum=348511D361FB2950E53692192E2133E4>

OECD, (2018), *Education at a Glance 2018: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris.
<http://dx.doi.org/10.1787/eag-2018-en>

OECD, (2016), *Education at a Glance 2016: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris.
<http://dx.doi.org/10.187/eag-2016-en>

OECD, (2016), *OECD Economic Surveys: Greece 2016*, OECD Publishing, Paris,
http://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-grc-2016-en

OECD, (2016), *Basic Statistics of Greece, 2014: (Numbers in parentheses refer to the OECD average)*, in *OECD Economic Surveys: Greece 2016*, OECD Publishing, Paris,
http://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-grc-2016-1-en

Počuča M., Zanne M., (2009), *The impact of global economic crisis on the dry bulk shipping industry*, *Pomorstvo*, god. 23, br. 2, str. 477-493,
https://www.researchgate.net/publication/260351394_The_impact_of_global_economic_crisis_on_the_dry_bulk_shipping_industry

Palaiologos Yannis, (2014), *The 13th Labour of Hercules, Inside the Greek Crisis*, Granta Books.

Panitch Leo, (1986), *Working Class Politics in Crisis: Essays on Labour and the State*, Verso Books.

Panitch Leo, Gindin Sam, (2013), *The Making of Global Capitalism: The Political Economy of American Empire*, London, Verso Books.

Papadakis N., Kyridis A., Papargyris A., (2015), *Searching for absents: The State of things for the Neets in Greece. An overview*, Journal of Sociological Research, 44-75, ISSN 1948-5468, Vol. 6, No 1, Macrothink Institute, Doi: 10.5296/jsr.v6i1.7228.

Papadakis Nikos, Antonis Papargyris, Vassilis Dafermos, Maria Basta, Argyris Kyridis, Maria Drakaki, and Sifis Plymakis, (2017), *Youth and NEETs in Greece during the crisis era. Social vulnerability, unemployment, public trust, and political behavior*, under publication in M. Harring & Kl. Hurrelmann (eds), *Youth in Crisis Countries Life situations and political attitudes of adolescents in Southern/Eastern Europe and North Africa*, Springer Publishing House, 2017.

Papadakis, N., Drakaki, M., Kyridis, A., Papargyris, A. (2017), *Between a frightening Present and a disjointed Future. Recession and social vulnerability in the case of Greek Neets: Socio-demographics, facets of the Crisis' Impact and the revival of the intergenerational transmission of poverty*, in *Advances in Social Sciences Research Journal [ASSRJ]*, Vol. 4, No 18, Sept. 2017, pp. 8-20. Available at: <http://scholarpublishing.org/index.php/ASSRJ/article/view/3688>

Papadakis, N. Kyridis, A. and Papargyris, A., (2014), *Who's The Greek Neet? Neets' Profile in Greece: Parameters, Trends and Common Characteristics of a Heterogeneous Group*. *International Journal of Humanities and Social Science*, σσ. 1-15.

Patel V., & Kleinmann A., (2003), *Poverty and common health disorders in developing*

countries, Bulletin of the World Health Organization, 81:609-615.

Paul K., & Moser K., (2009), *Unemployment impairs mental health: Meta-analyses*, Journal of Vocational Behavior, 74:264-282.

Peters, Michael A., (2016), *Biopolitical Economies of Debt*, Analysis and Metaphysics 15: 7–19.

<https://researchcommons.waikato.ac.nz/bitstream/handle/10289/10968/Peters%20Biopolitical%20Economies.pdf?sequence=8&isAllowed=y>

Politou, A., & Nikolakaki, M. (2023). The Effects of the Economic Crisis on Greek Society and the Youth Unemployment: Self-Perception and Expectations of the Young Neets. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 3(1), 51–65. <https://doi.org/10.24018/ejsocial.2023.3.1.387>

Sara Elder, (2015), *What does NEETs mean and why is the concept so easily misinterpreted?*, International Labour Office, Technical Brief No. 1

Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). *Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): a reevaluation of the Life Orientation Test*. *Journal of personality and social psychology*, 67(6), 1063.

Spector, P. E. (1985). *Measurement of human service staff satisfaction: Development of the job satisfaction survey*. *American journal of community psychology*, 13(6), 693-713.

Schmitz N., Hartkamp N., Franz M., Buse S., Karig R., Tress W. (2002) *Properties of the Symptom Check List (SCL-90-R) in a psychosomatic consultationliaison setting*. *Psychol Rep* 2002; 90:1201-1207.

- Simou, E., & Koutsogeorgou, E., (2014), *Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in the literature from 2009 to 2013: A systematic review*. Health Policy, 115(2-3), 111–119. doi:10.1016/j.healthpol.2014.02.002.
- Stuckler, D., Basu, S., Suhrcke, M., Coutts, A., & McKee, M., (2009), *The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis*. The Lancet, 374(9686), 315–323. doi:10.1016/s0140-6736(09)61124-7.
- Stuckler, D., Basu, S., Suhrcke, M., Coutts, A., & McKee, M., (2011), *Effects of the 2008 recession on health: a first look at European data*, The Lancet, 378, 124–125.
- Thibert, R., (2013). *Le décrochage scolaire: diversité des approches, diversité des dispositifs*. Dossier d'actualité - Veille et Analyses, 84. Lyon: Institut Français de l'Éducation. Διαθέσιμο στο: <http://ife.ens-lyon.fr/vst/DA-Veille/84-mai-2013.pdf>
- Tsakalotos E., Laskos C., (2013), *Crucible of Resistance Greece, the Eurozone and the World Economic Crisis*, Pluto Press.
- Tsounis A., Sarafis P. (2018) Validity and Reliability of the Greek Translation of the Job Satisfaction Survey (JSS). BMC Psychology, 6: 27.
- Tsouvelas G., Kontaxakis V., Giotakos O., Konstantakopoulos G., Kontaxaki M-I., Papaslanis Th., (2016), *Financial crisis and criminality in Greece: 2008 vs 2011*, Psychiatriki 2016, 27(1):54-57.
- Tsouvelas G., Konstantakopoulos G., Vakirtzis A., Giotakos O., Papaslanis Th., Kontaxakis V., (2019), *Crime in Greece during the years of financial crisis, 2008-2014*, Psychiatriki.

Unicef, (2015), *Assessment of the Status and Analysis of the Profile of Adolescents and Young People not in Employment, Education or Training (NEETs), Summary*, United Nations Children's Fund.

UNODC, (2012), *Monitoring the Impact of Economic Crisis on Crime*, United Nations Office on Drugs and Crime, Global Pulse, Vienna.
https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/crime/GIVAS_Final_Report.pdf

Vrachnis N., Vlachadis N., Vlachadi M., Mastorakos G., Iliodromidi Z., (2015), *Homicides in Greece: Trends and features*, J Forensic Sci, 60:536-537.

WHO, (2011), *Impact of economic crises on mental health*, World Health Organization, Geneva,
http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/134999/e94837.pdf?ua=1

WHO, (2009), *The Financial Crisis and Global Health. Report of a High-Level Consultation*,
http://www.who.int/mediacentre/events/meetings/2009_financial_crisis_report_en_.pdf, World Health Organization, Geneva.

WHO, (2003), *Investing in MENTAL HEALTH*, World Health Organization, Geneva,
https://www.who.int/mental_health/media/investing_mnh.pdf

Woody SR, Steketee G, Chambless DL. (1995) *The usefulness of the Obsessive Compulsive Scale of the Symptom Checklist-90-Revised*. Behav Res & Ther 1995; 33(5): 607-611.

Συντομογραφίες

ΑΕΠ : Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

ΔΝΤ : Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

ΕΕ : Ευρωπαϊκή Επιτροπή

ΕΚΤ : Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

ΕΛΣΤΑΤ : Ελληνική Στατιστική Αρχή

Eurofound: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions

Eurostat : European Statistical System

ΕΙΕΑΔ : Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού

Ε.Ο.Π.Π.Ε.Π.: Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού

ΕΠΙΨΥ : Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας

GPO: Greek Public Opinion

ΙΕΛΚΑ: Ινστιτούτου Έρευνας Λιανεμπορίου Καταναλωτικών Αγαθών

ΙΝΕ - ΓΣΕΕ: Ινστιτούτο Εργασίας - Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας

ΙΤΕ: Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας

IMF: International Monetary Fund

ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ : Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής / Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας

ΚΕΑΔΙΚ: Κέντρο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Πανεπιστημίου Κρήτης

ΚΕΠΕΤ: Κέντρο Πολιτικής Έρευνας & Τεκμηρίωσης του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης

NEETs: young people Not in Education, Employment or Training

Ο.Ε.Ε.Κ.: Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης

ΟΗΕ : Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

ΟΟΣΑ – OECD : Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης

ΠΟΥ - WHO: Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας - World Health Organization

PSI: Private Sector Involvement

UNODC: United Nations Office on Drugs and Crime

Παράρτημα

Ερωτηματολόγιο για ανέργους ηλικίας 15-25 που δεν φοιτούν σε κάποια δομή εκπαίδευσης

Η παρούσα διδακτορική μελέτη απευθύνεται σε νεαρά άτομα ηλικίας 15-25 ετών που δεν εργάζονται και δεν φοιτούν σε οποιαδήποτε εκπαιδευτική βαθμίδα/δομή αυτή τη στιγμή.

Σκοπός της μελέτης είναι να αναδειχθούν οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες των ανέργων νεαρής ηλικίας που διαμορφώθηκαν στα χρόνια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

Οι απαντήσεις είναι ανώνυμες και θα χρησιμοποιηθούν μόνο για ερευνητικούς σκοπούς.

ΜΕΡΟΣ Α: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. ΦΥΛΟ:

Άντρας

Γυναίκα

2. ΗΛΙΚΙΑ:.....

3. ΕΠΙΠΕΔΟ ΣΠΟΥΔΩΝ:

- Απόφοιτος Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης
- Απόφοιτος Λυκείου
- Απόφοιτος Πανεπιστημίου
- Κάτοχος Μεταπτυχιακού

- Άλλο: .....

3.α. Έχεις σκεφτεί να συνεχίσεις τις σπουδές σου μέχρι να βρεις εργασία;

- ΝΑΙ
- ΟΧΙ

3.β. Πιστεύεις ότι η συνέχιση των σπουδών σου θα σε βοηθούσε στην εύρεση εργασίας;

- ΝΑΙ
- ΟΧΙ

4. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ:

- Έγγαμος/η
- Άγαμος/η
- Διαζευγμένος/η
- Σε διάσταση

5. ΜΗΝΙΑΙΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ:

- 0-500
- 501-1000
- 1001-2000
- Από 2001 και άνω

6. ΕΞΟΔΑ: Πόσα χρήματα ξοδεύεις το μήνα για τα προσωπικά σου έξοδα;

- 0-200
- 201-350
- 351 και άνω

7. ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ:

- Χωριό
- Κωμόπολη
- Ημι-αστική πόλη
- Αστική πόλη

8. ΕΡΓΑΣΙΑ

8.α) Έχεις εργαστεί στο παρελθόν;

- ΝΑΙ
- ΟΧΙ

8.β) Έχεις εργαστεί:

- στον πρωτογενή τομέα: ΝΑΙ   ΟΧΙ   πόσα έτη;.....
- στον δευτερογενή τομέα: ΝΑΙ   ΟΧΙ   πόσα έτη;.....
- στον τριτογενή ή τεταρτογενή τομέα: ΝΑΙ   ΟΧΙ   πόσα έτη;.....

8.γ) Ψάχνω εργασία:

- Το τελευταίο εξάμηνο
- Τον τελευταίο χρόνο
- Πάνω από ένα χρόνο
- Δεν ψάχνω αυτή τη στιγμή

8.δ) Δεν βρίσκω εργασία γιατί

- Δεν βρίσκω εργασία στο αντικείμενο μου
- Δεν βρίσκω εργασία σε κανένα αντικείμενο
- Δεν ψάχνω εργασία
- Άλλο .....

8.ε) Αν δεν ψάχνεις εργασία αυτό το καιρό, ποιο λόγο θεωρείς πιο αποτρεπτικό από τους παρακάτω;

- Απογοήτευση
- Χαμηλοί μισθοί
- Λόγοι υγείας
- Οικογενειακές υποχρεώσεις
- Άλλο .....

8.ζ) Σε ποιον τομέα εργασίας θα ήθελες να εργαστείς στο μέλλον;

- Πρωτογενή (αλιεία, γεωργία, κτηνοτροφία, ορυχεία)
- Δευτερογενή (κατασκευαστική βιομηχανία, μεταποίηση, βιοτεχνία)
- Τριτογενή ή Τεταρτογενή (Εμπόρια, υπηρεσίες, διοίκηση)
- Οποιοδήποτε από τα παραπάνω

8.η) Προτιμάς να εργαστείς με:

- Πλήρη απασχόληση
- Μερική απασχόληση
- Αδήλωτη εργασία
- Με οποιοδήποτε από τα παραπάνω/Δεν έχω πρόβλημα

8.θ) Θα δεχόσουν να εργαστείς με μερική απασχόληση;

- ΝΑΙ
- ΟΧΙ

8.ι) Θα δεχόσουν να εργαστείς με αδήλωτη απασχόληση;

- ΝΑΙ
- ΟΧΙ

8.κ) Έχεις σκεφτεί να εργαστείς στο εξωτερικό για ένα καλύτερο οικονομικά μέλλον;

- ΝΑΙ
- ΟΧΙ

8.λ) Αν ναι έχεις σκοπό να φύγεις από τη χώρα στο άμεσο μέλλον;

- ΝΑΙ
- ΟΧΙ

8.μ) Αν ναι, τι είναι αυτό που σε κρατάει ακόμα στην Ελλάδα; (ανοικτή ερώτηση)

.....

9. ΑΝΕΡΓΙΑ

- Έτη ανεργίας .....

ΜΕΡΟΣ Β: ΚΙΝΗΤΡΑ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ

Job Satisfaction survey του Spector (5 παράγοντες)

Οδηγίες: Σημειώστε τον αριθμό που σας ταιριάζει περισσότερο.

	Τα κίνητρα μου για την εύρεση εργασίας είναι...	Διαφ ωνώ πολύ	Διαφ ωνώ αρκε τά	Διαφ ωνώ λίγο	Συμφω νώ λίγο	Συμφω νώ αρκετά	Συμφω νώ πολύ
1.	Να αισθάνομαι ότι η αμοιβή μου είναι δίκαιη για τη δουλειά που προσφέρω	1	2	3	4	5	6
2.	Να υπάρχουν πιθανότητες προαγωγής στην	1	2	3	4	5	6

	εργασία μου						
3.	Να είμαι ικανοποιημένος από τα προνόμια που προσφέρει η εργασία	1	2	3	4	5	6
4.	Να αποκομίζω την αναγνώριση μου όταν κάνω αυτό που πρέπει στη δουλειά μου	1	2	3	4	5	6
5.	Να αισθάνομαι πως εργασία μου έχει νόημα	1	2	3	4	5	6
6.	Να υπάρχουν αυξήσεις ανά χρονικά διαστήματα	1	2	3	4	5	6
7.	Να έχουν πιθανότητες προαγωγής εκείνοι οι οποίοι διεκπεραιώνουν καλύτερα τα καθήκοντα τους	1	2	3	4	5	6
8.	Τα προνόμια που θα αποκομίζω από την εργασία μου να είναι το ίδιο καλά με εκείνα των υπολοίπων δημοσίων υπαλλήλων	1	2	3	4	5	6
9.	Να αισθάνομαι ότι η εργασία μου εκτιμάται όπως πρέπει	1	2	3	4	5	6
10.	Να μου αρέσει να κάνω αυτά που πρέπει να κάνω στη δουλειά μου	1	2	3	4	5	6
11.	Να αισθάνομαι	1	2	3	4	5	6

	πως εκτιμούν τη δουλειά μου σε σχέση με το μισθό που μου δίνουν						
12.	Να μπορώ να ανελιχθώ στη δουλειά μου τόσο γρήγορα όσο και σε άλλες αντίστοιχες εργασίες	1	2	3	4	5	6
13.	Τα προνόμια που προσφέρει η εργασία να είναι ικανοποιητικά	1	2	3	4	5	6
14.	Να υπάρχουν πολλές πιθανότητες να ανταμειφθεί ένας υπάλληλος ηθικά	1	2	3	4	5	6
15.	Ναι αισθάνομαι πως γνωρίζω τι συμβαίνει στην εργασία μου	1	2	3	4	5	6
16.	Να αισθάνομαι περήφανος που κάνω αυτή τη δουλειά	1	2	3	4	5	6
17.	Να αισθάνομαι ικανοποιημένος με τις προοπτικές αύξησης μισθού	1	2	3	4	5	6
18.	Να απολαμβάνω όλα τα προνόμια τα οποία δικαιούμαι	1	2	3	4	5	6
19.	Να έχω φυσιολογικό όγκο γραφικής εργασίας	1	2	3	4	5	6
20.	Να αναγνωρίζονται οι	1	2	3	4	5	6

	προσπάθειές μου στο βαθμό που πρέπει						
21.	Να νιώθω ικανοποιημένος για τις πιθανότητες επαγγελματικής εξέλιξης και προαγωγής	1	2	3	4	5	6
22.	Η δουλειά μου να είναι ευχάριστη	1	2	3	4	5	6

ΜΕΡΟΣ Γ: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑΣ «ΤΕΣΤ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΖΩΗ»

Life Orientation test R (Scheier, Carver, Bridges)

Οδηγίες: Σημειώστε τον αριθμό που σας ταιριάζει περισσότερο.

		Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
1.	Σε στιγμές αβεβαιότητας συνήθως περιμένω να μου συμβεί καλύτερο	0	1	2	3	4
2.	Μπορώ εύκολα να χαλαρώσω	0	1	2	3	4
3.	Εάν κάτι μπορεί να πάει στραβά, θα πάει στραβά	0	1	2	3	4
4.	Είμαι πάντα αισιόδοξος για το μέλλον μου	0	1	2	3	4
5.	Μου αρέσει να κάνω παρέα με τους φίλους μου	0	1	2	3	4
6.	Είναι σημαντικό για μένα να ασχολούμαι συνέχεια με κάτι	0	1	2	3	4
7.	Σχεδόν ποτέ δεν περιμένω τα πράγματα	0	1	2	3	4

	να πάνε όπως τα θέλω					
8.	Δεν θυμώνω πολύ εύκολα	0	1	2	3	4
9.	Σπάνια πιστεύω ότι θα μου συμβούν καλά πράγματα	0	1	2	3	4
10.	Συνολικά περιμένω να μου συμβούν περισσότερα καλά πράγματα παρά κακά	0	1	2	3	4

ΜΕΡΟΣ Δ: Η ΚΛΙΜΑΚΑ ΨΥΧΟΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ SYMPTOM CHECKLIST-90-REVISED

(SCL-90-R, Derogatis et al, 1973)

Οδηγίες: Παρακαλούμε κοιτάξτε κάθε ερώτηση και σημειώστε έναν από τους αριθμούς, που ταιριάζει σε εσάς.

	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΜΕΤΡΙΑ	ΑΡΚΕΤΑ	ΥΠΕΡΒΟΛΙΚ Α
1. Υποφέρετε από πονοκεφάλους;	0	1	2	3	4
2. Νιώθετε νευρικότητα ή εσωτερική τρεμούλα;	0	1	2	3	4
3. Έχετε επαναλαμβανόμενες δυσάρεστες σκέψεις που δε φεύγουν από το μυαλό σας;	0	1	2	3	4
4. Έχετε τάση για λιποθυμία ή ζαλάδα;	0	1	2	3	4
5. Έχετε χάσει το σεξουαλικό σας ενδιαφέρον ή ευχαρίστηση;	0	1	2	3	4
6. Έχετε διάθεση να κατακρίνετε τους άλλους;	0	1	2	3	4

7. Νομίζετε ότι κάποιος άλλος ελέγχει τη σκέψη σας;	0	1	2	3	4
8. Αισθάνεστε ότι οι άλλοι φτάνει για τα προβλήματά σας;	0	1	2	3	4
9. Δυσκολεύεστε να θυμάστε διάφορα πράγματα;	0	1	2	3	4
10. Ανησυχείτε για το ότι είστε απεριποίητος ή ατημέλητος;	0	1	2	3	4
11. Αισθάνεστε ότι νευριάζετε ή ερεθίζεστε εύκολα;	0	1	2	3	4
12. Νιώθετε πόνους στην καρδιά ή στον θώρακα;	0	1	2	3	4
13. Αισθάνεστε φόβο όταν βρίσκεστε σε ανοιχτούς χώρους ή στους δρόμους;	0	1	2	3	4
14. Αισθάνεστε υποτονικός, αδρανής, αποδυναμωμένος;	0	1	2	3	4
15. Έχετε σκέψεις αυτοκτονίας;	0	1	2	3	4
16. Ακούτε φωνές που οι άλλοι άνθρωποι δεν ακούν;	0	1	2	3	4
17. Τρέμετε;	0	1	2	3	4
18. Αισθάνεστε ότι δεν μπορείτε να εμπιστευτείτε τους περισσότερους ανθρώπους;	0	1	2	3	4
19. Έχετε ανορεξία;	0	1	2	3	4

20. Κλαίτε εύκολα;	0	1	2	3	4
21. Αισθάνεστε ντροπαλός ή όχι άνετα με το άλλο φύλο;	0	1	2	3	4
22. Νιώθετε ότι έχετε μπλεχτεί ή παγιδευτεί;	0	1	2	3	4
23. Ξαφνικά φοβάστε χωρίς κανένα λόγο;	0	1	2	3	4
24. Έχετε εκρήξεις οργής που δεν μπορείτε να ελέγξετε;	0	1	2	3	4
25. Φοβάστε να βγείτε μόνος από το σπίτι σας;	0	1	2	3	4
26. Κατηγορείτε τον εαυτό σας για διάφορα πράγματα;	0	1	2	3	4
27. Έχετε πόνους στη μέση;	0	1	2	3	4
28. Αισθάνεστε ότι εμποδίζετε να κάνετε αυτά που θέλετε;	0	1	2	3	4
29. Αισθάνεστε μοναξιά;	0	1	2	3	4
30. Αισθάνεστε κακοκεφιά;	0	1	2	3	4
31. Ανησυχείτε υπερβολικά για διάφορες καταστάσεις;	0	1	2	3	4
32. Δεν βρίσκετε ενδιαφέρον σε τίποτα;	0	1	2	3	4
33. Νιώθετε φοβισμένος;	0	1	2	3	4
34. Τα αισθήματά σας εύκολα πληγώνονται;	0	1	2	3	4

35. Οι άλλοι γνωρίζουν τις προσωπικές σας σκέψεις;	0	1	2	3	4
36. Αισθάνεστε ότι οι άλλοι δεν σας καταλαβαίνουν και δεν σας συμπονοούν;	0	1	2	3	4
37. Αισθάνεστε ότι οι άλλοι είναι εχθρικοί ή σας αντιπαθούν;	0	1	2	3	4
38. Πρέπει να ενεργείτε πολύ αργά ώστε να είστε σίγουρος ότι δεν έχετε κάνει λάθος;	0	1	2	3	4
39. Νιώθετε καρδιακούς παλμούς ή ταχυπαλμία;	0	1	2	3	4
40. Έχετε ναυτία ή στομαχικές διαταραχές;	0	1	2	3	4
41. Αισθάνεστε κατώτερος από τους άλλους;	0	1	2	3	4
42. Νιώθετε πόνους στους μύες;	0	1	2	3	4
43. Αισθάνεστε ότι σας παρακολουθούν ή ότι μιλούν για σας;	0	1	2	3	4
44. Υποφέρετε από αϋπνία;	0	1	2	3	4
45. Πρέπει να ελέγχετε ξανά και ξανά ότι κάνετε;	0	1	2	3	4
46. Δυσκολεύεστε να παίρνετε αποφάσεις;	0	1	2	3	4
47. Φοβάστε να ταξιδεύετε με λεωφορείο ή τρένο;	0	1	2	3	4

48. Έχετε δύσπνοια;	0	1	2	3	4
49. Αισθάνεστε ζέστη ή κρύο;	0	1	2	3	4
50. Νιώθετε ότι πρέπει να αποφεύγετε μερικά πράγματα, μέρη ή ασχολίες γιατί σας φοβίζονται;	0	1	2	3	4
51. Νιώθετε να αδειάζει το μυαλό σας;	0	1	2	3	4
52. Αισθάνεστε μούδιασμα ή ελαφρύ πόνο σε τμήματα του σώματός σας;	0	1	2	3	4
53. Έχετε ένα κόμπο στο λαιμό;	0	1	2	3	4
54. Πιστεύετε ότι δεν έχετε ελπίδες για το μέλλον;	0	1	2	3	4
55. Δυσκολεύεστε να συγκεντρωθείτε;	0	1	2	3	4
56. Αισθάνεστε αδυναμία σε τμήματα του σώματός σας;	0	1	2	3	4
57. Αισθάνεστε τεντωμένα τα νεύρα σας ή γεμάτος αγωνία;	0	1	2	3	4
58. Νιώθετε βάρος στα χέρια ή στα πόδια σας;	0	1	2	3	4
59. Έχετε σκέψεις θανάτου ή ότι πεθαίνετε;	0	1	2	3	4
60. Τρώτε παραπάνω από το κανονικό;	0	1	2	3	4
61. Δεν αισθάνεστε άνετα	0	1	2	3	4

όταν σας κοιτάνε ή μιλούν για σας;					
62. Έχετε σκέψεις που δεν είναι δικές σας;	0	1	2	3	4
63. Έχετε παρορμήσεις να χτυπήσετε, να τραυματίσετε ή να βλάψετε κάποιον;	0	1	2	3	4
64. Ξυπνάτε πολύ νωρίς το πρωί;	0	1	2	3	4
65. Πρέπει να επαναλαμβάνετε τις ίδιες πράξεις (ν' αγγίζετε, να μετράτε, να πλένετε κάτι);	0	1	2	3	4
66. Κοιμάστε ανήσυχα ή με διακοπές;	0	1	2	3	4
67. Σας έρχεται να σπάσετε πράγματα ή να καταστρέψετε πράγματα;	0	1	2	3	4
68. Έχετε ιδέες και απόψεις που οι άλλοι δεν συμμερίζονται;	0	1	2	3	4
69. Νιώθετε πολύ συνεσταλμένος όταν βρίσκεστε με άλλους;	0	1	2	3	4
70. Δεν αισθάνεστε άνετα μέσα στο πλήθος (στα καταστήματα ή στον κινηματογράφο);	0	1	2	3	4
71. Νιώθετε ότι και για το παραμικρό πράγμα πρέπει να κάνετε προσπάθεια;	0	1	2	3	4

72. Έχετε περιόδους με τρόμο ή πανικό;	0	1	2	3	4
73. Δεν αισθάνεστε άνετα όταν τρώτε ή πίνετε δημόσια;	0	1	2	3	4
74. Τσακώνεστε συχνά;	0	1	2	3	4
75. Αισθάνεστε νευρικότητα όταν μένετε μόνος;	0	1	2	3	4
76. Νιώθετε ότι οι άλλοι δεν εκτιμούν όσο πρέπει αυτά που κάνετε;	0	1	2	3	4
77. Αισθάνεστε μοναξιά ακόμα και όταν βρίσκεστε με κόσμο;	0	1	2	3	4
78. Είστε τόσο ανήσυχος ώστε δεν μπορείτε να μείνετε σε μία θέση;	0	1	2	3	4
79. Αισθάνεστε ότι δεν αξίζετε;	0	1	2	3	4
80. Έχετε το προαίσθημα ότι κάτι κακό θα σας συμβεί;	0	1	2	3	4
81. Φωνάζετε ή πετάτε πράγματα;	0	1	2	3	4
82. Φοβάστε ότι θα λιποθυμήσετε όταν είστε σε πολύ κόσμο;	0	1	2	3	4
83. Αισθάνεστε ότι οι άλλοι θα σας εκμεταλλευτούν αν τους το επιτρέψετε;	0	1	2	3	4
84. Έχετε σκέψεις για σεξουαλικά θέματα που σας	0	1	2	3	4

ενοχλούν πολύ;					
85. Νομίζετε ότι θα έπρεπε να τιμωρηθείτε για τις αμαρτίες σας;	0	1	2	3	4
86. Έχετε σκέψεις ή φαντασίες που σας τρομάζουν;	0	1	2	3	4
87. Νομίζετε ότι έχετε κάποιο σοβαρό ελάττωμα στο σώμα σας;	0	1	2	3	4
88. Δεν αισθάνεστε ποτέ κοντά σε άλλο πρόσωπο;	0	1	2	3	4
89. Νιώθετε ενοχές;	0	1	2	3	4
90. Νομίζετε ότι κάτι δεν λειτουργεί καλά στο μυαλό σας;	0	1	2	3	4

Ευχαριστώ πολύ για τη συμμετοχή σας.